

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Szokolay Domokos

Sopronkőhida 1944–1951

**Krízis és térbeliség: a soproni országos fegyintézet Magyarország
hadszínház-időszakában és a szovjet megszállás után**

Doktori (PhD) értekezés

Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Óze Sándor DSc

Gazdaság-, Régió- és Politikatörténeti Műhely

Vezető: dr. Medgyesy Norbert, PhD

Témavezető: dr. Bank Barbara, PhD

Budapest, 2024.

Tartalom

Előszó	5
1. Bevezetés. Krízis és térbeliség.....	9
1.1 Találkozás a témával és a kutatás kérdésvetései	9
1.2 Időbeli és térbeli határok	11
1.3 A hadszíntér-időszak és a keleti erőtér korszaka	13
1.4 Krízis és térbeliség.....	23
1.4.1 Közelítés a térhez.....	27
1.5 Források, forráskezelés és historiográfia.....	34
1.5.1 Kvalitatív kutatás és módszertani kapaszkodók.....	34
1.5.2 A források aszimmetriája. Elsődleges források, levéltári dokumentumok.....	37
1.5.3 Sopronkőhida mozaikszerű historiográfiája.....	41
1.5.4 Memoáriródalom	49
1.5.5 Naplók.....	53
1.5.6 Rajzok, karikatúrák, fényképek.....	57
2. Tértfoglalásban: Sopronkőhida a hadszíntér-időszakban	58
2.1 A börtönügy útja Sopronkőhidáig	58
2.2 Gyárból fegyintézet: a sopronkőhidai tér 1944-ig	64
2.3 Tértfoglalás krízisek idején: az első precedens (1918–1921)	72
2.4 Az ellenforradalmiságtól a hűtlenségig.....	74
2.5 Az államvédelmi bíróság koncepciója és az erő realitása.....	79
2.6 A Vkf. bírósága III. és a Kovarcz-féle bíróság létrehozása	93
2.7 A háttérbe szorult Soproni M. Kir. Országos Fegyintézet és Szigorított Dologház	108
2.8 Az iskola és a hadbírók	112
2.9 Bitófa és golyófogó: Sopronkőhida mint kivégzési helyszín	118
2.10 A rabtemető.....	123
2.11 Társadalmi keresztmetszet.....	125
2.12 Kórház	133
2.13 Zárkaépület	143
2.14 Fogolykaravánok Németországba (Simbach am Inn, Oberaudorf, Bernau am Chiemsee)	149
2.15 Esettanulmányok: Mindszenty József és Rajk László Sopronkőhidán.....	163
2.15.1 Mindszenty József Sopronkőhidán.....	164
2.15.2 Rajk László Sopronkőhidán.....	177
3. Szovjet megszállás és a hadifogolytábor, 1945. április – 1945. szeptember.....	201
3.1 A láger kialakítása és térfoglalása	203
3.2 A láger vezetése, szovjet megszálló hatóságok és tisztek Sopron vármegye élén.....	206

3.3 Hadifogolyhelyzet Sopronkőhidán és Sopron vármegyében	208
3.4 Szabadulások, szabadítási közbenjárások	218
3.5 A szovjet katonai bíróság börtöne	223
3.6 Holttestek és temetkezés a láger- és szovjet katonai börtön időszakában	232
3.7 A hontalanná vált soproni fegyintézet	235
3.8 A visszatérés, 1948–1951	239
4. Epilógus	243
5. A törzsszöveghez és a <i>Függelék</i> hez használt források	248
5.1 Levéltári források.....	248
5.2 Jogszabályok, szabályzatok.....	251
5.3 Irodalom	252
5.3.1 Naplók.....	264
5.3.2 Visszaemlékezések, interjúk.....	264
5.3.3 Forráskiadványok, forrásközlések.....	267
5.3.4 Lexikonok, bibliográfia, repertórium	269
5.3.5 Közlönyök, évkönyvek.....	269
5.3.6 Sajtócikkek	270
5.3.7 Adatbázisok	271
Összegzés	272
Summary	273

„Budapestről Sopronkőhidáig 25 óra alatt tettük meg az utat. December 12. éjfél felé járt az idő. A busz sok tolatás után megáll. Egy sötét kőfalon belül vagyunk, annyit látok. A kocsi ajtaját egy ormótlan, nagy épület kapujától egy-két lépés választja el. Sopronkőhida.”¹

(Révay Kálmán)

„Két-három napig voltunk a pincében, aztán név szerint szólítottak, majd kivittek az udvarra, fel egy ponyvás teherautóra. Jó pár órát utaztunk. Amikor megérkeztünk, név szerint leszállítottak, és gyorsan belöktek egy nagy kapun. [...] Hamar kiderült, hogy Sopronkőhidán, a börtönben vagyunk.”²

(Menczer Gusztáv)

¹ Révay, 1946: 12.

² Menczer, 2016: 25–26.

Előszó

Ha lehunyom a szemem és vizualizálok, ahogy a történelemhez közelítek, egy térképet és egy nagyítólencsével ellátott tájolót képzelek el. Az első ránézésre hétköznapi térkép domborzati és vízrajzi viszonyokat, településneveket, úthálózatokat, közigazgatási és államhatárokat jelöl. Azonban, ha a lencsét a térkép egy pontjára helyezem, nem csupán a megszokott részletek, a bonyolultabb útkanyarok, a komplexebb települési struktúrák válnak láthatóvá és megközelíthetővé, hanem megelevenedik a mozgás, a fizikai folyamatok alakulása – az idő folyásának absztrakciója –, az események egymásmellettsége és egymásutániséga is. Megjelennek embertársaink, az emlékezettel bíró és emlékezetet létrehozó lények, a jelenidő történelemmé váló szereplői. Az ő mozgásukat figyelem és vizsgálom: testük egykori elhelyezkedését, vándorlását különféle helyszínek között, írásaikat és a róluk készült iratokat, a cselekedeteik nyomát, az anyagi, szellemi és társadalmi alkotásaikat.

A különféle megközelítések, vizsgálatok eredményeinek elemzése és értelmezése során narratívák, diskurzusok keletkeznek, más és más variációban megmutatva a hatalmi és társadalmi struktúrákat, a közösségek működését. E lencsének hála a maga teljességében látható a tér, s a benne lévő ember, aki nélkül e tér aligha volna más, mint objektumok egymáshoz való személytelen és emlékezet nélküli viszonya. A tér tehát következmény, a társadalom alkotása, amelyben vizsgálhatóvá válnak a hatalmi viszonyok, s benne egyesül a kor, a múlt, a jelen, a jövő, és segítségével talán megtudható valami az egyén egyszeri és megismételhetetlen sorsáról is.

A történész feladata nem más, mint e lencsével ellátott tájolót a térkép újabb és újabb pontjai fölé helyezni és megidézni a történelmet. Megidézni azoknak a tereknek a történelmét is, amelyek a mindennapi élet számára elzártak voltak: amelyeket a mindenkori politikai hatalom el akart rejteni a nyilvánosság elől, vagy amelyekről a társadalom sem feltétlenül kívánt tudomást venni. E terekben ugyanis mintha megragadhatóbbá válna az emberi történetek drámaisága: a hatalom, a társadalom és az egyén viszonya egy krízis idején.

Adódik a kérdés: mi a történetírói viszonyulásom ahhoz, amit e lencse metaforájának segítségével látok? Milyen morális és szubjektív szándékok vezéreltek az értekezés írása során? Nem káros-e a történetírásnak nevezett emlékezeti konstrukció öncélú túltengése? A pusztán kíváncsiságon túl, miért szükséges ezt megmutatni és milyen haszna van a történetírásomnak?

Kiérlelt válaszadás helyett történetírói pozícióm kereséséről és kapaszkodóimról tudok beszámolni. Mégis, talán ez – nem a pozíció, hanem a mozgás, a folytonos keresés és

kapaszkodás a fontos. Folytonos próbálkozást jelent Kempis Tamás intelmének megfelelni, aki szerint:

„Minél többet tudsz, minél műveltebb vagy, annál szigorúbb ítélet vár rád, ha szentebbül nem élsz. Ne bízd hát el magad ügyességedben vagy tudományodban, inkább érezd felelősnek magad minden tudásért, amit kaptál.”³

Igyekeztem figyelembe venni Friedrich Nietzsche alábbi sorait, s az öncélú tudományosságon és a történelem „túltengésén” túl valamiféle értelmet, a szellemet gyarapító hasznosságot adni a történetírói munkámnak. Egyetértek Nietzsche következő soraival abban, hogy céllal van szükség a történelemre:

„[...] az élethez és a tettehez van rá szükségünk, nem pedig az élettől és a tettől való kényelmes elforduláshoz, még kevésbé az önző élet és a gyáva és gonosz tett megszépítéséhez.”⁴

Nietzsche felvetése és Kempis tanácsai arra indítottak, hogy elgondolkozzam arról, ki is a történetíró a közösség számára. Leginkább akkor érthetjük meg a történész munkájának jelentőségét, ha a múlt ismeretét a jelenünk megértésére használjuk. Noha a múlt ismerete korlátozottan, de lehetővé teszi a jövőre vonatkozó következtetések levonását is, a történetíró mégsem próféta. Tanító lenne? Vagy bölcs? Aligha tudnék jól válaszolni a kérdésre. Inkább a gyakorlatot tartanám fontosnak: figyelmeztetni a kutatót és az olvasót a nem-tudásra, a múlt és önmagunk jobb megismerésének igényére, a lelki éberségre. A történelem ugyanis akkor válhat hasznossá, ha nem a hatalom, nem a társadalom, hanem önmagunk javítására és a szemünk felnyitására fordítható. Képesse kell válni arra, hogy ne a felszínes ítélkezés, hanem az empátia és a megismerés vágya váljon a gondolkodásunk mozgatórugójává. Nem szükséges elvetni az ellentétpárokon, jón és rosszon, feketén és fehéren alapuló bináris gondolkodásmódot, de nem válhat a megközelítés kizárólagos módszerévé. A világról sokféleképpen lehet és szükséges gondolkodni.

A történetíró azáltal, hogy a hatalom működését és annak tereit vizsgálja, tudást halmoz fel és tesz elérhetővé. Utólag úgy tűnhet, kiegyensúlyozza az információs különbségeket a hatalom és a neki kiszolgáltatók között. Ám, ez nincs teljesen így. Igaz, hogy a történetíró az emberről, a társadalomról, a hatalomról és intézmények működéséről halmoz fel ismereteket, viszont amellet, hogy hozzájárul e szövevényes összefüggések megértéséhez, a különféle hatalmi rendszerek tökéletesítését is előmozdíthatja. A tudás a formáló erőt szolgálja – legyen

³ Kempis, 2016: 16–17.

⁴ Nietzsche, 2004: 95.

szó társadalmi rendről, ellenállásról vagy elnyomásról, egyének és közösségek önrendelkezéséről vagy az államról, kormányzatról. A tudás és a hatalom egyszerre mozdítanak előre mindent, jó és rossz következményekkel együtt. A történész csak korlátozott lehetőségeivel és tökéletlen módszerekkel – de nem eredménytelenül – képes vizsgálni azt a dilemmát, hogy egy folyamatban mindaz, amit jónak és rossznak gondolunk, mennyiben következik a tudás és a hatalom struktúrájából, s mennyiben a vele összefüggésben álló ember tetteiből (vagy elvárható tetteinek hiányából). A történetírónak, aki maga is esendő, önteltség volna az olvasóit mindenáron a „helyesre” programoznia, vagy ellenkezőleg, megkímélnie az embert mint erkölcsi lényt a kényelmetlen tényektől. Inkább kihívás elé kell állítani őt, felébreszteni benne Madách Imre szüntelenül küzdő emberpárjának sorsát, reményvesztését és bizakodását.

A történelem úgy szolgálhatja a tettet és az életet, ha kétségeket támaszt, szembenézésre készíti a létezésünkkel és halálunkkal, ha felkelti a lelkünkkel való törődés igényét. Az öntudatos, és önmaga lelkét szüntelenül vizsgáló embert nem a bizonyosság, hanem az örök bizonytalanság, a lezáratlanság, a kudarc, a folyamatos próbálkozás, az út, a játék, a titok tartja mozgásban. Mégis, ez a tökéletlennek *tűnő*, az irracionálist is magába foglaló bonyolultság az, amelynek elfogadása képes új távlatokat nyitni. A lezártág elaltat, a nevelő (és átnevelő) célzatú beszédmód elhomályosítja a látást, a hibák és tévedések látszólagos elkerülésére nevelt, fájdalommentes élet az emberi lét legkiemelkedőbb pillanatainak: a fellángolásnak, vagy épp az kihunyást követő kegyelemnek az előfeltételeit is megkísérli aláásni.

Az igazságról való beszéd egyik olvasatára világít rá Michel Foucault, aki élete végén tartott előadásában arra kereste a választ, hogy mi volt Szókratész utolsó tanításának, az Aszklépiosz számára felajánlott kakasáldozatnak a titka. Foucault Szókratésztől úgy tartotta, hogy nem volt sem próféta, sem bölcs, sem a mesterség embere, nem volt szüksége politikai emelvényre és az azzal járó nyilvánosságára sem. A szokatlan pozíciót felvevő gondolkodó az igazmondás olyan formáját, filozófiai diskurzusát, a *parrhésziát* gyakorolta, amelyért kész volt az életét is kockára tenni, s amelynek lényegét az öngondoskodásra való felhívás adta. Foucault úgy vélte, hogy Szókratész a legfontosabb tanításával, a kakasáldozattal:

„[...] egy bizonyos betegsége tesz utalást. Ez a betegség azonban nem más, mint az a betegség, amelyből akkor lehet gyógyulni, ha gondot viselünk önmagunkra, ha képesek vagyunk

odafigyelni önmagunkra, ami elvezet minket annak a tudásához, hogy mi a lelkünk, és hogy miként kapcsolódik az igazsághoz.”⁵

Hamvas Béla szerint a kakasáldozat az éberségről, a metafizikai érzékenységről, a természetén túlihoz való hozzáférés képességéről szól. Számára az érzéki világ is álomképek tere csupán, amelyből az éberség jelképe, a kakas jelenti az ébredést. S a kakas és az éberség Szókratész életművéénél is tágabb kontextusára mutat rá:

„Még mielőtt a kakas megszólal, szól az Evangélium, háromszor fogsz elárulni engem. Értelme: mielőtt a lét teljességére felébredsz és egész valóságában megérted, hogy mi az, ami veled történik, nem teszel mást, mint permanens árulást követsz el Isten és önmagad ellen. [...] És aki, mint a tanítványok az Olajfák hegyén, alszik, az nemcsak álmos. Az nem is tud semmit és nem is lát semmit. Az vak és tudatlan; mert tudás–látás–éberség összefügg úgy, hogy az éberség minden látás és tudás feltétele. [...] A földi életnek végzetes lehetősége, hogy az ember benne tökéletesen elalszik. Ha nem lenne kakas, mindenki aludna.”⁶

*

Köszönettel tartozom azoknak, akik mellettem álltak. A szeretteimnek, akik hisznek bennem és biztatással vesznek körül. Hálás vagyok a barátaimnak a termékeny beszélgetésekért és a támogatásukért. Aki őszintén magába néz, felsorolás is nélkül is tudni fogja a választ, hogy közéjük tartozik-e. S jó szívvel gondolok azokra is, akik valószínűleg nem vélik úgy, hogy segítettek engem, mégis valamilyen módon inspiráltak és hozzájárultak a munkámhoz. Köszönöm a Nemzeti Emlékezet Bizottságának, amiért támogatta a doktori tanulmányaimat. Végül, de nem utolsó sorban, a legnagyobb köszönet a Pázmány Péter Katolikus Egyetemet illeti azokért az évekért, amelyeket Piliscsabán eltölthettem.

Omnia mea mecum porto.

⁵ Foucault, 2019: 166.

⁶ Hamvas, 1988: 30–31.

1. Bevezetés. Krízis és térbeliség

1.1 Találkozás a témával és a kutatás kérdésvetései

A Sopronkőhida története iránti érdeklődésemnek egyik eredője, hogy különösen foglalkoztat az átmenetiség időszakainak és a krízishelyzeteknek a kutatása, valamint az ellenállás és a megtorlás jelenségeinek megértése. A Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala munkatársaként 2014-ben kezdtem el kutatni Sopron vármegye 1945 utáni történetét és e munka során számos alkalommal kerültek kezembe a doktori disszertációm szempontjából értékes dokumentumok. A történelem és térbeliség összefüggéseire való fogékonyságot Berényi István szemléletmódja ébresztette bennem, aki a Gazdaság-, Régió- és Politikatörténeti Műhely korábbi vezetőjeként tartott kurzusokat a doktori iskolában. A Sopronkőhida története iránti érdeklődésem elmélyülését tovább erősítette, amikor 2016. május 26-án a Magyar Börtönügyi Társaság Történeti Szekciójának Fóruma vendégeként a ma is működő fegyház falain belül tarthattam előadást. Különleges volt megtapasztalni, hogy a jelenleg is működő büntetés-végrehajtási intézet nem csupán a büntetés-végrehajtás funkcióit betöltő tér, hanem bizonyos értelemben a tudományos diskurzus és az emlékezés helyszínévé is vált. 2011-ben Mindszenty József bíboros és Kiss Szaléz ferences szerzetes emlékezetét őrző emlékszárkákat is kialakítottak a fegyházban⁷, míg a főépület falán régi és újabb emléktáblák láthatók, helyszínt adva koszorúzásoknak, megemlékezéseknek. Furcsasága a helyzetnek, hogy az egyik emléktábla, amelyet a kommunista diktatúra idején helyeztek el, meglehetősen pontatlanul tudósít az 1944–1945 során itt szenvedett politikai elítéltekről és kivégzettekről. Talán ez a dolgozat is segíthet Sopronkőhida emlékezetének korrekciójában és gyarapításában, a „hely szellemének” mélyebb megértésében.

Történelmi krízisek és átmenetek idején úgy tűnhet, minden szétesik, kiszámíthatatlanná válik. Ilyen időszaknak tekinthető a háború, amikor a hadszíntérré váló országban a hadviselés „törvényei” és szabályszerűségei jutnak érvényre, a határvonalak átvitt értelemben és szó szerint változékonnyá válnak, akár el is tűnnek: minden mozgás és esemény a hadseregekhez, a frontokhoz, végső soron két erő összecsapásának dinamikájához viszonyul. A stabilitást adó állami és intézményi struktúra bomlásnak indul, szétszakad a társadalom szövete. Tíz- és százazekrek kerülnek mozgásba, legtöbbször akarataik ellenére, s emberek tömegei esnek áldozatul a körülményeknek vagy pusztítják el őket szándékosan. A rombolás nem kíméli a korábbi élet tereit és kellékeit, az anyagi javakat, ahogy az állatvilágot, a környezetet sem. Ilyen időszakot, ilyen krízist élt át Magyarország a második világháború végén. De vajon

⁷ Várkonyi (szerk.), 2017: 75.

szükségszerű-e, hogy széthulljon és széttöredezzon a történelem is vagy épp ellenkezőleg, folytonosságokra figyelhetünk fel? A kutatás elsődleges kérdésfeltevése tehát: lehetséges-e olyan földrajzilag lokalizálható teret találni e tragikus zűrzavarban, amelyben a történelem „összesűrűsödik” és képes egy olyan korszakhatár keresztmetszetét megjeleníteni, amellyel kapcsolatban gyakran a megszakítottságot feltételezik?

A sopronkőhidai fegyintézet kiválasztása több szempontból is előnyösnek mutatkozik, hiszen több történelmi réteg egymásra rakódását lehet megvizsgálni a segítségével. A büntető és fegyelmező tér, amely a város és a társadalom perifériáján működött, a büntetőjog 19. századi, polgári korszakának modern fejleményeként is felfogható. A háborús krízis során erre az alaprétegre rakódott rá egy újabb kor hozadéka, amikor az intézményben szó szerint teret foglalt egy katonai intézmény, a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága (Vkf. bíróság). Ennek a különbíróságnak a létrehozása visszatükrözte az 1930-as években és a második világháború alatt végbement változást, amelyet áthatott a nacionalista közösségbe és az azt irányító, erős államba vetett szilárd hit. Ez már ellentétben állt a korábbi, liberálisnak tartott, polgári szemléletmóddal, sőt, kifejezetten annak ellenpólusaként határozta meg magát; az első világháború negatív tapasztalataiból táplálkozott és az egyre totálisabbá váló ellenségeskedésre kívánt felkészülni –mérlegre téve az egyénnek a hadviselő állam iránti hűségét.

Sopronkőhida a Horthy-korszak végének jelképes színtere: a fegyintézetbe a második világháború utolsó szakaszában kerültek először nagy számban politikai okokból fogvatartott személyek, s ekkor vált Sopronkőhida kivégzési helyszíné is.⁸ Az idehurcoltak halmaza különlegesnek mondható, hiszen a magyar társadalom szinte minden rétegét magába foglalta, így a történelem színpadáról éppen eltűnő társadalmi elit tagjait, de azokat is, akik az 1945 utáni közélet várományosainak számítottak.

A frontátvonulással e teret a megszálló Vörös Hadsereg sajátította ki és hadifogolytábor létesített a területen, újabb történelmi réteget képezve. Sopronkőhida helyzetét a következő években a szovjet hadsereg szempontjai határozták meg, államhatárookra való tekintet nélkül. A hadifogolytábor regionális gyűjtőhellyé vált, s a korábbi magyar büntetés-végrehajtási rendszer helyett egy hatalmas táborrendszer része lett. A foglyok főként Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország területéről kerültek Sopronkőhidára, akiket vasúti vagonokban szállítottak a Szovjetunió kényszermunkatáboraiába. A fegyintézet hasonló funkciót töltött be a Baden bei Wienben székelő szovjet katonai bíróság börtöneként is, ahonnan az elítélteket a Gulag táborrendszerébe szállították.

⁸ Az 1920-as és 1930-as évek kommunista elítéltejei, akik megjárta Sopronkőhidát, nem képezik tárgyát a dolgozatnak.

Látható, hogy Sopronkőhidán különböző intézmények és eltérő okokból elhurcolt emberek történetei rakódtak egymásra és keveredtek össze. A kutatás további kérdése ezért módszertani jellegű: miképpen lehetséges ezeket a rétegeket vizsgálni a rendelkezésre álló források segítségével? Végül soron, a disszertációnak arra kell választ keresnie, hogy lehetséges-e olyan elbeszélésmódot találni, amelyben egy tér által megmutatható a krízis, és megmutatható egy uralomváltás története – olyan elbeszélés módot, amely lehetséges, hogy kétségek és kihívások elé állítja az író és az olvasót is, de talán mélyebb tanulságot, vagy bonyolultabb feladványt képes bemutatni a 20. századi történelmünkről.

1.2 Időbeli és térbeli határok

A kutatás eldöntendő kérdése, hogy mit tekint a krízis időszakának és a vizsgált tér részének. A fókuszban az az időszak áll, amelynek során Sopronkőhida működészerűnek (normálisnak) tekintett életét feldúlta a fegyintézeti térbe betörő „történelem”, s a kívülről érkező intézmények részlegesen vagy egészében elfoglalták azt – alárendeltségbe szorítva a fegyintézetet és háttérbe számúzva magának a fegyintézetnek a történetét is.

Kronológiai sorrendben a következőképpen rétegződtek egymásra az események: először 1944 novemberében a fegyintézet kórházépületébe hoztak úgynevezett védőőrizetéseket – az internáltakéhoz hasonló státuszban lévő –, politikai okból letartóztatott személyeket, akik nem voltak elítéltek s ellenük nem folyt ügyészi vizsgálat vagy bírósági eljárás. Röviddel ezután a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága III., illetve más néven: „a nemzet totális mozgósításáért és harcba állításáért felelős magyar királyi tárcanélküli miniszter mellé rendelt tábornok bírósága” települt a fegyintézet falai közé 1944 decemberében. A bíróság 1945. március 29-éig működött Sopronkőhidán, majd fogvatartottjaival együtt áttelepült Németországba. Kőhidatelepet másnap megszállta a Vörös Hadsereg és heteken belül egy hadifogolytábor alakított ki a területen, amely a fegyintézet falain is túlterjeszkedett, a környező majorokat is magába foglalva. A hadifogolytábor 1945 nyár végi, koraőszi felszámolása után a fegyintézet sopronkőhidai épületegyüttese továbbra is szovjet fennhatóság alatt állt, egészen 1948. január 22-éig. A fegyintézet ezalatt ideiglenesen Sopronban, a 48-as laktanyában működött tovább, ahol nem mellesleg internálótábor is létesítettek. A sopronkőhidai komplexumot kiköltözésük után a szovjet hatóságok az Igazságügyminisztérium illetékességébe adták vissza, majd régi lakója, a soproni büntetés-végrehajtási intézet megkezdte visszaköltözését eredeti „otthonába”, ahol 1951-es felszámolásáig operált. Sopronkőhida 1955-ben megnyithatta a kapuit ismét, s a mai napig büntetés-végrehajtási intézményként működik. Történetének utóbbi,

maig tartó periódusa különválasztható a vizsgálat fókuszában álló időszakról, így nem képezi a disszertáció részét. Az időbeli határokat tehát célszerű 1944 ősze és az 1951-es év között kijelölni.

A kutatás térbeli határainak természetesen van egy földrajzi dimenziója, amely magát a fegyintézetet és Kőhíd-telepet, tágabb kontextusban pedig Sopron városát jelenti, hiszen Sopronkőhida közigazgatási értelemben Sopronhoz tartozott. Kőhíd-telepet előbb a város határában létrehozott cukorgyár, majd a fegyintézet és a körülötte kialakuló lakóházak és egyéb épületek alkották.⁹ E szerény földrajzi fókusz a háború következményeként itt megforduló, és az uralomváltásokat, a magyar történelem fordulatait jelképező intézmények viszont szélesebb perspektívába helyezik.

Szükséges kitérni Sopronkőhidának mint térnek a létrejöttére: a magyar büntetőjogi fejlődés és a börtönügy történetének lényeges pontjaira és a fegyintézet 19. századi létrehozásának hátterére, előzményeire. A Honvéd Vezérkar főnökének bírósága kapcsán ugyancsak szükséges közelíteni ahhoz a katonai büntetőjogi és az állampolgári hűséget érintő változáshoz, amely ennek az intézménynek az alapját jelentette. Így időben az 1930-as évekig, de legalább 1941-ig kell visszatekinteni, míg szóba kerül Budapest, a Dunántúl, a bíróság kitelepülésének útvonala és végállomása, Ausztria és Bajorország. Hasonló kitekintésre ad lehetőséget a szovjet hadifogolytábor említett gyűjtőterülete, és a dunántúli táborrendszerben elfoglalt szerepe. Tágabb összefüggésben a hadifogolytábor része volt az NKVD által felügyelt GUPVI-nak, a Szovjetunió hadifoglyok és internáltak összegyűjtésére és munkáltatására kialakított kényszermunkatábor-rendszerének, míg a szovjet katonai bíróságok által elítéltek a hírhedt Gulag munkatáborainak „szigetvilágába” kerültek. Megjegyzendő, hogy e témakör háttere a bolsevik hatalomátvételig (és a második világháború kitöréséig) vezethető vissza, azonban e tág perspektíva miatt érdemes csupán a legszükségesebb tudnivalókra korlátozni az érdeklődésünket.

Az értekezés szakít a megszokott korszakolással, amely 1945 előttire és utánira osztja a magyar történelmet. Ahogy szakít azzal a módszerrel is, amely „különálló valóságokként” kezeli a Horthy-korszakot, a Szálasi-kormányzat regnálását és az Ideiglenes Nemzeti Kormány működését, hiszen az egyik vagy másik fogalomhoz sorolt történelmi események, szereplők és

⁹ A dolgozatban az egyszerűség kedvéért elsősorban Sopronkőhida és Kőhíd-telep kerülnek használatra. A 20. század elején már a Sopron-Kőhíd, Kőhida, és a Kőhíd-telep elnevezések mellett, különböző írásmódokban, de használták a Sopronkőhida nevet is. A Sopron városától északra, mintegy öt kilométerre fekvő terület elnevezése egy valaha létezett ókori kőhidról született, ezért nevezték Kőhidnak. Németül Stein-am-Brückl (Steinambrückl). A fegyintézetrel kapcsolatban már 1910-ben is jelent meg olyan újsághír, ami a Sopronkőhida elnevezést használta. Az 1913-as helységnévmutató Kőhidtelepként hivatkozik rá – amely Sopronhoz tartozott. Utóbbihoz lásd: *A magyar szent korona országainak Helységnévtára*, 1913: 811.

jelenségek nem csupán egymást követték, hanem egymással összefüggésben álltak. A disszertáció annak a lehetőségét keresi, hogy a leszűkítő és korlátozó fogalmak használata helyett nyitott, a történelmi eseményeket más módon megragadó, és az új megközelítéseket integrálni képes korszakolást keressen. Hozzáteve, hogy e kísérletet csak egy bizonyos feltételrendszer között tekinthetjük érvényesnek.

1.3 A hadszíntér-időszak és a keleti erőter korszaka

Tomka Béla rávilágít a történelmi munkáknak arra a hiányosságára, hogy nem ejtenek szót a gyakorta sematikusán használt periodizáció kérdéséről, noha már a korszakok elnevezése is értékítéletet hordozhat magában. Egy korszakot megragadni és annak – Tomka szavaival élve – „belső egységét” kifejezni azonban nem könnyű mutatvány, ráadásul sokféle nézőpont vagy vizsgálati elv mentén lehet érvelni egy-egy kifejezés mellett.¹⁰

A korszakot, amely a második világháborúval véget ért, leginkább Horthy-korszaknak nevezik vagy kissé szűkebbre vonva annak határait, két világháború közötti korszakként hivatkoznak rá. Egyik esetben egy személy, Horthy Miklós kormányzói működése fedi le a megragadni kívánt időtartamot, a másokban két világháború jelöli ki a korszak határait. Hasonló szemléletmód figyelhető meg a Rákosi-korszak, valamint a Kádár-korszak és a hidegháború esetében.¹¹ A korszakoláshoz szükséges „belső egység” tehát lokális szinten az elsőszámúnak tekintett személy vezetékneve, tekintélye jelenti, míg a világtörténelmi, valójában inkább Európa-centrikus történelmi időhöz való viszonyt a konfliktus, a háború határozza meg.¹² Kritikusán felvethető a kérdés: vajon, miért szűkítjük le az emlékezetünk és politikai gondolkodásunk fő kereteit „vezérekre” és háborúkra?

Az általunk vizsgált évek viszont nem sorolhatók a belső koherenciát mutató időszakok közé. Lehetséges-e mégis valahogy megragadni az 1944. október 16-tól kezdődő és 1945 áprilisáig-májusáig (a magyarországi és az európai harcok befejeződéséig) tartó időt? S a következő kérdés: hogyan nevezzük azt a hagyományosan 1944. december 21-től eredeztetett időszakot, melyet rendszerint az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásától számítunk? Utóbbi

¹⁰ Tomka, 2023: 155–156.

¹¹ A bekezdésben felbukkant nevek mellett számos esetben találkozunk még a rendszer kifejezéssel. Azonban annak a vizsgálata, hogy a Horthy Miklós, Rákosi Mátyás vagy Kádár János nevéhez kötött időszakok politikai és társadalmi berendezkedése mennyiben írható le a vezetéknevük és a rendszer kifejezés összekapcsolásával, túlságosan messze vinne a tárgytól.

¹² John Lukács úgy véli, hogy a 20. századról még kimondható, hogy a világtörténelem centrumában Európa állt. Annak ellenére, hogy a világháborúk, s főképpen a hidegháború politikai és földrajzi következményei messze túlmutattak Európán. Lukacs, 2013a: 146.

periódus már értelemszerűen nem képezi részét a Horthy-korszaknak, de még nem nevezhető Rákosi-korszaknak, hiszen hatalmi fókuszában a koalíciós kormányok állnak.

Ami az 1944. október 16-tól kezdődő időt illeti, Szálasi Ferenc nevének használatával bajosan foglалhatók össze körültekintően ezek a hónapok, hiszen narratív, időbeli és térbeli ellenérvek hozhatók fel vele szemben.

A rendszerváltást követően a magyar történétírók cáfolták azt a korábbi elbeszélési módot,¹³ amely szerint Szálasi uralma egyenes folytatása lett volna a Horthy-korszaknak.¹⁴ Korábban ugyanis a két berendezkedést a „fasiszta diktatúra”¹⁵ különböző állomásainak tekintették. Bár vannak, akik továbbra is amellett érvelnek, hogy Szálasi regnálása a Horthy-korszaknak, ha nem is folytatása, de egyfajta végjátéka volt,¹⁶ meggyőzőbbek azok a kutatások, amelyek a nyilasok politikai és társadalmi pozícióit („rendszeren kívüliségét”), valamint ideológiai és politikai tanait vizsgálva a szakítást hangsúlyozzák, hiszen radikális különbség, ellentét mutatkozott a hungaristák és a Horthy-korszak politikája, szellemisége között.¹⁷ A helyzetet bonyolítja, hogy Szálasi Ferenc kormányzásának a Horthy-korszakról történő „leválasztásával” emlékezetpolitikai viták is nyílnak. Az egyik a holokausztért való felelősség kérdése kapcsán bontakozik ki. Karsai László vizsgálta, hogy a háborút követő nagy politikai perek nyomán, miféle minősítő jelzők tapadtak a Szálasi névvel fémjelzett időszakhoz, vitatva, hogy az időszak joggal minősíthető-e a magyar történelem legrettenetesebb, legszörnyesebb periódusának. Karsai érvelése a Szálasi Ferenc és Sztójay Döme-féle kormányok, tágabb kontextusban pedig a Horthy-korszak alatti „zsidópolitika” összehasonlításának módszerén, valamint a holokauszt eseményeinek kronológiai összefüggésein alapul.¹⁸ A történész tehát a történelmi felelősség kimérése szempontjából foglal állást a Szálasi-féle kormányzás Horthy-korszakról történő „leválasztásával” szemben, hiszen Szálasi „bűnbakká” tételének árnyékában olyan, mintha kevésbé esne szó a Horthy-korszak vezetésének felelősségéről.

Lehetséges-e a hungarista fordulatot a következő korszakhoz, vagy akár a kommunista diktatúrához kötni és annak előzményeként értelmezni? Utóbbi egyik közszájon forgó

¹³ A teljesség igénye nélkül kiemelhető e sorból: Andics, 1945; Pintér, 1968; Karsai E., 1965

¹⁴ A legújabb szakirodalom szerzői különböző perspektívából, de hasonlóan reflektálnak a kérdésre. Lásd: Karsai L., 2013: 371–382; Máthé, 2019a; Paksa, 2012: 88–98; Paksa, 2013a

¹⁵ Borbándi Gyula találóan mutatott rá, hogy a Horthy-korszak berendezkedését definíció szerint sem lehetséges fasiszta diktatúrának minősíteni, ahogy azt a marxista történetírás tette. Még akkor sem, ha a Horthy-korszakban a hatalmat gyakorlók alapvetően egy tekintélyelvű (ráadásul önmagát ellenforradalminak tekintő) rendszert alakítottak ki, hiszen e hatalmi struktúra nélkülözötte a fasisztaként leírható diktatúrák jellemzőit: a fegyveres testülettel rendelkező tömegpártot, forradalmi frazeológiát, az elmozdíthatatlan vezérelvűséget és a mindenkire kötelező érvényű ideológiát. Borbándi, 1989: 22–24.

¹⁶ Lásd: Egry és mtsai., 2015

¹⁷ Általánosságban és összefoglaló jelleggel lásd: Máthé, 2019a, Paksa, 2013a

¹⁸ Lásd bővebben: Karsai L., 2013

motívuma a kommunistává „átöltöző” nyilasok toposza. Az „átöltözés” narratívájára a Terror Háza Múzeum kiállításában is nagy hangsúlyt helyeztek.¹⁹ A jelenséget magát – ahogy arra Peter Kenez rámutat –, a második világháború utáni antiszemitizmus története szempontjából különös fénytörésbe helyezik azok a gesztusok, melyeket Rákosi Mátyás és a Magyar Kommunista Párt gyakorolt a „kisnyilasok” irányába.²⁰ A szociális értelemben is átfedéseket mutató politikai bázis és a taktikázgatás ténye mégsem lehet alkalmas arra, hogy mélyebb érvényű következtetéseket lehessen levonni a két szélsőség találkozásáról. Más megközelítésű vizsgálatok is vannak, amelyek a hungarizmus és a kommunizmus ideológiai gyökereinek világába vezetnek. Máthé Áron tanulmányai arra hívják fel a figyelmet, hogy a nyilasok rendszerellenessége, radikális társadalomképe és ideológiája számos tekintetben – olykor kommunistából nyilassá vált ideológusok személyes történetében is megnyilvánulva – közelebb állt a kommunizmushoz, mint a Horthy-korszak berendezkedéséhez.²¹

Érdekes magát Szálasit megszólaltatni, aki úgy tekintett magára, mint a Horthy-korszakot jellemző „feudalizmus” megbuktatójára. A cellájában Rákosi Mátyás beszédeit olvasgató, és népbírói tárgyalására készülő Szálasi értetlenkedve írta történelminek tekintett „érdemeiről”:

„A Hungarizmus nem az új demokrácia ellen vétett 1944. október 15–16-án, hanem a régi feudalizmus ellen, melyet megbuktatott, miután önmagát a régi feudalizmus lehetetlenné tette magatartásával. A Hungarizmus azonban nem érti, miért védi az új demokrácia az 1944. október 15–16-án kimúlt régi feudalizmust és rendszerét. Logikus az volna, ha az új demokrácia a Hungarizmussal fogna össze, és nem a feudalizmussal.”²² (1945. október 19-én, az Andrássy út 60. pincéjében írt bejegyzés)

Szálas Ferenc hatalomban töltött, rövid idejét mégsem lehet új, önálló korszaknak tekinteni, hiszen az alig féléves kormányzás végképp komolytalanná teszi a szó használatát. A problémát – nézőpont kérdése, hogy frappánsan vagy fantáziátlanul – jól mutatja a Vincellér Béla álnéven publikáló Hollós Ervin rövid könyvcíme, a *Szálas hat hónapja*.²³

Az időszak szó éppenséggel megfelelelhetne, de ott vannak a térbeli és kifejezetten földrajzi jellegű ellenvetések. A Szálas-kormányzat „hatóköre” a fronthezvet alakulásának

¹⁹ Karsai László az „átöltözős” narratívát bemutató szoba mellett kifogásolta, hogy a múzeum kiállítása a nyilasok által elkövetett szörnyűségeken túl nem tér ki a Horthy-korszakban hozott zsidótörvényekre, az 1941-es Kamenyec-podolszkiji deportálásra és mészárlásra, valamint Szojtjay-kormány felelősségére. Lásd: Karsai L., 2013: 382.

²⁰ Bővebben: Kenez, 2011: 144–157.

²¹ Máthé, 2019c: 11–28; Máthé, 2019b: 29–56.

²² Szálas, 2016: 271.

²³ Vincellér [Hollós], 1996

következtében hónapról hónapra zsugorodott, majd kiszorult Magyarország területéről. Szintén térbeli megfontolások alapján nehézkes volna fókuszba állítani a Debrecenben, 1944. december 22-én megalakult Miklós Béla-vezette Ideiglenes Nemzeti Kormányt – noha földrajzi értelemben ellentétes, terjeszkedő folyamatot mutatott. Kérdés, mennyire volt legitim, meghatározó ura a hatóköre alá tartozó területnek a két említett kormányzat. A döntő kérdésekben úgy tűnik, a hadszíntér-időszakban csupán mellékszereplői voltak a Magyarország területén zajló összecsapásnak Hitler ekkorra már védekező és Sztálin támadásban lévő birodalma között. Gyarmati György különböző okokból ugyan, de a „virtuális” jelzőt használja a Szálasi által dirigált és a Miklós Béla-féle kormányokra és a körülöttük működő törvényhozókra.²⁴ Egy másik tanulmányában az „ideiglenesség» korszakaként” hivatkozik erre az időszakra.²⁵

Másképp fest-e a helyzet, ha nem az emblemikus kormányfőt, tekintélyt, hanem az uralmi, társadalmi természetű korszakhatárt keressük? A német segítséggel hatalomrajutó Szálasi a sajátos vízióinak csak részleges megvalósítására törekedhetett, hiszen egy korábbi, ráadásul háborús üzemmódban működő struktúrát vett át, amelynek mélyreható átalakítására nem lehetett módja. Az elvi ügyekkel és külsőségekkel szívesen bíbelődő Szálasi helyett ráadásul a napi ügyvitel Szöllösi Jenő miniszterelnök-helyettesre hárult. Mellette két kulcsfigura vette ki részét az irányításból: Vajna Gábor belügyminiszter és Kovarcz Emil, a nemzet totális mozgósításáért és harcbaállításáért felelős tárcanélküli miniszter.²⁶ Mindazonáltal bizonyos területeken igenis kecsegtethetett eredménnyel a nyilas kormányzat tettvágya és a „hadihungarizmus”,²⁷ ráadásul utóbbi a Sopronkőhidára került emberek sorsa szempontjából egyáltalán nem volt mellékes.

Ezen a ponton érkezünk el a Sopronkőhida tükrében szemlélhető krízishez. A Szálasi-kormány egyik önálló teljesítményét a Belügyminisztériumhoz tartozó Nemzeti Számonkérés szervezetének²⁸ létrehozása, a másikat, ahogy hosszú elnevezése szólt, a nemzet totális mozgósításával és harcbaállításával megbízott m. kir. tárcanélküli miniszter mellé rendelt tábornok bírósága felállítása jelentette, melyet végső soron arra szántak, hogy a nyilas rendszer állambiztonsági szervei által őrizetbe vett „hazaárulók” ügyeinek végére gyorsan és

²⁴ Gyarmati, 2017: 37.

²⁵ Gyarmati, 1996: 63–98.

²⁶ Paksa, 2013b: e148, e159–64.

²⁷ A szellemes hadihungarizmus kifejezés Paksa Rudolf 2013-ban megjelent munkájának egyik fejezetcíméből ered, amit Békés Márton egy 2009-es könyvismertetőjében felhasznált. Paksa, 2013b: e156; Békés M., 2009: 175–181.

²⁸ A témát Kovács Zoltán András és Kovács Tamás tanulmányai bőségesen tárgyalják: Kovács Z. A., 2002: 1131–1160; Kovács T., 2006: 71–100; Kovács T., 2005

határozottan pontot tegyen. Fontos azonban kiemelni, hogy utóbbi a Horthy-korszak szüleményére, a Honvéd Vezérkar főnökének bíróságára, annak állományára és az intézmény jogszabályi hátterére, működési gyakorlatára épült, ily módon kontinuitást is fenntartott azzal.

E szervek éppenséggel azokat a német törekvésekkel szembeforduló személyeket is üldözték, akik a Horthy-korszaknak ugyanolyan, ha nem kifejezőbb reprezentánsai voltak, mint például azok, akik valamilyen okból Szálasi pártjára álltak vagy egyszerűen csak tovább szolgáltak alatta. Az ő sorsukba enged bepillantást a Sopronkőhidára hurcoltak összetétele, hiszen köztük voltak a nyilasok által eltörölni kívánt elit nyugati orientációjú, náciellenes, vagy egyszerűen csak kormányzóhű tagjai és azok is, akik a Horthy-korszak különféle színezetű ellenzéki csoportjaihoz tartoztak.

Sopronkőhida magába foglalja a radikális átalakulást, amelyen Magyarország a második világháború évei alatt, majd azt követően keresztülment. Ebben a transzformációban Szálasi regnálása egy közbeeső, de fontos fejezetnek tekinthető, amely során már megkezdődött a korábbi elit leváltása, valamint a fennálló politikai és társadalmi rend szétzúzása. Mégsem lehet, hogy a „névadója” legyen ennek a periódusnak. Ennek legalapvetőbb oka a krízisben rejlő fordulat, a krízis eseményeinek láncolata: a háború, a háborús vereség és annak következményei, melyek során más irányba fordult a történelem. A politikai rendszerváltást és a magyar társadalom viszonyainak radikális átszabását a második világháborút követően az ország szovjetizációja²⁹ zárta le, jelentős mértékben eltérő kimenetellel, mint ahogy azt Szálasi vagy akár a szocializmus más hívei elképzelték, és gyökeresen másképp, mint ahogy azt magyar polgári demokrácia hívei remélték.

A szovjetizáció kezdeti időpontjával és a korszak értelmezésével kapcsolatban ugyancsak vannak dilemmák. Könnyebb a kérdéshez a hidegháború kialakulása és a szovjetizáció kérdésköre felől közelíteni, ugyanis e tekintetben két markáns álláspont körül sorakoznak fel a történészek: ortodoxok és revizionisták. Az ortodox álláspont úgy jellemezhető, hogy annak hívei a második világháború végével szovjet érdekszférába került Kelet-Közép-Európa szovjetizálását tekintik a hidegháború kiváltó okának, míg velük szemben a revizionisták a szovjetizálást a kialakuló hidegháború következményének tekintik. Békés Csaba amellet érvel, hogy az újabb kutatások egyik álláspontot sem igazolják.³⁰

²⁹ A kifejezés jelentéstartalma nem azonos a szovjet (tanács) szóból eredő tanácsrendszerrel. Ezzel az idegen fogalommal a magyar történészek azt a folyamatot írják le, amelynek célja Magyarország politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedésének szovjet mintára történő átalakítása volt.

³⁰ Békés Cs., 2019: 29–43.

A kérdés az, hogy lehet-e az 1944-től kezdődő éveket a szovjetizáció korszakának nevezni? Az ortodoxként jellemzett állásponthoz közel állók a térség, s benne Magyarország szovjetizálásának kezdetét a Vörös Hadsereg megjelenésével hozzák összefüggésbe és jellemzően 1944–1945-öt tekintik a szovjetizálás kezdeti időpontjának.³¹ E nézetek szerint – amelyek egyébként differenciáltan tekintenek a térség országaira – a kommunista pártok célja kezdettől a hatalom kulcspozícióinak megszerzése, majd kisajátítása volt, ám „ravasz politika”, „lopakodó forradalom” formájában, azaz a kezdeti demokratikus látszatok és játékszabályok fenntartásával.³² Utóbbi tekintetében éppen Magyarország okozott váratlan kényelmetlenséget Moszkvának a kommunista párt számára kiábrándító 1945 novemberi választással.

A fentiekkel vitatkozók, köztük Baráth Magdolna, többnyire arra építik érvelésüket, hogy nem mutatható ki egyértelmű „forgatókönyv” és Sztálin által jóváhagyott, dokumentált terv, amely eleve elrendelte volna a térség szovjetizálását. Mi több, érvel, a szovjeteknek 1947-ig érdekükben állt az antifasiszta koalíció és a demokratikus látszatok fenntartása, a népfrontstratégia. E felfogás hívei úgy vélik, hogy a fordulatot és a kommunista pártok kizárólagos hatalomra törését a szovjet biztonsági igényeket sértő, tehát offenzívának tartott amerikai külpolitikai és gazdasági lépések (Truman-doktrína, Marshall-terv) váltották ki.³³

Baráth ugyanakkor jó problémaérzékenységgel figyelmeztet arra, hogy azok a nézetek, amelyek Magyarország szovjetizálását a Vörös Hadsereg megszálló tevékenységéhez kötik, beleeshetnek abba a csapdába, hogy a háború utáni átalakulás demokratikus – jegyezzük meg: demokratikusnak szánt – reformjait is a szovjetizálás részének tekintik. Baráth példaként említi a demokratizálás, a földosztás, a közigazgatás részleges átalakításának és a háborús bűnösök felelősségre vonásának kérdését.³⁴ Úgy véli, mindebből logikusan következhetne, hogy „mindazokat, akik ebben részt vettek, kimondatlanul szovjet ügynököknek bélyegzik”.³⁵ A kérdésnek a második világháború utáni, demokratikusnak hirdetett magyar belpolitikai kibontakozás értékelése szempontjából is vannak nehézségei. Az vitán felül áll, hogy a politikai porondra fellépő koalíciós pártoknak közös célja volt a rendszerváltás, a korábbi rend megváltoztatása. Lényeges azonban, hogy annak végcéljáról lényegesen másképp gondolkodtak. A koalíciós idők nehéz és rövid éveinek történetéből mégis nehéz megragadni,

³¹ Békés Cs., 2019; Ungváry, 2002: 279–303; Romsics, 2010; Borhi, 2004; Borhi, 2017: 169–190.

³² A Békés Csaba által használt terminológiát és bővebb összefoglalást lásd: Békés Cs., 2019: 31–43; A lopakodó kifejezést egyébként Gyarmati György is használja, lásd: Gyarmati, 2017

³³ Az általa felsorolt kérdéskörök külön-külön is magukban hordozzák a dilemmát és a történészek közti nézetkülönbségeket. Erről lásd: Baráth, 2022: 243–246; Ungváry, 2002

³⁴ A népbíráskodással kapcsolatban például lásd Zinner Tibor, Barna Ildikó és Pető Andrea munkáit. A földosztás kérdésköréről pedig Ö. Kovács József munkáját. Zinner, 2021: 11–67; Barna–Pető, 2012; Ö. Kovács, 2017: 19–68.

³⁵ Baráth, 2022: 243.

hogy milyen lett volna a magyar demokrácia „arcéle”, hiszen annak kibontakozását a kommunista hatalmi törekvések megakadályozták. A kutatásokra jellemző, hogy inkább csak arról szólnak a kutatások, kiből állhatott volna a következő korszak döntéshozó rétege.³⁶

Nem meglepő, hogy az 1944 decemberétől kezdődő időszaknak nincs igazán elfogadott neve. Az különféle leírások és jelzős szókapcsolatok struktúrákeresésről, a politikai karakter kitapogtatásáról, az elitcseréről, az átmenetiségről, a krízis magyarázásáról árulkodnak. A teljesség igénye nélkül: Izsák Lajos az 1944–1949 közötti időszakot a koalíció éveinek nevezi, melyet a többpártrendszer és egypártrendszer tengelyen értelmez, s az időszaknak két fordulat, az 1944–1945-ös év és az 1947–1949 közötti évek belpolitikai változása – a hatalom kommunista kisajátítása – ad keretet.³⁷ Mások a demokrácia valamilyen jelzővel ellátott szókapcsolatával árnyalják ezeket az éveket. Ilyen Bibó István „próbálkozó demokráciája”, amely az átalakulási folyamat küzdelmeire, problémáira utal a kortárs szemüvegén keresztül.³⁸ M. Kiss Sándor mintha csak másfelé fordítaná Bibó nézőpontját, amikor a kommunista hatalmi törekvések és a politikai rendőrség tevékenysége alapján tekint az 1945–1948 közötti évekre, amelyeket a „fenyegetett demokrácia” korszakának nevez.³⁹ A Baráth által említett, „szovjet ügynöknek” bélyegzés narratívájával szembeni ellenpontként a kisgazdapárti memoáirodalmat említhetjük, amelyik bár egyszerre leleplezi a szovjetizálás megannyi jelenségét, mégis reális alternatívaként láttatja a „demokrácia fellegvárának” építését és apologetikusan beszéli el a „küzdelmet a vasfüggöny mögött”.⁴⁰

Társadalomtörténeti perspektívából ered Valuch Tibor megközelítése, aki „korszakváltásként” értékeli a háború utáni éveket. Szemléletében mégsem a megszakítottság jelenti a fő motívumot, hanem a régi és az új párhuzamos jelenléte, az átmenetiség kavalkádja.⁴¹ Ö. Kovács József viszont, aki ugyancsak társadalomtörténeti szempontból szemléli az időszakot és 1945-öt globális, országos és lokális fordulópontnak tekinti. Vizsgálatának középpontjában a földosztás, földelkobzás mint társadalomformáló politika áll (mindemmel

³⁶ M. Kiss Sándor értékelése szerint az 1938-tól erodálódó, majd 1944–1945 folyamán a történelem színpadáról eltűnő „hagyományos” elit helyébe két csoport lépett. Az egyik csoport a Horthy-korszak legális ellenzékéből tevődött össze és sokszínűség jellemezte, míg a másik Horthy-korszak illegális baloldali ellenzékéből eredt, egynemű volt és Moszkvából irányították. Pontosításképpen úgy fogalmazhatnánk, hogy a Rákosi Mátyás-vezette moszkovita politikusok vezetése alatt vált igazán egyneművé a magyarországi, illegalitásban vagy rendszeren kívüliségben működő baloldal – utalva itt az olyan csoportok kikényszerített felszívására és felszámolására is, mint amilyeneket Demény Pál vagy Weishauss Aladár nevével lehetne körülírni. M. Kiss, 2017: 80.

³⁷ Izsák, 2010: 179.

³⁸ Bibó, 1947: 8–25.

³⁹ M. Kiss, 1989: 17–19.

⁴⁰ Csicsery-Rónay–Horváth–Török (szerk.), 2002; Nagy F., 1990

⁴¹ Valuch, 2018: 11–23.

foglalkozik a háborús traumával, az intézményesült erőszakhoz, a kommunista párt vidéki térnyeréséhez és a szovjetizációhoz sorolható eseményekkel is).⁴²

A hosszasan vázolt dilemmának egy lehetséges értelmezési keretet ad, ha a háború és a hadszíntérré vált ország perspektívájából szemléljük az 1944–1945-ös év Magyarországot, míg a rákövetkező éveket a Szovjetunió érdekszférájába történő integrálási kísérlet kezdeti szakaszának tekintjük, amelyhez a Vörös Hadsereg foglalta el és biztosította a teret. A Horthy-korszak utolsó eseménysorozatát az 1944. augusztus 23-i román átállás, majd néhány nap múlva a front magyar földre érkezése indította el,⁴³ amely a kormányzó bukásához és Szálasi Ferenc hatalomra jutásához vezetett.⁴⁴ Ez volt a *hadszíntér-időszak* kezdete, amely Szálasi alatt a korábbi elit és társadalmi rend lerombolási kísérletén túl egyet jelentett a háború folytatásával és a totális mozgósítás elrendelésével, a német hadigépezetnek való alárendelődéssel, s mindennel, ami az országban történt. A hadszíntér-időszakot Magyarország elfoglalása 1945. áprilisában, illetve az európai háború vége, 1945. május 9. zárta le.⁴⁵ Utóbbi mellett szól az az érv is, hogy a magyarországi harcok befejeződésével még nem változtak meg az aktívan harcoló Vörös Hadsereg feladatai és fő céljai, s elsősorban hadtápterületként, kiaknázzható hátszágként tekintett az elfoglalt területekre.

A harcok kimenetelének eredménye a Vörös Hadsereg megszálló tevékenysége lett. E tényből következett az új hatalmi helyzet és a térség kikényszerített integrációja a Moszkva-központú politikai, gazdasági és társadalmi modell befolyási övezetébe, a *keleti erőterbe*. Érdemes Sztálin híressé vált mondatát idézni, amelyet Milovan Gyilasz örökített meg, megragadva a hódítás céljait és lényegét, mely szerint „[...] ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a saját társadalmi rendszerét.”⁴⁶ Sztálin szemlélete nem volt újdonság, hiszen már a Vörös Hadsereg fennállásának tizedik évfordulója alkalmából, 1928-ban leszögezte, hogy politikai és gazdasági eszköznek is tekinti a hadsereget, amelynek célja a

⁴² Bővebben lásd: Ö. Kovács, 2017

⁴³ Magyarország hadszíntérré válásának kezdődátuma tekintetében Ravasz István kutatásai irányadóak. Ravasz a román átállás, az erdélyi hadihelyzet és a Honvéd Vezérkar iratainak vizsgálata alapján 1944. augusztus 26-ra teszi a szovjet csapatok magyar határra érkezését. Érvelése rámutat a marxista szemléletű történetírás ideologikus és anakronisztikus megközelítésének hibájára, amely Magyarország „trianoni” határait vette alapul és hosszú évtizedeken keresztül úgy állította be, mintha a Vörös Hadsereg csapatai először 1944. szeptember 23-án Lökösháza, Battonya és Nagylak térségében léptek volna magyar területre. Ravasz, é. n.: 160–166.

⁴⁴ Bár a Bajcsy-Zsilinszky Endre személye körül szervezett ellenállás vezetőiben élt az az elképzelés, hogy legitim módon képviselik a kormányzó akaratát. Ebből kifolyólag úgy vélték, potenciális kormányzati szereplői és politikai alakítói lehetnek a magyar helyzetnek, miután a szovjet hadsereg elfoglalta Budapestet. Tragikus sorsuk és a különböző ellenállási csoportok felszámolása ismeretes. Közülük többen, ahogy a „kiugrás” előkészítésének résztvevői közül, Sopronkőhidán kötöttek ki. A magyar ellenállási mozgalmakról legfrissebben írt összefoglaló munkát lásd: Bartha, 2021

⁴⁵ A kutatások különböző szempontok alapján 1945. április 4., 11. és 12-ére teszik a magyarországi harcok végét. Ravasz, é. n.: 218–220.

⁴⁶ Gyilasz, 1989: 105.

dolgozók felszabadítása a földbirtokosok és tőkés uralma alól.⁴⁷ Ebben a szellemiségben fejlődött a szovjet katonai stratégiai gondolkodás is, amelynek egyik teoretikusa – az 1937-ben Sztálin akaratából kivégeztetett –, Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij megfogalmazta:

„A háború célja az egyik fél részéről ilyen vagy olyan gazdasági és politikai hódítások elérése, a másik fél részéről pedig ez elleni harc. Ezek a hódítások többnyire területfoglalásban vagy az adott területen a győztes állam politikai és gazdasági érdekeit szolgáló különleges törvények bevezetésében nyilvánulnak meg.”⁴⁸

Az értekezésünk elfogadja azoknak a megközelítéseknek a főbb állításait, amelyek 1944-től, a Vörös Hadsereg magyar földre lépésétől eredeztetik – Magyarország vonatkozásában – a folyamatot, amit szovjetizációnak neveznek. Ugyanakkor a dolgozat mégis a keleti erőtér korszakának kezdeti szakaszaként írja le a hadszíntér-időszakból következő éveket, egészen 1948-ig, a Magyar Dolgozók Pártja létrejöttéig, amelynek megkérdőjelezhetlenné vált uralmával kialakították a szovjetizált Magyarország pártállami kereteit és a korszakot, amelyet Rákosi Mátyás nevével szokás fémjelezni. Felfogásunk mellett az egyik érv az 1947-ben megkötött párizsi békeszerződésig terjedő időszak realitása. A keleti erőtér érvényesülését a megszállt, önrendelkezésében korlátozott országban az 1945. január 20-án megkötött Fegyverszüneti Egyezmény⁴⁹ biztosította, amely a szovjet dominanciájú a Szövetséges Ellenőrző Bizottság működésével utat nyitott Moszkva befolyásának.⁵⁰ Mindemelllett a realitás része volt, hogy a nem kommunista pártok politikusai – legyenek demokraták vagy a különböző szocialista irányzatok hívei – tisztában voltak a második világháború végére kialakult nagyhatalmi viszonyokkal és Magyarország helyét egy, a Szovjetunió érdekeit nem sértő, Moszkvával baráti kapcsolatokat fenntartó térségben voltak kénytelenek elképzelni. Bár nem válhatott realitássá, mindez nem feltétlenül jelentett volna szovjetizálást: Magyarországot egy demokratikus, vagy „magyar módra” szocialista, de Moszkva érdekszférájához viszonyuló országgént is el lehetett volna képzelni. Éppen ezért fontos a második világháború utáni berendezkedés differenciált szemlélete, hiszen a nem kommunista politikai irányzatok, különösen a polgári pártok bár szemben álltak a Horthy-korszak berendezkedésével, de a szovjetizálással is. Ha pusztán a szovjetizálás mellékszereplőinek tekintenénk őket, akkor ezek az évek valóban *a tojásában meg nem ölt kígyó*, a kommunista diktatúra akaratlagos vagy szándék nélküli világra segítőinek elítélhető tetteiről szólhatnának. Ám ez hiba volna, hiszen

⁴⁷ Sztálin, 1950: 25–26.

⁴⁸ Tuhacsevszkij, 1975: 58.

⁴⁹ Az egyezmény szövegét a magyar törvényhozás az 1945. évi V. törvény formájában cikkelyezte be.

⁵⁰ Feitl István bevezető tanulmányát lásd: Feitl (szerk.), 2003: 7–37. Különösen: 7–12.

ebben a képben ott van egy szélesebben vett szereplő is: a magyar választópolgár. Az a választópolgár, aki az 1945 novemberi választások eredményével a körülményekhez képest legitim törvényhozást teremtett és egyszerre igazolta a Horthy-korszak berendezkedésének leváltását és józanította ki az önmagát elbízó kommunista pártvezetést.

A szovjetizáció narratívája a birodalmi szempontokat és a Szovjetunió által elvárt és kontrollált folyamat kimenetelét, a kommunista diktatúra kiépítését állítja középpontba. Ha a szovjetizáció időszakának nevezzük el az 1945 utáni éveket, akkor a nézőpontunk a szovjet birodaloméval lesz azonos, ugyanis, ha a szovjetizáció narratívájának alárendelve értelmezzük a demokratikusnak ígért koalíciós éveket és a magyar társadalom tapasztalatait, az azzal fenyeget, hogy a „végeredmény” kap nagyobb hangsúlyt, ami elfedi azoknak az erőfeszítéseknek a történetét, melyeket a magyar társadalom fejtett ki a ráerőltetett életmóddal szemben. A keleti erőterbe került Magyarország fogalmi koncepciója viszont *nem csak* a szovjetizáció folyamatát foglalhatja magába, hanem az azzal szemben álló magyar önrendelkezés megnyilvánulásait is: az erőterrel szemben kifejtett ellenállási stratégiák, önszervezési tapasztalatok és a politikai változásba vetett remények a történetét, melyek ekkor fogantak és tovább éltek a magyar társadalomban, hogy aztán az 1956-os forradalomban megmutassák magukat.

A keleti erőter fogalmával kapcsolatban egy második szempontot érdemes figyelembe venni. A világ kétpólusúvá válásának tényét, a hidegháborús nyugat és kelet ellentétpár kialakulását, amelyben Magyarország a keleti blokkba került. Ezt a helyzetet Európa kettéosztottsága és a vasfüggöny leereszkedése teremtette meg.⁵¹ A kétpólusú Európa belső disszonanciáját kiválóan érzékelteti Milan Kundera, aki *A megrabolt nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája* című esszéjében úgy jellemezte a keleti blokkba került Közép-európai országokat, mint amelyek földrajzi értelemben Európa közepén helyezkednek el, viszont kultúrájukban a nyugathoz, míg politikai értelemben a kelethez tartoznak.⁵² Kundera rámutatott arra, hogy szovjetizálás ide vagy oda, végül a térség országai, köztük Magyarország is, egy keleti erőterben foglyul ejtett, de történelmileg a nyugati kultúrkörhöz tartozó ország volt. A keleti erőter koncepciója a szovjetizáció kifejezésénél integratívabb fogalom, hiszen nem csak a szovjetizálás módszerét jelenti. Figyelembe kell venni, hogy a hidegháború folyamán a kommunista diktatúra is sokat változott: a Sztálin uralma alatt erőltetetten szovjetizált (és szovjetizálandó) országainak világa számos tekintetben különbözött az 1980-as évek keleti blokkjának világától, mégis ugyanannak a Szovjetunióknak a szövetségi rendszerén belül volt értelmezhető a térség. A keleti erőter a

⁵¹ Lukacs, 2013a: 146–149.

⁵² Kundera, 1984

Szovjetunió bukásával sem szűnt meg, így e fogalom nem kendőzi el a keleti irányból terjeszkedő, orosz birodalmiság mindenkori arcát – az imperializmus fogalmát ráadásul csak kapitalista államokra ráaggató – kommunista ideológia történetével, hiszen a Szovjetunió előtt is létezett Orosz Birodalom, és ma is létezik a nagyhatalmi törekvésű Oroszország.⁵³ John Lukács utolsó magyarországi előadásán – amely sok tekintetben a magyar történetíróknak tolmácsolt végakarathoz is felfogható – úgy fogalmazott a szóban forgó néhány évről: „[...] ami nem vitatható, az, hogy a magyar függetlenség elnyomásának akkori lényege nem a kommunizmus, hanem az orosz hatalmi uralom volt.”⁵⁴ Az értekezés ugyanakkor ezt a szemléletet csak részben fogadja el és nem osztja Lukács gyakorlatát abban, hogy a Szovjetunió helyett az Oroszország kifejezést használja. Ennek oka, hogy a Szovjetunió a mindenkori birodalmi célok mellett egy rendszer és egy ideológia, a kommunizmus exportját is megvalósította, ami minőségileg megkülönbözteti a mindenkori orosz geopolitikai és befolyásszerzési törekvésektől. Az értekezés ezért úgy tekint a hadszíntér-időszakkal kialakuló szovjet megszállásra, mint ami keleti erőterbe helyezte Magyarországot. A keleti erőterbe kerülés egy négyévtizedes keleti, politikai, gazdasági és társadalmi integrációs kísérlet kezdete volt, melyet Moszkvából erőszakoltak rá a térségre a szovjetizálás eszközével, az elszenvedői pedig a Közép-európai népek, köztük magyarok voltak. E krízisfolyamat során vált Sopronkőhida előbb az országból kiszoruló Szálasi-kormány politikai foglyainak fogvatartási és kivégzési helyszínévé, majd a szovjet megszállók gyűjtő- és hadifogolytáborává, valamint katonai börtönévé. Sopronkőhida tehát képes élesen megmutatni, hogy a vizsgált krízis során, milyen fordulatot vett a történelem Magyarországon.

1.4 Krízis és térbeliség

A krízist általában olyan eseménynek tartják, melynek folyamán instabil, veszélyes helyzet alakul ki, amely hatással bírhat egyénekre, közösségekre, sőt, az egész társadalomra. Más megközelítés szerint a krízis inkább események sorozatának egy szakasza, fordulópontja, melynek során eldőlni a jövőbeli események iránya. Az antik görög eredetű krízis szó orvosi fogalomból ered, amely a beteg állapotával függ össze. Azt az időintervallumot jelöli, amikor a betegség kimenetele eldőlni, s a beteg állapota javulni vagy hanyatlani kezd.⁵⁵

⁵³ Mi sem igazolja jobban, hogy a moszkvai központú keleti erőter problématicája a kommunizmus ideológiája nélkül is létező valóság, ha nem a 2008-as grúzai és a 2014 óta különböző szakaszokban zajló ukrain háború. A cári birodalom, a szovjet állam és Oroszország jelenlegi nagyhatalmi politikájával kapcsolatban lásd: Gecse, 2022. Különösen: 24–45, 330–334.

⁵⁴ Lukács, 2013b: 14.

⁵⁵ Filozófiai háttéréről lásd: Karabatzaki, 2017: 23–29.

Bármelyik irányból közelítsünk, aligha vitatható, hogy a hadszíntérré vált Magyarország 1944–1945 folyamán és a rá következő években a történelmének egyik legmélyebb krízisét élte át. Ez volt az az időszak, melynek során az ország történelmi, társadalmi és politikai iránya alapvetően megváltozott. Ha a krízist események láncolatának tekintjük, akkor annak kialakulása nem a hadszíntér-időszakból eredeztethető. Arra, hogy milyen események, döntések váltották ki és milyen körülmények játszottak szerepet az elmélyítésében, a válasz sokrétű lehet. Ezt a gondolkodást akár az első világháborús vereségtől, a Trianon-trauma elszenvedésétől, más megközelítésben pedig a holokauszt traumájának nyitányától is lehetséges elindítani, nem beszélve a világháborúhoz vezető világpolitikai eseményekről és a szélsőséges ideológiák térnyeréséről. Most inkább közelítsünk vizsgálatunknak a felsoroltaknál szerényebb tárgyához, a hadszíntér-időszakhoz és Sopronkőhidához.

A Magyarországot érintő krízis egyik legfőbb tulajdonsága térbeli volt. A hadszíntér-időszak nem csupán a hadseregek mozgásával járt, hanem mozgásba kényszerítette mindazt, amit magyar államnak nevezünk és a pusztításai mellett jelentős átrendeződést hozott. Gyarmati György idézi ezzel kapcsolatban Juhász Gyula – túlzó és történelmileg pontatlan,⁵⁶ de kétségtelen, hogy a krízishelyzet lényegét erősen kifejező – meglátásait:

„Azt azonban meg kell állapítani, hogy nemcsak Magyarország történetében egyedülálló, de Európa történetében is, hogy egy állam szinte teljes felső vezető rétege: a felső állami bürokrácia, a honvédség, a csendőrség, a rendőrség főtisztjeinek zöme testületileg elhagyta az országot. Egyedülálló, hogy az állam egész gépezete, politikai vezetése, parlamentje, több százezres megmaradt hadserege, intézményei egy másik államba települjenek át, magukkal sodorva a társadalmi elit nem kis részét is, legalábbis Sopronkőhida politikai foglyait.”⁵⁷

A krízisnek jellemzője volt az is, hogy az állami lét egyik alapja, a határokkal kijelölt territórium is elmosódni látszott, még ha voltak is honi „maradványok”, valamiféle szervező erők, (ön)kormányzatok ezen a területen. A Magyarországot megszálló hatalmaknak, Hitler Németországának és Sztálin birodalmának hadseregei frontokban, támadó és védekező műveletekben, hadtápterületekben gondolkodtak. Érdekeiknek alárendelték a magyar államot és a háborút elszenvedő magyar társadalmat.

Sopron térsége érzékletes képet mutat erről. Szita Szabolcs megfogalmazásában: „a német stratégiák Magyarország hadszíntérré változtatásával akarták kivédeni a Vörös Hadsereg

⁵⁶ Gyarmati megjegyzi, hogy az 1939 szeptemberében Németország, majd a Szovjetunió által is megtámadott Lengyelország tekintetében volt hasonló méretű és jellegű menekülési hullám.

⁵⁷ Gyarmati, 1996: 63–64. Az eredeti írás másodközlését lásd: Juhász Gyula: A téveszméktől a rendszer széthullásáig, *Népszabadság*, 1984. június 23. 7.

Csehszlovákiát, Ausztriát és Dél-Németországot fenyegető támadását.”⁵⁸ A német hadvezetés már 1944 szeptemberében tervezte az úgynevezett „alpesi erőd” védelmét, melyben Nyugat-magyarországi területeknek is komoly szerepet szántak – biztosítva a német birodalom határait, s megmentve a hadigépezet számára a dunántúli fosszilis energiahordozókat és ipari központokat. A nagyszabású tervből nem sok valósult meg. 1944 októberétől megindult a Birodalmi Védőállás egy kisebb szabású, realiztikusabb változatának létrehozása, majd november 5-én elfogadtak egy tervet a különféle védelmi és erődítési vonalak kiépítéséről, amelybe Sopront és Kőszegét is bevonták. A feladat nagy munkaerőt igényelt, amelyben jelentős szerepet szántak a menetszlopokban nyugat felé hajtott magyar zsidóknak. A Szálasi-kormányzat különböző kifogásait⁵⁹ és a magyar állam területi integritását, „szuverenitását” a német hadvezetés figyelembe sem vette és hozzálátott a deportáltakkal elvégzendő erődítési munkálatokhoz. Idővel „bevetették” a magyar polgári lakosságot is. A soproni férfiakat egy 1944. december 2-án kiadott rendelkezés alapján sáncmunkára vezényelték. Az első nagyobb árokászási munkálatra december 6-án, a Sopronkőhida felé eső területen került sor.⁶⁰

A hadszíntérré válás még két emlékezetes következménnyel járt Sopron társadalma számára. Az egyik a migráció, a másik pedig a légitámadások elszenvedése volt. A különféle hivatalos szervek állománya és a különböző okokból menekülő emberek óriási számban tódultak nyugat felé, a város lakossága így 45 ezerről 102 ezer főre duzzadt. A túlszűfolt Sopronra pedig lecsapott a háború terrorja, amikor 1944. december 6-án elszenvedte az első (angolszász) bombázást.⁶¹ A kilenc légitámadást átélő város lélekszáma a háború végével jelentősen megcsappant. 1945. június 30-i adatok szerint az 1941-es népszámlálás 42 ezer fős lakosságához képest⁶² Sopron 27 ezer főre csökkent. Ami Sopron veszteségeit illeti, a németek 1800 személyt hurcoltak el, a hadszíntér-időszak alatt pedig körülbelül 2200 fő veszítette életét.⁶³

A Vörös Hadsereg 3. Ukrán Frontja 1945. március 16-án indította meg azt a támadó hadműveletet, amely a Balatontól északra elkerülő térségen keresztül Bécs elfoglalását célozta. A csapás Székesfehérvár és Csákberény térségéből indult ki, majd Pápán és Sopronon keresztül

⁵⁸ Szita 1989: 90.

⁵⁹ A Szálasi-kormány azt szerette volna elérni, hogy a Magyarországról eltávolított zsidókat csak német területeken dolgoztassák. Cserébe felajánlották a magyar lakosság munkaerejét a háborús erőfeszítésekhez. Lásd: Szita, 1989: 94.

⁶⁰ Szita, 1989: 94–98.

⁶¹ Lásd: Szita, 1989: 97. A bombázások sokkhatása, elszenvedése meghatározó részévé vált a helyi emlékezetnek. A légitámadásokról számos interjú is tartalmazó kötet jelent meg: Lovas, 2003

⁶² *Az 1941. évi népszámlálás Demográfiai adatok*, 1947: 4.

⁶³ Részletesebben lásd: Boronkai, 1960: 8–9.

célozta meg az Osztrák-Magyar Monarchia egykori fővárosát.⁶⁴ Sopron vármegye elfoglalása gyors ütemben zajlott: 1945. március 28-án vették birtokba a szovjet csapatok Csornát,⁶⁵ egy nappal később pedig Kapuvárt.⁶⁶ A Sopronért folyó harcok három napig dúltak. A városba a március 31-éről április 1-ére virradó éjjel hatoltak be a Vörös Hadsereg katonái és körülbelül hajnali 3 órára számolták fel az ellenállást, majd ugyanazon a napon átlépték a magyar határt és immár német területen harcoltak tovább.⁶⁷ A sikeres műveletekről Sztálin ünnepélyes napiparancsban is megemlékezett, s Moszkvában 124 ágyú dízsörtüzeivel tisztelegtek a 3. Ukrán Front katonái előtt. A magyarra is lefordított parancs szövege beszédes, ugyanis nem Sopron felszabadításáról, hanem *birtokba vételéről* emlékezik meg.⁶⁸ A Magyar Távirati Iroda által közölt szovjet hadijelentésekben az *elfoglalás* szót használták.⁶⁹

A Vörös Hadsereg berendezkedését és a magyar közigazgatáshoz való viszonyát két rendelkezésből lehet kibontani. A Szovjet Állami Honvédelmi Bizottság 1944. október 27-én, amikor még nem lévén általa elfogadott központi magyar kormányzat, a 2. Ukrán Front katonai tanácsára bízta, hogy az elfoglalt területeken megszervezze a magyar közigazgatást. Ennek folytán alakult ki a gyakorlat, hogy igazodva a magyar közigazgatás területi beosztásának főbb szintjeihez, a szovjet hadsereg katonai parancsnokságokat (komendatúrákat) létesített a településeken. Feladatuk elsősorban katonai jellegű volt és a Vörös Hadsereg hátszágának, egészségügyi és kiszolgáló alakulatainak, hadtápterületének biztosításáról szólt.⁷⁰ Jóllehet, az 1945. január 20-án megkötött Fegyverszüneti Egyezmény 17. pontja értelmében hivatalosan az 50–100 kilométerrel a front mögött lévő területeken állhatott vissza a magyar közigazgatás, ezt nem minden esetben tartották be (valószínűleg a katonai hatóságok helyzetértékelésétől függött). Sopronban a város élére álló szovjet parancsnok már a megszállást követő órákban igyekezett előkeríteni a helyben maradt előljárókat, hogy munkába állítsa őket.⁷¹

Hamar előkerültek a helyi politikai élet új „várományosai”. A katonai parancsnokok vármegye szerte támogatták a nemzeti bizottságok létrejöttét, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak megalakulását, s különösen a kommunisták törekvéseit. A Fegyverszüneti

⁶⁴ Erről lásd a műveletben résztvevő szovjet katonatisztek emlékezéseit: Szita, 1972: 2–8; Szita, 1978: 1–11.

⁶⁵ A Kapuvári Járás főszolgabírájának helyzetjelentése, 1945. máj. 4. – 1191/1945. sz. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1) 2. d.

⁶⁶ Az események kronológiáját lásd: Papp, 1970: 3–16.

⁶⁷ Szita, 1972: 7–8.

⁶⁸ Közli: Németh T., 1960: 1–3.

⁶⁹ MTI Külföldi-Belföldi Hírek, 1945. április 1. 7. és 9–10. kiadás.

⁷⁰ Farkas G., 1992: 24–26.

⁷¹ Sopronban Kamenszky Árpád polgármestert már hajnali 4 órára magához rendelte a vármegyeházát elfoglaló szovjet parancsnok, aki küldöncök útján értesítette hivatala dolgozóit, hogy jelenjenek meg munkahelyükön. Sopron város főjegyzőjének jelentése, 1945. április 30. – 7/1945. sz. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 2. d.

Egyezmény 17. pontja értelmében a magyar igazgatás helyi képviselői és általában minden korábban létező hatóság, s az újonnan létrejövő ideiglenes népi szervek is kötelesek voltak a szovjet katonai parancsnokok utasításait, kéréseit teljesíteni, akik messzemenően éltek is e lehetőségeikkel.⁷² Nem egy esetben a katonai parancsnokok döntötték el, kik kerülhetnek fontos közigazgatási vagy rendőrségi pozícióba.⁷³ A katonai parancsnokok alapvetően azzal törődtek, hogy a terület erőforrásait a Vörös Hadsereg igényei szerint használták fel, a munkaerőt saját érdekükben mozgósítsák, valamint a rendfenntartás megszervezése is a jóindulatukon múlt.⁷⁴

A sopronkőhidai fegyintézet számára a hadszíntér-időszak kríziséből egyenesen következett a keleti erőterbe történő integráció. A Sopronkőhidát megszálló hatóságok közül a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága, a nyilas belügyi szervek és a német Schutzstaffel (SS) őrsége az országból kiszoruló, voltaképpen széthulló magyar kormányzatot és német hadigépezetet követték. A hadszíntér-időszak viszont egy másik réteg keresztmetszetét is létrehozta. Sopronkőhidán 1948-ig a szovjet katonai hatóságok rendezkedtek be, megvalósítva a keleti erőter, ha úgy tetszik, a szovjetizálás erőszakos politikájának átmeneti árnyalatokat nem tartalmazó, legembertelenebb és legkifejezőbb formáját: a táborvilágot, a kényszermunkára történő elhurcolást és a szovjet katonai hatóságok ítéletei nyomán végrehajtott kivégzéseket. Utóbbi tekintetében ismét csak lényegtelenné váltak Magyarország határai. Sopronkőhida az eurázsiai perspektívában szemlélhető GUPVI és Gulag táborrendszereinek egyik nyugati gyűjtőpontjává, állomásává vált.

1.4.1 Közelítés a térhez

A térről sokrétűen lehet és érvényes gondolkodni, amit a téma könyvtárnyi irodalma is alátámaszt. Hosszú ideig úgy tűnt, hogy a térbeliség problémáját leginkább a matematika egzakt nyelvén és a természettudományok módszereivel lehet megközelíteni.⁷⁵ Aztán az 1960-as években elindult egy változás a térről való gondolkodásban és a humántudományok, különösen

⁷² E tekintetben bőséges és változatos forrásanyagot kínál: L. Balogh (szerk.), 2015

⁷³ Sopron esetében így történt például Kamenszky Árpád polgármesterrel. Kamenszkyt a szovjet katonai parancsnok előbb meghagyott pozíciójában, majd később, amikor a helyi kommunisták áskálódásaitól sem függetlenül elégedetlenné vált vele, megvonta tőle bizalmát és a magyar politikai rendőrség internáltatta a városvezetőt. De a szovjet komendáns hasonlóképpen beleszólt a rendőrségi vezetők kinevezésébe is, kész helyzet elé állítva a Soproni Nemzeti Bizottságot is. Előbbiekről lásd: Berta, 1965: 8. Valamint: Victorisz Géza vármegyei rendőrkapitány tájékoztatása Hám Tibor főispánnak. 1945. május 27. – 484/1945. sz. MNL GyMSMSL IV.401.f (régijelzet: IV.B.401., XXI/1), 4. d. Utóbbiakhoz lásd: A Soproni Nemzeti Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1945. április 21., valamint a szovjetek által „kinevezett” Szigethy-Szabó Tibor városi rendőrkapitány által aláírt 1945. április 20-i keltezésű 784/1945 sz. dokumentum, MNL GyMSMSL XVII.1. 1. d.

⁷⁴ Részletesen dokumentálva és általánosságban is bemutatja a folyamatot: L. Balogh, 2015; Farkas G., 1992: 24–29.

⁷⁵ Lefebvre, 1991: 1–7.

a társadalomtudományok is „felfedezték” a témát. Történészek számára ismerős lehet Pierre Nora *Emlékezet és történelem között* című esszéje, amely a történelemalkotás és az emlékezet közötti határvonal meghúzása során az emlékezhelyeket, valamint az emlékezet helyeit járta körül.⁷⁶ Említhető még Jörg Baberowskinak az *Erőszak terei* című munkája is, amely egyaránt foglalkozik az erőszak fizikailag létező, lokalizálható tereivel és az erőszak mentális, képzetszerű térbeliségével.⁷⁷ A tér problémája természetesen a magyar történetírók számára sem ismeretlen. Megemlíthető Gyáni Gábor, aki a térbeli fordulatról a várostörténeti kutatások szemszögéből írt hasznos összefoglalót.⁷⁸ Továbbá az elmúlt évtizedekben olyan, a magyar történelmet vizsgáló munkák is születtek, amelyek egy teret krízishelyzetek időszakában, például a holokauszt vagy forradalom idején vizsgálnak. Említhető ezek közül Tim Cole munkája a budapesti gettó létrehozásáról,⁷⁹ vagy Huhák Heléna tanulmánya a Bergen-Belsen-i koncentrációs táborról.⁸⁰ Szintén térelméleti megközelítést alkalmaz Tulipán Éva a Köztársaság tér 1956-os történetéről szóló munkájában,⁸¹ míg más tanulmányában a (had)történetírás számára hasznosítható térelméleti és módszertani kapaszkodókat jelöl meg.⁸² Azokat a munkákat szinte lehetetlen volna felsorolni, amelyek a térbeliségről való elgondolások nélkül foglalkoznak egy-egy tér történetével.⁸³ Noha a felsorolt szövegek mind-mind részei a disszertáció olvasott „hátszágának”, a kutatás során másféle kapaszkodókat kerestünk.

A tér felé fordulás jelenségét, irányzatát gyakran illetik a térbeli fordulat (*spatial turn*) kifejezéssel.⁸⁴ A térbeli fordulat gondolati előkészítői, köztük Henri Lefebvre francia filozófus, rámutattak arra, hogy a tér nem csupán üres konstrukció, hanem az ember, a társadalom által létrehozott, belakott és átélt környezet, s a tér kutatásával összefüggések tárhatók fel a társadalom és a hatalom működéséről.⁸⁵ Hogy mi és *mi minden* lehet a tér, arra jó példa Edward

⁷⁶ Nora, 1999: 142–157.

⁷⁷ Baberowski, 2019

⁷⁸ Gyáni, 2006

⁷⁹ Cole, 2003

⁸⁰ Huhák, 2019: 641–656.

⁸¹ Tulipán, 2014

⁸² Tulipán, 2019: 33–42.

⁸³ „Hazabeszélve”, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen doktori fokozatot szerzők közül kiemelhetnénk Szelke László munkáját, amely a Gresham-palota történetének megírása során vegyít várostörténeti, művelődéstörténeti elemeket a második világháború alatti ellenállási mozgalom történetének bonyolult hátterével. S ebbe a sorba tartozik Bank Barbara Recsk című munkája is, amelyben állambiztonságtörténeti fókuszban vizsgálja az internálás intézményét 1945–1953 között, középpontjában a kommunista diktatúra terrorjának egyfajta jelképévé váló recski kényszermunkatábor történetével. Lásd: Szelke, 2016; Bank, 2017a

⁸⁴ Berger, 2018: 11–17.

⁸⁵ Természetesen már korábban is léteztek a tér abszolutista szemléletétől eltérő megközelítések, gondolva itt elsősorban a művészetekre és azok ihlető hatására. A térbeli fordulatot követően – kissé leegyszerűsítő módon –, megkülönböztethetünk materialista és humanisztikus megközelítéseket. A materialistákra jellemző, hogy analitikusak, fókuszuk leginkább a tér megszervezésének kérdései, a hatalom és ellenállás működése, a társadalom strukturális összefüggéseinek csomópontjaira irányul, míg a humanisztikus megközelítés az ember tértapasztalatát és térhez való viszonyát tanulmányozza empatikusan – a társadalmi funkció helyett a megélt térre, a hely

W. Soja, az amerikai földrajztudós sajátos válasza, aki megalkotta a harmadiktér (*thirdspace*) koncepcióját. Soja a térbeli fordulat megalapozójának, Lefebvre-nek trialektikus elgondolására építette a maga elméletét. Soja amellel érvel, hogy az ember egyfajta ontológiai hármassággal rendelkezik, amely magába foglalja a térbeliséget, történetiséget és társadalmiságot. Nézete és a térbeli fordulat hívei szerint a kutatások gyakorta fókuszáltak az időbeliségre, történetiségre, valamint a kapcsolatokra, társadalmi összefüggésekre, azonban elhanyagolták a térbeliség kérdését. Soja harmadiktér koncepciója a dialektikát trialektikává alakítva kívánta meghaladni a korábbi gondolkodásmódot, amely a térrel kapcsolatban még ellentétpárookra épült: anyagit a szellemivel, objektívet a szubjektívvel szembe állítva, s azokat külön kezelve. A harmadikteret Soja a *megélt tér*nek nevezi, amelyik egyszerre képes egyesíteni és meghaladni az *érezkelt*, empirikusan megtapasztalható és mérhető teret (*firstspace*), valamint az *elgondolt*, tehát az ideákat és koncepciókat magába foglaló teret (*secondspace*), fogalmi kerete pedig nyitott, belefér a fantázia és a virtuális tér egyaránt.⁸⁶

Ha Sopronkőhidát mint harmadikteret fogjuk fel, az kifejezi azt, amit a történelem „összesűrűsödésének” érzékelünk. Simonffy András az alábbi módon fejezte ki ezt:

„Az akkori Magyarország sok számottevő személyisége, s ha a rabtartókat is ideszámítjuk, akkor elmondható, hogy néhány hektárnyi területen [Sopronkőhidán – Sz. D.] csaknem fél évig együtt élt az ország teljes társadalmi keresztmetszete [...].”⁸⁷

Amint Simonffy érzékeltetni kívánt, az az, hogy Sopronkőhida többet foglal magába, mint amit egy fegyintézet és a benne raboskodók külön-külön jelentenek és jelképeznek. Mintha egy korszak állt volna ítélszék előtt, mintha a magyar társadalom sorsa tükröződött volna a fegyintézet terében. A kép azért markáns, mert benne a politikai foglyok jelennek meg benne, akik csupán egy krízis idején kerülhettek arra a helyre, ahol egyébként nem lett volna helyük – ha ugyanis nincs krízis, ha nem forgácsolódik szét a társadalmi és a hatalmi rend, a percepciónk szerint mindez nem történhetett volna meg. Sopronkőhida nem csupán egy épületkomplexum, hanem a társadalom számára jelentéssel bíró tér, amit a társadalmi rend teremtett, ideákkal, funkciókkal ruházott fel. Sopronkőhida azáltal, hogy egy krízis idején rendkívüli események

szellemére, a mélyebb érzelmi és identitásalapú kötődésekre koncentrált. Előbbi gondolkodás egyik jelentős inspirálója a francia filozófus, Henri Lefebvre, míg utóbbi irányzat fő képviselőjének a kínai földrajztudóst, Yi-Fu Tuan tartják. Ehhez bővebben lásd: Campbell, 2016: e23–45. Lefebvre és Tuan legfontosabb munkái: Lefebvre, 1991; Tuan, 2002; Tuan, 1990

⁸⁶ Soja, 1996: 70–82. Soja, a harmadiktér megalkotásához szükséges inspirációját egyébként a szépirodalomból merítette, Jorge Luis Borges *Alef* című novellájából: „[...] az Alef a mindenségnek egy olyan pontja, amely minden más pontot magába foglal [...], ahol a világegyetem minden helye megtalálható, s tisztán és minden oldalról láthatóan.” Borges, 2018: 324.

⁸⁷ Almásy, 1984: 11.

színtere volt, magába foglalta ennek a közösségnek a történelmét is, megnyilvánul benne mindaz, ami az egész országgal történt.

A térbeli fordulat megalapozói közé sorolható Michel Foucault is, noha a francia történész-filozófus magával a térbeliséggel csupán elnagyoltan foglalkozott. Foucault-t alapvetően a hatalom működése érdekelte, melynek vizsgálata során felismerte a terek kulcsfontosságú szerepét, s azokat elsősorban nem egzakt, fizikai valóságukban fogta fel:

„A Terület (*territory*) kétségkívül nem földrajzi fogalom, hanem mindenekelőtt jogi-politikai: egy bizonyos fajta hatalom által kontrollált mező.”⁸⁸

Az egyik ilyen hatalom által kontrollált tér, amelyet Foucault vizsgált, a börtön volt, melynek keletkezését a *Felügyelet és büntetés: A börtön története*⁸⁹ című munkájában foglalta össze.⁹⁰ A „börtönkönyv” annak a változásnak az eredőit kereste, amely Foucault szerint a 17–18. században ment végbe és létrehozta a testet-lelket kifinomult módon tanulmányozó, normalizáló, fegyelmező társadalmat, melynek egyfajta prototípusa a börtön.

A történelmi változás egyik vonása volt, hogy a (büntető)hatalom eszköztárában a fizikai erőszakkal, a test megcsonkításával szemben a kifinomultabb és „humánusabb” eljárások kerültek előtérbe. A hatalom egyre inkább a pszichét, a jellemet, a személyiséget vette célba. A tudomány segítséget nyújtott ahhoz, hogy a pszichét és a testet finom technikák egész sorával idomítsa, fegyelmezze. Mivel a psziché, a tudat képes uralkodni a testen, így a folyamat végén a lélek válik a test börtönévé. Foucault értelmezése szerint a büntető hatalom és a test viszonyának átalakulása szoros kapcsolatban áll a *hasznosság*, az utilitarizmus gondolatával is. Ennek tudható be, hogy a test roncsolása helyett annak hasznosítása vált elsődlegessé: a munkavégzés, amely egyúttal a nevelés eszköze is.⁹¹

A folyamat együtt járt a hatalom és a modern tudományosság térhódításával, amely egyrésztől részévé vált az igazságszolgáltatásnak, másrésztől a börtönt a tudásképzés, a megfigyelés terepévé változtatta. Ennek esszenciáját hordozza magában egy építészeti elgondolás, a Jeremy Bentham *Panopticon*-koncepciója. A Panopticon több mint épület, sokkal inkább egy tökéletesen és hatékonyan megtervezett felügyeleti rendszer mintája, amelyben a

⁸⁸ Idézi: Gyáni, 2007: 11.

⁸⁹ Foucault, 1990

⁹⁰ A *Felügyelet és büntetés*, a „börtön története” alcímet viseli, jóllehet sokkal kevésbé tekinthető valamiféle börtöntörténeti vagy kriminológiai munkának, mint amennyire a hatalom működését feltárni kívánó műnek. A könyv 1975-ben jelent meg és olvasása során érdemes a szöveg mellett fellapozni Foucault előadásait 1974–1975-ből, s benyomásainkat ezekkel a szövegekkel is kiegészíteni. Lásd: Foucault, 2020. Kritikai szempontból jó sorvezetőként használható David Garland könyvének Foucault értékelő fejezete. Lásd: Garland, 1995: 131–155.

⁹¹ Foucault, 1990: 38–42, és a normalizálásról, valamint a „vizsga” eljárásáról: 243–264. Lásd még: Elden, 2001: 120–54; Baberowski, 2019: 71–72 és 237–238; Klaniczay, 1991; Klaniczay, 1998

tér lehetővé teszi, hogy a rabokat egyetlen őrszem is szünetmentesen megfigyelhesse anélkül, hogy azok tudatában lehetnének ennek.⁹² A hatalom működését és eljárásainak főbb vonásait Foucault a középkori betegségekkel, járványokkal szembeni védekezés tapasztalatában vélte felfedezni. A leprásokkal szemben alkalmazott kizárás, száműzés mellett kialakult egy másik módszer is: a pestissel szemben alkalmazott helyhez kötés, a karantén, a vizsgálat és az analízis eljárása. Kifejező módon fordította ezt a politika nyelvére:

„A leprás száműzetése és a pestis helyhez kötése nem ugyanabból a politikai ábrándképből fakad. Az egyik a tiszta közösség, a másik a fegyelmezett társadalom álma.”⁹³

David Garland értékelése szerint a francia gondolkodó a teljes társadalmi testre kiterjedő, megfigyelő és fegyelmező hatalom, s az annak alárendelt társadalom leírásával a liberális demokrácia modelljét is totalitáriánus vonásokkal jellemezte, míg az olyan szókapcsolatokkal, mint a „javító bezárás szigetvilága”, félreérthetetlenül utalt a Gulag és a kommunista diktatúra modelljére.⁹⁴

Foucault egy másik, jóval szerényebb írását is érdemes megemlíteni a térbeliséggel és a börtönökkel kapcsolatban. A francia filozófus először 1966-ban érintette a heterotópia⁹⁵ fogalmát, amit az 1984-ben publikált, *Eltérő terek* című esszéjéből ismerhetett meg a szélesebb publikum.⁹⁶ Foucault ebben a munkájában a társadalom által létrehozott terekről mint *szervezeti helyekről*⁹⁷ gondolkodott és arra tett kísérletet, hogy a maga jelenkorát ezeknek a tereknek a

⁹² Lásd: Foucault, 1990: 267–285.

⁹³ Foucault, 1990: 271.

⁹⁴ Garland, 1995: 151.

⁹⁵ Ha heterotópia helyett azt olvasnánk, hogy például a börtön vagy a temető a „normálistól”, általunk megszokottól *eltérő tér*, rögtön érteni vélnénk, miről van szó, még akkor is, ha a pontos meghatározás során nehézségekbe ütköznénk. E furcsa szó, amely a fenti két példánál többet kíván magába foglalni, elsősorban nyelvi lelemény. Vannak, akik úgy vélik, megalkotásának módszerére Foucault-t Jorge Luis Borges 1952-ben publikált, A John Wilkins-féle analitikus nyelv című esszéje is inspirálhatta. Mindenesetre, az sokkal kevésbé valószínű a fogalom eredetével, hogy e különös szó bármiféle kapcsolatban állna a heterotópia már korábban is létező orvosi szakkifejezésével. Peter Johnson a heterotópia fogalmának tanulmányozására egy egész online tudástárat hozott létre és behatóan foglalkozott annak irodalmi és történeti hátterével: Johnson, 2016a

⁹⁶ A szöveg voltaképpen az írásos alapja Foucault egy 1967-ben elmondott előadásának. Az 1984-ben publikált írás viszont már csak a szerző halálát követően vált elérhetővé, s mivel Foucault már nem lektorálhatta vagy gondolhatta újra saját szövegét a megjelenés előtt, talán ennek a következménye, hogy a szöveg vázlatos, elnagyolt és hiányos, erősen kritizálható maradt. Lásd bővebben Johnson tanulmányát és Soja kritikai megjegyzéseit: Johnson, 2016b; Soja, 1996: 154–162.

⁹⁷ Foucault a térbeliség történelmét három elnagyolt esetvonással vázolta fel. A középkori teret a *helymeghatározás tereként* írta le, amelyben a különböző helyek egy hierarchiába rendeződve léteztek: szent és profán helyek, oltalmazott és nyitott, védtelen helyek, városi és vidéki helyek, míg a földi léttel szembe állítva léteztek menny fölötti és mennybéli tartományok. A helymeghatározás terének egyértelműsége végül „feloldódott” abban a végtelenné és végtelenül nyitottá váló térben, amely a geocentrikus világgép megváltozásával köszöntött az emberiségre. Ebben a kozmológiai és fizikai felfedezések által kijelölt térben, az állandó mozgásban lévő dolgok helyévé immár pusztán a mozgásuk egyik pontja vált, a nyugalmi helyzet pedig mint végtelenül lelassított mozgás vált értelmezhetővé. Foucault ezt a változást Galileo Galileitől, azaz a 17. századtól eredezteti és úgy tartotta, hogy a helymeghatározás fogalmát a *kiterjedés* váltotta fel, amelynek azonban bővebb kifejtésével adós maradt. Utóbbi

kapcsolati rendszerén, viszonyán keresztül értelmezze. Megkülönböztette a közlekedés (utcaháló, vonatok), a pihenés (ház, szoba, ágy), a szórakozás (mozi, kávéház, strand) szerkezeti helyeit, de különösen azok iránt érdeklődött, amelyeket a *kívüliség* tereinek nevezett. Utóbbiakról úgy vélte, hogy „a társadalom reális helyeivel egyenes vagy fordított analógiában” állnak és a *tükör* metaforáját alkalmazta rájuk.⁹⁸ Ilyenek volnának az *utópiák* (*nem-helyek*) is, ám Foucault a valóságos, lokalizálható, hasonló tulajdonságokkal bíró helyekre keresett példákat. Utóbbiakat nevezte az utópia szó mintájára *heterotópiáknak*, azaz *eltérő helyeknek*. Ezeket így írta le:

„[...] a társadalmi intézményrendszeren belül kialakított helyek, amelyek egyfajta ellen-szerkezeti helyként, megvalósult utópiaként reprezentálják, kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető, valódi szerkezeti helyeket; azok a helyek, amelyek külsők minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók.”⁹⁹

Foucault a börtönt a deviancia heterotópiái közé sorolta, melyekben azokat az egyéneket helyezik el, akiknek a viselkedése eltér a megkövetelt normáktól.¹⁰⁰ A heterotópiák fő tulajdonságai közül a börtönnel kapcsolatban kiemelhetjük, hogy „képes egyazon reális helyen többféle teret, többféle, önmagában összeegyeztethetetlen szerkezeti helyet egybegyűjteni” – gondoljunk csak arra, hogy Sopronkőhida is rendelkezett kórházzal, templommal, munkahellyel.¹⁰¹ A börtönre kétségtelenül illik az a tulajdonság is, amely Foucault szerint „az idő feldarabolásával” jár, szakadást előidézve az emberek és a hagyományos idő viszonyában¹⁰² – egészítsük ki a gondolatát a letöltendő büntetés idejének meghatározó szerepével, a börtönélet és a szabad lét közötti időszámítás különbségeivel. Mindemellett természetesen a börtönt a „nyitások és zárások rendszere” is jellemzi, amely egyszerre elszigeteli és oda csak engedéllyel vagy bizonyos következmények miatt lehet belépni.¹⁰³ Ezt a teret a kompenzáció heterotópiájának is lehetne nevezni, melynek a feladata Foucault szerint az, hogy egy olyan aprólékos gonddal elrendezett teret hozzon létre, amelyhez képest a hétköznapi terek rendetlennek és kuszának tűnnek.¹⁰⁴

örökébe léptek a *szerkezeti helyek*, amelyeket pontok vagy elemek közötti szomszédossági viszonyok alapján lehet meghatározni, sorozatként, elágazásként, rácsozatként leírva azokat.

⁹⁸ Foucault, 2000: 149.

⁹⁹ Uo. 149.

¹⁰⁰ Példaként említi még a menedékházat, az idősek otthonát és a pszichiátriai klinikát. Lásd: Foucault, 2000: 150–151.

¹⁰¹ Uo. 151–152.

¹⁰² Uo. 152.

¹⁰³ Uo. 153.

¹⁰⁴ Uo. 154.

A disszertáció nem arra törekszik, hogy e rövid elméleti összefoglaló minden részletét kifejtve letesztelje és igazolja a felvetéseket, hanem Sopronkőhida fogalmának sokoldalú bemutatására tesz kísérletet és Magyarország történetének egy vészterhes időszakát Sopronkőhida segítségével szeretné bemutatni, a fegyintézethez kapcsolódó „papíralapú” emlékezetből rekonstruálva a történelmet.¹⁰⁵ A tér létrejöttének sajátosságaiból adódik, hogy történetében hangsúlyos szerepet a modernitás néhány fő kérdése. A kapitalizmus, az iparosítás, valamint a polgári társadalom és a modern büntetőjog létrejötte.

Sopronkőhida gyárból vált fegyintézetté, míg ezzel párhuzamosan a magyar társadalom a 19. század második felében jelentős átalakuláson esett át. Hozzáteve, hogy gyökeret vertek benne azok a társadalmi és politikai problémák is, amelyek a 20. század kríziseiben is szerepet játszottak. Néhányat kiemelve, ezek közé tartoztak a szociális feszültségek, a munkásság és a szocializmus kérdései, az antiszemita politika, a forradalmiság és az ellenforradalmiság problémái. Ahogy Foucault börtönkönyve körülírja a totális kontroll, a megfigyelés és szabályozás irányába elmozduló társadalom képét, annak bizonyos aspektusai visszatükrözödtek az államnak a második világháborúra történő felkészülésében, majd a háború alatti működésében. Ennek megítélésünk szerint az egyik jellemzője volt az állampolgár és az állam viszonyában való változás, a hűség és a hűtlenség kérdése, amely az állampolgár védelméről az államnak, a fegyveres erőknek és a politikai berendezkedés védelmének az irányába mozdult el. Erre a történeti rétegre halmozódott rá előbb a hungarista diktatúra kísérlete, majd a szovjet megszállás és a szovjet típusú kontroll.

Sopronkőhida az erőszak tereként is felfogható, amelyben a krízis során a társadalmi és politikai berendezkedés kereteinek megváltozását az erőszak különböző formái kísérték.¹⁰⁶ Megfigyelhető egyfajta *fokozatosság* abban, ahogy fegyintézet rendszerinti működése megváltozott. A terület részben fizikai, részben átvitt értelemben a Honvéd Vezérkar bíróságának Sopronkőhidára települése és a fegyintézet kivégzési helyszínné válása, valamint a szovjet hadifogolytábor és börtön kialakítása megváltoztatta. Az általunk vizsgált időszakban Sopronkőhida újra és újra átalakulóban volt és változóban volt a Baberowski által egymástól megkülönböztetett állapotok között:

„A háborúk más dinamikát követnek, mint a vérfürdők és a pogromok, egy verekedés nem ugyanaz, mint egy fegyveres támadás, a kínzás nem azonos a normális büntetés-végrehajtással, ahogy a törvénytörő bűnözők vagy az erőszakos bűnelkövetők elleni célzott rendőri bevetés is

¹⁰⁵ Vö. Nora, 1999: 147–148.

¹⁰⁶ Baberowski, 2019: 45.

más, mint a diktatúrák titkosrendőrei által, félelemkeltés céljából gyakorolt terror. A börtön nem azonos a megsemmisítőtáborral, ahol az áldozatok már csak testek, amelyek a totális hatalom tárgyát képezik. Az autoriter diktatúrák különböznek a zsarnoki rendszerektől, mert bár kikényszerítik az engedelmisséget, a tartós félelem előidézéséről és az intézmények és eljárások felbomlasztásáról azonban lemondanak.”¹⁰⁷

Sopronkőhida történetének forrásai lehetőséget adnak arra, hogy a vizsgált időszakból az 1944–1945-ös periódust mélyebben mutassuk be. A heterotópiaként is felfogható fegyintézet világát különböző terekre bontva is lehetséges megvizsgálni és annak néhány jellemzőjét rekonstruálni. Ilyen például az iskola, a kórház, a temető, melyeknek segítségével bepillantás nyerhető a Sopronkőhidára települő hadbíróóság működésébe, valamint a fegyintézet „társadalmának” és az egyének különböző lehetőségeibe. Külön fejezetekben teszünk kísérletet annak bemutatására is, hogy a források segítségével mi mutatható be a háttérbe szorított, „polgári” fegyintézet működéséből, alkalmazottainak és foglyainak sorsából.

1.5 Források, forráskezelés és historiográfia

1.5.1 Kvalitatív kutatás és módszertani kapaszkodók

Szólni kell a sokrétű forrásanyag és az abból különféle eszközökkel kiszűrhető adatok elrendezésének, értelmezésének módszeréről. Jelen kutatás elsődleges forrásbázisa legnagyobb részben szövegalapú, kisebb részben pedig vizuális forrásokon alapul. A szövegalapú kutatásokra (*text-based study*) jellemző módon, a források és az azokat őrző archívumok széles skálájával találkozhatunk.¹⁰⁸ E források a kitépett füzetlaptól, a naplók, a memoárokon, az újságcikkeken át a különféle közigazgatási szervek iratain keresztül a nyomozati és bírósági eljárások dokumentumaiig terjednek. Fellelhetőségük is igen különböző, legyen szó a családi archívumokról, közgyűjteményekről vagy a digitális kollektiókról. A kvalitatív kutatások területén járva igyekszünk a *hogyan* és a *miért* kérdésekre válaszokat keresni. Néhány gondolat erejéig érdemes tehát megvilágítani, hogy a kutatás során milyen kvalitatív módszertani munkákra támaszkodtunk.

Ma már a történészek a filológiai módszeren túl más diszciplínák módszertani irodalmából is tájékozódnak.¹⁰⁹ A kvalitatív kutatásokkal foglalkozó szerzők általában kiemelik, hogy a kvalitatív kutatások számos tudományelméleti és módszertani megközelítést használhatnak,

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Rubin, 2021: 16.

¹⁰⁹ Többek között ezekről a dilemmákról számol be: Gyáni, 2006: 261–273.

ezért elfogadott a rugalmasság, a témához illeszkedő, alternatív irányok keresése¹¹⁰ – erre bíztat az amerikai börtöntörténettel foglalkozó Ashley T. Rubin munkája is, aki tapasztalatait módszertani könyvvé bővítette.¹¹¹ A kvalitatív kutatásokkal szembeni kritikák jelentős részben abból fakadnak, hogy e kutatások – ellentétben az egzakt módszerekkel – „képlékenyek”, nem számokkal dolgoznak, megismételhetetlenek és kevésbé konkretizálhatók.¹¹² Azonban, Rubin érvelése szerint, amennyiben a kvalitatív kutatások olyan adatokon alapulnak, amelyeket rendszerezett és igazolható módon gyűjtenek és elemeznek, ugyanúgy empirikusnak tekinthetők.¹¹³ E minimalizmusra pedig sokféle módszer alapozható. Míg Rubin inkább a kivételeket, alternatív utak keresését igyekszik igazolni, John W. Creswell inkább menetrendet határoz meg. Szerinte a kvalitatív kutatást a feltevésekkel és az értelmezési, elméleti keretek felállításával szükséges kezdeni, s megjelölni a problémát, amelyet tanulmányozni kívánunk. Ezt a kvalitatív megközelítések egész eszköztára segítheti, majd a megfelelő módszerrel kinyert adatokat induktív és deduktív elemzésével, témák, mintázatok felállításával dolgozhatjuk fel.¹¹⁴ A disszertáció felépítése igyekszik Creswell felvetéséhez igazodni, ahogy azt a korábbi fejezetek is visszatükrözik.

A kvalitatív kutatás egyik fontos vonása a *jelentésadás*. Alatta nem csupán azt értjük, hogy a történet szereplőinek interpretációit vizsgáljuk, hanem tisztában kell lenni azzal, hogy maga a kutató is része a jelentésadásnak. Bizonyos értelemben a témaválasztás és a választott módszertan is ennek a része.¹¹⁵ Gyáni érvelése szerint a történetírás egyenesen a jelentésadás mestersége. A fennkölt hangzó pozíció valójában szerénységre int: arra, hogy elfogadjuk a történelem megismerhetőségének korlátait és egyúttal a sajátunkat is, hiszen a vizsgálódásunk sem független a személyiségünktől. Nyilvánvaló, hogy a vizsgálat fő bázisát alkotó írásos forrásokba vetett bizalmunk sem korlátlan, hiszen azok sem mindenk felett „hiteles” valóságot rögzítenek, hanem részei a koruk diskurzusainak. A fentiek miatt szükséges a disszertáció bevezető fejezeteiben tisztázni a történelmi pozíciót, a szöveg mögötti megfontolásokat, s emiatt szánunk külön fejezetet a forrásoknak és a historiográfiának.¹¹⁶

Hasznos sorvezetőnek bizonyult számomra a források kezelése és olvasása szempontjából Nicholas Ralph, Melanie Birks és Ysanne Chapman tanulmánya, amely a *grounded theory* megközelítésének keretében foglalkozik a *contextual positioning* módszerével. A szerzők a

¹¹⁰ Creswell – Poth, 2018: 29.

¹¹¹ Bővebben: Rubin, 2021

¹¹² Mitev, 2015: 33.

¹¹³ Rubin, 2021: 17–19.

¹¹⁴ Creswell – Poth, 2018: 29.

¹¹⁵ Mitev, 2015: 53–55.

¹¹⁶ Gyáni, 2006: 261–264.

forrásokból kinyerhető adatokat alapvetően két pólus közötti skálán szemlélik. Ennek egyik végpontját azok az adatok jelentik (*elicited data*), amelyek létrehozásában a kutató is részt vesz (ilyen volna a történészek esetében például az oral history interjú), míg a skála másik végén az olyan írásos dokumentumok szerepelnek, amelyeket például a levéltárban találhatunk (*extant data*). Utóbbiak jellemzője, hogy a kutató nem vett részt azok létrehozásában – így meg kell vizsgálni a forrás keletkezésének kontextusát: ki által, milyen célból, milyen szűréssel keletkeztek ezek az adatok és milyen eljárásokon ment keresztül a szöveg azelőtt, hogy elénk került. A szerzők ezt az eljárást illetik a *contextual positioning*, azaz kontextuális pozicionálás kifejezéssel. Az eljárás módja lényegében annyiból áll, hogy a kutató a forrásokkal kapcsolatban számos kérdést tesz fel – melyekre a tanulmány szerzői is példákat kínálnak.¹¹⁷ A lehetséges kérdéseket a szerzők több cél megjelölése körül csoportosították, így egy alapvető mintát, vázat adhatnak a kutatóknak.

Ralph és társainak módszerét „testre szabva” a következő szempontokat vettük figyelembe. Az első cél, amely köré kérdések rendezhetők, annak a megállapítása, hogy *ki volt vagy kik voltak a forrás készítői, közreműködői*. Gondolva akár személyekre, akár intézményekre, de azokra is, akik szerkesztették, ellenőrizték a forrást. Adott esetben tovább finomítható a kérdések feltétele: vizsgálva, hogy a forrás készítőinek mi volt a státusza, ha egy intézmény tisztviselői voltak, hol helyezkedtek el a hierarchiában, kezdeményező szerepük volt-e. A forrás létrehozóinak identifikálását követően merül fel, *mi volt a szerzők célja a forrás, a szöveg létrehozásával*. Bizonyos esetekben fontos lehet, hogy *milyen eljárással, módszerrel készítették a szöveget, milyen források és adatok képezhették a bázisát*. Felvetődik kérdésként, hogy a forrást *hogyan írták, kinek készült az információ és hogyan érte el a célját vagy miért hiúsult meg ez a szándék*. A következő kérdések *a források meghatározását és felhasználását érintik. Milyen típusú forrásról van szó, milyen feltételezett vagy kimondott célt szolgált, miért használták. Miért* (vagy milyen feltételek között) *tekintjük megbízhatónak vagy konzisztensnek a tartalmát, voltaképpen, milyen értékkel bír más forrásokhoz képest és a kutatás szempontjából*. Fontos rákérdezni *a forrás időbeliségére* is, értve ezalatt nem csupán a keletkezési idejét, hanem a hivatalos dokumentum tervezett és valóságos „élettartamát” is, mi több, hogy meddig kívánták megőrizni – véletlen-e, hogy fennmaradt vagy szándékosan archiválták. Természetesen lényeges a dokumentum, *a forrás, az adat keletkezési helye, s az is, hogy a hol rendeltetett felhasználni*.

¹¹⁷ Ralph–Birks–Chapman, 2014: 3–6.

A disszertáció elkészítése során a források tartalmát azok kontextusának vizsgálatával és figyelembevételével együtt dolgoztuk fel. Noha terjedelmi okokból nincs mód egyenként kitérni a források kontextusára, ahol az szükséges volt, igyekeztünk megfelelő hangsúllyal jelezni vagy érzékeltetni a lényeges információkat. A következő fejezet részben erről is szól.

1.5.2 A források aszimmetriája. Elsődleges források, levéltári dokumentumok

Az értekezés forrásbázisa többféle értelemben is aszimmetrikusnak tekinthető, ugyanis komoly eltérés figyelhető meg az elsődleges és másodlagos források mennyisége és információtartalma között. Mivel az elsődleges források száma a legkisebb, célszerű, hogy előbb ezekről essen szó. Aszimmetria mutatkozik az elsődleges források keletkezési körülményeiben: az 1944–1945-ös események jelentős része ugyanis az 1945 után keletkezett nyomozati és peranyagok alapján rekonstruálható. Jelentős eltérés mutatható ki a sopronkőhidai fegyintézetben megfordult intézmények és hatóságok fennmaradt forrásai között is. Az általunk vizsgált időszakot tekintve hangsúlyosan többet lehet tudni a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága III.-ról és foglyainak történetéről, mint magáról a fegyintézetéről vagy a szovjet hadifogolytáborról, nem beszélve az 1948-ig szovjet katonai kezelésben maradt börtön világáról.

Az elsődleges források alacsony mennyiségének többféle oka lehet: ilyen az iratpusztulás, vagy az iratok szándékos megsemmisítése, illetve a szovjet hatóságok által képzett, vagy általuk lefoglalt iratok hozzáférhetetlensége. Ami a Soproni Királyi Országos Fegyintézet és Szigorított Dologház irattárát illeti, az a szovjet megszállás utáni napokban – amely eseményről még lesz szó – a tűz martalékává vált, amikor az igazgatósági épület leégett.¹¹⁸ A kutatás jelen állása alapján a fegyintézet 1945 és 1948 közötti, tehát a soproni 48-as laktanyában töltött működési idejét lefedő iratkezeléséről és irattárának sorsáról, valamint a visszaköltözést követő évek iratairól sem rendelkezünk pontos adatokkal. A Magyar Nemzeti Levéltár Soproni Levéltárában őrzött kismennyiségű fegyházi irat évköre 1959 és 1986 közötti, így kívül esik az érdeklődési körünkön.¹¹⁹ Mindazonáltal részletes betekintést nyerhetünk a fegyintézet alkalmazottainak körülményeibe, ha más típusú iratokon keresztül közelítünk Sopronkőhidához. A megtörtént eseményekhez időben legközelebb álló források közül kiemelendők Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkész kárjelentései, amelyeket a Győri egyházmegye részére küldött meg 1945. április végén, részletesen beszámolva az előző időszak eseményeiről és a szovjet megszállás menetéről. Általánosságban is elmondható, hogy a

¹¹⁸ Pados, 2000: 171.

¹¹⁹ Sopronkőhidai Fegyház és Börtön iratai. MNL GyMSMSL XXV.105

vármegye plébániai kárjelentései széleskörű képet mutatnak be a korszakról, és messze nem csupán a plébániákat közvetlenül érintő anyagi károkról számolnak be, hanem históriáját adják a lelkipásztorokra bízott nyájnak, közösségnek is. Ezeket a jelentéseket forráskiadványban tette közzé, Perger Gyula szerkesztésében, a Győri Egyházmegyei Levéltár.¹²⁰

Más típusú forrásbázist jelentenek a szintén 1945-ben készült és a soproni levéltárban őrzött igazolási iratok. Ezek javarészt űrlapok, amelyek egységes adatfelvételi módszerrel keletkeztek és a fegyintézet állományának átvilágítását szolgálták. Tartalmazznak adatokat a fegyintézeti alkalmazottak iskolázottságáról, katonai szolgálatáról, műveltségéről, szociális körülményeiről. Értékes eleme e forrásoknak az is, hogy jól rekonstruálható a segítségükkel, hogy pontosan mikor kellett elhagynia a fegyintézeti dolgozóknak Sopronkőhidát a szovjet hadifogolytábor létrehozása miatt.¹²¹ Akadnak olyan, 1946-ból származó igazoló iratok, összesítő jelentések is, amelyeket publikáltak.¹²² Kiemelendő még a fegyintézet felügyeletét ellátó Igazságügyminisztérium iratanyaga, amelyből a kutatás a tárca Börtönügyi és Fiatalkorúak Ügyeit Intéző Osztály 1945–1951 közötti iratanyagából tudott anyagokat hasznosítani. Ezek az iratok rendkívül különböző típusú ügyekben keletkeztek. Közéjük sorolhatók az 1948-ban visszatért büntetés-végrehajtási intézet épületfelújítással kapcsolatos iratai, valamint egyes népbírósi elítéltek feltételes szabadságra bocsátásával kapcsolatos dokumentumok, de akár könyvtári selejtezéssel összefüggő kimutatások is.¹²³ Bizonyos információk fellelhetők a Vera and Donald Blinken Open Society Archives-ban őrzött, Szabad Európa Rádió (SZER) iratanyagában található dokumentumok között, amelyek az 1950-es évek elején, Sopronkőhida területén végzett kényszermunkával és rabmunkával kapcsolatosak.¹²⁴

A Honvéd Vezérkar főnökének bírósága III. iratait másféle pusztulás érte. A szovjet offenzíva elől elmenekülő hadbírósnak parancsba volt adva, hogy az irattárát – legalábbis egy részét, amelyre nem volt szüksége – megsemmisítse. Nika Géza emlékei szerint ezt a fegyintézet kazánházában végezték el.¹²⁵ Az Oberaudorfba magukkal vitt iratok sorsa is bizonytalan, azoknak lefoglalásáról a Hardy Kálmán által vezetett, volt elítéltekből alakult bizottság gondoskodott.¹²⁶ További sorsuk jelenleg nem ismert, egy részüket maguk a szabadulók vehették magukhoz, de kerülhettek iratok a volt foglyokat és a hadbírósi tagjait kihallgató amerikai hatóságok kezébe is. Vannak ugyanakkor Honvéd Vezérkar főnökének

¹²⁰ Perger (szerk.), 2005

¹²¹ Sopron Város 1. számú Igazoló Bizottsága iratai. MNL GyMSMSL XVII.404. 1. d.

¹²² Németh A., 1987: 358–366.

¹²³ MNL OL XIX-E-1-h 184. d.

¹²⁴ Forced Labor Camps in Hungary, 1952. június 20. 11. oldal. HU OSA 300-7-1:3/7

¹²⁵ Nika, 1998

¹²⁶ Hardy, 2008: 500.

bíróságára vonatkozó iratanyagok a hadilevéltárban, melyek az intézmény fennállása alatt vizsgált ügyek töredékét tartalmazzák az 1941 és 1944 közötti időszakból. E meritésből a témánk szempontjából a Kiss János altábornagy és társai ellen indított eljárás fennmaradt iratai rendelkeznek a legnagyobb forrásértékkel.¹²⁷ További dokumentumok maradtak fenn különböző hagyatékokban, így Utassy Loránd hadilevéltárban őrzött sopronkőhidai és bajorországi irataiban. Különösen utóbbi mappa ad részletes és nélkülözhetetlen információkat az Oberaudorfba áttelepült hadbíróóság, valamint a Bernau am Chiemsee-be telepített foglyok történetéről.¹²⁸ Ugyancsak említésre méltó az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött Koczás Gyula-hagyaték, amely Sopronkőhidáról írt levelezőlapokat és egyéb személyes iratokat tartalmaz.¹²⁹

Ami a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága III. működését utólag rekonstruáló adatfelvételeket, nyomozásokat illeti, ezek közül kiemelendők azok az 1945 áprilisában keletkezett jegyzőkönyvek, amelyeket Hám Tibor kisgazdapárti főispán utasítására, Sopronban, a hivatalában. A jegyzőkönyvek a Sopronkőhidára hurcolt politikai foglyok sorsára koncentráltak.¹³⁰ A nyilatkozók köre szabadult vagy szökött foglyokból, elhurcoltak rokonaiból, valamint fegyintézeti alkalmazottakból, fegyintézeti lelkészekből állt. A dokumentumok érdekessége, hogy azokat nem nyomozóhatóság rögzítette és jelen tudásunk szerint nem is használták fel azokat rendőrségi vagy népbíróági eljárásokhoz.¹³¹

A különböző felelősségre vonási eljárások dokumentumaira jellemző, hogy egyes személyek és ügyek köré csoportosítva keletkeztek. Ebből következik, hogy azok nem a Vkf. bírósága működését kívánták feltárni vagy a Sopronkőhidán történeteket rekonstruálni, hanem a népellenes és háborús bűncselekmények alátámasztásához szükséges adatok összegyűjtését és bizonyítását célozták. A felelősségre vontak köre politikusokból,¹³² minisztériumi vagy nyomozószervi vezetőkből,¹³³ a hadbíróóság és az őrség tagjaiból állt.¹³⁴ A hadbírókkal szemben

¹²⁷ Kiss János és társai ügy iratai. HM HIM HL IV. 82. 11. d. 1944.H.2089.

¹²⁸ Utassy Loránd hagyatéka. HM HIM HL Pers. 141. d.

¹²⁹ Koczás Gyula hagyatéka. OSZK Kézirattár Fond 461.

¹³⁰ MNL GyMSMSL IV.401.f (régijelzet: IV.B.401., XXI/1) 1. d. és 2. d.

¹³¹ Az szóban forgó jegyzőkönyvek egy részét 1989-ben Balogh Margit publikálta, azonban ezek az iratok a Magyar Nemzeti Levéltár (akkoriban Új Magyar Központi Levéltár) miniszterelnökségi TÜK iratai közül valók. Lásd: Balogh, 1989: 428–449.

¹³² A teljesség igénye nélkül megemlíthetők a volt kormánytagok és háborús főbűnösök elleni népbíróági eljárások iratai. Elsősorban gondolva itt Kovarcz Emil vagy Budinszky László népbíróági pereire: BFL XXV.1.a 1494/1946, BFL XXV.1.a 4349/1945

¹³³ Példaként említhető a HM hadbírói 13. osztályát vezető Leventeujváry Nándor elleni per vagy a Nemzeti Számonkérés Szervezete vezetői és nyomozói elleni perek anyagai: BFL XXV.2.b 82146/1949

¹³⁴ Közülük terjedelmes peranyag keletkezett Szabó András, Nika Géza és Nagy Árpád hadbíró századosok, valamint Simon Gyula hadbíró százados ügyében, de találhatók dokumentumok a Jánosi Ferenc hadbíró századossal szembeni eljárásból is: BFL XXV.1.a 2485/1946, BFL XXV.2.b 81719/1949 és BFL VII.5.e 18552/1949

elsősorban a Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Osztálya folytatott nyomozásokat, de a letartóztatottak rendszerint megfordultak a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztályán, az Andrássy út 60-ban is. Több olyan eljárás is folyt, elsősorban a volt csendőrnnyomozókkal és német háborús bűnösökkel szemben, melyek anyagában található adalékok Sopronkőhidáról. Ezek az eljárások zömmel 1945 és 1947 közé tehetőek. Bizonyos hadbírókkal szembeni további, vagy megismételt bírósági eljárások is folytak az 1950-es évek elején. Adalékok nyerhetőek az 1956-os forradalmat követő megtorlás idején rendezett, úgynevezett „csendőrperek” anyagaiból is – ám ezeknek jelentős részét az 1945–1947 között tárgyalt ügyek dokumentációja adja.

A háborús és népellenes bűncselekményekkel vádolt nyomozókon, hadbírókon túl adalékok nyerhetőek az olyan ügyekből is, amelyeket az egykori sopronkőhidai foglyok és meghurcoltak ellen folytattak, immár a kiépülő kommunista diktatúra politikai tisztogatásai során. Megemlítendő a Rajk László és társai ellen indított kirakatper, amelynek felülvizsgálati anyagai rendelkezésre állnak és részletekbe menő vallomások tartalmazzák Rajk sopronkőhidai tartózkodásáról.¹³⁵ A különböző nyomozati és peranyagok dokumentációja jellemzően a Budapest Főváros Levéltárában őrzött népbírói és népügyészeti iratok között, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában lelhető fel, de fontos peranyagokat, valamint személyi törzsanyagokat őriz a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára, továbbá egyes népbírói ügyek a Magyar Nemzeti Levéltár győri fióklevéltárában is megtalálhatók.¹³⁶

Szólni kell az 1945 áprilisától működő szovjet hadifogolytáborra vonatkozó közgyűjteményi iratokról is. A hadifogolytáborról a szovjet szervek által készített források, ha vannak, nem hozzáférhetőek, ezért leginkább a magyar közigazgatási szervek, valamint egyes pártiratok segítségével nyerhetünk betekintést az ott történtekbe. Ilyenek a Soproni Múzeum Kézirattárában fennmaradt hadifogolyügyekkel kapcsolatos iratok, amelyek abba engednek betekintést, hogy – elsősorban „pártvonalon” – milyen ügyekben igyekeztek a soproni kommunisták közbenjárni a táborba hurcolt civilekért, magyar és külföldi elvtársaikért.¹³⁷ A hadifogolytábor egykori vezetéséről lényeges adalékkal szolgál a fertőrákosi kommunista párt jelentése is.¹³⁸ Fontos használható információk nyerhetőek a Sopron vármegyei „hadifogolyhelyzetről” és táborrendszeréről a főispáni jelentésekből, valamint a főispáni

¹³⁵ ÁBTL 2.1. I/1 (V-142673)

¹³⁶ Ilyen a Karabélyos Imre és társai ellen indított eljárás anyaga: HM HIM HL BKB 0050/1959; valamint a Sztasák Mátyással szembeni népbírói eljárás iratanyaga: MNL GyMSMGyL XXV.4 357/1948

¹³⁷ SOM HK K.80.425.1

¹³⁸ SOM HK K.80.221.1–3

hivatalba érkezett panaszokból, az elhurcoltakért indított közbenjárási levelezésekből és egyéb ügyiratokból.¹³⁹

1.5.3 Sopronkőhida mozaikszerű historiográfiája

Sopronkőhida történetéről, különösen, ha a dolgozatban vizsgált időszakot tekintjük, eddig még nem készült szintetizáló történészi munka. Így Sopronkőhida historiográfiája inkább mozaikokból, különböző megközelítésű, műfajú és eltérő minőségű szövegek tárházából áll. E fejezetben elsősorban a történelemtudományos elvárásoknak többé-kevésbé megfelelő, vagy a történetírás határmezsgyéjén mozgó szövegek áttekintésére vállalkozunk.

Általánosságban megállapítható, hogy a történészek legtöbbször más intézmények vagy személyek után kutatva, szelektív módon érintették Sopronkőhida történetét. Érdeklődésük ráadásul olyan, mintha az általánosan korszakhatárnak tekintett 1945-ös évvel kettéválna és mereven elkülönülne egymástól. Döntő többségben vannak a Szálasi-kormányzat megtorló tevékenységét és a második világháború alatti ellenállási mozgalmak történetét vizsgáló írások, míg a szovjet hadifogolytáborok történetéhez és a szovjet katonai bírósághoz köthető tudományos munkák száma jóval kevesebb. Ez az aszimmetria részben azzal is magyarázható, hogy a Gulag és a GUPVI táborrendszerek történetének tudományos vizsgálata csak az 1980-as években kezdődhetett meg, s a kutatások jelentős mértékben csak rendszerváltást követően érhettek be. Vizsgálódásunkat szükséges kiegészíteni olyan másodlagos forrásokkal is, amelyek nem nevezhetők teljességgel tudományos munkáknak, de Sopronkőhida irodalmában betöltik azt az űrt, amit a történetírásnak eddig nem sikerült.

Utóbbiak közé tartoznak azok a szövegek, amelyek nem tekinthetők módszeres történészi munkáknak, de Sopronkőhida története áll a középpontjukban. Nem sorolhatók teljességgel a helytörténeti vagy börtöntörténeti munkák közé, lényegük, hogy a szerzőik egyszerre kutatók és a memoárirók. E szövegek korlátja és az értéke is ebből fakad, hiszen olyan személyesen érintett szerzők tollából valók, akik jól ismerték a fegyintézetet, életük egy meghatározó szakaszában kötődtek hozzá. Így számos olyan részletet képesek bemutatni, amit egy történész valószínűleg a legjobb szándékkal sem tudna. Mindemellett a forráskezelésük nem tekinthető professzionálisnak és elbeszélési módjuk inkább a visszaemlékezőket idézi. Különleges krónikások ők: a fegyőri családból származó római katolikus pap és a fegyintézeti tiszt.

Elsőként érdemes Németh Alajos római katolikus pap, soproni hittanár munkáit megemlíteni. *A sóhajok palotája* Kőhid-telep és a fegyintézet 1886 és 1945 közötti történetét

¹³⁹ MNL GyMSMSL IV.401.f (régi jelzet: XXI/1) 1., 2., 4., 5. dobozok

dolgozza fel.¹⁴⁰ A hosszú éveken át fiókban lévő kéziratot Németh halála után publikálták, így vélhetően azt már nem állt módjában a szerzőnek ellenőrizni és szerkeszteni a megjelenés előtt.

Németh 1904-ben Sopronkőhidán született, fegyőri családból származott, gyermekkorát is a fegyintézet és a „külvilág” között, folyamatos átlépésben élte. 1945 nyarán fogant meg benne a gondolat, hogy megírja Sopronkőhida történetét, amikor megrendülve látta a háború pusztítását a szülőhelyén. A hivatástudata is erre sarkallta, hiszen úgy gondolta, hogy a közösséget fogja szolgálni azzal, ha lelki megőrzésük mellett a historikus mesterséget is gyakorolja. Munkáihoz ezért alapos kutatómunkát végzett, forrásokat gyűjtött és szemtanúkkal beszélt. Németh archiváló tevékenysége más tekintetben is tiszteletreméltó volt. A világháború alatt, amikor Sopronban az úgynevezett „hullaeltakarító” brigád munkájában vett részt – olykor egyedül nekivágva a nem ritkán életveszélyes feladatnak –, aprólékosan feljegyzett minden fellelhető adatot a végtisztességre váró áldozatokról és a temetési helyükről. A munkája során nemcsak a háborús cselekmények következtében meghaltakról gyűjtött adatokat, hanem a járványokban elhunytakról, munkaszolgálatosokról, a holokauszt áldozatairól, hadifoglyokról, kivégzettekről, öngyilkosokról. Kutatásainak eredményét és személyes emlékeit a *Sopron könnyes-véres dátumai* című munkájában írta meg.¹⁴¹

Hasonlóan magas történeti forrásértékkel bír a *Papok a rács mögött* című könyve, amely későbbi sorsába és a kommunista diktatúra által üldözött paptársainak történetébe enged betekintést.¹⁴² Németh Alajost az államvédelem 1948-ban rendőrhatalósági őrizet alá helyezte. A Buda-déli, majd a kistarcsai központi internálótáborban raboskodott 1950 februárjáig. Szabadulását követően hittanári állásától eltiltották, rendőrhatalósági felügyelet alatt tartották. Bár a következő évtizedekben titokban kéziratá dolgozta az emlékeit és összegyűjtött forrásait, azok csak az 1990-es évek elején jelenhettek meg teljes terjedelmükben. Németh Alajos tollából az 1980-as években is megjelent néhány folyóiratcikk a *Soproni Szemlében* és a *Történelmi Szemlében*, azonban ezek terjedelmüknél fogva sem adhattak teljes képet a soproni országos fegyintézetről, s jellemző rájuk az óvatos elhallgatás, a korabeli történetírási trendhez alkalmazkodó terminológia.¹⁴³ Mindazonáltal értékes szövegekről van szó, amelyeket érdemes a későbbi cenzúra nélkül kiadott kéziratokkal együtt olvasni.

Németh Alajos munkáival közös halmazba sorolható Németh Gyulának a háromrészes munkája Sopronkőhida történetéről, amely 1980-ban jelent meg a *Soproni Szemlében*.¹⁴⁴ A

¹⁴⁰ Németh A., 1994

¹⁴¹ Németh A., 1993

¹⁴² Németh A., 1991

¹⁴³ Németh A., 1987–1988: 395–413; Németh A., 1989: 70–72; Németh A., 1987: 358–366.

¹⁴⁴ Németh Gy., 1980a: 1–17; Németh Gy., 1980b: 97–116; Németh Gy. 1980c: 194–209.

sorozat ugyancsak történet- és memoárirói eszközök ötvözetének számít. A bemutatott történet időhatára azonban nem zárult le 1945-ben, hanem a későbbi évekbe is betekinthez az olvasó. Németh Gyula, aki a sopronkőhidai fegyház parancsnok-helyettese volt, vélhetően a büntetés-végrehajtási forrásokra is tudott támaszkodni, s nézőpontját is e pozíció alapján szükséges értékelnünk.

A börtönügyi irodalomban is találunk olyan börtöntörténeti munkákat, könyvfejezeteket, szócikkeket, amelyek Sopronkőhida történetéről összefoglaló képet nyújtanak. Közülük kiemelendő Heinrich-Tamáska Péternek a *Kis magyar börtöntörténelem* című munkája, amelyben Sopronkőhida is kapott egy fejezetet.¹⁴⁵ Néhány oldalban összefoglalta Sopronkőhida történetét Pados József nyugalmazott bv. dandártábornok is, aki egy időben a fegyház parancsnoka volt.¹⁴⁶ Ezeknek a szövegeknek ugyanakkor hiányossága, hogy a szövegek egy részük nem, vagy csak hanyagul lábjegyzetelt munka. Avatott szemnek felismerhető, hogy sok esetben a másodlagos irodalom alapján készült összefoglalásokról van szó és nem alap kutatásokat tartalmazó munkákról. Helyenként mégis tartalmaznak vagy tartalmazhatnak büntetés-végrehajtási forrásokat és újdonságnak számító információkat, amelyek eredetere pontos jelzeteles hiányában csak nehezen következtethet a kutató. Mentségükre szóljon, hogy ezek a szövegek nem azzal a céllal készültek, hogy új történeti kutatási eredményeket érjenek el, hanem a büntetés-végrehajtás történetéről kívántak áttekintést adni, hozzájárulva ezzel a szervezet emlékezeti kultúrájához. E munkák erénye, hogy jogászok, jogtörténészek, büntetés-végrehajtási nevelőtisztek és más diszciplínák művelői gazdagítják a történeti irodalomnak ezt a határmezsgyéjét, szélesítve a történészek látókörét.

A börtönügyi, börtöntörténeti írások egyik legfőbb fóruma, a *Börtönügyi Szemle* számos cikkel járult hozzá a történeti tudásunk bővítéséhez. Jól használhatók a nagy börtönügyi összefoglaló munkák is, így például Lőrincz József és Nagy Ferenc kötete, a *Börtönügy Magyarországon*¹⁴⁷, továbbá Mezey Barna *A börtönügy a 17–19. században* című munkája¹⁴⁸, vagy éppen Vókó György tankönyve, szöveggyűjteménye a magyar büntetés-végrehajtási jogról.¹⁴⁹ A büntetés-végrehajtási rendszer történetéről tanulmányokban nyújtanak átfogó, vagy részproblémákat elemző képet – mások mellett – Estók József¹⁵⁰ vagy Pallo József¹⁵¹ munkái.

¹⁴⁵ Heinrich-Tamáska, 2013: 261–279.

¹⁴⁶ Pados, 2000

¹⁴⁷ Lőrincz–Nagy Ferenc, 1997

¹⁴⁸ Mezey, 2018

¹⁴⁹ Vókó, 2006

¹⁵⁰ Estók, 2019: 9–51; Estók, 2013: 28–54.

¹⁵¹ Pallo, 2014: 23–31; Pallo, 2020: 405–419.

Immár a történelmi munkák felé közelítve az tapasztalható, hogy azoknak jelentős része a Szálasi Ferenc kormányzása alatti megtorlásokkal kapcsolatos. Először közvetlenül az események után jelentek meg olyan szövegek, amelyek a Sopronkőhidán történtek feltárására törekedtek és erős narratívaalkotó képességgel bírtak. Ide sorolhatók Lévai Jenő munkái, akinek a szövegei – Németh Alajoséhoz és Németh Gyuláéhoz hasonlóan – ugyancsak megkötésekkel tekinthetők történelmi munkáknak.

Lévai 1945-ben publikált *A Margitkőrúti vészbírák... Vádirat Babós József, Dominich Vilmos és hadbíró-pribékjeik ellen*¹⁵² című munkája, amelyben dokumentumok részleteit is közölte, valamint *A hősök hőse...! Bajcsy-Zsilinszky Endre, a demokrácia vértanúja*¹⁵³ című írása jól jellemzik azt a tettesekre és áldozatokra koncentráló irányt, amely hosszú időre meghatározta Sopronkőhida interpretációját. Lévai érdeklődése egyrészt a hadbírói eljárásokra és azokra a tettekre vonatkozott, amelyeket jó eséllyel lehetett volna népbíró elé vinni, másrészt azt a narratívát állította fel, amelyben az ellenállási mozgalom egyes mártírjai állnak a történet középpontjában, ellenpólust képezve a „nyilas terror” anti-hőseivel. Sopronkőhida így e terrornak és a mártíromságoknak a színhelyeként érvényesül. A legfontosabb vértanú Bajcsy-Zsilinszky Endre volt, akinek alakja mellé a párttörténeti- és a propagandairódalom felsorakoztatta a munkásmozgalom ifjú halottainak, Pataky Istvánnak, Kreutz Róbertnek és Pesti Barnabásnak a sorát.¹⁵⁴

A Sopronkőhidáról szóló munkák esetében az 1940-es évek végétől mégis komoly úr alakult ki, egészen az 1960-as, valójában inkább az 1980-as évekig. Feltételezés, de e jelenség összefüggésben állhatott azzal, hogy a Sopronkőhidán történeteknek komoly szerepet szántak a Rajk-per hamis vádpontjai között, így a Rajk-ügy tabuja Sopronkőhidát is érinthette. A helyzeten az ismert politikai események mellett maga az idő múlása változtatott, mígnem az 1945-öt „felszabadulásként” értelmező emlékezetpolitika az esemény huszadik évfordulójára szükségesnek látta, hogy átfogó történelmi feldolgozást és értelmezési keretet nyújtson a második világháború alatti Magyarország történetéről. További szempont, hogy Kádár János személyében olyasvalaki került a párt és az ország élére, aki Rákosi Mátyással ellentétben nem Moszkvából érkezett, hanem a „hazai”, illegálisan működő kommunista párt tagja volt – s már ez a tény is abba az irányba mozdította a párttörténetírást, hogy az ellenállási mozgalmakról és benne Kádár és a párt szerepéről valamilyen kedvező narratívát dolgozzon ki. Noha, Sopronkőhidáról még ekkor sem esett sok szó, Karsai Elek 1965-ben kiadott könyvében már

¹⁵² Lévai, 1945b

¹⁵³ Lévai, 1945a

¹⁵⁴ Hegedüs S., 1983: 88–90; Hegedüs S., 1979: 213–229.

olvasható volt néhány oldal a fegyintézetéről. A szöveg viszont továbbra is abba a sorba illeszkedett, amelyik lényegében az 1944. december 24-én történt kivégzéseket, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Pataky Istvánék halálát összegezte.¹⁵⁵

Ha Sopronkőhida történeti kontextusát vesszük figyelembe, akkor leginkább az ellenállás történetének antifasiszta irodalma volt az, amelyik adalékokat nyújtott a témához. Ide sorolható a Gazsi József és Pintér István által szerkesztett *Fegyverrel a fasizmus ellen* című tanulmánykötet, amely egy 1968-as állapotot rögzít a „pártos” történetírás szemléletéről és eredményeiről.¹⁵⁶ Az 1960-as években megindult az olyan források publikálása is, amelyek kapcsolódnak Sopronkőhida történetéhez. Példaként említhető a Harsányi János által szerkesztett *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen* című kötet, amely a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtti eljárások dokumentumaiból közöl néhányat.¹⁵⁷ Az antifasiszta ellenállás narratívájának keretébe illeszkedő munkák száma 1979 és 1981 között robbanásszerűen növekedett: a tudományos feldolgozások és forráskiadványok mellett nőtt az életrajzok, portrék és emlékiratok száma is.¹⁵⁸ 1982-re készült el *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom 1939–1945* című válogatott bibliográfia, amelyben huszonhárom tételt rendeltek a Sopronkőhida címszóhoz. A tételek főként újságcikkek, forráskiadványok és visszaemlékezések voltak.¹⁵⁹ Ezek közül hat szöveg 1945–1947 között jelent meg, míg tizenháromat 1969 és 1981 között publikáltak. A két időszak között 1954-ből három, 1957-ből pedig egy Sopronkőhidához kapcsolódó propagandisztikus újságcikket regisztráltak.¹⁶⁰

Az 1980-as évekre az egyre több kutatással és publikációval járó folyamat differenciáltabb szemléletmóddal párosult és részletgazdagabb, kevésbé „vonalas” szövegek is megjelentek. A Sopronkőhidáról alkotott kép kibővült. Németh Gyula és Németh Alajos már említett írásai mellett Szita Szabolcs cikkei, valamint a soproni helytörténeti munkák, így Hiller István Németh Alajossal közösen írt „krónikája”¹⁶¹ is szélesítették ezt a képet, s ha nem is minden esetben a fegyintézetéről, de annak a környezetéről és Sopronról gazdagították a közös tudásunkat. A témához köthető bővülés folyamatába sorolható Nyéki Gyula és Sárhidai Gyula

¹⁵⁵ Karsai E., 1965: 618–623.

¹⁵⁶ Gazsi–Pintér (szerk.), 1968

¹⁵⁷ Harsányi (szerk.), 1966

¹⁵⁸ Gazsi, 1982: 253–263.

¹⁵⁹ Windisch (szerk.), 1982

¹⁶⁰ Megjegyzendő, hogy a bibliográfia rendszerezési módszere megkérdőjelezhető, mert a már említett kivégzettek, Bajcsy-Zsilinszky Endre, valamint Pataki István és társai esetében jóval több olyan hasonló tartalmú) újságcikk, propagandisztikus írás szerepel a válogatásban, amelyet akár a Sopronkőhida címszóhoz is lehetne kapcsolni. Azonban jelenleg a tudományos igényű, vagy ahhoz valamilyen formában közelítő másodlagos irodalom határvonalait kívántuk kijelölni.

¹⁶¹ Hiller–Németh A., 1979: 289–321.

kutatása is, amely a Sopronkőhidán kivégzett Odesclalchi Miklósnak állított emléket. Különös hangulatot kölcsönöz az írásnak, hogy az antifasiszta „kánonba” nem illeszkedő hercegről szóló szöveg a Magyar Tudományos Akadémia agrártudományi közleményeiben, angol nyelven jelent meg.¹⁶² Végül sem a „pártos” történetírás, sem az annak kereteit kikezdő kutatások azonban nem eredményeztek összefoglaló monográfiát sem Sopronkőhidáról, sem az ellenállási mozgalmakról. Az antifasiszta narratívával jellemezhető történetírás összegzésének az 1987-ben megjelent *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom* című kislexikon tekinthető, amelyben számos szócikk hozható kapcsolatba az értekezés témájával.¹⁶³ A rendszerváltást követően a második világháború alatti ellenállási mozgalmakkal foglalkozó történetírás megszabadult a „vonalas” történetírás kötöttségeitől, noha tartalmát tekintve nem sokban tért el az 1980-as évek eredményeitől. Ebbe a sorba illik az M. Kiss Sándor által szerkesztett, *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből* című tanulmánykötet.¹⁶⁴

Az ellenállással és embermentéssel kapcsolatban az utóbbi években megélénkült kutatásokat nehéz lenne teljességgel felsorolni. Azonban ez közel sem jelenti azt, hogy a Sopronkőhidáról szóló tudásunk érdemben bővült volna. A téma tekintetében hozzájárulást jelentő munkák közül ide sorolható Bartha Ákos portréja Bajcsy-Zsilinszky Endréről és legutóbbi monográfiája, a *Véres város*, a budapesti ellenállásról.¹⁶⁵

A rendszerváltás után megnyílt a lehetőség, hogy az addig elhallgatott, vagy eltorzított történeteket – és azok sopronkőhidai vonatkozásait – is feldolgozzák a történészek. Ide sorolható Balogh Margit Mindszenty Józsefről írt monográfiája és Szabó Csaba témába vágó forrásközlése, valamint Zinner Tibor munkája a Rajk-perről.¹⁶⁶ Sopronkőhida ebben az irodalomban immár nem pusztán Bajcsy-Zsilinszky Endre mártíriumának színhelye, hanem a Rajk-per hamis vádpontjainak egyik kulcseleme, valamint Mindszenty József két totalitárius diktatúrával való szembenállásának egyik jelképes állomása.

Az újabb kutatások nem egyszer új megközelítést alkalmaznak vagy valamilyen rész kérdést tanulmányoznak, s megjelennek a kevésbé „híresnek” tekinthető szereplők vagy áldozatok történetei. Pető Andrea nőtörténeti megközelítésben, *Árnyékban* címmel írt életrajzot Földi Júliáról, aki férjével, Rajk Lászlóval együtt került Sopronkőhidára.¹⁶⁷ Ezt az irodalmat gazdagítja Csapody Tamás alapos kutatása, amely a Jehova Tanúi kisegyházzal szembeni

¹⁶² Nyéki-Sárhidai, 1983: 193–220.

¹⁶³ Liptai (szerk.), 1987

¹⁶⁴ M. Kiss (szerk.), 1994

¹⁶⁵ Bartha, 2019

¹⁶⁶ Zinner, 2013; Balogh, 2015; Szabó Cs., 2006: 3–23.

¹⁶⁷ Pető, 2020

elnyomó intézkedések és megtorlások kontextusában tárja fel egy fiatal testvérpár, Dely József és Dely Lajos történetét, akiket a fegyveres szolgálat megtagadása miatt Sopronkőhidán ítélték el.¹⁶⁸ Példaként említhető még a Koroknai Ákos által szerkesztett, Tungsram Rt.-ről szóló vállalattörténeti munka, amelynek egyik fejezete a sopronkőhidai cellájában öngyilkosságot elkövető Dallos György elektromérnök szomorú történetét mutatja be.¹⁶⁹

Az ezredfordulót követően kezdtek eredményeket hozni azok a kutatások, amelyek a nyilas belügyi szervek történetének feltárására törekedtek, s zömükben a pécsi egyetemi tudományos műhely jelentette a bölcsőjüket. Ezek az intézménytörténeti megközelítésű munkák már nem a különféle ellenállási mozgalmak perspektívájából íródtak. Forrásbázisuk leginkább az 1945 után keletkezett állambiztonsági és népbírósi iratanyagra épül. Érdeklődésük középpontjában nem Sopronkőhida áll, hanem a nyomozószervek, melyek letartóztatták és a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága elé állították az üldözött személyeket. Ide sorolhatók Kovács Tamás tanulmányai, valamint Kovács Zoltán András munkái a Nemzeti Számonkérés szervezetéről és a Vajna Gábor által irányított Belügyminisztériumról.¹⁷⁰

A Honvéd Vezérkar főnökének bíróságával elsősorban jogászok, jogtörténészek foglalkoztak. Az első ilyen jellegű tanulmányt Vargyai Gyula jegyezte 1981-ben.¹⁷¹ Hosszú idő eltelte után, a 2010-es években jelentek meg azok az írások, amelyek Horthy-korszak katonai büntetőjogi struktúráját vizsgáló kutatások eredményeit összegezték. Ide sorolhatók Kelemen Roland tanulmányai¹⁷² és Takó Dalma munkája.¹⁷³

A Sopronkőhida történetéhez kapcsolódó irodalomnak jól érzékelhető aszimmetriát mutatja, hogy a Vörös Hadsereg által ott létrehozott hadifogolytáborról és a szovjet katonai börtönről alig-alig találunk említést a szakirodalomban. Bár a Gulag és GUPVI táborrendszereknek, valamint az azokba elhurcolt áldozatok történetének a kutatása már az 1980-as években megindulhatott, az érdemi munkához szükséges új feltételek a rendszerváltással teremtődtek meg. A téma szempontjából lényeges, hogy a kutatási környezet nemzetközi téren nem nevezhető problémamentesnek. A legfontosabb forrásokat őrző orosz levéltáraknak a Szovjetunió bukását követően érzékelhető nyitási hajlandósága ugyanis az utóbbi évtizedben elzárkózásba fordult át. Ennek ellenére van miből dolgozni, s időről időre bízni lehet abban, hogy hosszas folyamatok eredményeként, de újabb források is hozzáférhetővé válnak.¹⁷⁴ A

¹⁶⁸ Csapody, 2016: 3–38.

¹⁶⁹ Koroknai (szerk.), 2004

¹⁷⁰ Kovács T., 2006; Kovács Z. A., 2002; Kovács Z. A., 2008a

¹⁷¹ Vargyai, 1981: 365–373.

¹⁷² Kelemen, 2013: 119–36; Kelemen, 2022: 161–187.

¹⁷³ Takó, 2019

¹⁷⁴ Bővebben lásd: Stark, 2006: 7–9.

kutatások nem keveset köszönhetnek a visszaemlékezések íróinak és a túlélők aktivitásának, akik sokat tettek azért, hogy történetük és emlékezetük ne legyen elhallgatható. E tekintetben kiemelkedő munkának számít Rózsás János *Gulag lexikonja*¹⁷⁵, amely egy Gulag-túlélő tudományos igényű archiválási kísérletének is tekinthető.

A szovjet táborrendszerekbe hurcolt magyarok történetének összefüggéseit, többek között megismerhetjük Stark Tamás, Dupka György, Gereben Ágnes, vagy Várdy Béla és Várdy Huszár Ágnes munkáiból.¹⁷⁶ Különösen a dunántúli helyzet megértése tekintetében hasznosak Zielbauer György írásai.¹⁷⁷ Konkrétan Sopronkőhidáról azonban a legtöbb információt Bognár Zalán *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon, 1944–1946* című munkája tartalmazza.¹⁷⁸ A fegyintézet határhoz való közelsége, valamint a szovjet katonai bíróság elhelyezkedése kapcsán azonban érdemes Magyarországon kívül is keresgélni. Egy Baden bei Wienben működő szovjet katonai bírósággal és száz magyar elítélt történetével kapcsolatban az osztrák Ludvig Boltzmann Institut kutatásai hoztak újdonságokat.¹⁷⁹ Az osztrák kutatók által feltárt anyagok magyar vonatkozásairól és az elítéltek sorsáról Barbara Stelzl-Marx publikált egy tanulmányt is.¹⁸⁰ Bár az osztrák kutatási eredmények nem kötődnek szorosan Sopronkőhidához, mégis értékes adalékokat szolgáltatnak a téma tanulmányozásához. Közelebb visz Sopronkőhidához az oral history műfaja. Kőrös Zoltán a Fórum Kisebbségkutató Intézet munkatársa készített interjúkat azokkal a Szovjetunióba hurcolt felvidéki magyarokkal, akik közül néhányan Sopronkőhidát is megfordultak.¹⁸¹

Sopronkőhida történetéhez szépirodalmi alkotások is kapcsolódnak. Aligha kellene bemutatni Esterházy Péter *Harmonia Caelestis* című apa-regényét, amelyben megjelenik a fegyintézet kórházában védőőrizetben tartott Esterházy Móric alakja.¹⁸² Ugyancsak személyes élményekből táplálkoznak Gábor Áron elbeszélései. Az előbb halálra, majd életfogytiglani kényszermunkára ítélt újságíró Sopronkőhidát is megjárva került a Szovjetunióba, ahonnan az 1950-es években térhetett vissza Magyarországra. 1965-ben a Német Szövetségi Köztársaságba emigrált, a Gulag-élményeit összefoglaló könyveit ettől fogva jelentethette meg. Ide sorolhatók

¹⁷⁵ Rózsás (szerk.), 2000

¹⁷⁶ Stark, 2006; Gereben, 2008; Dupka, 2019; Stark (szerk.), 2017

¹⁷⁷ Zielbauer, 1989: 270–91; Zielbauer György, „Vas megyeiek a Gulag-börtönökben”, *Vas Népe*, 1992. július 2. 6.

¹⁷⁸ Bognár Z., 2017

¹⁷⁹ Karner és mtsai. (szerk.), 2009

¹⁸⁰ Stelzl-Marx, 2021: 11–50.

¹⁸¹ Kőrös (szerk.), 2015

¹⁸² Esterházy, 2011

Az embertől keletre és az Évszázados emberek című művei.¹⁸³ A regények sorát gazdagítja Gerencsér Miklós 1973-ban megjelent, *Fekete tél* című munkája is, amely 1944–1945 telén játszódik és cselekménye a Győrben és környékén történt háborús bűncselekmények, tömeggyilkosságok történetére épül. Gerencsér az események véres és lehangoló kavalkádjában megörökítette a Sopronkőhidán kivégzett győri ellenállók, Németh László János és Stelczer Lajos alakját, de megjelenik a regényben az őket letartóztató nyomozó, Demeter Zoltán és a Vkf. bíróság vezetője, Dominich Vilmos is. Bár a „dokumentumregény” előszava arra hivatkozik, hogy közel 1300 (!) népbírósi dosszié iratanyaga adja a kötet hátterét, a szövegben lehetetlen ellenőrizni az állítás hitelességét és szétválasztani a dokumentumokból származó adatokat és az írói fantázia termékeit.¹⁸⁴

1.5.4 Memoáirodalom

A másodlagos források egyik jelentős csoportját a visszaemlékezések alkotják. Ezek a szövegek a legkülönbözőbb formában állnak a kutató rendelkezésére, vannak köztük rövid cikkek, kiadatlan kéziratok, megszerkesztett, önálló kötetek. A kutatás aszimmetriája itt is érzékelhető: jobban gondozott és terjedelmesebb memoáirodalom áll rendelkezésünkre Sopronkőhidának abból az időszakából, amelyben a Honvéd Vezérkar főnökének bíróságának és a belügyi szervek foglyai tartózkodtak a fegyintézetben, s ennél jóval kevesebb és kevésbé rendezett szövegből nyerhetünk ki adatokat a szovjet megszállást követő periódusról. Az aszimmetria olyan értelemben is fennáll, hogy szinte kizárólag önmagukat áldozatnak, elszenvedőnek tekintő személyek szemszögéből íródott szövegeket ismerünk. Csak azért nem teljesen egyoldalú ez a nézőpont, mert egy eddig kiadatlan hadbírói memoár kézírata a rendelkezésünkre áll.

Sopronkőhida memoáirodalmára jellemző, hogy a szerzők között felülreprezentáltak a politikusok és a magas rangú katonatisztek. A szövegek értékét, információtartalmát tekintve azonban nincs összefüggés aközött, hogy szerzőik „fontos emberek” voltak-e vagy sem. A Sopronkőhidán 1944 novembere és 1945 tavasza között, rövidebb-hosszabb ideig fogvatartott négy miniszterelnök közül mindegyik visszafogott terjedelemben emlékezett meg a fogságáról. Kállay Miklós több hónapos sopronkőhidai fogsága mindössze négy oldalon kerül szóba.¹⁸⁵ Lakatos Géza a soproni tartózkodásával együtt nyolc és fél oldalon foglalta össze a vele

¹⁸³ Gábor, 1968; Gábor, 1980

¹⁸⁴ Gerencsér, 1973

¹⁸⁵ Kállay, 1991: 230–234.

történeteket.¹⁸⁶ Pattantyús Ábrahám Dezső már bővebben és sokszínűbben emlékezett meg a sopronkőhidai „üdüléséről” – ahogy erről szarkasztikusan fogalmazott.¹⁸⁷ Esterházy Móric emlékeiből Gecsényi Lajos tett közzé részleteket.¹⁸⁸ Az egykori kormánytagok közül Hennyey Gusztáv mindössze két és fél oldalban foglalta össze az őrizetbevételétől számított fél évet, benne a Sopronkőhidán töltött idejét is.¹⁸⁹ Az egyházi személyek közül Mindszenty József epizódszerű sopronkőhidai tartózkodásának emlékei szintén „elvesznek” a nagy terjedelmű visszaemlékezésében.¹⁹⁰ A katonatisztek és vezérkari szolgálatban állt személyek esetében szerencsésebb a kutató: közülük kiemelendők Kádár Gyula és Hardy Kálmán visszaemlékezései.¹⁹¹ Utóbbi talán még Kádárnál is részletgazdagabban, véleményét szabadabban érzékeltetve és nagyobb terjedelemben beszéli el. Ennek az lehet az oka, hogy Hardy Amerikában írta meg kéziratát, amelyet változtatás és érdemi szerkesztés nélkül adtak ki, míg Kádár Magyarországon, a Kádár-korszak körülményei között publikálhatta írását.

Ami az ellenállási mozgalomban résztvevőket, valamint a munkásmozgalmi szerzőket illeti, közülük messze kiemelkedik Markos György, aki 1971-ben a *Vándorló fegyház* címmel publikálta visszaemlékezését.¹⁹² A nem önálló kötetként megjelent visszaemlékezések közé sorolható néhány interjú szerkesztett leirata: Kubinyi Ferenc beszélgetései Aranyi Sándorral és Almásy Pállal.¹⁹³ A leginformatívabb visszaemlékezés Révay Kálmán *Sopronkőhida 1944–45* című munkája, melynek a szépirodalmi stílusú, parádés szövegét a kötethez mellékelt karikatúrák egészítik ki. Révay könyve 1946-ban jelent meg, ahogy a belső oldalon szerepel, „a Magyar Honvédelmi Minisztérium sajtó, film- és propaganda-osztályának irányítása alapján”.¹⁹⁴ Annak ellenére, hogy Révay a kommunista párt híve és tagja lett, az 1946-os szöveg még nem tekinthető „vonalasnak” vagy mereven átpolitizáltnak. Utóbbi hatás az 1947-ben megjelent, *A szabadság négy vértanuja. 1944. december* címmel írt szövegben érezhető erőteljesen, amelyben a szerző már elhatárolódik korábbi bajtársainak egy részétől.¹⁹⁵

Általánosságban elmondható, hogy a visszaemlékezési irodalom megjelenése visszatükrözi a történeti irodalom „ritmusát”. Az első szövegek rögtön a háború utáni néhány évben jelentek meg – gondoljunk itt Révay Kálmán munkájára is, vagy akár Koczás Gyulára¹⁹⁶, amely

¹⁸⁶ Lakatos, 1992: 200–208.

¹⁸⁷ Kéry (szerk.), 2017: 168–176.

¹⁸⁸ Gecsényi, é. n.

¹⁸⁹ Hennyey, 1992: 143–145.

¹⁹⁰ Mindszenty, 2015: 58–64.

¹⁹¹ Kádár, 1984; Hardy, 2008

¹⁹² Markos, 1971

¹⁹³ Kubinyi, 1989

¹⁹⁴ Révay, 1946

¹⁹⁵ Révay, 1947

¹⁹⁶ Koczás, 1946

Bajcsy-Zsilinszky Endre személyére koncentrálnak –, majd az 1940-es évek végétől hallgatás következett be. Az 1970-es években tört meg a jég, ekkor jelent meg Markos György munkája és Lázár Vilmosnak élete sopronkőhidai epizódját is tartalmazó emlékirata¹⁹⁷. A memoárirodalom bővülési folyamata is az 1980-as évektől indult el.

Ami a Sopronkőhidát is megjárt (hadifoglyok, vagy a kényszermunkabüntetésre ítélteteket illeti, a többtízezres létszámukhoz képest kevés visszaemlékezéssel rendelkezünk. Ezekre is jellemző az a sajátos perspektíva, melyben Sopronkőhida rövid epizód csupán, kezdő, vagy közbeeső állomása a „nagy történetnek”, amely a szovjet kényszermunkatáborokban játszódott. Ezekre a visszaemlékezésekre is igaz, hogy jellemzően az 1980-as évektől, még inkább a rendszerváltás után jelenhettek meg. Kevesebb köztük a könyv és több az újságcikk, a kevésbé maradandó formátumú kiadvány, különösen, ha a *Hadifogoly Híradó*ba leveleket írók röviden vázolt emlékeire gondolunk. Ezesetben viszont az emlékezők között az elit tagjai helyett leginkább egyszerű katonákat, egyházi személyeket és ifjúságukban elhurcoltakat találunk. Közéjük tartozott az abdai Németh Gyula is – nem azonos a sopronkőhidai fegyház volt parancsnok-helyettesével –, akinek az *Abdai Hír-Lapok*ban 34 részben jelent meg a kézirata 2007 és 2010 között. Németh a háború végét követően nyugatról tért haza Magyarországra és a határátlépést követően került Sopronkőhidára, ahonnan a Szovjetunióba szállították.¹⁹⁸ A szovjet katonai bíróság elé került egyháziak és ifjúsági vezetők között említhető Kölley György és Olofsson Placid története.¹⁹⁹ Kettejük közül Kölley 1967-ben emigrált Magyarországról és Svájcban, majd a Német Szövetségi Köztársaságban telepedett le. Ennek is köszönhető, hogy emlékeit már 1986-ban publikálhatta, Münchenben. Végül példaként említendő Menczer Gusztáv, aki azon Gulag-túlélők közé tartozott, akik sokat tettek azért, hogy ezek a Gulag-történetek ne vesszenek a feledés homályába. A Szovjetunióban volt Magyar Politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezetének alapítója és a Kárpótlás Társadalmi Kollégium elnöke a saját történetének rögzítésén túl arra törekedett, hogy átfogó képet adhasson a Gulag rabtelepeiről.²⁰⁰

¹⁹⁷ Lázár, 1976

¹⁹⁸ Lásd erről a mozzanatról: Németh Gy., 2008: 5.

¹⁹⁹ Ézsiás, 2004; Kölley, 1986

²⁰⁰ Menczer, 2016

1.5.4.1 Újonnan feltárt forrás: Nika Géza visszaemlékezése

A történetírás számára eddig nem ismert forrás Nika Géza *Hadbíró voltam (1936–1945)* című, eddig kiadatlan kézírata, amelyet a Nika-család őriz. Különlegessége, hogy ismereteink szerint ez az egyetlen olyan szöveg, amely a hadbírói perspektívából tekint vissza az eseményekre.

Nika Géza 1913-ban született Csényén. Székesfehérváron, a ciszterci rend Szent István Katolikus Gimnáziumban érettségizett, egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte. 1936 őszén Budapesten vonult be katonának mint karpaszományos honvéd. 1937. június 7-én tiszti vizsgát tett, majd Salgótarjánba került csapatszolgálatra. 1940-ben a budapesti I. honvéd hadtest parancsnokának ügyészéhez került honvédségi joggyakorlatra. 1941. október 29-én jeles eredménnyel letette a hadbírói vizsgát és november 1-jétől hadbíró főhadnaggyá nevezték ki. 1942 tavaszán Kassára, a VIII. hadtest parancsnokságára helyezték. 1942. júniusának végén a frontra vezényelték, ahol mint a tábori bíróság beosztott hadbírója a VII. hadtest 23. könnyű-hadosztályánál teljesített szolgálatot. 1942. október 1-jén hadbíró századossá léptették elő, novemberben pedig áthelyezték a 10. könnyű-hadosztályhoz, állomáshelye Melahino (ma: Voronyezs oblaszty, Oroszország) volt. Itt érte őt 1943 januárjában a Vörös Hadsereg doni áttörése és a magyar 2. hadsereg tragikus veszteségekkel járó szétverése. A kalandos és életveszélyes visszavonulást követően visszatért Magyarországra, ahol ismét Kassán szolgált. 1944. január 1-jével Budapestre, az 1. repülőhadosztály állományába helyezték és egyúttal tartósan a Honvéd Vezérkar főnökének bíróságához vezényelték. Itt 1944. január 10-étől 1944. augusztus 1-jéig teljesített szolgálatot, majd a Legfelsőbb Honvéd Törvényszéken volt tanácsjegyző. 1944. november 3-án áthelyezték a Vkf. bírósága III.-hoz. Sopronkőhidán a vádat képviselte Bajcsy-Zsilinszky Endre ügyében, valamint tárgyalásvezető bíróként tárgyalta Deutsch József ügyét, és azt az ügyet, amelyben a vádlottak között volt Rajk László és menyasszonya, Földi Júlia. Nika készített jogi véleményt a Sopronkőhidára hurcolt Mindszenty József ügyében is. A Németországba történt kitelepülés után hadbíró társaival együtt Oberaudorfban tartózkodott és amerikai fogságba került. Az amerikai hatóságok végül internálták, megjárta a salzburgi Camp Marcus W. Orr nevű tábort is, majd 1945 decemberében kiadták Magyarországnak és Budapestre szállították. A Budapesti Népbíróság 1946. október 26-án főbüntetésként három és fél évi börtönbüntetésre ítélte. Kihallgatásai a Katona Politikai Osztályon és a Politikai Rendészeti Osztályon zajlottak, raboskodásának elsődleges helyszíne a Markó utcai törvényszéki fogház volt. A Népbíróságok Országos Tanácsa 1947. április 24-én felmentette az ellene felhozott vádak alól és elrendelte a szabadlábba helyezését. Hazatért Salgótarjánba, fizikai munkát vállalt, majd egy ügyvédi irodában kapott kiegészítő munkát. 1948 júliusában az

újabb letartóztatástól tartva elhagyta Magyarországot és Franciaországba távozott. Francia földön gyári munkásként tartotta el magát. A Rajk-per időszakában készített egy írást, amelyben leleplezte a hamis koncepciós vádakat, azonban magyarázata szerint nem merte publikálni, nehogy Magyarországon maradt családjának baja essen. Az Államvédelmi Hatóság is körözte. Nika előbb Párizsba ment, végül 1950-ben Kanadában, Montrealban telepedett le.²⁰¹

Memoárja három fejezetre osztható. Megemlékezik a katonai pályájáról és hadbírói működéséről, a keleti fronton szerzett emlékeiről, valamint az 1945 után átélt népbíróági eljárásáról és kálváriájáról. A kéziratban található néhány korábbi, 1950-es években papírra vetett emlékezésének másolata, melyeket a Rajk-ügyről és a Mindszenty-ügyről írt. Bár arról nem lehet teljességgel meggyőződni, hogy nem dolgozhatta vagy szerkeszthette át ezeket, amikor az 1997–1998 folyamán a memoárjában dolgozott. A memoár értékét növeli, hogy sajátos szemszögből narrálja az eseményeket, érthetőbbé téve a történet hadbírói oldalát, betekintést adva a Vkf. bíróság működésébe. Mindemellett beszámol a legtöbb ügyről, amelyben közreműködött. A memoár készítése során megismerkedett a számára elérhető, 1998-ig bezárólag megjelent történeti szakirodalommal, a szövegben azonban jelölte a forráshasználatot, valamint reflektált azokra az állításokra, amelyek összefüggtek a személyével. Mindez azonban korlátozhatta, befolyásolhatta is mondandóját abban, hogy mely kérdésekkel foglalkozzon, milyen problémákra vagy vádakra reagáljon.

1.5.5 Naplók

Sopronkőhida történetének fontos forrásbázisát alkotják a naplók. Az első ilyen jellegű kiadvány ráadásul egy híres színművész tollából származott. Jávor Pál *Egy színész elmondja* című munkája ötvözte a memoár és napló műfaját. 1946-ban jelent meg először, majd hosszú idő után, 1987-ben adták ki ismét.²⁰² A visszaemlékező kommentárokkal kiegészített napló a 1944. december 13. és 1945. július 14. között eltelt időről tudósít Jávor történetéről. A színművész a Sopronkőhidára hurcolt védőörizeteselek közé tartozott és a kórházépületben szállásolták el, így ennek a csoportnak szemszögeből látta a fegyintézetben zajló eseményeket. A szöveg fennmaradásának körülményeiről az tudható, hogy Jávor egy füzetet, amelyet 1945. március 24-ig vezetett, rábízott Varvasovszky Jánosra, a soproni Erzsébet kórház és a fegyintézet főorvosára, majd 28-án, társaival közösen Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkészt

²⁰¹ Nika, 1998. Levéltári iratok: Nika Géza hadbíró százados törzslapja, HM HIM KI 68612; Szabó András, Nika Géza és Nagy Árpád népbíróági perének iratai. BFL VII.5.e 18552/1949, BFL XXV.2.b 81719/1949, valamint ÁBTL 3.1.9. V-98660/1

²⁰² A disszertációhoz egy 1989-ben kiadott példányt használtunk. Lásd: Jávor, 1989

megkérték arra, hogy hátrahagyott dolgaikat őrizze meg.²⁰³ Jávor Pált és társait ezután gyalogmenetben Németországba indították. Későbbi élményeit emlékezetből írhatta meg, vagy azokról legfeljebb útközben készíthetett jegyzeteket. Utóbbi kevésbé valószínű, hiszen a hosszú, gyötrelmes úton a többi naplószerző, Almásy Pál és Tix Miklós sem tudták a naplóikat vezetni. Jávor szövegének értékét növeli, hogy az első kiadás nem sokkal az események után látott napvilágot, noha utána egészen az 1980-as évek végéig várni kellett az új megjelenésre. Talán ennek is tudható be, hogy az ismert színész könyvének idézettsége és ismertsége össze sem vethető a Kádár Gyula Magvető által gondozott memoárjával vagy Almásy Pál naplójával.

Ugyancsak kevésbé ismert szöveg Vattay Antal naplója, amelyet Vígh Károly látott el bevezetővel és rendezett sajtó alá 1990-ben.²⁰⁴ A kormányzó Katonai Irodájának volt főnökét 1945 januárjában szállították Sopronkőhidára, hogy ott előbb tanúként, majd pedig vádlottként hadbíróóság elé állítsák. Naplóját bejegyzés-szerűen vezette 1944. október 18. és november 13., valamint 1945. májusa és augusztusa között, de emellett olyan szövegek is találhatóak a könyvben, amelyekben egészen 1946 januárjáig nyújtanak információkat a sorsáról. A naplóban nem csupán fogságának állomásairól, aktuális sorsáról számolt be, hanem visszatekintett a második világháború alatti emlékeire, továbbá megőrizte több forrásértékkel bíró dokumentum szövegét is.

Sopronkőhidával kapcsolatban a legismertebb és legtöbbet hivatkozott napló Almásy Pálé, amely 1945. január 16. és június 17. közötti időszakról tartalmaz bejegyzéseket. A szerző a Németországba történt kitelepülés történetét, azaz a 1945. március 28. utáni időszakot hazatérése után, utólag foglalta össze.²⁰⁵ A szöveg mindmáig az egyik legteljesebb és legjobban használható forrása a Sopronkőhidán történt eseményeknek. A napló első részleteit Simonffy András közölte az *Életünk* hasábjain megjelent *Kompország katonái* című sorozatában, amelyet könyv formában is kiadtak.²⁰⁶ Almásy naplója önálló könyvként Simonffy szerkesztésében jelent meg a Magvető Könyvkiadónál 1984-ben. A naplószöveget kiegészítették Simonffy András és Almásy Pál beszélgetésének egy szerkesztett leiratával, több dokumentummal és Révay Kálmán rajzaival.²⁰⁷

²⁰³ Hiller, 1988: 379–381.

²⁰⁴ Vattay, 1990: 10.

²⁰⁵ Lásd: Almásy, 1984: 170. A naplójegyzetek fotókópiáinak egy példánya elérhető a Hadtörténelmi Levéltár Ellenállási gyűjteményében. HM HIM HL VII. fondfőcsoport, Ellenállási gyűjtemény, 192. irat

²⁰⁶ Simonffy, 1981

²⁰⁷ Almásy, 1984

A napló kiadástörténetének groteszk vonása, hogy a Magvető vezetőjeként az a Kardos György²⁰⁸ döntött a szöveg megjelentetéséről, aki 1947-ben a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályának őrnagyaként vallatta és kínoztatta az őrizetében lévő Almásyt.²⁰⁹ Kardost a Kádár-korszakban a kultúra területén helyezték fontos pozícióba.²¹⁰ Így jött létre a helyzet, hogy az egykori bántalmazó döntött arról, hogy az áldozat emlékei megjelenhetnek-e – természetesen csak azok, amelyek nem a kommunista erőszakszervezet markában megtapasztaltakról szólnak. Almásy naplójának szövegét Kardos először a *Kompország* kéziratában olvashatta, amellyel Simonffy András fordult hozzá. Kardos személyesen olvasta el a terjedelmes munkát, mellyel kapcsolatban csupán két, tényeket érintő megjegyzést tett.²¹¹ A kiadóvezető pozitívan viszonyult Simonffyhoz, akit egy másik jeles „irodalomszakértővel”, Kristó Nagy Istvánnal²¹² való beszélgetésében a kortárs próza élvonalához sorolt.²¹³ Ami a teljes napló publikálását illeti, Almásy Pál egy Kubinyi Ferenc által 1982-ben rögzített beszélgetésben csupán annyit mondott, hogy amikor a kötet kiadásáról tárgyalt a Magvető igazgatójával akkor nem ismerte fel Kardost, míg egykori vallatója tisztában volt azzal, hogy áldozatával beszélt. Az interjú szövege alapján Almásy tartózkodott a témától és nem fejtette ki, milyen érzéseket keltett benne a találkozás. Inkább az őt ért kínzás traumáját idézte fel.²¹⁴

Almásy egy másik könyvön is dolgozott, az 1945 és 1956 közötti időszakra vonatkozó emlékeit is megírta. A kézirat egy példányát megpróbálta leányához, Annamáriához külföldre vinni, melyet elkoboztak a Ferihegyi repülőtéren. Az esetet házkutatás követte, melynek során az indigós másodpéldányt is lefoglalták. Almásy Pál a kézirat megszerkesztését ugyancsak

²⁰⁸ Kardos György 1945 és 1950 között szolgált Katpolon, a többször átszervezett és átnevezett szervezetnek, a HM Katona Elhárító Főcsoportfőnökségének egyik csoportfőnöki posztjára vitte. Mikor a Főcsoportfőnökséget 1950. január 31-ével beolvasztották az Államvédelmi Hatóságba, Kardos az államvédelmi állományba került alezrederesi rendfokozatban. Hamarosan eltávolították az ÁVH-tól és a *Friss Újság* olvasószerkesztőjeként kereste kenyerét. 1950 októberében letartóztatták és feljelentési kötelezettség elmulasztása és szolgálati titoksértés büntette miatt hét és fél év szabadságvesztésre ítélték, 1954-ben rehabilitálták. Sajátkezűleg írt életrajzában úgy fogalmaz börtöneveiről: „koholt vádak alapján letartóztatásban voltam.” Az ügy tágabb kontextusát a volt főnökének, az 1949. szeptember 24-én kivégzett Pálffy György altábornagynak az ügye jelentette. Életrajzát lásd: HM HIM HL KI 29200; Kardos karakteréhez pedig: Mező, 2017: 105–134.

²⁰⁹ Erről lásd: Kubinyi, 1989: 63–65.

²¹⁰ 1961-ben azt a Vadász Györgyöt (korábbi nevén Veszely Jaroszlávot) követte a Magvető székében, aki éppen Sopron vármegyében kezdte – a Kardosénál szerényebb, de szintén nem erőszaktól mentes – politikai rendőri pályafutását 1945-ben. Veszely Jaroszláv és az általa irányított csornai politikai rendészeti osztály működéséről lásd: Szokolay, 2018: 57–90.

²¹¹ Gy. I., A Doberdó-mesék elmaradtak. Beszélgetés Simonffy Andrással, *Kisalföld*, 1981. december 12., 8.; Kardosnak mint kiadóvezetőnek a jelentőségéről árulkodik, hogy Simonffy, másokhoz hasonlóan a Kardos György halálára megjelent emlékkötetben is szerepeltetett egy írást. Simonffy, 1986: 133–141.

²¹² Említésre méltó, hogy a Kardossal beszélgető Kristó Nagy István „Juhász Lajos” fedőnéven évtizedeken keresztül, többszáz oldalas munkadossziékat produkált a belügy, és voltaképpen a jelentéseit egyfajta irodalmi munkásság részének tekintve, az önmaga számára is. Beszervezésének körülményeiről lásd: Kerepeszki, 2012: 8.

²¹³ Kristó Nagy, 1978: 42–43.

²¹⁴ Kubinyi, 1989: 63–65.

Simonffy Andrással közösen képzelte el. Emlékeinek újbóli papírra vetését az 1985. március 17-én bekövetkezett halála akadályozta meg.²¹⁵

1.5.5.1 Újonnan feltárt forrás: Tix Miklós börtönaplója

A naplók sorát gazdagítja egy újonnan feltárt forrás, Tix Miklós tartalékos zászlós ceruzával írt börtönaplója, amely 1944. december 19. és 1945. május 3. közötti időszakról összesen hetvenöt bejegyzést tartalmaz.²¹⁶ A család birtokában fennmaradt, eredeti naplókönyvet Tix 1945. március 5-én kapta, valószínűleg Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkésztől. Ebbe a kötetbe másolhatta be utólag, vagy esetleg részben emlékezetéből írhatta meg a korábban történeteket. Bár előbbi a valószínűbb, hiszen semmi nem utal arra, hogy a korábbi feljegyzéseit módosította vagy utólag írta volna meg. Hogy valóban naplót vezetett már március 5. előtt is, azt Almásy Pál naplójával összevetve megerősíti a szövegek pontossága, valamint az, hogy a letartóztatása előtt frissen házasodott Tix szinte minden bejegyzését a feleségéhez, Erzsébethez szóló gondolatokkal zárja, amelyek híven tükrözték aktuális aggodalmait és reményeit. Vélelmezhető, hogy ha utólag írta volna meg emlékeit, kevésbé lett volna pontos a dátumok terén és nem írt volna minden egyes nap a jövőről mit sem sejtő, fohászokhoz, imádságokhoz hasonlítható szövegeket. A gyakran és rendszeresen vezetett jegyzetek több mint egy hónapra megszakadnak január 20. és március 4. között. A kimaradásnak köze lehet ahhoz, hogy Tix március 5-én kapott új naplókönyvet, így elképzelhető, hogy a szóban forgó időszakban egyszerűen nem volt mire írnia, vagy a jegyzeteit, ha voltak, nem másolta be maradéktalanul az új könyvbe. A számozással ellátott és dátumozott bejegyzések mellett karikatúrák és rajzok, pizkozatok is szerepelnek, melyek további elemzési lehetőségeket, részinformációkat tartalmaznak.

Tix Miklós naplójának részletes áttanulmányozása után megállapítható, hogy kiváló kontrollforrása Almásy Pál munkájának, olykor olyan részleteket is tartalmaz, amelyet más forrás nem. A napló alapján jól rekonstruálható egy „cellásnak” számító vizsgálati fogoly mindennapi élete, amely a kórházban elhelyezett Jávor Pál és Vattay Antal, vagy az irodán dolgozó Almásy Pál lehetőségeihez viszonyítva még inkább keserű volt. Megismerhetők belőle a foglyok között keringő hírek, Tix Miklós szemével is láthatjuk a sopronkőhidai történetek máshonnan ismert szereplőit, valamint magának a szerzőnek a lelki küzdelmeit, a fogság elviselésének lélektani hullámzását.

²¹⁵ Bánó, 1996: 31.

²¹⁶ Tix, 1945

1.5.6 Rajzok, karikatúrák, fényképek

A Sopronkőhidáról rendelkezésre álló forrásoknak egy különleges csoportját képezik a vizuális források. Rendelkezünk néhány, Nika Géza által készített unikális fényképfelvétellel, amelyek 1945-ben Sopronkőhidán, Bernau am Chiemsee-ben és Oberaudorfban készültek. Valamint vannak ceruzarajzok, karikatúrák, amelyek a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága III. foglyaihoz és a védőőrizeteseihez köthetők. Értéküket növeli, hogy egykorú alkotásokról van szó, így az utólagos értékítélettől, az emlékezet torzító hatásaitól mentesen készülhettek. Műfajukat tekintve a legtöbb alkotás portrénak tekinthető.

A legismertebb és legterjedelmesebb rajzgyűjteményt Révay Kálmán jegyzi, akinek több mint száz vázlatát publikálták.²¹⁷ Révay, aki 1944 decemberében Almásy Pállal együtt börtönírnok lett, kihasználta a lehetőséget arra, hogy írószerszámhoz és rajzolásra alkalmas eszközökhöz, papírhoz, jusson. Mivel munkájának köszönhetően Révay a fegyintézetben viszonylag szabadon mozoghatott, rajzai igen széles tárházát adják a belső tereknek és a fegyintézetben kényszerűen összezárt társadalomnak: munkájában megjelennek a cellák lakói, a hadbírók tagjai, az őrség, a kórházban elhelyezett védőőrizetesei, férfiak és nők. Rajzai humoros, szarkasztikus görbetükörben mutatják meg Sopronkőhida világát.

A kórházban elhelyezett védőőrizetes foglyok közé tartozott Szávay Edit. A fiatal lány az édesanyjával és édesapjával, Szávay Zoltán őrnaggyal, valamint az ellenállásban részt vevő társaikkal együtt került őrizetbe. Bár nem tartoztak a védőőrizetesei közé, de a kórházépületben helyezték el őket. Főleg portrékat, vázlatokat tartalmazó képeit 1994-ben publikálták.²¹⁸ Rajzain keresztül a kórházban elhelyezett, magasabb státuszú fogvatartottakat és a kórházi tereket lehet megismerni. A portrék sorát gazdagítják Krúdy Ádám rajzai is, amelyeket Szita Szabolcs tett közzé három részletben a *Kisalföld*-ben.²¹⁹ A már említett, Tix Miklós-féle napló is tartalmaz rajzokat, a cellás vizsgálati fogoly szemszögéből. A rajzok, skiccek között található Németországban készült karikatúra-szerű portrék is, melyek amerikai katonákat ábrázolnak. Bár a Tix rajzain szereplő személyek többsége nem beazonosítható, értékes kiegészítést a többi forrásnak, míg a vélhetően saját szórakoztatására rajzolt autó, vagy egy futballista képe inkább a civilben taxisofőrként dolgozó Tix személyes érdeklődési köréről nyújt képet.

²¹⁷ Révay, 1946

²¹⁸ Szávay–Szabó, 1994

²¹⁹ Szita Szabolcs, Arcképcsarnok Kőhidáról (1.), *Kisalföld*, 1994. december 20. 6.; Arcképcsarnok Kőhidáról (2.), *Kisalföld*, 1994. december 21. 6.; Arcképcsarnok Kőhidáról (3.), *Kisalföld*, 1994. december 22. 6.

2. Tértfoglalásban: Sopronkőhida a hadszíntér-időszakban

2.1 A börtönügy útja Sopronkőhidáig

A börtöntörténeti irodalom visszatükrözi a Foucault által vizsgált változás lényeges pontjait, noha a francia gondolkodó „börtönkönyve” nem tekinthető precíz történeti munkának. A börtön „ügye” mindig is szoros összefüggésben állt az adott kor társadalmi berendezkedésével és a büntetéshez való viszonyulással – legyen szó akár a középkori keresztény Európa előképéről, vagy a szekularizált, törvénykönyvek talapzatára helyezett igazságügy és büntetés-végrehajtás kialakulásáról. Ez alapján érthető meg, hogy az átfogó börtönügyi munkák, miért különféle modellek – európai, amerikai példák – perspektívában vizsgálják a kérdés történetiségét.²²⁰ Az ugyanis nem állítható, hogy létezett volna valamiféle sajátos magyar modell. Ugyanakkor számos magyar jogtudós dolgozott azon, hogy a nemzetközi minták és kísérletek tanulságait levonja és meggyökereztesse a magyar jog, a magyar börtönügy területén.²²¹

A középkori társadalomban alkalmazott büntetések fő célpontja még az emberi test volt, amellet, hogy természetesen léteztek különféle szabadságot korlátozó vagy a vagyoni jellegű büntetések is.²²² A testen alkalmazott erőszak központi szerepének lehetséges magyarázata, hogy a szabadságjogok korlátozása vagy a vagyonszétes nem bírhatott elrettentő erővel azok számára, akik nem rendelkeztek egyikkel sem. Ebből kifolyólag a büntetések rendszere tehát részben visszatükrözte a társadalmi rétegek tagozódását is.²²³ Foucault szerint a test brutális és nyilvános megbüntetése, megcsönkítése politikai üzenettel bírt: a kínhalál a királyi hatalom testen bemutatott manifesztációja volt, amely nem a bűn által megbontott egyensúly helyreállítását célozta, hanem a törvényt megsértő alattvaló és az erejét érvényre juttató, „mindenható” király közötti hatalmi aszimmetriát tárta a társadalom elé.²²⁴

A 19. századra végbement társadalmi átalakulással párhuzamosan a büntetőpolitikában a szabadságvesztés-büntetés vált uralkodóvá. Történelmi előképei közé sorolható: a különféle (elő)jogok a korlátozása vagy elvétele, a kizárás, az elzárás és bezárás aktusa, a kényszerlakhelyhez kötöttség, a deportáció – melyeket kombinálhattak a munkavégzéssel,

²²⁰ Ide sorolhatjuk: Mezey, 2018; Rubin, 2019

²²¹ Lásd: Lőrincz–Nagy, 1997: 9–26. Valamint: Pallo, 2020: 405–419.

²²² A test megbüntetésének elsődleges formája a fizikai fájdalom és a megcsönkítés volt, amelynek aktusában keveredtek az irracionális, misztikus elemek a brutalitással és a megkínzás rítusszerű alkalmazásával. A fizikai büntetés „skalája” a fenytéstől, botozástól a halálbüntetésig terjedt. Szintén fontos szerepet töltött be a büntetés nyilvánossága és a megszegyenítés – a kalodába zárástól a legszörnyűbb kínhalálig. Mezey Barna a testtel szembeni erőszak központi szerepének lehetséges magyarázatát abban látja, hogy az erőszak azon kisszámú eszköz egyike volt, amellyel eredményesen meg lehetett torolni a bűnt. Az elrettentés és a megtorlás eszköze volt, nem pedig a meggyőzés. Mezey, 2018: 11–13; Lásd még: Vókó, 2006: 24–25; Mezey–Lőrincz, 2019: 15–17.

²²³ Mezey, 2018: 14–17.

²²⁴ Foucault, 1990: 66.

kényszermunkával.²²⁵ A szabadságvesztés funkciója idővel összekapcsolódott a Foucault által taglalt normalizáló, fegyelmező társadalom követelményeivel, melynek elsődleges (kísérleti) terepe a börtön volt, ugyanis szükségessé vált egy olyan tér kialakítása, amelyben a jogszabályok és az előírások szerint mindenhol egységes elvek és bánásmód mentén működik a büntető és fegyelmező hatalom.

Európában természetesen a modernkor előtt is léteztek különböző fogvatartási helyek. Ezek jellemzően a bűnösök, vagy épp a büntetésükre várók rövidtávú fogságának helyszínei voltak. A mai értelemben használt börtön kifejezés nem írja le helytállóan ezeket, akár az angol, akár a magyar nyelv szóhasználatáról van szó. Rubin az angol *prison* (börtön) szó helyett a *jail* kifejezést használja, melynek jelentéstartalmát a fogdához lehetne közelíteni.²²⁶ A magyar szakirodalom alapján a – legelső nyelvemlékeink között is megtalálható – *tömlöc* szóval írhatók le régiesen ezek a helyek. A *börtön* szavunk is a fogvatartási hely ideiglenes jellegére utalt, hiszen a hóhér (*berten*) házát jelölte: azt az épületet, ahol a bűnösöket fogva tartották az ítéletvégrehajtás előtt. A tömlöcök a várakban, erődítményekben, városi igazgatási épületek, hivatalok helyiségeiben voltak kialakítva. Jelentős részük egészségtelen és zsúfolt volt, súlyos betegségeket és halált is okozó körülményeket jelentett a rabok számára.²²⁷ Nem volt professzionális adminisztráció, sem kiképzett őrség. A tömlöcökezelő akár lehetett magánszemély is, aki arra alapozhatta a megélhetését, hogy ellátta a rábizott rabokat különféle termékekkel és szolgáltatásokkal. Jellemző volt, hogy a tömlöcökben a férfiakat és nőket nem választották külön, nem történt meg a raboskodók osztályozása vagy valamilyen elv mentén történő csoportosítása – akár életkor, akár a bűncselekmény típusa, akár javíthatóság alapján.²²⁸

A tömlöcökön túl léteztek más típusú büntető-fegyelmező intézmények is, melyeket fenyítőházaknak is nevezhetünk (lásd még: szegényházak, dologházak). A kétféle tér különböző szemléletmódok manifesztációja volt, melyek közül a tömlöc, a börtön a bűnök megtorlására és az elrettentésre volt alapítva, míg a fenyítőház szemléletéhez hozzákapcsolódott a hit a bűnösök javíthatóságában, nevelésében, kiváltképp a munkavégzés pozitív hatásában, továbbá a megelőzésben. A fenyítőházak egyik mintája a 16. század utolsó éveiben Németalföldön, Amszterdamban jött létre, amely azokat a csavargókat, szegényeket és a társadalom perifériájára szorult embereket fogadta be, akiket a puszta életmódjuk miatt bűnözőknek tekintett a hatalom. A nem kívánatos életmódot folytató személyek így nem a

²²⁵ Mezey, 2018: 17–19; Vókó, 2006: 23.

²²⁶ Rubin, 2019: 280–281.

²²⁷ Mezey–Lőrincz, 2019: 31–33.

²²⁸ Rubin, 2019: 280.

tömlöcök világába kerültek, hanem a fenyítőházba, ahol az ő javításukra, lelkipozításukra, munkára nevelésükre és társadalmi integrációjukra került a hangsúly. A büntetés-végrehajtási rendszer jövőjét illetően az egymással „versengő” modellek közül a megtorló jellegű börtön került ki „győztesen”. A növekvő rablétszám és zsúfoltság miatt viszont a büntetés-végrehajtás magába olvasztotta a fenyítőházakat is, annak modellje így mégis visszahatót a rendszerre és meghonosította a munkáltatás, a nevelés, az egészségügyi ellátás fontosságát, valamint hozzájárult a szabadságvesztés-büntetés mint önálló szankció megerősödéséhez. A gyakorta zárdákban, rendházakban létrejött fenyítőházak építészeti szempontból is megtermékenyítő hatást gyakoroltak a börtönügyre, hiszen mintául szolgáltak a tervezés és az architektúra számára.²²⁹

Maga a büntetőeljárás is jelentős átalakuláson ment keresztül és a nyilvánossággal való kapcsolata is megváltozott. A Foucault által átláthatatlanként, titkosként jellemzett „középkori” büntetőeljárás a fizikai próbatételen (kínvallatáson), valamint a beismerő vallomás megtételén alapult – míg ezzel szemben a bűnhődés, a büntetés aktusa volt az, ami a nyilvánosság előtt került végrehajtásra. A büntetés véres „színház” volt, a nyilvános tanmesének pedig része volt a megszégyenítés, a fizikai büntetés, a megcsönkítés és a kínhalál szertartása. A nagyközönség előtt tartott kivégzések során maga a bűnös tanúsította a felette hozott ítélet igazságát, bűnének részleteit a nyilvánosság előtt feltárta és akár új elemekkel is kiegészítette. A bünt gyakorta újra eljátszották, jelképes tárgyakkal illusztrálták, hogy aztán a bűnös kínhalálával megsemmisítsék. Az elkövető testét közszemlére teheték, nem egy esetben éppen ott, ahol a bűnét elkövette.²³⁰ A nyilvános kivégzések ugyanakkor egyre gyakrabban felkorbácsolták a szenvedélyeket, melyek kiszámíthatatlan, sokszor ellentétes hatást érhetnek el. Kiválthatták a bűnösrel való együttérzést, sőt, akár azt is, hogy a közönség a hatalmat tekintse nagyobb bűnösnek, gyilkosnak. A növekvő ellenszenv kockázatot jelentett a hatalom számára. A „felvilágosult” racionalitás és a humanizmus egyre inkább felértékelődött, s ezzel párhuzamosan a 18. századtól a büntetés egyre inkább az eljárás egyik aktusává vált. Ennek köszönhetően a látványossága csökkent és a brutális „színház” végül megszűnt – még ha nem is nyomtalanul. A vallásos és irracionális gondolkodáson alapuló módszerek helyét átvette a szekularizált logikára építő vizsgálat: az elemzés. Az elemzés és a nyomozás racionális láncolatba fűzte az indítékokat és a bizonyítékokat, s különböző eljárások és személytelen bürokratikus mechanizmusok sorozatává alakította az igazságszolgáltatást. A védekezés lehetősége jogokra, szabályokra és felépíthető érvekre alapozódott, nem pedig arra, hogy a gyanúsított kiállja-e a

²²⁹ Mezey–Lőrincz, 2019: 45–46; Rubin, 2019: 280–281.

²³⁰ Foucault, 1990: 46–64.

fizikai próbákat. Az eljárás kívánalmi között megjelent az ellenőrizhetőség, a szabályozottság, a racionális következtetés. A tudományos fejlődéssel párhuzamosan a különféle szakértők is részévé váltak az igazságszolgáltatási és a büntetés-végrehajtási feladatoknak. Az eljárás módszere, a bizonyítékok és az ítélet voltak azok, amelyek megismerhetővé váltak a közzétett jogszabályokból, s ezek kerültek napvilágra a nyilvános tárgyaláson.²³¹

Ezzel szemben magának a büntetésnek a végrehajtása és a bűnhődés személyes, testi-lelki szenvedéssel – tegyük hozzá: a javulás tanúságtételével, a bűnhődéssel – járó próbatétele egyre kevésbé volt nyilvános. Bár a humanista elvek alapján e módszerek az erőszakmentességet tűzték ki célul, hozzá kell tenni, hogy a társadalom szeme elől történő elzárással a bűnös iránt érzett empátia lehetőségét is elvágták, a javulás hitelességét is a hivatott szakértők ítéletére bízták. Megteremtődtek a szakosodott apparátus és intézményrendszer létesítésének feltételei, s a büntetés az olykor egyenesen perifériális helyszíneken létesített börtönök falai között ment végbe, nyitások és zárások rendszere mögé rejtve a társadalom szeme elől. Megszűntek a nyilvános fegyencmenetek is, ahogy Foucault plasztikusan megfogalmazta: „[...] a vasláncot, amely a fegyenceket Franciaországon végigvonszolta [...] cellákra osztott, feketére festett, diszkrét kocsi váltja fel 1837-ben.”²³² Ez már a „fekete autó” analógiájaként is felfogható.

A szabadságvesztés-büntetés uralkodóvá válásával a különféle büntetőintézetek létrehozása Magyarországon is elkerülhetetlenné vált. A 19. század végére, a 20. század elejére a büntetés-végrehajtási jog önálló jogterületté alakult. E folyamatnak több nagy lépcsőfoka volt, melynek során jelentős szerep jutott a jogi elméleti gondolkodásnak, a (jog)tudománynak és az építészetnek is. Említésre méltó Eötvös József munkássága, valamint Pulszky Ferencé, akinek nagy szerepe volt az 1843-as börtönügyi javaslat megalkotásában, amely már részletesen rendelkezett a büntetés-végrehajtás alapvető jogi szabályairól. Jóllehet, a javaslat számos tekintetben előremutató volt – például foglalkozott az elítéltek anyagi és egészségügyi ellátásával, a büntetés-végrehajtási személyzet feladatkörével és jogi helyzetével –, végül nem lett belőle törvény.

Az 1848–1849-es szabadságharc leverését követően a magyar büntetőjog és börtönügy területén is oktrojált törvények születtek. Ilyen volt az 1852. május 17-én kibocsátott, és az Osztrák Császárság teljes területén érvényesnek tekintett *Strafgesetz*. Bár e törvényt épp a

²³¹ Foucault kifejező erejű kritikája szerint: „A büntetés tehát afelé halad, hogy a büntetőeljárás legrejtettebb része legyen. Ez több következménnyel jár: elhagyja a mindennapos észlelés területét, hogy az elvont lelkiismeret régiójába lépjen; nem látható mértéktől, hanem elkerülhetetlenségétől várja hatékonyságát; ez a büntetés bizonyossága, és már nem az a lealacsonyító színház, amelynek el kellene fordítani a bűntől, a példát statuáló büntetés szerkezete új áttételre kapcsol. Ebből fakad, hogy az igazságszolgáltatás többé nem veszi nyilvánosan magára az alkalmazásához kötődő erőszakot.” Foucault, 1990: 16.

²³² Foucault, 1990: 16.

magyar büntetés-végrehajtási jog „atyja”, Finkey Ferenc minősítette „ócskának”, a tudományos kutatók kiemelik, hogy az osztrák büntetőtvénycikk korszaki vonásokkal is bírt: a legjelentősebb büntetési nemmé tette a szabadságvesztés-büntetést, valamint megerősítő hatása volt az írott jogra és a büntetőjogi szakirodalomra, nem utolsósorban pedig jelentős börtönépítési programmal és reformokkal járt együtt.²³³

A magyar börtönügy – Lőrincz József szavával élve – „fénykora” a kiegyezést követően, a dualizmus időszakában jött el, amikor a politikai légkör, a gazdasági körülmények és a társadalmi tényezők is kedveztek a börtönügyi reformoknak.²³⁴ Mindemellett megvolt a szükséges „szürkeállomány” is, a magyar jogtudományos fejlődés és a jogbölcsélet jeles képviselőinek köszönhetően.²³⁵ A korszakváltás és a modern magyar börtönügy kezdetének legfontosabb kiindulópontja az 1878. évi V. törvénycikk²³⁶ megszületése volt. A kodifikációs munka Pauler Tivadar igazságügy-miniszter tárcavezetése alatt fejeződött be.²³⁷ Az új Büntetőtvénycikk Csemegi-kódexként vált ismertté a kodifikátor, Csemegi Károly jogtudós nyomán.²³⁸ A kódex a szabadságvesztés-büntetésnek öt különálló nemét határozta meg, ezek voltak: a *fegyház*, *államfogház*, a *börtön*, a *fogház*, valamint az *elzárás*. Ugyanakkor Estók József rámutat, hogy a Csemegi-kódex bizonyos hiányosságokkal bírt az 1843-as törvényjavaslatához képest, hiszen annál lényegesen kevesebb rendelkezést tartalmazott a börtönrendszerre nézve. A szöveg a büntetési nemeknek csak a lényegét rögzítette, a részletszabályok kidolgozását az igazságügyi tárca vezetőjének hatáskörébe utalta.²³⁹

Az új Büntetőtvénycikk és a további, végrehajtást és gyakorlati részleteket szabályozó törvények és rendeletek a társadalom és a büntetés elvontabb viszonyának rendezésén túl meghatározóvá váltak a büntetőintézetek építészeti kialakításában és belső világának, napirendjének megteremtésében, a munka, a javítás-nevelés megszervezésében. Az új rendszer börtönépítési hullámmal párosult. Komplex objektumok épültek, amelyek számos különböző funkciójú teret foglaltak magukba: munkahely, kápolna, iskola, kórház – felidézve a Foucault által boncolgatott heterotópiák jellemzőjét. A fegyintézetek közül a 19. század végi építési hullám egyik „ékköve” Sopronkőhida volt. Olyan nevezetes intézmények épültek még

²³³ Mezey–Lőrincz, 2019: 90–91; Vókó, 2006: 34.

²³⁴ Lásd: Lőrincz, 2014: 15–22.

²³⁵ Bővebben lásd: Pallo, 2020

²³⁶ „1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtvénycikk a büntettekéről és vétségekről” (1878), <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=87800005.TV&txtreferer=94500007.TV>.

²³⁷ Mindemellett olyan jelentős jogszabályok kezdeményezője volt, mint a polgári tvénycikk, a végrehajtási tvénycikk vagy a rabsegélyező egyletek megalakításáról szóló miniszteri rendelet. Pauler Tivadar életrajzát lásd: Estók, 2009: 70.

²³⁸ Mezey–Lőrincz, 2019: 108–110.

²³⁹ Megemlítendő a 2106/1880. M. E. számú rendelet és ennek mellékletei, amelyek részletesen szabályozták a fegyház-, börtön-, valamint a fogházrendtartásokat és egyéb kérdéseket. Estók, 2013: 36; Vókó, 2006: 36.

ekkoriban, mint a szegedi börtön vagy a Gyűjtőfogház, nem beszélve az építkezés legnagyobb vonulatáról, a Wagner Gyula nevéhez köthető törvényszéki és járásbírósi fogházak soráról. A századfordulón összesen kilenc országos intézet, hatvanöt törvényszéki és több mint háromszáz járásbírósi fogház működött, melyeket az Igazságügyminisztérium felügyelt. A rendszert különböző intézmények egészítették ki, közéjük tartozott az Országos Megfigyelő és Elme gyógyító Intézet, az országos rabkórház, a börtönügyi múzeum, a bűnügyi embertani laboratórium és könyvtár.²⁴⁰

Magyarországon az *ír fokozatos rendszert* vezették be, amely négy fokozaton: a magánelzáráson, a közös munkáltatáson, a közvetítői intézeten és a feltételes szabadságon alapult. Ez a négy fokozat érvényesült a fegyházakban és a börtönökben, míg a fogházakban, a közvetítő intézet kiesésével, csak három fokozatot tartottak.²⁴¹ A közvetítő intézetbe az elítéltek a határozott időtartamú büntetésük kétharmadrészének kitöltése után (az életfogytiglanra ítélték pedig 10 évet követően) kerülhettek, amennyiben jó magaviseletükkel és szorgalmukkal a javulás jeleit mutatták. Természetesen ez a folyamatot az elítélt megfigyelésével járt és értékelésével függött. A büntetését töltő elítélt ügyében a döntést egy felügyelő bizottság javaslata alapján az igazságügyminiszter hozta meg. A felügyelő bizottság összetétele visszatükrözte azt a sokoldalú intézményi hálót, amely a fegyenceket körülvette, tagja volt a törvényszék elnöke (vagy helyettese), az ügyészség elnöke (vagy helyettese), a fegyintézet igazgatója, a lelkész, a tanító és két állampolgár, akiket a törvényhatósági közigazgatási bizottság választott ki erre a feladatra.²⁴²

A rendszer céljaira és finomságaira érzékletesen rámutat egy országos királyi fegyintézeti igazgató – név nélkül írott – 1885-ben megjelent cikke a magyar börtönügyről. A sopronkőhidai fegyintézet építésével egy időben keletkezett írás kiemelte, hogy korábban éppen építészetileg nem fordítottak kellő figyelmet azokra az elvekre, melyeket a tudományos fejlődés és a börtönügy megfogalmazott. Hiányzott a tér megfelelő kialakítása és korszerű berendezése, csak arról lehetett szó, hogy az elítéltek egy letartóztatási helyen kitöltsék a büntetésüket, ahol „[...] majdnem teljesen saját sorsuknak adták át, tudatlanságuk s szenvedélyeik igájában hagyattak.”²⁴³ A megfelelő tér hiánya együtt járt a nevelési és javítási szándék ellehetetlenülésével. A szerző úgy vélte, hogy a büntettek alapja a „munkátlanság”, a

²⁴⁰ Vókó, 2006: 36–37; Estók, 2013: 36–37.

²⁴¹ Megjegyzendő még: a három év alatti szabadságvesztésre ítélt férfiak, valamint a nők esetében nem az ír, hanem az ún. angol rendszer szerint valószínűsítették meg a végrehajtást.

²⁴² Vókó, 2006: 37.

²⁴³ „A magyar börtönügy, annak előharczói, és az országos fegyintézetek”, *Magyar Salon* 3. évf., sz. 5 (április-szeptember) (1885–1886): 350.

képzetlenség, a keresethiány (tehát a nyomor), míg jellemvonások és intellektuális okok között említette a tudatlanságot, primitív neveltlenséget és a szenvedélyt. Szóhasználata szerint ezeket „kiirtani” csak rendszeres szervezet (és megfelelő infrastruktúra) létesítésével lehet.²⁴⁴ Ez lett volna a megfelelően megvalósított fegyintézeti tér feladata. A büntető tér és a társadalom közötti mély összefüggéssel kapcsolatban érdemes Mezey Barna frappáns gondolatát idézni, aki szerint az építészeti konstrukció „[...] kifejezi a társadalom és egyszersmind az architektúra fejlettségét, valamint a társadalom ítéletét a büntetésről általában.”²⁴⁵

2.2 Gyárból fegyintézet: a sopronkőhidai tér 1944-ig

A terület, amelyen a Soproni Magyar Királyi Országos Fegyintézet létrejött, Sopron városától körülbelül öt kilométerre, a Pozsonyi országút mentén feküdt. A táj beépítésében és átformálásában a 19. századi modernizáció két sajátos vonása játszott szerepet. Az egyik az iparosodás volt, míg a másik a büntetőjogi fejlődés: előbb az 1850-es években egy cukorgyár, majd az 1880-as években országos fegyintézet létesült a területen.

A folyamat együtt járt a szárnyait bontogató, modern régészettudomány alkalmazásával is, amely regisztrálta a terület különböző rétegeiből kinyerhető adatokat.²⁴⁶ A területet Sopron németajkú népe *Stein am Brückl*, azaz Kőhídként emlegette, az ott csörgedező Rákos-patak egykori kőhidjára utalva.²⁴⁷ Köztudott, hogy Sopron elődje, Scarbantia a római Pannonia fontos városa volt, a Baltikumot az Adriával összekötő borostyánút egyik állomása volt. A közeli „sopronkőhidai” terület is lakott volt egykor, földje bronzkori, római kori, valamint népvándorlás kori emlékeket rejtett. A Kőhídról elnevezett lapályos terület szomszédságában erdők – a Dudlesz-erdő, valamint a Szárhalmi-erdő nyugati csücske – és vizes élőhelyek, így a Tómalom és az említett Rákos-patak terültek el.²⁴⁸ Amikor épült a soproni fegyintézet, fény derült arra is, hogy a helyet az egykor itt élt elődök is alkalmasnak találták erősség építésére. Az építést megelőző régészeti feltárások megmozgatták az emberek fantáziáját is, például, amikor a fegyintézet pincéjének kiásása közben felfedeztek egy „vasra vert” emberi

²⁴⁴ Uo. 350.

²⁴⁵ Mezey, 1991: 51.

²⁴⁶ Hozzátéve: a területtel más tudományos kutatók és műkedvelők is foglalkoztak, földrajzi és természettudományos szempontból. A régészeti feltárásokra, akár az 1850-es években a cukorgyár építésekor, akár az 1880-as és 1890-es években, vagy 1951-ben, a fegyintézet építkezései során előbukkant leletek teremtettek lehetőséget.

²⁴⁷ Bella Lajos régész, földrajz és történelemszakos tanár, aki az 1890-es években a sopronkőhidai régészeti feltárásokat vezette, felhívta a figyelmet arra, hogy érdemes lehet a közszájon forgó elnevezést összevetni a Szombathelyen használt *Stein am Anger*rel, azaz „kő a mezőn” elnevezéssel, amely az elpusztult római település, Savaria romjait jelölte.

²⁴⁸ Bella, 1890: 71–75; Szőke, 1955: 55–68.

maradványt. A fantasztikus párhuzamnál a valóság prózaibb volt: a leletek nem bilincsek, hanem – Bella Lajos szavaival élve – „elégge csinos” lábperecek, ékszerek voltak.²⁴⁹

A kőhídi cukorgyárat 1854-ben porosz gyáriparosok, Carstanjen Gusztáv és Liedenfrost Károly²⁵⁰ alapították, a termelés feltételeit pedig a környező földeken végzett cukorrépatermesztésre támaszkodva kívánták megteremteni. A lokációt és a közlekedést figyelembe véve Bécs és természetesen Sopron közelsége játszott szerepet az elgondolásban. A cég pénzügyi okokból hamarosan az Offermann Tivadar és társai Soproni Nyerscukorgyára nevű konzorcium birtokába került.²⁵¹ A gyártelepről fennmaradt képek egy több épületből álló komplexumot ábrázolnak, amelynek központjában egy többszintes épület áll, amely mellől karcsú kémény emelkedett a magasba.²⁵² A gépesített munkatermekben 150 férfi és 150 női munkás dolgozott.²⁵³ Az ígéretesnek indult üzletről utóbb kiderült, hogy mégsem kedveznek neki a terület mezőgazdasági és közlekedési adottságai. A cukorrépaföldek elkezdtek kimerülni, a vizenyős talaj pedig nem volt alkalmas a vasútépítésre. A tulajdonosok ezért a gyár működését 1881-re felszámolták és Petőházán folytatták a cukoripari vállalkozásukat.²⁵⁴ A Sopron városát is hátrányosan érintő döntés következtében a cukorgyári telep hamarosan kiürült.

Ekkoriban lépett életbe a már említett 1878. évi V. törvénykönyv (Csemegi-kódex), amely új követelményeket támasztott az egyébként is túlterhelt letartóztató intézetekkel szemben, s megkövetelte a kornak és a jogszabályoknak megfelelő intézmények létesítését. A soproni fegyintézet számára kiválasztott terület keresése során nem volt mellékes a térbeli megfontolás. A cukorgyár épületeinek praktikussága, felhasználhatósága Pauler Tivadar igazságügyminiszter fantáziáját is megmozgatta, aki dicsérte annak belső elrendezését, s külső falait és melléképületeit meghagyásra érdemesnek vélte.²⁵⁵ Az analógia kézenfekvő. Egy gyárépület tereinek hasonló jellemzői vannak, mint egy fegyintézetnek: elzárhatók és ellenőrizhetők, alkalmasak nagyszámú ember elhelyezésére és csoportokba osztására, mozgásuk és feladataik, a munkavégzés zökkenőmentes megszervezésére. Az élet e falak között – utalva a Foucault által boncolgatott nevelési, fegyelmezési kérdésekre – napirendek, osztályozások, szabályzatok, speciális időbeosztások szerint zajlott, csak úgy, mint a

²⁴⁹ Bella, 1890: 74–75.

²⁵⁰ Nevüket magyarosan írva őrizték meg a cukorgyárról szóló másodlagos források.

²⁵¹ Németh A., 1994: 9–10; Fábián, 1981: 21.

²⁵² Németh A., 1994: 9–11.

²⁵³ Munkájuk kiemelkedő eredménye volt, hogy 1867-ben a cukorgyár bronzérmert nyert a Párizsi Világkiállításon. Fábián, 1981: 21.

²⁵⁴ Tömördi, 2010: 306–307.

²⁵⁵ Maszák Hugó (szerk.), 2. köt., 1884: 299.

börtönökben.²⁵⁶ Azonban, ha Sopronkőhida építészeti kialakítását figyelembe vesszük, túlzás volna e szempontokat túlhangsúlyozni. A modern büntetés-végrehajtási igények miatt ugyanis a tervezők kevés kompromisszumot köthettek a cukorgyár épületeivel: azokat részben felhasználták, mégsem voltak meghatározók a tér kialakításában.

A fegyintézet létesítéséről szóló 1884. évi XX. törvénycikk²⁵⁷ elfogadása után az állam megvásárolta a sopronkőhidai cukorgyárat és kisajátított négy parcella területet.²⁵⁸ Az épület megtervezésére és megépítésére pályázatot írtak ki. A tervezést a korszak egyik ikonikus építésze, Wagner Gyulára bízták, aki a jelenleg is használt magyar büntetés-végrehajtási intézeteknek körülbelül az egyharmadát tervezte. Példaként említhető a Mosonyi utcai toloncház, a Gyűjtőfogház – mai elnevezésén – Budapesti Fegyház és Börtön, a Szegedi Fegyház és Börtön vagy az Igazságügyi Megfigyelő és Elmegyógyító Intézet épülete. Wagner munkássága a történelmi Magyarország területét is egybefogja, hiszen több bírósági épület mellett ő tervezte az úgynevezett törvényszéki palotákat is, például Kolozsváron, Aradon és Csíkszeredán, Újvidéken vagy Máramarosszigeten. Ugyancsak Wagner tervezte a nagyenyedi intézet és a váci fegyintézet kibővítését és átépítését.²⁵⁹ A sopronkőhidai tervek kivitelezésére Schneider Márton soproni építész választották a pályázók közül.²⁶⁰ A világítás kiépítésének feladatát a Ganz és Társa nyerte el, míg az akkoriban korszerűnek számító fűtési berendezések kialakítására a Cross cég kapott megbízást.²⁶¹

Az intézmény első igazgatója Balkay István volt, aki korábban a nagyenyedi országos fegyintézetet vezette. Fabinyi Teofil igazságügyminiszter 1886. augusztus 3-án szemlélte meg az épületegyüttest, szeptemberben pedig kipróbálták a berendezéseket, gépeket és a világítást. A Soproni Királyi Országos Fegyintézet ugyanez év október 1-jén kezdte meg a működését, az első tizenkét rab 20-án került beszállításra Székesfehérvárról. Egy évvel később már 699 fő töltötte itt a büntetését.²⁶²

Az 1886 őszi elkészült fegyintézet központi épülete egy „H” betűt formázó, háromemeletes zárkaépület lett, amely még ma is áll. Az épület két hosszú, párhuzamos

²⁵⁶ Vannak olyan kutatók is, akik a kapitalizmus és a büntetőrendszer viszonyát is a gyárak és a börtönök irányából közelítik meg. Melossi–Pavarini, 1981

²⁵⁷ „1884. évi XX. törvénycikk az országos fegyintézeteknek egygyel szaporításáról, a létezők átalakításáról és államfogház építéséről” (1884), <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88400020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fp%3D3265%26pagenum%3D32>.

²⁵⁸ Németh Gy. 1980a: 2.

²⁵⁹ Dobrotka, 2012: 94–95.

²⁶⁰ A pályázat elbírálása során úgy tűnik, hogy a közbaygonnal példamutató módon gazdálkodtak a döntéshozók, ugyanis Németh Gyula adatai szerint a Schneider által adott ajánlat nem drágult meg rejtélyesen, hanem 5,6%-os mérsékléssel fogadták el. Németh Gy., 1980a: 2.

²⁶¹ Németh A., 1994: 11–12.

²⁶² Uo. 11–13. és 19.

szárnyból áll, melyeket középen egy merőleges összekötő szárny fog egybe. A „H” elrendezés célja az átláthatóság volt, hogy az őrszemélyzet a lehető leghatékonyabban és a legkisebb erőforrás alkalmazásával tudja ellenőrizni a fegyintézeti teret. Bár építészeti szempontból a „H” alakzat eltér a Bentham köralakú Panopticonjától, szándéka mégis hasonló, melyben külön figyelmet érdemel a fény szerepe.²⁶³ A múlt „sötét” tömlőcével szemben a panoptikus térben a fény érvényesül. A *Sopron* című lap főszerkesztője, Németh Ferenc 1886-ban érzékletesen foglalta össze benyomásait:

„A két hosszú épületszárnyat összekötő folyosón vagyunk. Sajátságos, kimondhatatlan érzés futja át az ember kebelét, mikor ide, az élő halottak sírboltjába belép. A falak mellett jobbról is, balról is vasrácsozatú folyosók futnak egymás mellett mind a három emeleten. A földszinten éppen úgy, mint az emeleteken, sorban egymás mellett vannak az ún. zárkák, mindegyik egy-egy fegyenc számára berendezve. [...] S minthogy az épület alakja H betűhöz hasonlít, az összekötő folyosó két pontjáról (végpontjáról) egyszerre be lehet látni így az összes folyosókat és az ezekre nyíló valamennyi zárkát annál könnyebben, mert a nappali világítást a folyosók a végükön lévő, s a földszinttől egész az épület magasságáig érő ablakoktól, valamint az épület tetőzetén alkalmazott hat felülről világító üvegnyílástól, éjszaka pedig az egymástól csekély távolságban felállított, illetőleg lógó villanyos lámpáktól nyerik.”²⁶⁴

A zárkákban éjjel is égett a villany, annak csak a fényét csavarták lejjebb az alvás idejére. A főépület szárnyaiban 686 zárka – eredetileg mindegyiket magánzárkának szánták – és 11 sötétzárka került kialakításra. A déli főszárnyon 252 zárka volt, amelyek 4x2,08 méter alapterületűek voltak. Ezeket éjjel-nappali magánelzárás céljára használták, a fokozatos rendszerben tehát a fegyencek itt töltötték el a büntetésük első harmadát. Az északi szárnyban 292, az összekötő folyosón pedig 142 zárka volt található, amelyek 4x1,56 méteres alapterülettel rendelkeztek és ezeket „hálózárkának” használták. A zárkák belmagassága 3,2 méter volt, az ablak a padozattól két méteres magasságban helyezkedett el és rendszerint egy méter magasságú volt (szélessége változhatott). Az ablakokat természetesen vasráccsal látták el.²⁶⁵ A zárkákat erősen vasalt ajtókkal látták el, amelyen csak az őr által nyitható kilincses Wertheim-zár volt. Az ajtón étel beadásához szükséges ajtócskát és polcot, valamint egy bádogszítás – más forrás szerint kis gömbölyű, lukacsos pléh – figyelőnyílást (cirklit) alakítottak ki.²⁶⁶ A figyelőnyíláson keresztül az őr észrevétlenül tudta megfigyelni a fegyencet.

²⁶³ Foucault, 1990; Mezey, 2018

²⁶⁴ Németh, 1994: 14.

²⁶⁵ Németh Gy., 1980a: 4.

²⁶⁶ Uo. 4–5.

A magánzárkák puritánok és rendezettek voltak, éles kontrasztban álltak a középkori tömlöcök rémítő világától. A felszerelésüket a fegyintézeti igazgató, Balkay István határozta meg: a fekhely egy összecusukható vaságy volt, amit deszkalap ráhelyezésével asztallá lehetett alakítani. A fekhely „kényelmét” szalmazsák és szalmavánkos, lepedő, valamint pokróc (télen két darab járt) biztosították. A cellában volt szék, kübli (szakszerűen: csebertartó ürcseberrel), vizeskanna és dézsa, valamint a falra szerelhető kis szekrény a személyes holmiknak.²⁶⁷

A fegyintézet nem csupán a fogság és a büntetés tereiből állt, hanem világának részévé váltak az adminisztráció, az ellátás, a munkavégzés, valamint az elítéltek testével, lelkével és nevelésével foglalkozó intézmények terei is. Az adminisztráció szíve, az igazgatósági épület természetesen az 1886-os átadásra már elkészült. Az épület a régi cukorgyár öröksége volt. Itt, a főbejáratától haladva kapusszoba, őrszoba, tisztai társalgó volt található, illetve egy ruhatár. Az emeleten irodai helyiségek és az igazgatói iroda volt található. Az igazgatósági épület adott otthont több tisztviselői lakásnak is.²⁶⁸ Épült néhány lakás a fegyintézet alkalmazottai számára is. Az intézmény a következő években további munkatermekkel, raktárakkal, kórházzal (a jelentős fejlődésen átesett rabegészségügyre és körülményeire bővebben most nem térünk ki), fürdővel, mosodával, konyhával és pékséggel, illetve istállókkal bővült.²⁶⁹

A fegyintézeti igazgatók személyes meggyőződése is jelentős hatást gyakorolt a térre. Gedeon Emil igazgató – akiről úgy tartották, „talán még többet is” tett a fegyencek életkörülményeinek javításáért, mint a fegyőrökéért –, humanizmusától vezérelve intézkedett a komor környezet megváltoztatásáról. Rendeztette az utakat, cementes kőporral újravakoltatta a sötétsárgára meszelt, foltokban vakolatdarabokat hullató falakat. És megjelentek a pozitívabb színek is: a barna ablakokat zöldre festette, az udvart parkosította, fákat és rózsabokrokat telepített. A szinte „szanatóriumi” környezet jó hatással volt a fegyencekre, akiket motivált a lehetőség, hogy a park és a fegyintézeti környezet gondozásában részt vehessenek.²⁷⁰

A javítás egyik eszköze a nevelés volt, amelynek részét képezte az iskolai képzés és az erkölcsi, vallásos hitoktatás: fegyintézeti lelkészi intézmény létesült. A fegyintézet templomát a fegyencekkel építették fel.²⁷¹ Sopronkőhidán római katolikus és evangélikus, valamint zsidó vallású lelkészek dolgoztak.²⁷² Az istentiszteletek bemutatásán túl az ő feladatuk volt, hogy hitelemző és erkölcsi oktatást nyújtsanak az öt különböző osztályba besorolt elítélteknek. A

²⁶⁷ Uo. 6.

²⁶⁸ Megyery (szerk.), 1905: 443; Németh Gy, 1980a: 8.

²⁶⁹ Lőrincz-Nagy, 1997: 197; Németh A., 1994: 11–12.

²⁷⁰ Németh Gy., 1980a: 3–4.

²⁷¹ Uo. 8.

²⁷² 1944-ben már csak római katolikus és evangélikus fegyintézeti lelkész volt.

fegyintézeti lelkészek minden fegyintézeti térbe bejáratosak voltak. Felkeresték a magánzárkákat, végezték a lelkigondozást és feladatuk volt a bűnbánat felébresztése, látogatták a kórházat, a munkatermeket, okították, vigasztalták és dorgálták a bűnösöket. Tevékenységük tudásképzéssel és elemzőmunkával is járt, amely magába foglalta az elítéltek jellemzését, javulásának megítélését. Utóbbinak az esetleges kedvezmények megadása szempontjából volt jelentősége. A megfigyelés során gyűjtött tapasztalatokból általánosabb társadalmi következtetéseket is levontak. Ahogy Megyery István kiemelte:

„Vizsgálódásuk eredménye abban összponosul, hogy a bűnök okait az elhanyagolt nevelésben, a szesz italok mértéktelen élvezetében, az illetők erkölcsi romlottságában, a törvények ismeretében való hiányos jártasságban, a munkakerülésben, a bosszúvágyban, a zavart családi viszonyokban s ritkábban a nyomorban – kell keresnünk.”²⁷³

Ami a magánelzárás soproni tapasztalatait illeti, a fegyintézeti igazgatóság jelentésében foglalkozott a rendszer által gyakorolt lelki változásokkal és annak individuális hatásaival. A kezdeti harag és deprimáltság után elcsendesedés következett, kialakult a bűnbánat. Az elítéltekben azonban hiába alakulhatott ki vágyakozás a társadalom által normálisnak tekintett, tisztességes élet iránt – annak kulcselemeit a fegyintézet nem tudta biztosítani. A visszailleszkedéshez szükséges akaraterő könnyen elhált, a rendszer nem segítette elő a társadalom bizalmának visszaszerzését (a megbélyegzettség leküzdését), s a szabadulás utáni munkatalálást és a megélhetést, a „javultakat” legfeljebb egy-két évig ellenőrizték és látták el munkával a szabad életükben.²⁷⁴

Sopronkőhida sajátos világát vizsgálva rendkívül fontos, hogy annak szereplői nem csak fegyencekből és a fegyintézet személyi állományából álltak. Az adminisztráció, az üzemeltetés és az őrség tagjai a családjaikkal a fegyintézetet körülvevő kis telepen éltek: két világ határán való állandó átlépésben voltak. Ott találjuk még az orvosokat, a fegyintézeti lelkészeket, akik szintén helyben éltek vagy Sopronból és a környékről jártak be ellátni a munkakörüket. Úgy tűnik, az állam éppen rájuk gondolt utoljára: a fegyőri lakásokban hiány volt. Csak a következő évtizedekben fejlődött a fegyintézeti telep előbb földszintes, majd emeletes lakásblokkokkal, melyeket már jelentős részben a fegyencek építettek. Még a fegyintézet létrehozása után 60 évvel is voltak olyan fegyőri lakások, ahol a zárkaépülettel ellentétben nem volt bevezetve a villamosság (hiszen annak költségeit a fegyőrcsaládoknak kellett volna viselni).²⁷⁵

²⁷³ Megyery (szerk.), 1905: 334.

²⁷⁴ Uo. 370–71.

²⁷⁵ Németh Gy, 1980a: 8.

A 19. századtól töretlenül fejlődő magyar börtönügyi rendszerre a Trianont követő helyzet radikális hatással volt – így Sopronkőhida szerepe is felértékelődött, a tér további funkciókkal és feladatokkal bővült. Elvesztek az illavai, lipótvári és a nagyenyedi fegyintézetek (Mezey és Lőrincz adatai szerint 33%-os veszteségnek tekinthető), de súlyosabb volt a helyzet a törvényszéki fogházak (42 elveszített objektum, 64,4%) és a járásbírói fogházak (200 elveszített objektum, 63,9%) esetében. A megtépzott börtönügyi rendszer ráadásul a korábnál jóval nagyobb terhelésnek volt kitéve, hiszen ahogy a háborús és krízishelyzetek után az nem meglepő, jelentősen megnőtt a kriminalitás.²⁷⁶ A következő évek egyik jelentős változtatása az 1928. évi X. törvény (II. Büntetőnovella) volt, amely bevezette a szigorított dologház intézményét, amely lényege szerint a megrögzött (tehát visszaeső és javulást nem mutató) büntetettekkel szemben kidolgozott intézkedést jelentett: legalább három év, de akár életfogytiglan terjedő, határozatlan idejű fizikai elszigetelést. Ez a büntetési nem egyfajta kombinációja volt a fegyházi fokozatú szabadságvesztésnek – annak progresszív jellege nélkül –, valamint a dologházi intézménynek. A jogalkotók a munkára nevelést és a munkához szoktatást a szigorú munkakényszerrel kívánták elérni. A feltételek és a megfelelő módszerek azonban hiányoztak, így a meglehetősen szigorú kísérlet nem járt a kívánt nevelési eredményekkel, csupán azzal, hogy a közveszélyesnek tartott, megrögzött büntetettek elszigetelték a társadalomtól. A törvény nyomán két szigorított dologházat létesítettek, az egyiket Márianosztrán a nők számára, míg a másikat Sopronkőhidán a férfiak részére.²⁷⁷ Ennek megfelelően 1929-ben a Soproni M. Kir. Országos Fegyintézet neve kiegészült a szigorított dologház kifejezéssel.²⁷⁸ A fogalom megjelenése térbeli átalakítással és jelentős építkezéssel is járt, felépült egy háromszintes, munkatermekből álló épület, továbbá néhány lakás.²⁷⁹

Trianon a munkáltatás terén is jelentős hatást gyakorolt a börtönügyi rendszerre. Az ország gazdasági jellemzőinek megváltozása, a korábbi ipari központjainak elvesztése a börtönügyre is hatással volt, így mint munka, elsősorban az agrár termelés – és az önellátásra való törekvés – kerülhetett szóba. Mindemellett az a tény is erősítette ezt a hatást, hogy az elítéltek mintegy 40%-a a mezőgazdasággal foglalkozók köréből került ki. A kérdés annyiban az egyébként javuló tendenciát mutató rabegészségüggyel is összefüggött, hogy a fenyegetően elterjedt tüdőbetegségekkel szembeni küzdelem egyik lehetséges orvoslása volt a szabad levegőn végzett munka.²⁸⁰

²⁷⁶ Mezey–Lőrincz, 2019: 122.

²⁷⁷ Uo. 123; Estók, 2019: 16; Mezey, 1995: 96–98.

²⁷⁸ Pados, 2000: 171.

²⁷⁹ Németh Gy., 1980a: 8.

²⁸⁰ Mezey–Lőrincz, 2019: 125–126.

Sopronkőhidán a munkáltatás értelemszerűen összefüggött a magánrendszer alkalmazásával. Németh Gyula adatai szerint a fegyintézetben azonban annyiban eltértek a progresszív rendszertől, hogy egy évet követően nem kellett több időt magánzárkán tölteni, akkor sem, ha ez az egy év a büntetési idő egyharmad részénél hosszabb volt. A fegyencek zöme ugyanakkor nem került át közvetítő intézetbe. Gyakorlatilag nem volt olyan fegyintézet, ahol az éjjeli elkülönítést teljes mértékben megvalósították volna, de olyan is akadt, ahol eleve hiányzott a büntetés első szakaszában történő magánelzárás. Annak több oka is lehetett, hogy a papíron kitalált és jól működő progresszív rendszer szabályait maguk az intézmények szegték meg, azonban ezek közül az egyik a munkavégzés volt. Vámbéry Rusztem vizsgálódásai szerint azért nem hajtották végre a magánelzárást, mert a fegyintézetek kötelező munkaerőszükségletet kellett, hogy biztosítsanak a fegyintézeti vállalkozónak, így a fegyencek által elvégzendő munka produktivitása miatt kerültk meg a szabályokat. Németh Gyula arra is felhívja a figyelmet, hogy a sopronkőhidai szövőgyár létesítése után már csak alig három-négy hetet voltak a fegyencek magánzárkán. 1950-ben pedig a progresszív rendszer megszüntetésétől fogva a magánelzárás csak fegyelmi okokból lett kiszabva.²⁸¹ A fentiekből következtethetünk tehát arra, hogy a progresszív rendszer alkalmazását a gyakorlatban a termelési szempontok írták felül. Ehhez igazodott a tér és használata is, a munkatermek kialakítása, a magánzárkák túlszűfélése. A magányos elkülönítés korábban idézett, lelkiismeretet felébresztő, nevelő hatása – s az onnan való visszailleszkedés elméleti elvárása tehát kezdett háttérbe szorulni a termelési szempontokkal szemben, míg végül a magánelzárás a nevelőhatás helyett megtorló, büntető jelleget öltött.

A munkavégzésre az igazgatóság jelölte ki a fegyenceket, nekik választási joguk nem volt. Sopronkőhidán az első évtizedekben még jellemző volt, hogy a magánelzárásban lévő fegyenceket a zárkákban foglalkoztatták (ennek érdekében kiszélesítették a zárkákat is). A mesteremberekkel igyekeztek a saját szakmájukat műveltetni, míg mások kosarat fontak, foltoztak és szőttek. A munkaidő télen 11, nyáron 12 óra volt hivatalosan, ám ekkoriban a jellemző az volt, hogy ennél többet nem, csak kevesebbet dolgoztak.

A munkákat belső- és külső munkákra kategorizálták. A belső munkáknak a fegyintézet munkatermei és munkaépületei adtak teret, s az apró műhelyekből fokozatosan bővültek: lábfakészítő, kosárfonó, lakatos műhelyek és nyomda létesültek. Jelentőssé vált a cipészet, de a háziiparnak része volt az asztaloság, a kovácsműhely, a takácsipar, s a könyvkötészet. A belső munkavégzés része volt a kőműveskedés, de így üzemelt természetesen a pékség és a

²⁸¹ Németh Gy., 1980b: 102–103.

konyha is. A fegyencek a termékeket vállalkozóknak, bérleti rendszerben készítették. E sokszínű munkáltatásban az első világháború hozott változást, a termelés egységesebb és szervezettebb lett. A két világháború között szintén bérleti rendszerben működött Sopronkőhidán kefégyártó- és kosárfonó üzem, és a kézi-, majd mechanikai szövőüzem.²⁸² A szövőüzemet 1923-ban a zárkaépület előtt lévő egyemeletes épületben alakították ki, majd 1936-ban felépítették az úgynevezett „külső szövőt”. Itt már összesen 250–300 fegyenc végzett munkát.²⁸³ Egyes fegyintézeti igazgatók, újszerű ötletekkel is előálltak, például Udvardy Jenő, a pizstrángtenyésztésre alapozott halgazdaságot teremtett. A földmunkákkal és tőzegkiemeléssel kialakított tenyésztőtavak 1933 és 1936 között sikeresen termeltek, majd a gazdaság kincstári kezelésbe került, hogy a második világháborút követően megsemmisüljön.²⁸⁴

2.3 Tértfoglalás krízisek idején: az első precedens (1918–1921)

A fegyintézet előbbieken vázolt világa 1919–1921 között hasonló helyzetbe került, mint 1944–1945 folyamán. A krízist ugyancsak egy vesztes világháború és az addig fennállt politikai rendszer bukása jelentette. Sopronkőhida élete felbolydult: előbb katonai tértfoglalás következett be, majd a politikai válság hatásai sem kerültek el a fegyintézetet, végül a terület sorsa is bizonytalanná vált. Először 1918 júniusában vetődött fel, hogy az intézményt katonai fegyintézetté alakítják át. Végül a katonai hatóságok csak részlegesen foglalták el az objektumot, és akárcsak 1944-ben, a fegyintézeti alkalmazottaknak és a köztörvényes elítélteknek egy része helyben maradt. Az üres cellákat viszont nem politikai foglyokkal és elítéltekkel, hanem bűncselekményeket elkövető katonákkal töltötték fel. Az újonnan elítélt civileket más fegyintézetek között osztották szét. A katonai büntetőintézet őrzésére és a rendes fegyőri állomány kiegészítésére katonákat, valamint kiegészítő őrköt rendeltek ki.²⁸⁵

1918 őszén az ország belpolitikai válságon ment keresztül: forradalom és rendszerváltási kísérlet zajlott. A fegyintézet körüli telep életét ekkor még kevésbé a „nagypolitika” eseményei, inkább a mindennapok nehézségei, a spanyolnátha járvány és a leszerelt katonák garázdálkodásai forgatták fel. A politika először a Tanácsköztársaság idején tört be a fegyintézetbe és a körülötte élők világába. Az 1919. március 23-án megalakított, soproni öttagú direktórium részéről Entzbruder Dezső, a Sopron vármegyei katonai ügyek politikai biztosa tett

²⁸² Uo. 103–104.

²⁸³ Uo. 108.

²⁸⁴ Uo. 107–108.

²⁸⁵ Németh A., 1994: 240.

látogatást Kőhid-telepen. Beszédei nem igazán nyerték el a letartóztatási intézet rendhez, fegyelemhez szokott alkalmazottainak tetszését. Március 29-én már Kellner Sándor, a Forradalmi Kormányzótanács soproni teljhatalmú megbízottja tartott egy beszédet. Azt a nézetet hangoztatta, hogy a köztörvényes elítéltek bűnözővé válásáért a nyomor, az alkoholizmus és az osztályuralom a felelősek. Ugyanakkor a valós problémákat ideológiai vezérlettel kívánták orvosolni, amikor a beszédet követően körülbelül hatvan főt szabadítottak a fegyintézetből. Az úgynevezett likvidáló bizottságok országszerte a fegyencek kétharmadát szabadon bocsátották.²⁸⁶ A szabaduló elítéltek új esélyt kaptak. Ezzel párhuzamosan a letartóztatóintézeti alkalmazottak helyzete bizonytalanná vált: az őrszemélyzetet a Vörös Hadsereg kiegészítő részévé kívánták tenni.²⁸⁷ A forradalmi törvényszék likvidáló bizottsága 1919. május 1-jét követően 116 fegyencből további nyolcvanötöt amnesztiában részesített Sopronkőhidán. Többségük húsz-harminc évre volt elítélve, sőt, négy olyan ember is szabadult, akiket korábban kötél általi halálra ítélték és kegyelemből töltötték életfogytiglani büntetésüket.²⁸⁸ A szabadított fegyencek közül többen hálát és hűséget fogadtak a proletárdiktatúrának. Akadtak olyanok is, akik Lenin-sapkát, bőrkabátot és revolvért hordtak, majd a soproni, úgynevezett „lakásfoglaló hatóságnál” kaptak feladatot. Nem váratlan fordulat, hogy a felelősségteljesnek ígérkező forradalmi munkát önkényesen a saját javukra fordították, így ezúttal a proletárhatalom volt kénytelen letartóztatni őket.²⁸⁹

A Tanácsköztársaság bukása után fordult a kocka, és politikai letartóztatottakat, kommunistákat szállítottak Sopronkőhidára. A fegyintézet alkalmazottai közül tizenegy fegyőrt és egy tisztviselőt letartóztattak, akik közül később csak három főt ítélték el. A legsúlyosabb büntetés 1 év 3 hónap börtönbüntetés volt.²⁹⁰ 1919 szeptemberében Kellner Sándort is elfogták, de bekísérése közben őt és egy elvtársát, Knapp Gábort agyonlőtték. A visszaemlékezők, szemtanúk elbeszéléseiből és az akkoriban terjedő szóbeszédéből képződött emlékek ellentmondásosak azzal kapcsolatban, hogy gyilkosság történt vagy Kellneréket szökési kísérlet közben lőtték le.²⁹¹ A sopronkőhidai rabtemetőben temették el őket, melyről még szó esik majd.

A trianoni békeszerződés megkötése után Sopront és az országos fegyintézet területét is Ausztriának kellett volna átadni, melynek a Szövetségi Tábournoki Bizottság 1921. augusztus 6-i döntése értelmében augusztus 27-éig meg kellett volna történnie. Megkezdődtek

²⁸⁶ Mezey–Lőrincz, 2019: 121.

²⁸⁷ Uo. 121; Németh A., 1994: 241–247

²⁸⁸ Németh A., 1994: 247–248.

²⁸⁹ Uo. 251–252.

²⁹⁰ Uo. 261–263.

²⁹¹ Lásd erről Németh Alajos emlékeit, aki gyerekként a saját szemével látta a holttesteket, s akinek édesapja jelen volt a két holttest vizsgálatakor. Uo. 253–255.

az előkészületek, a közigazgatási hivatalok költözködtek, a fegyintézet alkalmazottait áthelyezték Budapestre a Gyűjtőfogházba. A nem Nyugat-magyarországi illetőségű fegyenceket elszállították, hetvenhárom főt pedig az 1921 novemberében a soproni ügyészségi fogházban helyeztek el. Egy emlékező így írta le a hangulatot:

„Megrázó látvány volt, amikor indulás előtt a szürke darócruhás, kopaszra nyírt fejű, börtönviselt szomorú emberek, a társadalom kitaszítottjai, sorba álltak, és elénekelték a »Himnusz«-t. Egy öreg fegyenc, a fegyház örökösnek szánt lakója vizesre dörzsölte szemét és megindultan dörmögte maga elé: »Ha bűnösök vagyunk is, magyarok vagyunk!«.”²⁹²

A fegyintézetet kiürítették, elvitték a berendezési tárgyakat és a villanyáram fejlesztéséhez szükséges gépeket. Az épületben csak a nem mozdítható értékekre felügyelő őrök maradtak.²⁹³ Sopronkőhida végül sosem került osztrák fennhatóság alá. Megindult a Nyugat-magyarországi felkelés, a fegyintézetet és környékét előbb Ostenburg-Moravek Gyula különítményesei szállták meg, később francia katonák vették át az ellenőrzést. A terület átadására, ismert okokból mégsem került sor. A bizonytalanságot az 1921. december 14-én megtartott soproni népszavazás szüntette meg, amelynek nyomán a terület és a Soproni Magyar Királyi Országos Fegyintézet is Magyarország része maradt.²⁹⁴ A fegyintézet 1922-es „visszatelepítésétől”²⁹⁵ számítva bő két évtized adatott meg a büntetésvégrehajtási feladatok „békebeli” ellátására, mielőtt a magyar történelem drámai, tragikus szálai jelképpé fonódtak volna össze Sopronkőhidán. A helyzet akkor változott meg, amikor 1944 késő őszen begördült a fegyintézet udvarára az első, politikai foglyokat szállító teherautó.

2.4 Az ellenforradalmiságtól a hűtlenségig

A krízis kimenetele – a „beteg állapota” – 1920–1921 folyamán az ellenforradalmi berendezkedés irányába dőlt el. Magyarország az elvesztett első világháború következtében egy alapvetően megváltozott hatalmi státuszba és geopolitikai helyzetbe került. Az ismét függetlenné vált magyar állam számos területen rákényszerült arra, hogy újra alkossa a jog különböző területeit, a végrehajtó és igazságszolgáltató struktúrákat.

A körülmények megágyaztak egy államvédelmi jellegű, a hűséget a fennálló politikai struktúrához és társadalmi berendezkedéshez való viszony alapján értelmező felfogás számára.

²⁹² Németh A., 1989: 71.

²⁹³ Uo. 70–71; Németh Gy., 1980a: 10.

²⁹⁴ Németh A., 1989: 71–72. Németh Gy., 1980a: 10

²⁹⁵ Pados, 2000: 170.

Ennek első jogszabályi keretét az 1921. évi III. törvénycikk²⁹⁶ jelentette, amely az állami és társadalmi rend felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló bűntettek és vétségek körét, valamint azok szankcionálását szabályozta.²⁹⁷ Az állam biztonsága és a társadalmi rend védelme érdekében lehetővé tették a rendőrhatalósági felügyelet és a rendőrhatalósági őrizet (internálás) alkalmazását.²⁹⁸ A rendkívüli körülmények között, a háború alatt alkalmazott eszköz tehát „békeidőben” állandósult. Az elsőszámú célpontot az illegalitásba vonult kommunisták, azaz a társadalmi rend megdöntésének – a proletárdiktatúrának – a hívei jelentették.

Bár az ország új helyzetében indokolt volt, hogy felülvizsgálják a Csemegi-kódexet, a nagy munkát – a polgári büntetőjog reformját – elhalasztották. Értelemszerűen szükségessé vált az Osztrák-Magyar Monarchiából örökölt katonai büntetőjog újra szabása és egy katonai büntetőtörvénykönyv megalkotása, amely elől viszont nem tért ki a jogalkotó. Az új katonai büntetőtörvénykönyvet az 1930. évi II. törvénycikk (Ktbtk.)²⁹⁹ foglalta magába, amely 1931. február 1-jén lépett életbe. Az általunk vizsgálni kívánt hűtlenség fogalmának megalkotása – valamint a Katonai bűnvádi perrendtartás (Kbp., 1912. évi XXXIII. tc.)³⁰⁰ módosítása – szempontjából a Ktbtk. életbeléptetéséről szóló 1930. évi III. törvénycikk (Élt.) a legfontosabb jogszabály.³⁰¹ Az új hűtlenségi fejezet kizárólag a honvédelmi érdekek alapján lett megszövegezve – Gerő Gyula hadbíró sokatmondóan emelte ki a fejezet szövegével kapcsolatban, hogy az igazságügyi tárca vezetője „hazafias megértésről” tanúságot téve „száz százalékig honorálta” a honvédelmi miniszter kéréseit.³⁰²

A Ktbtk. indokolásának eszmeisége visszatükrözte az új korszakot, amely az 1918-as őszirozsás forradalommal és természetesen a Tanácsköztársasággal szemben határozta meg önmagát. A krízis éveinek széthullásától és káoszától való rettegés, továbbá az 1920-as években ellenséges államokkal körülvevett Magyarország „egyedül vagyunk” jellegű tapasztalata mind érzékelhető abban a válaszban, amellyel a magyar politikai felépítmény reagált az országot ért kihívásokra. A jogalkotó a fennálló rendszer és a fegyveres erők stabilitását elsődlegesnek

²⁹⁶ „1921. évi III. törvénycikk az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről”, *Rendeleti közlöny a magyar királyi Nemzeti Hadsereg számára*, sz. 17 (1921): 93–96.

²⁹⁷ Lásd: Mezey, 1995: 95–96.

²⁹⁸ Uo. 96.

²⁹⁹ A törvény szövegét lásd: *D-3. A katonai büntetőtörvénykönyv (Ktbtk., 1930. évi II. törvénycikk) és életbeléptető törvénye (Élt., 1930. évi III. törvénycikk), valamint az ezeket kiegészítő és módosító törvények* (Budapest: M. Kir. Honvédelmi Minisztérium, 1940), 9–52.

³⁰⁰ „1912. évi XXXIII. törvénycikk a honvédség katonai bűnvádi perrendtartásáról”, *Budapesti Közlöny*, sz. 152 (1912. július 9.): 49–83.

³⁰¹ *D-3. A katonai büntetőtörvénykönyv (Ktbtk., 1930. évi II. törvénycikk) és életbeléptető törvénye (Élt., 1930. évi III. törvénycikk), valamint az ezeket kiegészítő és módosító törvények*, 53–92.

³⁰² Gerő, 1931: 51.

tekintette: a cél tehát ennek biztosítása volt, valamint a felzárkózás a korszerű szabályozásokhoz – utalva itt az ellenséges (elsősorban hírszerző) tevékenység technológiai fejlődésére, valamint a nem hagyományos hadviselés területén alkalmazott módszerek gátlástalanságára. A Ktbtk. és az Élt. kialakítása nem számított „eredeti” magyar sajátosságnak, a jogszabályok elkészítése során figyelembe vették a többi (európai) ország törvényeit is.³⁰³ A szabályozás tehát nagy hiányosságokat is orvosolt, ugyanis tarthatatlan volt a korábbi, kémkedéssel és hazaárulással foglalkozó jogszabályok elavultsága. Ugyanakkor a megoldást abban látták, ha olyan jogszabályt alkotnak, amely nem szorul állandó módosításra, hatékonyan és könnyen alkalmazható, olyat, amellyel az állam elkerülheti a korábbi hibákat, valamint képes kezelni a jövőbeli fegyveres konfliktusok és társadalmi krízisek kihívásait.³⁰⁴ Az az álláspont vált uralkodóvá, amely az állampolgár hűtlenségét (korábbi, köznapi nevén a hadiárulást) olyan cselekedetként értelmezte, amely az államot és a társadalmi berendezkedést a létében fenyegeti.

A korszellem leginkább akkor érhető tetten, ha a hűtlenség, a civil, a katona és az állam viszonyát vesszük szemügyre. A hűtlenségről és a kémkedés fogalmáról értekező hadbíró, Gerő Gyula érvelése szerint azért volt szükség az új büntetőjogszabályok megalkotására, mert a „katona is állampolgár”³⁰⁵ – tehát nem vonható más büntetőtörvény alá, mint a többi állampolgár. Ahogy a Ktbtk. 1. §-a kimondta: a közönséges büntetőtörvényeket a katonai büntetőbíráskodásban is alkalmazni kell, hacsak a törvényben eltérések megállapítva nincsenek. Első olvasatra tehát úgy tűnhet, hogy a polgári büntetőjog teret nyert a katonákra alkalmazott büntetőjog területén. Azonban ez a nézőpont éppen a hűtlenséggel kapcsolatban megfordul: az Élt. 59. §-ában megfogalmazott hűtlenség bűncselekményét ugyanis az állam védelmét előtérbe helyező, katonai szempontok alapján fogalmazták meg és kiterjesztették minden állampolgárra, a civilekre is. Így válik érthetővé, hogy az igazságügyi tárca volt az, amelyik „hazafias megértéssel” és a honvédelmi szempontok „száz százalékos honorálásával” fogadta el a szöveget. Gerő gondolatát tehát épp a legfontosabb kérdésben, a hűség kérdésében kell megfordítani: aki állampolgár, az katona is.

³⁰³ A nevesített példák között említi Franciaország, az Egyesült Királyság, Olaszország, Oroszország, valamint Németország 19. század végén, 20. század elején hozott törvényeit, míg máshol országok nevesítése nélkül a „modern külföldi törvények” rendszerére hivatkozik mint olyanokra, melyekhez a magyar jogszabály is hasonló. Gerő, 1931: 42–44, 47.

³⁰⁴ Lásd: „1930. évi II. törvénycikk indokolása a katonai büntető törvénykönyvről” (1930),

³⁰⁵ Gerő, 1931: 42.

A hűtlenség értelmezését igen tágra szabták, lehetőséget hagyva arra, hogy az könnyen alkalmazható legyen, ha a büntett fennáll.³⁰⁶ Idézzük az 1930. évi III. törvénycikk 59. §-ának kulcsmondatát. Hűtlenséget követ el az, aki:

„[...] a magyar állam vagy szövetségese fegyveres erejének vagy a velük közösen működő fegyveres erőnek szándékosan hátrányt vagy az ellenségnek szándékosan előnyt okoz.”³⁰⁷

Természetesen a hűtlenség büntettét követte el az is, aki erre kísérletet tett vagy arra szövetkezett, vagy aki e célból az ellenséggel érintkezésbe bocsátkozott, illetve az is, aki nyilvános szóval, irattal és nyomtatvánnyal, képes ábrázolat terjesztésével erre eredménytelenül felhívott.

„[...] e büntetéseket nem csak az ellen kell alkalmazni, aki az ellenségnek valósággal előnyt, illetőleg haderőnknek valósággal hátrányt okozott, hanem az ellen is, aki ezt megkísérli vagy erre ajánlkozik avagy megbízást vállal, szóval az ellenséggel csupán »érintkezésbe bocsátkozik«, (ha a végrehajtás érdekében nem is tett semmit), vagy aki e végből csupán szövetkezik, vagy mást sikertelenül felhív. És e büntetések természetesen csak a rendes haditörvényszéki eljárásra szólnak, ha azonban a tettes ellen rögtönítélő eljárás indítatik, úgy a büntetés rendszerint minden esetben: halál. Ámde a reform szerint, amint a minisztérium a háborús büntetések alkalmazását elrendeli: a rendes eljárás helyébe *automatice* a hadrakelt sereg gyorsított eljárása lép, az utóbbi eljárásban pedig bármely büntett miatt lehet rögtönbíráskodást hirdetni.”³⁰⁸

A legszigorúbb büntetést kilátásba helyező jogszabály tehát széleskörűen biztosította az állam (különösen a hadat viselő állam és szövetségese) „létérdekének” megvédését, s a kívánalmaknak megfelelően egyértelműen felülírta az egyén szempontjait. Ugyanakkor ez azzal járt, hogy a jogszabály lehetőséget adhatott az állami szervek túlkapasáira, az aránytalan megtorlásra is.

A folyamat irányát jól érzékelteti az 1934. évi XVIII. törvénycikk, amellyel tovább szigorították a hűtlenségi bűncselekményekért kiszabható büntetési tételeket.³⁰⁹ A törvény szellemiségét köntörfalazás nélkül foglalta össze az indokolás, ellenpontként megjelölve a

³⁰⁶ Sőt, a törvény gondoskodott az olyan helyzetekről is, amelyekben ártalmatlan turisták vagy túlbuzgó újságírók találhatták magukat, akik esetleg valamilyen titkot, érdeket megsértettek a tevékenységükkel (például lefényképezték), vagy valamilyen, a kémkedéshez „hasonló” tevékenységen kapták őket, csak rosszhiszeműségüket és szándékosságukat nem lehetett bizonyítani. Bár cselekedeteiket a jóval kisebb súlyú vétségnek minősítették és két évig terjedő fogházzal büntethették, de természetesen büntették. Lásd: Gerő, 1931: 52.

³⁰⁷ D-3. *A katonai büntetőtörvénykönyv (Ktbtk., 1930. évi II. törvénycikk) és életbeléptető törvénye (Élt., 1930. évi III. törvénycikk), valamint az ezeket kiegészítő és módosító törvények*, 76.

³⁰⁸ Gerő, 1931: 45.

³⁰⁹ D-3. *A katonai büntetőtörvénykönyv (Ktbtk., 1930. évi II. törvénycikk) és életbeléptető törvénye (Élt., 1930. évi III. törvénycikk), valamint az ezeket kiegészítő és módosító törvények*, 97–99.

polgári szellemiségű jogalkotást, s kárhoztatva azt, hogy annak középpontjában az egyén jogi védelme állt, s nem az állam: „a közösség képviselője”. Az indokolás az európai államok közül ekkor már csak a „kulturális téren vezető” szerepet játszó Németországot és Olaszországot tekintette mintának, s elégtelennek tartotta, hogy a halálbüntetést (tehát a legsúlyosabb, legelrettetőbb, leginkább megtorló jellegű büntetést) nem alkalmazzák az állammal szemben elkövetett bűncselekmények esetében:

„A XIX. században uralkodó individualisztikus eszmeáramlat hatása alatt keletkezett büntetőtörvények a közösségi érdeket kellő oltalomban nem részesítették, mert míg az ember élete ellen irányuló bűncselekmények egyik-másik nemét halállal sújtották, addig az állam létérdeke ellen intézett legsúlyosabb támadásokra is csupán szabadságvesztésbüntetéseket állapítottak meg.”³¹⁰

A jogi és társadalmi kérdéseket feszegető szemléletmód a háború folyamán csak tovább radikalizálódott. Ezt illusztrálja Göbölös László hadbíró századosnak a *Magyar Katonai Szemlében* publikált tanulmánya a rögtönbíráskodási eljárásról, amelyben a 19. századi polgári jogot már egyenesen a „tudományosság hamis köntösében pompázó álhumanizmussal” bélyegezte meg, és az első világháborús tapasztalatait követően az „életre kelt” nagy nemzeteket, Olaszországot és Németországot állította példaként a magyar jogfejlődés elé. E szemlélet lényege volt, hogy:

„A nemzeti szocialista Németország és a fasiszta Olaszország már úgy épült fel, hogy az egyén a nemzet összességének csupán egy parányi kereke s akkor hasznos a nemzeti gondolat szolgálatában, ha minden tekintetben teljesíti kötelességét vele szemben. Az egyén tehát, aki vonakodik ezt megtenni, kiközösítendő a nemzet életéből.”³¹¹

Az 1921. évi III. törvénycikk, amely közvetlenül az 1918–1921 közötti krízis, az egymást váltó vörös terror és válaszul érkező fehér terror után született, mintha még néhány lépéssel távolabb állt volna az előbbieken idézett szemlélettől. Természetesen az 1921-es jogszabály is védelmezte a nemzet, az állam és a hadsereg becsületét, melynek megsértését szintén szankcionálta, de nem rögtönítélő eljárást és halálbüntetést helyezett kilátásba. A veszélyt még egy olyan erőben látta, amely egyetlen társadalmi osztály uralmának megvalósítása érdekében akarja megváltoztatni az állami és társadalmi rendet, elnyomva a többit, s ehhez erőszakos eszközöket használ. Egyértelmű, hogy a jogalkotó ezzel a kommunista

³¹⁰ „1934. évi XVIII. törvénycikk indokolása a hűtlenség szigorúbb büntetéséről” (1934), <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93400018.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50>.

³¹¹ Göbölös, 1944: 100–101.

mozgalomra utalt. Ehhez képest az 1930-as évektől a jogszabályok indokolásai már a polgári, liberális, individualista felfogást tekintették ellenpontjuknak, s így az *egyén* is belekerült volna abba a körbe, amelytől az állam féltette a közösséget, a rendet és a biztonságot, s különösen a hadviselés érdekeit. Az 1930-as évekre a „nemzet védelme” egyre inkább abba az irányba mutatott, hogy nem is annyira a nemzetet és annak érdekeit – az esetleges politikai változásokat is magával hozó társadalmi fejlődést –, hanem elsősorban a közösség „képviselőjét”, az államot és a fennálló politikai struktúrát szükséges védelmezni. Az akár kétféleképp felfogható (állami és társadalmi) rendből tehát *egyféle* értelmezésen alapuló rend lett, melynek a legitim képviselője az állam, s annak fegyveres ereje volt. Ebből az értelmezési keretből kiszorult a korlátozott politikai képviselettel rendelkező polgár, vagy a háborúba belefáradó társadalom, amely nem tudta legális úton érvényre juttatni a maga álláspontját vagy kikényszeríteni a politikai irányváltást. Így a hűség erkölcsi vonatkozása is különös fénytörést kap, hiszen mind a német szövetséges mellett kitartó Szálasi-kormányzat képviselői, mind pedig az ellenséggel is érintkezésbe lépő – végül Sopronkőhidára került – magas rangú katonatisztek és politikusok egytől egyig úgy vélték, hogy ők képviselik a Magyarországhoz hű álláspontot és magatartást.

2.5 Az államvédelmi bíróság koncepciója és az erő realitása

A Honvéd Vezérkar főnökének bíróságát 1941 őszén, Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök javaslatára hozta létre a Bárdossy-kormány. A 7650/1941. M. E. számú alapítórendelet³¹² az 1930. évi III. tc. 59. §-ában meghatározott hűtlenségi bűncselekmények esetében a bűnvádi üldözés elrendelését kizárólag a honvéd vezérkar főnökének hatáskörébe utalta: jelentős felelősséget és hatalmat adva az illetékes parancsnok kezébe.³¹³ A jogszabály a polgári személyek által elkövetett hűtlenségi bűncselekményeket is a honvéd büntetőbíráskodás alá sorolta. Létrehozásának elgondolása a Szovjetunió elleni hadba lépést követően vetődött fel. Az életre hívó gondolat eredőivel kapcsolatban többféle változat ismerhető meg a forrásokból.

³¹² „7650/1941. M. E. számú rendelet a honvéd büntetőbíráskodásban a hűtlenség büntettének üldözésére vonatkozó egyes jogszabályok módosítása tárgyában”, *Budapesti Közlöny*, sz. 246 (1941. október 30.): 3.

³¹³ A különbíróság jogi alapját az 1939. évi II. törvénycikk kivételes hatalomra vonatkozó 141. §-a és az 1930. évi III. törvénycikk hadrakelt seregnél követendő eljárásra vonatkozó 50. §-a képezték, valamint előzményének tekinthető a 4850/1941. M. E. sz. rendelet, melynek hatálybalépése után már a háború idejére szóló anyagi büntetőjogi rendelkezéseket kellett a honvéd büntetőbíráskodásban alkalmazni. Lásd: „1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről” (1939), <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D42>; „4850/1941. M. E. számú rendelet a háború idejére szóló különös büntetőjogi rendelkezések alkalmazása kezdőnapjának és területi hatályának meghatározása, valamint a polgári büntetőbíráskodás alá tartozó egyéneknek honvéd büntetőbíráskodás alá helyezése tárgyában”, *Budapesti Közlöny*, sz. 146 (1941. július 1.): 10. és Takó, 2018: 97–106; Farkas Gy., é. n.: 51–52.

Ha a hivatalos interpretációt vesszük: Bartha Károly honvédelmi miniszter az 1941. október 28-án tartott minisztertanácsi ülésen olyan javaslatot terjesztett elő, amely a „szovjetorosz” célokat szolgáló, a magyar állammal szemben elkövetett bűncselekményekkel, de különösen a Magyarországhoz visszacsatolt területeken, elsősorban a Délvidéken kibontakozó partizánvétekezéssel támasztotta alá a bíróság létrehozásának szükségességét. Hogy a hűtlenségi bűncselekmények üldözését, miért kellett a vezérkari főnök kezébe összevonni, azt nem ítélezési, hanem a nyomozószervekkel kapcsolatos szempontokkal magyarázták. Az érvelés szerint az Élt. 59. §-ába ütköző bűntettek elkövetését ugyanis legtöbbször irányított titkos szervezetek tagjai követik el, így ezen ügyek intézését olyan hatóságra kell bízni, amelynek a rendelkezésére állnak a megfelelő eszközök és nyomozóközegek ahhoz, hogy egységesen képes legyen a nyomozásokat irányítani.³¹⁴

Babos József hadbíró ezredes, a Vkf. bíróság első bíróságvezetője más hangsúlyokkal és kulisszatitkokat is megvilágítva emlékezett a különbíróság létrehozásának hátterére. Figyelembe veendő, hogy mindezt védekező pozícióból tette, ugyanis a háború után ellene indított népbírósi eljárás során azzal vádolták, hogy meghatározó szerepe volt a különbíróság működésének kidolgozásában és létrehozásában.³¹⁵ Babos, aki ezt határozottan tagadta, a kifogásait és védekezését egy beadványban fogalmazta meg, amelyben azt a magyarázatot adta, hogy a Vkf. bíróság létrehozásának gondolata a 2. vkf. osztálynak az elhárítással foglalkozó, defenzív alosztályán fogalmazódott meg először. Babos az ügydarab számára is emlékezett, azonban a kutatás során még nem került elő az általa hivatkozott 12.313/vkf. eln. 2. def. 1941. számú irat, melyet emlékei szerint az akkoriban a defenzív alosztályon dolgozó Hajnácskőy László csendőr alezredes szerkesztett.³¹⁶ Babos verzióját figyelembevéve, lényeges, hogy a bíróság létrehozása mögött nem pusztán a visszacsatolt területek (katonai) közigazgatása alá tartozó területeken megjelenő problémákat lehet érzékelni, hanem a rendes közigazgatás alá tartozó „magyarországi”, az állam biztonságára veszélyesnek tartott „belföldi” mozgalmak okozta kockázatokat is. Így a bíróság létrehozásában a szélsőjobboldali és nyilas csoportosulásokkal, valamint az illegális kommunistákkal szembeni határozottabb fellépés igénye is szerepelt.³¹⁷

³¹⁴ Az 1941. október 28-án tartott minisztertanácsi ülés 5. napirendi pontja a honvéd büntetőbíráskodásban a hűtlenség bűntettének üldözésére vonatkozó egyes jogszabályok módosításáról. MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. október 28.

³¹⁵ A Budapesti Népügyészség 1945. Nü. 1562/1. sz. vádirata Babos József ügyében, 1946. január 16. BFL XXV.2.b 1562/1945

³¹⁶ Babos József észrevételei az ellene a Budapesti Népügyészség által 1945. Nü. 1562/1. szám alatt benyújtott vádiratra vonatkozólag, dátum nélkül. BFL XXV.1.a 281/1946

³¹⁷ Jellemző, hogy a Hajnácskőy László népbírósi tárgyalásán tanúként beidézték Ládai István volt államtitkár megjegyezte, hogy a BM VII. osztályának élére kizemelt Hajnácskőy szakértelme minden kétségen felül állt, de

Az irat útja is felvázolható. Babos szerint a javaslatról az alosztály vezetője, Kuthy László vezérkari alezredes referált főnökének, Ujszászy István vezérőrnagynak, aki Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök elé terjesztette az elképzelést. Szombathelyi támogatta az elgondolást, amelyhez a rend fenntartása céljából ragaszkodott, az illetékes parancsnoki jogkört pedig a maga részére kívánta fenntartani. Babos, aki a vezérkari főnök ügyészhelyettese volt ekkoriban, szintén megtekintette a javaslatot, s annak egy példánya a Honvédelmi Minisztérium 13. hadbírói osztályához is eljutott. Bár nem tudjuk, pontosan mikor indult útjára a javaslat, Babos emlékei szerint egy hét kellett ahhoz, hogy Szombathelyi vezérezredes értekezletet hívjon össze az ügyben. A vezérkari főnökön kívül Bartha Károly honvédelmi miniszter, Radocsay László igazságügyminiszter, Izsák Gyula kúriai bíró (1945 után a Kúria másodelnöke) és Ambrózy Árpád hadbíró altábornagy vettek részt. Ez az értekezlet fogalmazta meg a minisztertanácshoz beterjesztett javaslatot. Az ő álláspontjuknak tekinthető az is, hogy az 1939. évi II. törvénycikk 141. § és az 1930. évi III. törvénycikk 50. § alapján legitimnek tekintették azt a felhatalmazást, amelyre hivatkozva a különbíróság létrejött.³¹⁸

A Honvéd Vezérkar főnökének bírósága illetékes parancsnoka a Honvéd Vezérkar főnöke volt, aki közvetlenül az államfő parancsai alatt állt, a honvédelmi miniszter csak tárgyi tekintetben volt fölérendelve.³¹⁹ A vezérkari főnök egyszemélyben rendelte el a bűncselekmények üldözését, adott ki vádparancsot, erősítette meg az ítéleteket és rendelte el azok végrehajtását, valamint gyakorolta a kegyelmi jogot. A Vkf. bíróság szervezetének élén egy bíróságvezető állt, az alá beosztott hadbírók pedig ügyészi és tárgyalásvezetői szerepkört is betölthettek a különböző ügyekben. Egy hadbíró folytathatott nyomozásvezetői, vádelőkészítői, valamint vádlói munkát, vagy más ügyben éppen tárgyalásvezetőként léphetett fel. A Vkf. bíróságának a székhelye a 2. vkf. osztálynak is otthont adó budapesti Hadik-laktanyában volt (ma: Bartók Béla út), de a hadbírók a munkájuk jelentős részét a Margit krt. 85. szám alatti honvéd büntetőintézetben végezték és a tárgyalásokat is itt tartották. A Vkf. bíróságának léteztek továbbá kikülönített bíróságai („repülő bíróságok”), illetve hadbírói

nem tartotta őt teljesen megbízhatónak, mivel korábban nemcsak a kommunisták, hanem a nyilasok ellen is nyomozott. Hasonló értelmű tanúvallomást tett Szentpéteri György is, aki 1938–1940 között a 2. vkf. osztály defenzív alosztályát vezette és Hajnácskőy főnöke volt: „Ebben az időben a nyilas eszmék ellen kellett küzdeni és az osztályt teljesen ennek szolgálatába kellett állítani.” Lásd: A Budapesti Népbíróság Nb. XVII. 2218/1946/4. számú tárgyalási jegyzőkönyve Hajnácskőy László ügyben, 1946. november 21. 3. és 8. oldal. BFL XXV.1.a 2218/1946

³¹⁸ Babos József észrevételei az ellene a Budapesti Népjogészség által 1945. Nü. 1562/1. szám alatt benyújtott vádiratra vonatkozólag, dátum nélkül. BFL XXV.1.a 281/1946. A vonatkozó paragrafusokat lásd: *D-3. A katonai büntetőtörvénykönyv (Ktbtk., 1930. évi II. törvénycikk) és életbeléptető törvénye (Élt., 1930. évi III. törvénycikk), valamint az ezeket kiegészítő és módosító törvények, 72–73; 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről.*

³¹⁹ Emeli ki Szakály Sándorra támaszkodva: Kelemen, 2022: 173.

végezhetek kiszállásokat – utóbbiak jelentős hányada valóban a visszacsatolt területekre, Kárpátaljára és a Délvidékre irányult.³²⁰

A kivételes hatalom alapján létrehozott Vkf. bíróság az általunk vizsgált időszakban a hadrakelt seregnél alkalmazott eljárást, valamint a rögtönítelő eljárás szabályait követte. A különbíróság – és általában a háború alatti honvéd törvényszékek – eljárásai a háború előrehaladtával többször is olyan módosításokon estek át, amelyek az eljárások egyszerűsítését, gyorsítását szolgálták. Ebből az következett, hogy a különféle jogi garanciákat és jogorvoslati lehetőségeket kevés kivétellel kivették az eljárásokból. Jó példáját mutatja ennek a folyamatnak a hadrakelt seregbeli eljárási szabályok módosulása, valamint a rögtönítelő eljárások egyre szélesebb körre kihirdetett alkalmazása.³²¹

Az egyes ügyekben nem készült vádirat, csak egy büntetőindítvány,³²² míg a bíraskodásra létrehozott törvényszékek három főből álltak: a tárgyalásvezető hadbíró mellett volt egy elnök és egy szavazóbíró. Utóbbiak nem kellett, hogy szakképzett hadbírók legyenek és csak katonatiszt vagy csendőrtiszt tölthette be ezt a szerepet. Abban az esetben, ha a vádlott is katonatiszt vagy csendőrtiszt volt, az elnöknek vele azonos, vagy magasabb rendfokozattal kellett rendelkeznie. A zárt tárgyalásokon szükség esetén kirendelt, vagy megfelelő képesítéssel rendelkező katonavédő látta el a védelmet. A jogszabályok alapján az ítéleteket az illetékes parancsnok erősítette meg, a végrehajtásukat ő rendelte el, illetve a kegyelmi jogot is ő gyakorolta. Kelemen Roland ugyanakkor számos példával igazolja, hogy a Vkf. bíróság gyakorlata igen lazán kezelte a szabályokat vagy áthágta azokat. Előfordult, hogy a bíróság csak két hadbíróból állt, vagy éppen öttagú testület ítélkezett.³²³

A különböző ügydarabokat a hadbírók készítették elő, majd a vádközlést követően állították ki a büntetőindítványt egy egyszerűsített formanyomtatvány alapján. Ez alkalommal a tárgyalásvezető bírónak is lehetősége volt beszélni a vádlottakkal. Nika Géza hadbíró százados emlékei szerint ennek nagy jelentősége volt, mert a bíró itt közvetlenül és minden kötöttség nélkül beszélhetett az eljárás alatt álló személlyel, akinek emberi jellemét is mérlegre tehette.³²⁴ A bizonyítékok beszerzéséről és a tárgyalás kitűzéséről a szabályok szerint Honvéd Vezérkar főnökének ügyésze – feltételezhető, hogy a gyakorlatban a bíróságvezető – gondoskodott és ő

³²⁰ A. Sajti, 2004: 272–273.

³²¹ Kelemen, 2022: 170–173.

³²² Ráadásul a 7650/1941. M. E. számú rendelet 2. §-a értelmében lehetőség volt arra is, hogy tettenérés vagy ténybeli beismerés esetén mellőzzék a nyomozó eljárást és a büntetőindítvány kiadását, valamint a főtárgyalási jegyzőkönyv mellőzését és az ítélet egyszerűsítését – mindezt az öt év szabadságvesztésnél súlyosabban büntethető bűncselekmények esetében is.

³²³ Kelemen, 2022: 174.

³²⁴ Nika, 1998: 81–82.

volt hivatva tájékoztatni a vezérkari főnököt és a honvédelmi minisztert az ügyről. A hűtlenségi ügyekben indított eljárásokban katonai szakértő meghallgatását indítványozhatták, akinek „szakvéleménye” nem egyszer igen elfogult, koncepciózus volt. Az ítéletekkel szemben nem volt jogorvoslat, csupán panaszt lehetett emelni, amelyet maga az ítélkező tanács bíralt el, s ugyanez a tanács alakult át kegyelmi tanácsná is, amennyiben kegyelemre javasolták valamely elítéltet. Az ítéleteket az illetékes parancsnok erősítette meg.³²⁵

A bíróság visszatükrözte azt az államvédelmet középpontba állító szemléletmódot, amelyet korábban érintettünk. A tekintélyes hadbíró, Ambrózy Árpád 1943-ban egy beszámolóban foglalta össze a magyar-német hadbírói kapcsolatokat érintő és egy 1942. márciusában Berlinben tett látogatásáról szóló tapasztalatait. Méltatta a Németországban a birodalom teljes területén alkalmazott hadrakelt seregbeli eljárást, amely gyors, egyszerű és egyfokú volt – s megítélése szerint lehetséges volt úgy alkalmazni, hogy mindez az „alaposág rovására” ment volna.³²⁶ Ambrózy végül párhuzamot keresett a birodalmi katonai törvényszékek és a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága között:

„Most, a háború idején ez a bíróság szintén csak mint elsőfokú bíróság jár el és pedig kb. olyan jogkörrel mint minálunk a vezérkar főnökének bírósága, tehát mintegy *államvédelmi bíróságként* [kiemelés az eredeti szövegben – Sz. D.]”³²⁷

A Vkf. bíróságának államvédelmi bíróságként való jellemzése tehát olyan személytől származott, aki részt vett a Vkf. bírósága megalkotásában és jól ismerte annak célját, funkcióját. Hangsúlyozni kell, hogy a jelen esetben használt államvédelem kifejezés nem tekinthető azonosnak a kommunista pártállam államvédelmi koncepciójával és annak ideológiai mozgatórugójával. Mindazonáltal e szóhasználat jelzésértékű is lehet, mérföldköve annak, hogy az egyre inkább totalizáló hatású háború során, milyen irányba haladtak a magyar állam szervei. Lényegét tekintve hasonló meghatározást használ *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom kislexikona* is, amely szerint „a VKF bírósága lényegében a 2. osztály elhárítóinak (tehát egy nyomozóhatóságnak) volt legközvetlenebb bírói fóruma.”³²⁸

A Vkf. bíróságának létrehozását, amelyet 1945 után előszeretettel kárhoztattak,³²⁹ már a háború alatt is érte – kifejezetten jogászai és nem politikai alapú – kritika. Vladár Gábor³³⁰, az

³²⁵ Kelemen, 2022: 175.

³²⁶ Ambrózy, 1943: 204–205.

³²⁷ Uo. 205.

³²⁸ Liptai, (szerk.), 1987: 346.

³²⁹ Lásd: Major, 1988; Domokos, 1978

³³⁰ Megjegyzés: terebélyes visszaemlékezésében nem foglalkozik a különbírósról készült irat kérdésével, mindazonáltal értékes forrás, hiszen egy szakértő tisztviselő szemével mutatja be a két világháború közötti államigazgatást. Vladár, 1997

igazságügyi tárca törvényelőkészítő osztályának vezetője – a Lakatos-kormányban miniszter – látta el szignójával azt az 1944. január 3-án kelt feljegyzést, amely mellett érvelt, hogy a különbíróságnak nincsen törvényes alapja. Vladár a honvédség katonai bűnvádi perrendtartásáról szóló 1912. évi XXXIII. törvénycikk bírósági szervezetről és a hadrakelt seregnél követendő eljárásról szóló XVII. fejezete, s annak 462. §-a³³¹ alapján és az 1930. évi III. törvénycikk 3. §-a³³² alapján úgy tartotta, hogy:

„Nincs semmi törvényes alapja annak, hogy »a vezérkar főnökének bírósága« névvel tábori haditörvényszék szerveztesse az országnak azon a területén, amely nem hadművelési terület, ahol hadrakelt sereg hadműveleteket nem végez, ahol a honvéd vezérkar főnöke hadműveleteket végző seregtesteket nem vezérek, ahol a rendes honvéd törvényszékek működnek, amelyekre a katonai bűnvádi perrendtartás rendes igazságügyi szerveinek hatásköre kiterjed. Minden törvényes alapot nélkülöz az a felfogás, hogy a honvéd vezérkar főnöke az országnak nem hadművelési területén tábori haditörvényszékeket szervezhetne akkor, amikor még a hadművelési területen is csak abban az esetben illeti meg ez a jog, ha ott működő seregtest fővezére.”³³³

Ha a térbeli szempontokat figyelembe vesszük, Vladár éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy a különbíróság működése által összemosódnak a valódi hadművelési területen uralkodó szabályok és az ekkor még békés hátszói viszonyok – az utóbbi kárára. Rámutatott, hogy az ellenkező, tehát a különbíróságot legitimnek tartó felfogás a már említett 7650/1941. M. E. számú rendelet mellett az 1940. évi IX. törvénycikk³³⁴ 4. §-ára alapoz, amely felsorolta azon illetékes parancsnokok körét, akik a bűnvádi üldözés elrendelésére jogosultak voltak. Vladár utalásából erősen sejthető, hogy a dokumentum egy vita részeként született, s általa megismerhető az is, hogy a különbíróság törvényes alapjait védelmükbe vevők mivel érvelhettek. A szóban forgó 1940. évi IX. tc. vonatkozó paragrafusára eredetileg azért volt

³³¹ „462. § A hadrakelt seregnél nem állítanak fel vizsgálóbírók. Itélőbírók a hadrakelt seregnél: a tábori haditörvényszékek. Ezek csak esetenként, az illetékes parancsnok meghívására ülnek össze és az ő parancsnoksága szerint jelöltetnek meg. A 458. § értelmében alakított ítélőbírók annál a parancsnokságnál levő hadseregi tábori haditörvényszékeként jelöltetnek meg, a mely parancsnokság élén az illetékes parancsnok áll.” Lásd: „1912. évi XXXIII. törvénycikk a honvédség katonai bűnvádi perrendtartásáról”, 81.

³³² „3. § A katonai büntetőbíráskodásban a bűnvádi eljárásra a honvédség katonai bűnvádi perrendtartásáról szóló 1912:XXXIII. törvénycikk (Kbp.) rendelkezései irányadók a változott közjogi viszonyokból folyó, valamint az alábbi 4-56. §-okban meghatározott eltérésekkel.” *D-3. A katonai büntetőtörvénykönyv (Ktbk., 1930. évi II. törvénycikk) és életbeléptető törvénye (Élt., 1930. évi III. törvénycikk), valamint az ezeket kiegészítő és módosító törvények*, 54.

³³³ Van-e törvényes alapja annak, hogy a vezérkar főnökének bírósága az ország olyan területén működik, amelyik nem hadművelési terület? c. Vladár Gábor szignójával ellátott kézirat másolata, 1944. január 3. 2. oldal. Fénymásolt formában megtalálható Varga László történész hagyatékában: HU OSA 408-1-4/3. A másolat az ÁBTL 3.1.9. V-85325 jelzetű vizsgálati dossziéjára mutat.

³³⁴ „1940. évi IX. törvénycikk a m. kir. honvédség felső vezetésének átszervezése következtében szükséges rendelkezésekről” (1940), <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000009.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D42>.

szükség, mert a megszüntetett honvédség főparancsnoki tisztség jogköreit a Honvéd Vezérkar főnökére ruházták. Vladár szerint viszont ez nem jelenthette azt, hogy a vezérkari főnököt több jog illethette volna meg, mint ami megillette a honvédség főparancsnokát. A jogszabály szerint az illetékes parancsnok jogait kizárólag Honvéd Vezérkar főnöke gyakorolhatta, ha a cselekmény az 1930. évi III. tc. 60., 63., 65–68. §-ába, továbbá ugyanennek a törvénycikknek az 1934. évi XVIII. törvénycikkkel megállapított 61., 62. és 64. §-ába ütköző oly büntett vagy vétség, amelyet katonai titok tekintetében követnek el.³³⁵ E paragrafusokat volt hivatott kiegészíteni a 7650/1941. M. E. számú rendelet azzal a bizonyos, hűtlenségre vonatkozó 59. §-al és azzal, hogy ezen bűncselekmények esetében a hadrakelt seregnél alkalmazott eljárást kell alkalmazni.³³⁶ A jogszabály azonban – érvelt Vladár – még így is hiányos volt, hiszen nem nyújtott alapot arra, hogy ezen és más esetekben a Vkf. bíróságát az ország nem hadműveleti területén meg lehetne szervezni. A jogszabály szerinte csupán annyit jelentett, hogy a felsorolt bűncselekmények esetében azt a hatáskört, amelyet a katonai bűnvádi perrendtartás szabályai az illetékes parancsnokoknak biztosítanak, azt a Honvéd Vezérkar főnöke gyakorolja, de nem egy különbíróság, hanem az ország területén működő rendes honvéd bíróságok irányában. Ahogy fogalmazott:

„Az említett jogoknak kizárólag a vezérkar főnökének hatáskörébe utalása nem jelenti egyúttal azt is, hogy az ország területén hadműveleti területen kívül tábori haditörvényszéket kellene szervezni avégből, hogy az illetékes parancsnok jogait a vezérkar főnöke gyakorolhassa. Mindezeket a jogokat ugyanis a vezérkar főnöke az idevágó jogszabályok megfelelő alkalmazásával az ország területén működő rendes honvéd törvényszékek irányában is fennakadás nélkül gyakorolhatja.”³³⁷

Vladár mindezekeken felül felhívta a figyelmet a polgári személyek felett alkalmazott katonai ítélezés problematikájára is. Úgy vélte, szükség lett volna egy olyan rendelkezésre, amely a polgári személyek esetében a vezérkari főnök jogköreit a honvédelmi miniszter az igazságügyminiszterrel egyetértésben gyakorolná, véleményeltérés esetén pedig a Legfelső Honvédelmi Tanács döntése lett volna irányadó. Vladár szerint ez az átalakítás azért lett volna kívánatos, mert így azok a kormányzati szervekhez kerülne a polgári személyek feletti

³³⁵ A felsorolt paragrafusok a katonai titok megsértésére és a magyar állam ellen elkövetett – köznapian szólva – kémkedés által elkövetett hűtlenség büntetettére vonatkoznak.

³³⁶ „7650/1941. M. E. számú rendelet a honvéd büntetőbíráskodásban a hűtlenség büntetettének üldözésére vonatkozó egyes jogszabályok módosítása tárgyában”.

³³⁷ Van-e törvényes alapja annak, hogy a vezérkar főnökének bírósága az ország olyan területén működik, amelyik nem hadműveleti terület? c. Vladár Gábor szignójával ellátott kézirat másolata, 1944. január 3. 5. oldal. HU OSA 408-1-4/3.

igazságszolgáltatás, amelyek az államhatalmi funkciók megoszlása alapján egyébként is erre hivatottak, rendelkeznek a megfelelő szakismeretekkel és ők viselik az ország rendjének igazságszolgáltatás útján való megőrzéséért a jogi és politikailag felelősséget is. A megsemmisítő kritika további sorsa jelenleg ismeretlen, azt a kormányzat minden bizonnyal figyelmen kívül hagyta és továbbra is törvényesnek fogadta el a különbíróság működését.

A különbíróság megtestesítette az 1930-as évek (katonai) büntetőjogi változásait, az államhoz való hűségnek újragondolását: a háborúba történő belépést követően született, amikor a fennálló politikai struktúra egyre kiélezettebb helyzetbe került, hiszen fokozottan hatott rá a belső radikális mozgalmaktól és azok külső támogatóitól, a németektől, a szovjetektől való félelem. Ez indokolhatta, hogy a bíróság mint eszköz, egy keménynek és megbízhatónak tartott kézbe, a vezérkar főnökének kezébe került. Azonban éppen ez az egy kézbe rendelés okozhatta a különbíróság legfőbb gyengeségét is. Rendkívüli módon függött az illetékes parancsnoktól, nem vált önálló intézménnyé – és legfőképp, megkérdőjelezhetők voltak a jogi és (politikai) felelősségi alapjai. A „megbízható személy”, a vezérkari főnök volt valójában a sérülékenységek oka, hiszen egy politikai és hatalmi változás esetén személycserék következnek – s a különbíróságot immár más érdekek szerint lehet felhasználni.

Ironikus, hogy az 1944. március 19-i német megszállást követően éppen Szombathelyi Ferenc vezérezredes és magasrangú társai³³⁸ ellen indult eljárás, amiért a Kállay Miklós vezette kormány időszakában érintkezésbe léptek az angolszász hatalmak képviselőivel, hogy különbékét készítsenek elő Magyarország számára – ezzel nyilvánvalóan aláásva a szövetséges Németország háborúját és a magyar kormány által hivatalosan képviselt és hangoztatott célokat. A prominens katonatiszteket német követelésre állították bíróság elé. Úgy tűnik, e nyomásnak sem Horthy Miklós kormányzó, sem Vörös János vezérkari főnök, sem a magyar hatóságok nem tudtak ellenállni – csak kibújni próbáltak a kellemetlen „kérés” alól. Szombathelyinek és társainak tárgyalására 1944. október 11–12-én, a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtt került sor. Mégsem kellett tartaniuk a következményektől, hiszen a kormányzó már előre „parancsot adott” a felmentésükre. A más esetekben hűtlenségnek minősíthető cselekedeteket csupán a Ktbt. 134. §-ába ütköző szolgálati kötelezettség gondatlan megszegésének tekintették.³³⁹ Mindez rávilágít arra is, hogy a Vkf. bírósága és a hűtlenség értelmezése mennyire kiszolgáltatott volt a „felsőbb” érdekeknek.

³³⁸ Bajnóczy József vezérezredes, Ujszászy István vezérőrnagy, Kádár Gyula vezérkari ezredes, Kern Károly vezérkari őrnagy.

³³⁹ Bővebben lásd: Szakály, 1986: 182–202.

A történelmi ironia nem csupán ennyiből állt, hiszen a Vladár Gábor által legfőképpen kifogásolt tény, hogy „nem hadműveleti” területen alkalmazták a különbíróságot, 1944 őszén Szálasi Ferenc hatalomra kerülésével változott meg, amikor az ország egész területét hadműveleti területté nyilvánították. A különbíróság immár nem a Horthy-korszak rendjének támasza volt, hanem a Szálasi-kormányzat eszköze a háborús gépezet működésének fenntartására, hogy leszámolhasson annak megakasztóival, ellenzőivel: a háborúból való kiválás híveivel, a Horthy-korszak megbízhatatlannak tekintett elitjével, az ellenállási mozgalom tagjaival. Szálasi hatalmának legitimitása nyilvánvalóan megkérdőjelezhető a szó morális és közjogi értelmében, de figyelembe kell venni, hogy a hadszíntér-időszakba lépett ország nyugati területein *erő volt és realitás*. Egy olyan realitás, amelyben az előző korszak intézményei (vagy azok maradványai) tovább működtek.

Hogyan gondolkodtak vajon erről a hadbírók, a különbíróság „fogaskerekei”? Nika Géza hadbíró százados a visszaemlékezéseiben idézte Moór Gyula jogtudós jogfilozófiai előadásait – jobban mondva a híressé vált Püski Sándor-féle jegyzeteket –, amelyhez hozzáfűzte saját meglátását. Ez a kétségtelenül vitatható, de érvekkel is megerősíthető szemlélet jól illusztrálja a fentebb vázolt a tragikus realitásnak a lényegét (és részbeni félreértését), amelynek a hadszíntér-időszak intézményei ki voltak szolgáltatva. Nika írja, Moór Gyulát idézve:

„»A jog olyan valósággal érvényesülő társadalmi szabályok összessége, amelyeknek érvényesülését végsősorban fizikai kényszer alkalmazásával is biztosítja a legerősebb társadalmi hatalom.« A társadalom pedig nem egyéb mint emberi együttműködés.”³⁴⁰

S erre utalva tette hozzá Nika egy másik helyen:

„A bírói – civil és katonai – hatalom óriási, háború idején pedig egyenesen félelmetes. Ezt csak azok tudják, akik hadbírók voltak, és azok, akik a hadbíróságok előtt álltak. Háború idején a főbb katonai bűncselekmények, mint például a szökés, szökevény rejtegetés, függelemsértés súlyosabb esetei, zendülés és hűtlenség büntette statáriális (rögtönítélő) bíróság elé tartozott, ahol az ítélet csak halál vagy felmentés lehetett. Az ítéletet, ha kegyelemben részesítés nem volt, a kihirdetése után 2 órán belül végre kellett hajtani. Ezek voltak a legsúlyosabb ügyek és a tárgyalás előtti éjszaka se a vádlott, se a lelkiismeretes hadbíró nem tudott nyugodtan aludni. A végrehajtó hatalommal kapcsolatban még idézek későbbben jogfilozófiai tanulmányaimból.³⁴¹ Most csak annyit jegyzek meg, hogy azt a legerősebb társadalmi hatalom biztosítja. Én még hozzátenném, hogy a mindenkori. Ezt azért tartom fontosnak kihangsúlyozni, mert sok meghurcoláson mentünk

³⁴⁰ Nika, 1998: 42.

³⁴¹ Erről olvashattunk fentebb.

keresztül mi hadbírák azért, mert a nyilas uralom alatt is működünk. Akkor az volt a legerősebb társadalmi hatalom.”³⁴²

Moór Gyula a jogot részben normának, részben pedig realitásnak tekintette, melynek alapja volt a jog és a hatalom, azaz a legerősebb társadalmi hatalom (az állam) kapcsolata, s további realitáselemei közé tartozott a jog megalkotása, a kodifikáció, a jog alkalmazása és követése, a szankciók kiszabása. Ugyanakkor a jogot önmagában nem tekintette azonosnak magával a hatalommal, ahogy nem tekintette azonosnak az erkölcsileg helyessel sem. Úgy vélte, hogy a jog olyan társadalmi szabály, amely mögött a legerősebb társadalmi hatalom áll, s a valóságban – tekintetbe véve az esetek többségét – ténylegesen érvényesül, mely érvényesülést fizikai kényszer biztosítja. A dilemma inkább abban áll, hogy mit is jelent a legerősebb társadalmi hatalom? Joggá válhat-e az erősebb és az akaratát (erőszakkal) másokra kényszerítő fél önkénye? Moór Gyula válasza szerint nem, hiszen egyrészt egy érvényes jogrendszert az állandóság és a stabilitás jellemez. Másrészt igaz ugyan, hogy egy puccs mögött is erő áll, fizikai kényszerrel fenyegethet vagy érvényesítheti az akaratát, azonban az átmeneti hatalom sorsa rövid időn belül eldől, s a parancsai (különösen, ha végletesen erkölcstelenek) nem tekinthetők szabályoknak. Ám, Moór szerint a helyzet megítéléséhez több időre van szükség.³⁴³ Moór válasza felemásnak, történelmi távlatra alapozottnak tűnik, hiszen nem ad támpontot azzal kapcsolatban, hogy mi marad érvényes és érvénytelen egy krízishelyzetben, egy hadszíntérré vált országban, ahol a korábbi, legitimnek tekintett társadalmi hatalom intézményei még kontinuitásban vannak, funkcionálnak, de az e hatalmat kifejező és gyakorló állam integritása felbomlik. Vagy ezt csupán a történelem kimenetele és a végül stabilizálódni képes hatalom döntené el? S mit jelent a hadszíntér-időszakban hűség és hűtlenség, s az állam védelmének a fogalma? Talán nem is adható erre olyan válasz, amely ne hagyna maga után kétségeket – csak a realitás vizsgálható, a megtörtént tények halmaza.

A jogtörténeti szakirodalom – gondolva itt Vargyai Gyula, Kelemen Roland, Takó Dalma munkáira – alapvetően úgy ítéli meg, hogy a különbíróság alkalmas volt politikailag elfogult, vagy politikai motivációjú ítéletek meghozatalára. Vargyai értelmezése szerint a különbíróság „politikai bíróság” volt, amely:

„A vezérkari főnök ítélkező fóruma politikai bíróság volt, amely politikai értelemben nem vádlottak, hanem ellenfelek, vagy ilyennek tekinthetők felett ítélkezett, s zömében nem azok

³⁴² Nika, 1998: 27.

³⁴³ Moór Gyula jogfilozófiai felfogásáról és a szóban forgó, legerősebb társadalmi hatalomról tételről lásd: Solt, 1994: 1850–1855.

megbüntetésére, hanem megsemmisítésére törekedett. Ebből viszont az a kérdés következik, hogy a bíróság tevékenysége mennyiben volt összhangban vagy ellentmondásban azokkal a kül- és belpolitikai célkitűzésekkel, amelyeket a politikai és katonai vezetés [...] fogalmazott meg, vagy legalább körvonalazott. A válasz természetesen komplexitásában rendkívül bonyolult – érintheti a kiugrási kísérletek lehetőségeinek keresésébe kezdő, de a német kapcsolatokat is ápoló, illetve ápolni kényszerülő magyar külpolitika mellett annak belpolitikai háttérét, amely még körvonalaiiban sem felelt meg a külpolitikát érintő tervezgetéseknek. S hogy ezt a sajátosságot az általunk vizsgált ítélkező fórum súlyozottan juttatta kifejezésre, amikor – különösen a baloldal ellen irányuló – tevékenységével olyan funkciókat vállalt, amelyek a magyar belpolitika fasiszta értelmű átrendeződésének lezárásához voltak hivatva hozzájárulni, kétségtelennek tűnik.”³⁴⁴

A fentieket kibontva, s arra magyarázatot keresve úgy is fogalmazhatnánk, hogy az egyes ügyekben az ítélkező tanácsok által tanúsított bizonytalanság, a koncepciózus elhajlás, a nyomozószervek által kikényszerített vallomások és a nyomozók által összeállított narratíva kritika nélküli elfogadása, vagy a politikai és hatalmi megfelelésre való törekvés számára megfelelő táptalajt adott a megfelelő kontroll hiánya. Ennek strukturális oka volt, hiszen a különbíróóság valójában egyetlen személyes autoritástól, a vezérkari főnöktől függött, míg az ítélkezési gyakorlatot befolyásolta, hogy a jogszabályok, a honvédelem érdekeire hivatkozva kedveztek a gyors és megtorló jellegű eljárásoknak – s a védekező feleknek a kárára –, kiiktatva a jogorvoslat lehetőségét és csökkentve különféle a garanciákat. A különbíróóság megmaradt, töredékes iratanyagára alapozó kutatások arra jutottak, hogy a Vkf. bírósága több ügyben figyelmen kívül hagyott bizonyos eljárási szabályokat és bizonyos ügyekben teret engedett elfogultságoknak.³⁴⁵ Mindez fokozottan igaz a Szálasi-kormányzat időszakára és tovább árnyalható azzal, hogy a nyilas hatalomátvétel után a hadbíróokra történő nyomásgyakorlás egészen bornírt módszerekkel gyarapodott, amikor az egyébként is politikai indíttatású túlkapasokra hajlamos Nemzeti Számonkérés Szervezete fenyegető légkört teremtett a Vkf. bíróság körül. A vezérkari főnök hatalma informális vonásokkal is bírt, melyet megerősíti az a jelenség, hogy egyesek az „uram-bátyám” jellegű, személyes kapcsolatokat felhasználva „lobbítottak” nála bizonyos ügyekben, vagy olyan személyeknél, akiktől azt gondolták, hogy a vezérkari főnökre és az eljárásokra befolyással bírnak – érvényesítve sajátos politikai és a „magyar érdekekre” alapozott véleményüket. Erről tanúskodnak a levelek, amelyeket – nem mellesleg a bíróságvezetővel, Babos József hadbíró ezredessel szoros kapcsolatban álló –

³⁴⁴ Vargyai, 1981: 373.

³⁴⁵ Uo.; Kelemen, 2022: 173–74; Takó, 2019: 119.

Bajcsy-Zsilinszky Endre írt Schönherz Zoltán vagy Békeffi László ügyeiben.³⁴⁶ Lényeges körülmény, hogy Babos és Bajcsy-Zsilinszky Endre között szoros kapcsolat állt fenn. Ráadásul Babos bizalmas információkkal látta el az ellenzéki országgyűlési képviselőt, hogy az hatásosan léphessen fel az esetleges túlkapasokkal szemben.³⁴⁷ Történtek az előbbinél sikeresebb interveniálások is, például az angol kémkedési ügyben megvádolt Kovács Imre és Cserépfalvi Imre érdekében többen folytattak lobbitevékenységet. A népi mozgalomhoz sorolható íróval és a könyvkiadóval a brit Special Operations Executive (Különleges Műveletek Igazgatósága) keresett érintkezést és tervezte felhasználni a személyüket, kapcsolataikat. A helyzet illusztrálására jellemző, hogy amikor Illyés Gyula közbenjárt értük Szombathelyi Ferencnél, a vezérkari főnök meghallgatta az író érveit és „jótállását” kérve szabadon engedte Kovácsot és Cserépfalvit. Naivitás volna azt feltételezni, hogy csupán ennyi játszhatott közre a döntés meghozatalában, de az is kétségtelen, hogy az informális kapcsolatoknak és befolyásoknak a korszakban fontos szerep juthatott egyes ügyek alakulásában, így ebben is.³⁴⁸ Végző soron a személyes befolyás érvényesülhetett Rajk László esetében is, akiért Sopronkőhidán testvére, a nyilas kormányzatban fontos pozíciót betöltő Endre állt ki, de erről később még szó lesz.

Túlzás Vargyai Gyula azon kitétele, hogy a különbíróság az elé kerülő vádlottaknak nem a megbüntetésére, hanem a megsemmisítésére törekedett volna. Továbbá pontatlannak tűnik, hogy a Vkf. bírósága tisztán „politikai bíróság” volt. A különbíróság olyan büntettek ügyében is ítélt, amelyeknek köztörvényes indítéka volt³⁴⁹ (pl. a hadigazdálkodás érdekeit sértő árurejtegetés, panamázás). Szintén vitatható, hogy politikai ügynek tekinthetők-e a kémkedési ügyek, melyekről – ha rendelkeztek is kényes politikai vonatkozással – feltételezhető, hogy a vádlottak ténylegesen veszélyeztették a magyar állam és a hadviselés érdekeit azáltal, hogy a vele hadban álló hatalmakkal vagy azok valamelyikével kapcsolatban álltak és azok érdekei szerint cselekedtek.³⁵⁰ E cselekményeket – még ha kicsiny súlyúak vagy naivak is – minden

³⁴⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endrének politikai elítéltek ügyében folytatott levelezése, 1943–1944. OSZK Kézirattár, 28. fond, 28. tétel.

³⁴⁷ Ezt alátámasztja Bajcsy-Zsilinszky Endréné Babos József tevékenységét méltató nyilatkozata, melyet 1945. július 23-án Tildy Zoltán miniszterelnöknek írt. Babos ekkor már a politikai rendőrség őrizetében volt, az özvegy mégis, jobban mondva, éppen ezért latba vetette személyes befolyását és mártírnak tekintett férje morális tőkéjét, hogy megmentse a hadbíró ezredest. A dokumentum másolatát lásd: OSA 408-1-4/3. A másolat az ÁBTL 3.1.9. V-85325 jelzetű vizsgálati dossziéjára mutat.

³⁴⁸ Az esetről bővebben lásd: Szeredi, 2013: 67–88.

³⁴⁹ „Három kassai cipőrejtegetőt összesen 20 évi fegyházra ítél a honvéd-vezérkar főnökének bírósága”, *Magyar Élet*, 1942. február 18. 2.

³⁵⁰ Ide sorolható az ugyancsak a brit SOE által kezdeményezett győri szabotázs csoport pere. Az ügyben lefogottak közül Békeffi László, Marton Dezső orvos, valamint Nadas Ernő, a győri Linum-Taussig Gyár vezető tisztviselője a brit titkosszolgálatlaltal ápolta kapcsolatokat. Magyarország hadba lépését követően a brit SOE az ügynökei, Basil Davidsonon és Satvet Lütfi Tozanon keresztül arra kívánta felhasználni a magyar kapcsolatokat, hogy ellenállási mozgalmat és szabotázs cselekményeket készítsen elő. Nadasék csoportjának robbantásos szabotázsakciót kellett volna végrehajtania a Győri Vagon- és Gépgyárban, kárt okozva ezzel a német-magyar

állam szankcionálja berendezkedéstől függetlenül, legyen szó akár demokratikus vagy autoriter rendszerekről. Természetesen mindez nem ad okot a törvénytelenésekre, a hatalmi visszaélésekre és aránytalan megtorlásokra, ahogy nem felmenthető a koncepciózus ítélkezés, a személyes befolyásoltság sem.

Az antifasiszta kislexikon kiemeli, hogy a különbíróóság szélsőjobbaldali személyekkel szemben „elvéte” ítélkezett (figyelemre méltó, hogy e helyen nem a nyilasokat,³⁵¹ hanem a Dél-Bácskában és Újvidék környékén vérengzésbe torkolló „partizánvadász” akció felelőseivel szemben indított eljárást³⁵² említi a szöveg), amely ki nem mondott utalás arra, hogy a különbíróóság elsősorban a baloldaliakkal (a munkásmozgalom tagjaival) szemben volt szigorú. A helyzet viszont az, hogy a leginkább sérelmezett, kommunista (vagy annak tartott) személyekkel szemben indított eljárások között is különbségek mutatkoznak a megtorlás mértékét tekintve. Különbséget lehet tenni a földalatti mozgalomba tartozó kommunistákkal és a fegyveres partizánokkal szembeni ügyek között. Ez a kérdés további dilemmára ad okot, hiszen elsősorban a Kádár-rendszer idején született szakirodalmi narratíva szemszögéből nézve súlyos negatívum, hogy a magyar állam (akár halálbüntetéssel is) szankcionálta az illegalitásba vonult kommunista párt tevékenységét, amely az országgal hadban álló Szovjetunió irányítása alatt állt és – ahogy azt már az 1921. évi III. törvénycikk óta büntette a törvény – a magyar politikai és társadalmi rend (erőszakos) megváltoztatására törekedett. Szintén ideologikus vonással bír a kritika azzal kapcsolatban, hogy a Vkf. bírósága súlyosan elmarasztaló, sok esetben halálos ítéleteket hozott a különféle partizán-tevékenységet *ténylegesen* segítő

repülőgépgyártásnak. A csoportból az 1942. április 10-én tartott tárgyalást követően csak Nádas Ernőt végezték ki, a többi halálos ítéletet kegyelemből súlyos szabadságvesztésbüntetésre változtatta a Honvéd Vezérkar főnöke. Lásd röviden: Liptai (szerk.), 1987: 116.

³⁵¹ Példaként említhető a lázító röplapokat készítő és terjesztő Omelka Ferenc és társainak esete. A Honvéd Vezérkar főnökének bírósága a hűtlenség büntetésében bűnösnek talált Omelkát tíz évi fegyházbüntetésre ítélte, míg társai között nyolc, öt és három évi fegyházat osztott ki, míg egy fiatalos vádlott hathavi fogházat kapott. Lásd: MTI Napi hírek, 1942. július 14. 7. kiadás

³⁵² Az 1942 januárjában vérengzésbe torkolló közbiztonsági akció során, a hivatalos adatok szerint 3340 fő esett áldozatul (2550 szerb, 743 zsidó, 11 magyar és 36 egyéb nemzetiségű személy), köztük jelentős mértékben ártatlan civilek, nők, idősök és gyermekek. Az ügy kivizsgálása 1942 tavaszán indult meg, Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök Babos József hadbíró ezredest bízta meg a nyomozás vezetésével, akinek jelentése nyomán 1942. július 10-én elrendelte az ügyészi nyomozást Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy, Grassy József vezérőrnagy és Deák László ezredes ellen. 1942. augusztus 13-án Horthy Miklós kormányzó, valamint Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök rendelkezésére pertörést kezdeményeztek a magas rangú katonatisztek ügyében. A kegyelmi elhatározás nem vonatkozott a csendőrökre, akikkel szemben a nyomozás tovább folytatható. Újabb terhelő adatok előkerülésére hivatkozva, előbb Csataj Lajos honvédelmi miniszter kezdeményezésére, majd Horthy Miklós elhatározásával 1943. október 11-től indulhatott meg ismét az ügyészi nyomozati eljárás a honvédtisztekkel szemben. A Honvéd Vezérkar főnökének bírósága 1943. december 14-én kezdte meg a főtárgyalást. Az igazságszolgáltatást időközben Feketehalmy-Czeydner, Grassy, Deák és Zöldi Márton csendőr százados elkerülték azáltal, hogy Németországba szöktek, nem utolsósorban azért, mert Szombathelyi Ferenc ellenállt azon indítványoknak, hogy vizsgálati fogságba helyezték őket. A per csendőr vádlottjait súlyos, 10 és 15 év közötti fegyházbüntetésre ítélte. Lásd: Markó, 2011: 73–79.

személyekkel, partizánalakulatokhoz tartozó fegyveresekkel szemben, legyenek azok jugoszlávok vagy a Vörös Hadsereg által kiképzett és annak kötelékébe tartozó fegyveres csoportok tagjai. Az „antifasiszta” (és leginkább munkásmozgalmi) áldozatok mérlegének megvonására törekedő Pintér István tanulmányát áttekintve az látszik, hogy a Vkf. bírósága főleg a Délvidéken és Kárpátalján indult partizán-ügyekben hozott súlyos és kíméletlen, sok kivégzéssel járó ítéleteket. Ezzel szemben a Vkf. bírósága néhány végrehajtott halálos ítélet kivételével (például Schönherz Zoltán esete) a „honi” illegális kommunista mozgalom tagjaival szemben jellemzően a szabadságvesztésbüntetéssel élt. Olyan is előfordult, például Tonhauser Pál és társainak ügyében, hogy a meghozott halálos ítéleteket a tiltakozások nyomására változtatták életfogytiglani szabadságvesztésre.³⁵³ Ráadásul a háború előrehaladtával az elítéltekben igen relatív értelmezés alakult ki a szabadságvesztéssel, de még a súlyos fegyházbüntetésekkel kapcsolatban, hiszen maga Pintér is megemlíti, hogy az egyik példaként citált, 1943-ban Székesfehérváron tárgyalt ügyben a kommunisták csak a halálbüntetéstől tartottak, mert meg voltak győződve arról, hogy a háború nem sokára a számukra kedvező kimenetellel ér véget, s így majd kiszabadulhatnak a rácsok mögül.³⁵⁴

Összegezve, a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága egy olyan különbíróóság volt, amelynek illetékes parancsnoka, a vezérkari főnök rendkívüli, és kevésbé ellenőrizhető hatalommal rendelkezett. A bíróság létrehozása mögött olyan (katonai) büntetőjogi és politikai felfogás állt, amely a 19. századi polgári ethosszal és az egyén védelmének középpontba állításával ellentétesnek tartotta az állam, a nemzet és a fegyveres erő érdekeit, s a modern hadviselés és hírszerzés jelenségeitől tartva meglehetősen tágran értelmezhetővé tette a hűtlenségi büntetést. A bíróság elé állított vádlottaknak nem kedvezett az sem, hogy a háború előrehaladtával a hadrakelt seregbeli eljárás, valamint a rögtönítélő eljárás szabályait úgy módosították, hogy azok gyorsabbak és egyszerűbbek lettek, míg a védekező felek jogorvoslatra vagy hathatós garanciákra nem számíthattak. A vezérkari főnök autoritása bizonyos esetekben teret engedett a jogi gumiszabályok kihasználásának és képes volt a mindenkori politikai igényekhez igazítani az eljárások lefolytatását, végső soron pedig az ítélezést. A különbíróóság ezáltal az állam mindenkori érdekeinek legitim védelmezésén túlmenve, alkalmas volt a hatalommal való visszaélésre és a mindenkori főhatalom politikai céljainak kiszolgálására – ötvözve a hatalom informális, személyi bizalmon alapuló elemeit az intézményi jelleggel. Amint az állam vezetése élén és a vezérkari főnök személyében változás állt be, az magától értetődően kihatott a különbíróóság működésének irányára is, noha abban, hogy milyen vádlottak kerülnek a bíróság

³⁵³ Pintér, 2008: 58–79.

³⁵⁴ Uo. 75.

elé, kizárólag a nyomozóhatóságoknak volt szerepe. Mindazonáltal a Vkf. bíróságát nem lehet tisztán politikai bíróságnak tekinteni, hiszen nem csak politikai ügyekben ítélt. Ironikus módon, a politikai változások következtében még a bíróságot létrehozó kurzus képviselőivel szemben is azt a célt szolgálta, amiért létrehozták, hogy a hadat viselő magyar államnak és szövetségeseinek az érdekeit megvédje – akár a titokban különbéke megkötéséért szervezkedő kormányzó közeli kör prominenseivel szemben is.

2.6 A Vkf. bírósága III. és a Kovarcz-féle bíróság létrehozása

A Honvéd Vezérkar főnökének bíróságát az idő előrehaladtával részekre osztották, ám ennek pontos ideje és oka jelenleg nem ismert. A különböző római számokkal ellátott bíróságok létrehozására valószínűleg a német megszállás után kerülhetett sor, Szombathelyi Ferenc vezérezredes és Babos József hadbíró ezredes eltávolítása után. 1944 őszén már egészen biztos, hogy megkülönböztethetünk Vkf. bírósága I., II. és III. számú bíróságokat. Hogy ezek a bíróságok pontosan mikor létesültek, arra a kutatás jelen fázisában még nem került elő dokumentum, így csak következtetésekre hagyatkozhatunk. Az I. számú bíróság élén az a Kovács Béla hadbíró ezredes állt, aki 1944. októberében a Szombathelyi Ferenc vezérezredes és társai ügyben tárgyalásvezető bíró is volt. Arról, hogy továbbra is élt az I. számú bíróság és 1945. január 16-án mint a Honvédség Főparancsnokának Bírósága I. működött – ekkor már Répcevis településen –, egy Kovács hadbíró ezredes által aláírt szolgálati jegy is tanúskodik.³⁵⁵ A II. számú bíróságot Gyüre László hadbíró alezredes vezette 1944. április 19-től 1944. november első napjaiig, majd tőle Csorja Ernő hadbíró alezredes vette át a „stafétát”.³⁵⁶

A Honvéd Vezérkar főnökének bírósága III. felállítását a következőképpen rekonstruálhatók. A bíróság működéséről fellelhető iratok fejlécein szerepelt „a m. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága III.”³⁵⁷ (egyszerűsített formában Vkf. bírósága III.) elnevezés, amely később a „m. kir. Honvédség Főparancsnokának Bírósága III.” (vagy III. bírósága)³⁵⁸ néven is szerepelt, ugyanakkor illették „a nemzet totális mozgósításával és harcbaállításával megbízott

³⁵⁵ 88.044/kt. 1945. sz. szolgálati jegy, 1945. január 16. A dokumentumot mint bizonyítékot, Geyza Géza 1945 utáni felelősségre vonásának ügyében a következő aktához csatolták: BFL XXV.1.a 7/1946

³⁵⁶ Gyüre László tanúvallomása, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1946. január 29. Az irat a Simon Gyula hadbíró százados ellen indított népbírói ügy dokumentációjában található. XXV.1.a 2485/1946. 20–21.

³⁵⁷ Például lásd a Bajcsy-Zsilinszky Endre–Kiss János és társai ügyben keletkezett kegyelmi tanácskozási jegyzőkönyvet. Itt: Kiss János és társai ügy iratai. HM HIM HL IV. 82. 11. d. 1944.H.2089. A dokumentum fotókópiája Hajnácskő László 1946-os peranyagában is megtalálható. BFL XXV.1.a 2218/1946

³⁵⁸ Ez az elnevezés is a honvédelmi miniszteri és vezérkari főnöki pozíciót egyaránt betöltő Beregfy Károlyt takarta, a különbíróságnál valószínűleg 1944 decembere után használták ezt az elnevezést. Szemléletes példaként említhető Csűrös Lajos 1945. április 27-re keltezett, 102/945. sz. szabadlábra helyezési bizonyítványa, melynek fejlécén és a dokumentumon lévő körpecséten m. kir. Honvédség Főparancsnokának bírósága III. szerepel. BFL XXV.1.a 1598/1947. 74. lap. Példaként említhető még: Morva, 1970: 310; Bonhardt, 2007: 212. 39. lábjegyzet.

m. kir. tárcanélküli miniszter mellé beosztott tábornok bírósága”³⁵⁹ (több forrásban egyszerűsítve: „Kovarcz-féle bíróság”) névvel is.³⁶⁰ Ennek oka abban keresendő, hogy ugyanazon hadbírói állományból jártak el esetenként a különböző elnevezések alatt, s felettük így két illetékes parancsnok is ellenőrzést gyakorolt. A helyzetet jól jellemzi, hogy Keresztély Endre – aki jegyzőkönyvvezetőként dolgozott a hadbírósnál – a népbíróságon tett tanúvallomása szerint a hadbírók működésével kapcsolatban nem tudta megállapítani, hogy azok „a Vkf. III. vagy a Kovarcz-féle bíróságnál működtek, ez a két bíróság annyira összefolyt.”³⁶¹ Szabó András hadbíró százados pedig, aki vádlott volt az ügyben, azt vallotta, hogy „a totális országmozgósítási és hadbaállítási [sic!] miniszter mellé rendelt bíróság esetenként a Vkf. III. bíróság tagjaiból alakult”.³⁶²

Az első látásra zavaros probléma feloldható. Szálasi Ferenc hatalomra jutása után, 1944. október 26-án kelt és a *Budapesti Közlöny*ben október 29-én közzétett 3830/1944. M. E. számú rendelet³⁶³ hívta életre a már létező Vkf. bírósága újabb, III. számú testületét. A rendelet a bűnvádi üldözés elrendelésére ekkor még egyedül a Honvéd Vezérkar főnökét jelölte meg mint kizárólagos és illetékes parancsnokot, akinek bűnvádi üldözésre kiterjedő jogait tovább bővítette a tiltott csapatgyűjtés (1940. évi XVIII. tc. 1.§), a katonai büntett vagy katonai vétség elkövetésére való rábírás és katonai büntett vagy katonai vétség elkövetésében való részesség (Kbtbk. 35., 36. §, Élt. 95. §) üldözésével, valamint a hűtlenség Élt. 65. §-ában meghatározott vétség, továbbá a hűtlenség feljelentésének vagy megakadályozásának az Élt. 69. és 86. §-a szerint büntetendő elmulasztása miatt, ha a fel nem jelentett, vagy meg nem akadályozott cselekmény a hűtlenségnek az Élt. 59. §-ában meghatározott büntette, vagy a hűtlenségnek az Élt. 60–68. §-ában meghatározott és katonai titok tekintetében elkövetett büntette állt fenn. A sor az Élt. 78. §-ában meghatározott fegyveres erő elleni büntettel, az Élt. 81. §-ában leírt, hadifogoly megszökéséhez nyújtott segély büntettével folytatódott. A vezérkari főnök

³⁵⁹ Egyes forrásokban, bizonyára az egyszerűsítés miatt, a „nemzet totális mozgósításával megbízott miniszter mellé rendelt tábornok bíróságaként” is szerepel. Példaként említhető dokumentum: H.III.2089/44.-VII. számú rendelkezés a letartóztatásban lévő polgári egyénekről (Bajcsy-ZsilinszkyEndre/Kiss János és társai ügy), 1944. december 4. HM HIM HL IV. 82. 11. d. 1944.H.2089. 45.

³⁶⁰ Egyes forrásokban Vkf. bírósága IV. vagy vkf. 4. számú bíróságként is szerepel, azonban mivel éppen az volt a bíróság létrehozásának lényege, hogy a vezérkari főnök átadta az illetékes parancsnoki jogait, a disszertáció nem használja ezt az elnevezést.

³⁶¹ Dr. Keresztély Endre vallomása a Szabó András és társai elleni indított népbírósági ügyben. Másolatok a Nb. IV.3644/1946/10. szám alatti tárgyalási jegyzőkönyvekből, Budapesti Népbíróság, 1946. november 9. BFL VII. 5. e. 18552/1949

³⁶² A Budapesti Népbíróság tárgyalási jegyzőkönyve a háborús büntett miatt Szabó András és társai ellen indított bűnügyben, 1946. október 26. Uo.

³⁶³ „3830/1944. M. E. számú rendelet a honvéd büntetőbíráskodásban a hadviselés érdekeit érintő egyes bűncselekmények üldözésére vonatkozó jogszabályok módosítása tárgyában”, *Budapesti Közlöny*, sz. 247 (1944. október 29.): 2.

illetékessége kiterjedt „[...] a felsorolt bűncselekmények útján elkövetett súlyosabban büntetendő bűncselekmények miatt”, továbbá az 1939. évi III. tc. 203. §-ában leírt katonai büntetőbíráskodás alatt álló személy részéről a munka folytonosságának megnehezítése vagy megghiúsítása által és az 1939. évi II tc. 204. §-ába foglalt a honvédelem érdekét veszélyeztető rongálás által elkövetett bűntettekre is.³⁶⁴

A helyzet tovább bonyolódott, hiszen az 1944. november 8-i keltezésű, a *Budapesti Közlöny*-ben november 11-én közzétett 3940/1944. M. E. számú rendelet a fent felsorolt bűntettek esetében szerint a bűnvádi üldözés elrendelésére a honvédelmi miniszter a nemzet totális mozgósításával és harcbaállításával megbízott m. kir. tárcanélküli miniszter mellé beosztott tábornokot jelölte ki, akinek az illetékessége a honvédség és a csendőrség tényleges szolgálatot teljesítő tagjainak kivételével a tényleges szolgálatot teljesítő honvédek és csendőrök kivételével bárkire, így polgári személyekre is kiterjedt. Sőt, ha „az 1944. évi október 15-i eseményekkel kapcsolatban tanúsított magatartás miatt folyamatba jutó” ügyről volt szó, akkor az illetékes parancsnoki jogokat a honvéd és csendőr személyekkel szemben is gyakorolta.³⁶⁵ A rendelet végrehajtásáról Kovarcz Emilnek, a nemzet totális mozgósításával és harcbaállításával megbízott m. kir. tárcanélküli miniszternek és Beregyfő Károly honvédelmi miniszternek kellett gondoskodnia. Mivel Kovarcz Emil katonai rögtönbíráskodásban nem lehetett volna illetékes parancsnok, ezért – ahogy Major Ákos értelmezte – egy seregtesttel nem rendelkező tábornokot rendeltek mellé, aki elláthatta ezt a feladatot.³⁶⁶ A kreatív megoldás a gyakorlatban azt jelentette, hogy a tábornok Kovarcznak referált a különböző ügyekről, de az ítéleteket ő, mint illetékes parancsnok hagyta jóvá.³⁶⁷ A tisztséget Syposs János nyugállományú vezérőrnagy töltötte be. A Vkf. bírósága III. és a Kovarcz-féle bíróság átfedésekkel teli működését jól illusztrálja a Bajcsy-Zsilinszky Endre, illetve Kiss János és társai elleni eljárás, melynek „lezárásaképpen” a Honvéd Vezérkar főnöke helyett mint illetékes parancsnok, Feketehalmy-Czeydner Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök-helyettes, míg Kovarcz Emil helyett mint illetékes parancsnok, Syposs János vezérőrnagy látták el kézjegyükkal a keletkezett kegyelmi tanácskozási jegyzőkönyvet, s emelték jogerőre a meghozott halálos ítéleteket.³⁶⁸

³⁶⁴ „3830/1944. M. E. számú rendelet a honvéd büntetőbíráskodásban a hadviselés érdekeit érintő egyes bűncselekmények üldözésére vonatkozó jogszabályok módosítása tárgyában”.

³⁶⁵ „3940/1944. M. E. számú rendelet a honvéd büntetőbíráskodásban a hadviselés érdekeit közelebbről érintő bűncselekmények üldözésére vonatkozó egyes jogszabályok módosítása tárgyában”, *Budapesti Közlöny*, sz. 257 (1944. november 11.): 1; Horváth és mtsai. (szerk.), 1993. 1. köt.: 54–55.

³⁶⁶ Major, 1988: 106–107.

³⁶⁷ Lásd a Leventeujuváry Nándor hadbíró vezérőrnagy magyarázatára alapozott megállapítást a Budapesti Népbíróság NB. IV. 2287/1946/15. számú ítéletében, 1947. július 2. BFL XXV.2.b 82146/1949

³⁶⁸ A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB) szervezkedésének ügyében letartóztatott Kiss János nyugállományú altábornagyot, Tartsay Vilmos nyugállományú vezérkari századost és Nagy Jenő ezredest a hadbíró nem ajánlotta kegyelemre, így őket kötél által kivégezték 1944. december 8-án. Révay Kálmán

A bíróság létrehozásában felelősnek talált személyek többnyire azzal védekeztek, hogy a Kovarcz-féle bíróság valójában nem volt új különbíróság, hanem a már működő Honvéd Vezérkar főnökének bíróságának részei voltak, s a vezérkari főnök a fent már felsorolt büntettek üldözése esetében átadta az illetékes parancsnoki jogokat az általa kijelölt tábornoknak.³⁶⁹ A körülményekhez persze hozzá tartozik, hogy a bíróság létesítéséért utólag senki sem akarta magára vállalni a felelősséget. A népbírói tárgyalásokon szóba került a téma. Kovarcz Emil Budinszky László igazságügyminiszterre és Beregyfő Károly vezérkari főnökre, honvédelmi miniszterre (s érintőlegesen Leventeujváry Nándorra a hadbírói kar főnökére) hárította az egészet, állítva, hogy ők találták ki és dolgozták ki a különbíróság átalakításának ötletét.³⁷⁰ A volt tárcanélküli minisztert szembesítették Szálasi Ferenc mondataival, aki úgy emlékezett, hogy Kovarcz – mint miniszter – szankcionális lehetőségeket keresett. Kovarcz ebből annyit ismert el, hogy egy felállítandó „munkahadsereggel” kapcsolatban valóban szeretett volna egy ítélkező fórumot létesíteni, amely a szabotázscselekmények ügyében és nem politikai ügyekben ítélkezett volna. Azt azonban elismerte, hogy: „[...] végeredményben a politikai bűncselekmények is szabotázs jellegével bírhatnak [...]”.³⁷¹ Mégis ragaszkodott ahhoz, hogy Syposs odavezénylését és a szóban forgó bírósági megoldást nem ő kezdeményezte. Furcsának tűnhet, de Kovarcz védekezése önmagában nem mond ellent Beregyfő Károly vallomásának, aki elmondása szerint semmilyen politikai perért nem kívánt felelősséget vállalni.³⁷² Ami Syposs Jánost illeti, bizonyítható, hogy a különbíróság Sopronkőhidára települését követően is aktív részese volt a bíróság működésének. Szemlét tartott a fegyintézetben³⁷³, vádparancsai alapján eljárások indultak, jóváhagyta az ítéleteket és elrendelte végrehajtásukat. Amennyiben nem volt

nyugállományú huszárszázadost, Makkay Miklós vegyész-mérnököt, a Nitrokémia Rt. igazgatóját, és Almásy Pál hadiműszaki törzskari alezredest halálos ítéletük után kegyelemre ajánlották, így Révay és Makay 10–10 év, Almásy pedig 15 év fegyházbüntetést kaptak.

³⁶⁹ Kovarcz Emil pontatlanságokkal tarkítva így fogalmazott: „Nem volt külön bíróság. Így hívták [arra utal, hogy a nemzet totális mozgósításával és harcbaállításával megbízott m. kir. tárcanélküli miniszter mellé rendelt tábornok bíróságának hívták – Sz. D.], azonban de facto semmiképpen nem volt elkülönítve a honvédbíróságtól, mert tárgyalt más ügyeket is. [...] Nem volt semmi külön szervezete, hanem csak a meglévő honvéd törvényszék, amelynek a bírái minden vonatkozásban a honvédelmi minisztérium alá tartoztak, a honvéd törvényszék egyik tanácsa volt, a Dominich-tanács. Hozzá a honvédelmi minisztériumból vezényelték őket és Sipos [sic!] tábornoknak, mint illetékes parancsnoknak, voltak alárendelve.” A Budapesti Népbíróság főtárgyalási hiteles gyorsírói jegyzőkönyve Kovarcz Emil ügyében, 1946. április 29. BFL XXV.1.a 1494/1946. 143–144. lap.

Hasonlóan érvelt Leventeujváry Nándor, ám csúsztatásokkal, hiszen úgy vallott, mintha maga Vkf. bírósága III. is már évekkorábban felállított volna. Lásd: Leventeujváry Nándor észrevételei az ellene 2287/1946. szám alatt folyamatba tett bűnügyben és a Budapesti Népbírói Szék 1946.Nü.15033/1. sz. vádirata kapcsán, dátum nélkül. A dokumentum a Babos József ellen indított eljárás iratai közt megtalálható: BFL XXV.1.a 281/1946. 57. lap.

³⁷⁰ A Budapesti Népbíróság főtárgyalási hiteles gyorsírói jegyzőkönyve Kovarcz Emil ügyében, 1946. április 29. BFL XXV.1.a 1494/1946. 143–145. lap.

³⁷¹ Uo. 147. lap.

³⁷² Uo.

³⁷³ 1945. február 12-i és 14-i bejegyzések. Almásy Pál, 1984: 94.

elégedett, akkor nem fogadta el a meghozott ítéleteket és új eljárás lefolytatását követelte.³⁷⁴ 1945 januárjában, más adatok szerint február 12-én Geyza Géza hadbíró alezredes személyében egy „igazságügyi előadót” rendelt a bíróság mellé. Geyza bár ellenőrző szereppel bírt, működése nem mondható meghatározónak. Nehezményezte például, hogy még irodát sem kapott, s a bíróságot nála az alacsonyabb rendfokozatú és fiatalabb Dominich vezette. Feladatköre – állítása szerint – arra korlátozódott, hogy kölcsönösen közvetítette az alsóbb hatóságoktól érkező jelentéseket és a felsőbb parancsokat. Syposs parancsára mindössze két tárgyaláson vett részt megfigyelőként, melyek közül az egyik a Veress Lajos és társai ügy volt.³⁷⁵

A hadbírói kar és a HM 13. osztályának vezetője, Leventeujváry Nándor szerint Kovarcz Emil akart létrehozni egy olyan, német és olasz mintára működő államvédelmi bíróságot, amely egy-két nap alatt képes megtorló (halálos) ítéleteket hozni. Leventeujváryt Beregfy utasította, hogy tárgyaljon az ötletéről. Leventeujváry a népbíróság előtt a saját érdekéért tüntette fel, hogy Kovarczot lebeszélte egy új bíróság felállításáról és ahelyett a Vkf. bíróságot ajánlotta mint olyat, ami alkalmas a gyors ítéletelésre. A hadbíró utólag úgy állította be, mintha attól tartott volna, hogy egy új megtorló bírói fórum sokkal több áldozatot szedhetett volna. Állítása szerint Kovarcz később csalódott a bíróságban és úgy érezte, hogy Leventeujváry átverte őt. Mindezt azonban a hadbíró védekezési stratégiájának részeként kell értékelnünk. Mindemellet tény, hogy Leventeujváry volt az, aki Dominich Vilmos hadbíró őrnagyot javasolta és végül kinevezte a Vkf. bírósága III. élére, mint általa „megingathatatlan, befolyásolhatatlan, jó bírónak” tartott személyt – jelentsen ez bármit.³⁷⁶ Ugyancsak Leventeujváry nevezte ki a hadbírókat és irányította Dominich-hoz 1944 novemberének első napjaiban.³⁷⁷ Ami személyes felelősségét illeti, a Budapesti Népbíróság bizonyítottság hiányában nem tudta megállapítani, hogy volt-e szerepe a Kovarcz Emil tárcanélküli miniszter mellé beosztott tábornok

³⁷⁴ Erre történt példa a Veress–Hardy–Utassy–Kuthy-ügyben, mellyel kapcsolatban dr. Major Ákos idézi Syposs vezérőrnagy 1945. március 13-án kelt záradékát, amiben a felmentéseket törvényellenesnek minősítette és új eljárás lefolytatását tartotta szükségesnek, másik haditörvényszék kiküldésével. Lásd: Major, 1988: 170.

³⁷⁵ Geyzának valószínűleg nem sok hasznát vették és nem volt jelentős befolyással az ügyekre. 1945-ben, miután az amerikai hatóságok kiadták Magyarországnak, beszámolt arról, hogy 1944. március 4-én egy bombatámadásban elvesztette leánygyermekét, s azzal kibővítette szerepét, hogy ezután olyan lelkiállapotba került, hogy képtelen volt a munkára. Egy külső szemlélő, a fogva tartottak jelentős hányadát védőként képviselő Török Adorján tanúvallomása megerősítette, hogy Geyza nem járt be a tárgyalásokra, egyedül a Veress-féle ügyet hallgatta végig. Török iszákos, kártyás, gyöngye szellemi képességű emberként írta le. Lásd: Geyza Géza gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1945. november 29.; Török Adorján tanúvallomása, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1945. december 3.; Összefoglaló jelentés Geyza Géza ügyéről, 1945. december 4. Itt: BFL XXV.1.a 7/1946

³⁷⁶ A Budapesti Népbíróság Nb. IV. 2287/1946/5. számú tárgyalási jegyzőkönyve Leventeujváry Nándor ügyében, 1946. július 10. BFL XXV.1.a 2287/1946. 12–13. lap. Lásd még: A Budapesti Népbíróság Nb. IV. 2287/1946/15. számú ítélete, 1947. július 2. BFL XXV.2.b 82146/1949

³⁷⁷ Nika, 1998: 41.

bíróságának, vagy a „Vkf. III. bíróságnak” a felállításában.³⁷⁸ Az viszont tény, hogy Leventeujváry a népügyészégi kihallgatásán elismerte: a hadbírósgot módjában állt ellenőrizni, habár hangsúlyozta, hogy nem értesült arról, hogy a hadbírósg szabálytalanságot követett volna el.³⁷⁹ Szerepével kapcsolatban az még bizonyos, hogy 1945 februárjában, Veress Lajos és társai ügyének tárgyalásakor Sopronkőhidán szemlét tartott, személyesen is meglátogatta a hadbírósgot.³⁸⁰ Jánosi Ferenc hadbíró százados vallomása szerint, miután a hadbírósg Németországba kitelepült, Leventeujváry Dominich Vilmosra bízta azoknak a foglyoknak a kihallgatását, akiket szabadlábra lehetett volna helyezni. Jánosi hallomásból úgy tudta, hogy ekkor Leventeujvárynak az volt az álláspontja, hogy akit csak lehet, szabadon kell engedni – ha igaz is, ennek lényeges hatása nem volt. Dominich értekezletet tartott az ügyben, azonban „[...] alig engedett el a referensek javaslata ellenére is csak egynéhány embert”.³⁸¹

A Vkf. bírósága III. bíróságvezetője tehát Dominich Vilmos hadbíró őrnagy volt. A háború után keletkezett népügyészégi iratok hadbíró alezredesként hivatkoznak rá.³⁸² Dominich a háborút követően nem tért vissza Magyarországra és a nyugati hatóságok sem szállították haza őt, 1947-ben sikertelünk kérték kiadatását Argentínából.³⁸³ Pályáját tekintve, 1929-ben kezdte meg tényleges katonai szolgálatát (megelőzőleg egy évet szolgált), 1931-ben tett hadbírói vizsgát, 1939-ben hadbíró századossá nevezték ki (1939. november 1-jei ranggal), 3. rangszámmal.³⁸⁴ 1933-ban már a Honvédség Főparancsnokának (1940-től vezérkar főnökének) ügyészhelyettesénél volt beosztásban. Hadbíróként elsősorban a hűtlenségi és kémkedési ügyek szakértője volt, 1938-ban e tárgykörrel kapcsolatos propagandaelőadásokra küldték ki.³⁸⁵ *A hűtlenség (kémkedés) és az ellene való védekezés* című munkájában járta körül a témát illető jogi fogalmakat és törvényt magyarázatot írt az 1930. évi III. tc. III. fejezetéről és az ezt módosító 1934. évi XVIII. tc.-ről. Munkájához egy oktató jellegű esettörténetet is mellékelte „*A ... gyár árulója*” címmel.³⁸⁶ 1940-ben Erdély egy részének visszacsatolása alkalmából dicsérő elismerésben részesítették³⁸⁷, míg 1941-ben azok között kapott okirati dicsérő elismerést, akik

³⁷⁸ A Budapesti Népbíróság Nb. IV. 2287/1946/15. számú ítélete, 1947. július 2. BFL XXV.2.b 82146/1949.

³⁷⁹ Donner Tibor népügyész átirata a Budapesti Népbíróságnak, pótnyomozás lefolytatása ügyében, 1945. Nü. 15053. sz., 1946. augusztus 2. BFL XXV.2.b 82146/1949.

³⁸⁰ 1945. február 12-i bejegyzés. Almásy, 1984: 94.

³⁸¹ Jánosi Ferenc HM Katonapolitikai Csoportfőnökségen tett tanúvallomási jegyzőkönyve, 1948. július 21. BFL XXV.2.b 6647/1947. 14–17. lap.

³⁸² Lásd az ellene indított nyomozás iratait ugyanott: XXV.2.b 6647/1947., valamint általánosságban: Lévai, 1945b.

³⁸³ Horváth és mtsai. (szerk.), 1993. 1. köt.:55.

³⁸⁴ Lásd a törzslapját: Dominich Vilmos törzslapja, HM HIM KI 14682; *Honvédségi Közlöny*, sz. 11 (1939): 62.

³⁸⁵ Dominich Vilmos törzslapja, HM HIM KI 14682

³⁸⁶ Dominich, 1941: 265–323.

³⁸⁷ *Honvédségi Közlöny*, sz. 39 (1940): 475.

a Délvidék visszafoglalásának alkalmából a „kötelességteljesítésen túlterjedő” munkásságot fejtettek ki.³⁸⁸ Dominich délvidéki tevékenységéről elmondható, hogy 1941 ősztől kiszállásos módon teljesített szolgálatot a már említett „repülő bíróságoknál”, s tagja volt annak a rögtönítélő bíróságának, amely október 13-tól már bizonyosan működött Újvidéken. Ezt követően Tarda Károly hadbíró századossal végigjárva a területet, eljárásokat folytattak le Adán, Futakon, Petrőcön, Muraszombatban (az erről szóló munkában hivatkozott forrás Tardát tárgyalásvezetőként, Dominichot a vád képviselőjeként írja le).³⁸⁹ 1941. október 28. után a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága „égisze” alatt működött tovább a rögtönbíráskodás a Délvidéken. Csupán árnyalásképpen jegyzendő meg Szabó András hadbíró százados véleménye, aki ekkoriban szintén a Délvidéken teljesített szolgálatot Dominich és Borsos Elek mellett. Szabó 1945-ben, a Katona Politikai Osztályon zajló kihallgatásai során azt vallotta, hogy a szóban forgó időponttól fogva kevesebb súlyos és halálos ítélet született, mint Dominich és Tarda korábbi működése alatt.³⁹⁰ Dominich Vilmos 1942. augusztus 1-től a budapesti I. honvéd hadtest honvéd törvényszékén teljesített szolgálatot, 1943-ban tartós vezénnyel a hadtest parancsnokának ügyészhelyettesévé nevezték ki és hadbíró őrnagyi rendfokozatot kapott.³⁹¹ Ugyanebben az évben Nemzetvédelmi Keresztet adományoztak számára³⁹², 1944. szeptember 1-jével pedig III. B osztályú tiszti szolgálati jelet kapott.³⁹³

Jelleméről megoszlanak a vélemények. Jánosi Ferenc hadbíró százados 1948-ban, a Katonapolitikai Csoportfőnökség nyomozói előtt tett vallomása szerint Dominich Sopronkőhidáról néhányszor Szálasit felkereste³⁹⁴ és vele tárgyalásokat folytatott, s visszaérkezése után mindig dicsérettel nyilatkozott róla. Többek között azt hangoztatta, hogy Szálasit nagyszerű embernek tartja. Imponált neki a határozottsága és öntudatossága, s az, hogy „[...] magát nem úrnak, hanem nemzetvezetőnek szólíttatja”.³⁹⁵ Jánosi vallomása alapján a Dominich-ről kirajzolódó kép igen negatív: a tisztgyűléseken nyomást gyakorolt a hadbírókra, hogy azok a lehető legsúlyosabb ítéleteket hozzák, hangsúlyozta a „felsőbbtség” elégedetlenségét, míg ezzel párhuzamosan az egyre illuzórikusabbnak tűnő, lehetséges

³⁸⁸ *Honvédségi Közlöny*, sz. 37 (1941): 482.

³⁸⁹ A. Sajti, 1982: 153–155.

³⁹⁰ Szabó András kihallgatási jegyzőkönyve, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1945. december 27. BFL VII.5.e 18552/1949

³⁹¹ Dominich Vilmos törzslapja, HM HIM KI 14682

³⁹² *Honvédségi Közlöny*, sz. 26 (1943): 834.

³⁹³ *Honvédségi Közlöny*, sz. 41 (1944): 839.

³⁹⁴ Azt Almásy Pál naplójegyzetei is megerősítik, hogy Dominich többször is felkereshette Szálasit Ferencet. Ilyenek a 1945. január 19-i és január 25-i bejegyzések, amelyek a Veress Lajos és társai ügy tárgyalása körüli időkből keletkeztek, s egy másik esetről is ír 1945. március 28-án. Almásy, 62, 70–72, 169.

³⁹⁵ Jánosi Ferenc HM Katonapolitikai Csoportfőnökségen tett tanúvallomási jegyzőkönyve, 1948. július 21. BFL XXV.2.b 6647/1947

jutalmakra is felhívta a figyelmet, kilátásba helyezve a nemzetvezető „hálóját”. Jánosi szerint Dominich lépéseket tett annak érdekében is, hogy a kevésbé súlyos bűncselekmények ügyei is az ő hadbíróságának hatáskörébe kerüljenek (példaként említette a katonaszökevények rejtegetését vagy fel nem jelentését, illetve a gépjármű alkatrészek beszolgáltatásának elmulasztását). A józanabb gondolkodású hadbírók mindezért Dominichot „kariervadásznak” tartották.³⁹⁶ Az elmúlt évtizedek során, de különösen a rendszerváltás előtt megjelent irodalomban általában Dominichról a lehető legnegatívabb hangvételben írtak, olyan személyként, aki a nyilas hatalom érdekében a bírói mivoltát megcsúfolva, törvénytelenégektől sem riadt vissza.³⁹⁷ A képet némileg árnyalja egy közvetett utalás Szombathelyi Ferenc véleményére, akit a letartóztatásban lévő Erődi-Harrach Béla egy alkalommal megkérdezett arról, hogy Dominich Vilmost durva lelkületű embernek ismerte-e meg korábban. Szombathelyi állítólag nemleges választ adott, inkább „a parancsot a legnagyobb fegyelemmel végrehajtó katonának ismerte” őt.³⁹⁸ Nika Géza a memoárjában távolságtartó volt, de ellensúlyozta is a Dominichról kialakult képet, hangsúlyozva, hogy a bíróságvezetőtől semmiféle nyomást nem kapott arra vonatkozóan, hogy milyen ítéleteket hozzon, nem úgy – a később még tárgyalandó esetekben –, amikor a nyilas kormányzat miniszterei vagy Órendy Norbert fenyegették a hadbírókat. Ez nem Dominich Vilmos erkölcsi megítélése miatt fontos, hanem azért, mert ismételten rámutat arra, hogy a Vkf. bíróságával szemben a nyilas hatóságok bizalmatlanok voltak és működésével nem voltak maradéktalanul megelégedve. Bár a hadbírók nem is léptek túl egy határt, hiszen ezesetben Beregfy Károly Dominich-ot mint felettesüket egyszerűen eltávolíthatta volna. Lehetséges az is, hogy a bíróságvezető a nyilas vezetők elvárásai között egyensúlyozott és kevésbé volt egy „vasseprű” a hatalom kezében, mint ahogy az az emlékezetben megőrződött. Ez csupán feltevés és nem felmentés. Akárhogy vélekedjen az utókor Dominich Vilmos személyiségéről, minden szövegrészt érdemes figyelembe venni, annak érdekében, nehogy egyetlen szereplő démonizálása eltakarja mások felelősségét, vagy nyomásgyakorló kísérleteinek tényét.

Egy honvédelmi miniszter számára készült jelentés, amely a Vkf. bírósága III.-ról szólt, tartalmazza az információt, hogy Dominich helyettese Borsos Elek hadbíró őrnagy volt.³⁹⁹ Major Ákos, aki személyesen is ismerte az általa csak Lexinek becézett Borsost, megkérdezte őt, hogy mégis hogyan keveredett ebbe az egészbe, melyre Borsos azzal felelt, hogy „a snapsz

³⁹⁶ Uo.

³⁹⁷ Elég itt utalni például Domokos József és Lévai Jenő munkáira. Domokos, 1978; Lévai, 1945a; Lévai, 1945b

³⁹⁸ Erődi-Harrach Béla tanúvallomási jegyzőkönyve, HM Katonapolitikai Csoportfőnökség, 1948. július 10. BFL XXV.2.b. 6647/1947

³⁹⁹ Horváth és mtsai. (szerk.), 1993. 1. köt.: 55.

az snapsz, a háború, az háború, a parancs, az parancs”.⁴⁰⁰ Hozzátette, hogy nem lehet mindenki olyan szerencsefia, mint Major és figyelmeztette őt, hogy amíg teheti, tűnjön el.⁴⁰¹ Major Ákos a memoárjában azt is megjegyzi, hogy a későbbiek során Borsosról egyetlen (népbíróági) ügyben sem történt említés.⁴⁰² És valóban, őt Sopronkőhidán sem találjuk ott. Borsos bíróságnál való működését azonban alá lehet támasztani néhány forrással, hiszen rendelkezünk olyan iratokkal, amelyen vélelmezhetően az ő aláírása szerepel. A Bajcsy-Zsilinszky Endre – Kiss János és társai üggyhöz kapcsolódó dokumentumokról van szó, melyek egyúttal egyfajta „munkamegosztásra” is rávilágítanak. A Honvéd Vezérkar főnökének bírósága III. fejlécével ellátott iratokat Dominich Vilmos írta alá mint bíróságvezető, míg két, a Kovarcz-féle bíróság bélyegzőjével ellátott iraton Borsos nevét találjuk. Aláírása alatt a „hadbíró-örnagy, bíróságvezető” megjelölés szerepel. Azonban zavart okoz, hogy e két, Borsoshoz köthető iraton különbözik a Borsos nevében aláírt szignók kézírása.⁴⁰³ Borsos „eltűnésére” a bíróság életéből egy lehetséges magyarázat, hogy a bíróság Sopronkőhidára települése után az ostromgyűrűbe zárt Budapesten maradt. 1945 után keletkezett jelentésekben, vallomásokban ugyanis felbukkan a neve mint olyan személyé, aki az ostrom alatt Budapesten valamilyen ítélkező fórum⁴⁰⁴ tagja vagy tanácsadója volt.⁴⁰⁵ Az bizonyos, hogy 1945. február 12-én szovjet hadifogságba került és a következő éveket a Szovjetunió kényszermunkatáborában töltötte.⁴⁰⁶ Borsost követően a bíróságvezető-helyettesi feladatokat valószínűleg Jánosi Ferenc hadbíró százados vette át,

⁴⁰⁰ Major, 1988: 107.

⁴⁰¹ Igen kétértelmű megfogalmazásban adta emlékeit Major Ákos, aki ekkoriban összefutott Dominich Vilmassal. Fenyegető vagy figyelmeztető szavait így idézte és kommentálta: „»Nem szeretném – támadt rám –, ha éppen elénk kerülne. Utóvégre tizenhét évvel ezelőtt együtt hordtuk a borjút.” – célzott a bakák háti felszerelésére.” Major, 1988: 107.

⁴⁰² Uo. 106.

⁴⁰³ Lásd a H.III.2089/44.-VII. számú rendelkezést a letartóztatásban lévő polgári egyénekről, 1944. december 4. s ugyanehhez a rendelkezéshez kapcsolt utasítást a szabadlábra helyezés végrehajtásáról. HM HIM HL IV. 82. 11. d. 1944.H.2089. 45–46.

⁴⁰⁴ A kutatás jelenlegi állapotában ez a kérdés még nem tisztázott. A különböző forrásokban szóba kerül a Vkf. bírósága III. az ostrom idejére Budapesten maradó része, szerepel tábori bíróság, amely a budapesti I. honvéd hadtest tábori bírósága is lehetne, de a források szerint lehetséges az is, hogy egy német-magyar vegyesbizottság jött létre, amely ítélkezett a politikai foglyok felett – ugyanakkor az adatokból sem állapítható meg minden kétséget kizáróan, hogy ez a fórum létrejött-e és valóban működött-e és nevesíthetően kiknek az ügyei kerülhettek elé.

⁴⁰⁵ Ugyanabból a dossziéból származó források: Budai József rendőr főhadnagy 104.885/1948.ÁVO.Nü. sz. jelentése a Rónai Ferenc és társai ügyében folytatott nyomozásról, 1948. 238–239.; Zách Ágoston kézzel írt emlékezése, dátum nélkül. 259–262. De szerepelnek az üggyel kapcsolatban adatok a Hollós Ervin, a BM II/5. osztály vezetője által elrendelt nyomozás anyagában is. Lásd: Határozat a nyomozás elrendeléséről a Nyilaskeresztes Párt fegyveres szervei által elkövetett háborús- és népellenes cselekmények ügyében, 1959. november 24. 20–23. ÁBTL 4.1. A-1114.

⁴⁰⁶ Neve szerepelt egy sajtóban közölt listán, amely a hadifogságba esett tisztokról állította, hogy az uzmányi táborban vannak és „jól érik magukat”. A borovicsi táborból pedig emlékszik rá Lám Béla. Lásd: „Tisztek üzennek az uzmányi fogolytáborból”, *Szabad Szó*, 1946. április 11.; Lám, 1998: 234.; A Magyar Nemzeti Levéltár hadifogolyadatbázisában is megtalálható a kartonja. Ennek adatai alapján 1945. február 12-én esett hadifogságba Budapesten és 1950. november 26-án távozott a 82. számú fogolytáborból, mert átadták máramaroszigeti 304. számú tábornak. Lásd: MNL OL X 10874. Azonosító: 852467.

legalábbis erre utal, hogy Nika Géza bíróságvezető-helyettesként emlékezett rá.⁴⁰⁷ A bíróságnak a Sopronkőhidára települése után működött egy csáktornyai kikülönített bírósága is, Simon Gyula hadbíró százados, majd vélhetőleg Kerényi Károly hadbíró százados vezetésével.⁴⁰⁸

A Vkf. bírósága III. működésére jelentős hatása volt a Nemzeti Számonkérés Szervezetének, amely erős nyomást gyakorolt a bíróság működésére és a vádemelést, valamint az ítéleteket is megpróbálta befolyásolni. Túlkapásaik és nyomozómunkájuk alapvetően befolyásolta azt is, hogy milyen tartalmú vallomások és akták kerülnek a Vkf. bíróságára. A kifejezetten nyilas politikai irányvonal mentén működő állambiztonsági szerv nyomozói nem riadtak vissza a legbrutálisabb vallatási módszerektől és különféle eszközökkel elkövetett kínzásoktól sem.⁴⁰⁹ Még a kevésbé fajsúlyosnak tűnő ügyekben őrizetbe vett személyekkel, vagy katonatiszti letartóztatottakkal szemben is alkalmaztak fizikai erőszakot, ahogy azt Tix Miklós tartalékos zászlós megörökítette naplójában:

„Zrínyi utcai politikai osztályon nekem jött három nyilas detektív – különböző kérdéseket adtak fel. Ami után tiltakoztam ezen eljárás miatt – hiszen engem csak tisztí járőr tartóztathat le –, megfenyegettek, hogy megvernek. Szemükbe nevettem, nem gondoltam az elkövetkező eseményekre! Nem tudták, mit csináljanak velem, átkísértek délelőtt a csendőrnnyomozókhoz a Margit körútra. Ott vallatni kezdtek, de nem olyan simán, mint én gondoltam. Gumibottal ütötték a hátamat, karomat, lábamat, hajamat, fületem tépték, karomat kicsavarták hárman-négyen, az ötödik kérdezett. [...] Fenyegettek, hogy feleségemet is behozzák és megverik! A vallatásomat hirtelen abba hagyták és felvittek a III. emeleti osztályra. Külső cellába tettek, enni egész nap nem adtak, cigarettám elvették, mindenem fájht [...]”⁴¹⁰

Az ilyen módszerekkel kikényszerített vallomásokból állították össze a jegyzőkönyveiket és a nyomozás eredményeit magukba foglaló jelentéseket. Hogy a Vkf. bírósága III. hadbíróinak tudniuk kellett arról, hogy a felvett vallomások törvénytelen módon és elfogadhatatlan eszközökkel lettek kicsikarva, annak egyszerűen térbeli okai is voltak. A Vkf. bírósága III. irodái a Margit körúti honvéd büntetőintézetben voltak elhelyezve, ahol az egyébként Naphegy téri központtal működő NSZSZ is rendelkezett a Margit körúton egy részleggel. Ott működött és folytatta kihallgatásait az a nyomozócsoport, amelynek Radó Endre csendőr százados volt a

⁴⁰⁷ Nika, 1998: 82.

⁴⁰⁸ Uo. 73.

⁴⁰⁹ Számítalan példa lenne említhető. A különféle gyanúsítottai és tanúvallomásokból, valamint a csendőrnnyomozók elleni nyomozás anyagaiból készült összefoglalóban is külön foglalkoztak a nyomozók módszereivel. A dokumentumot lásd: Varga József rendőr hadnagy (BM II/8. osztály) által készített összefoglaló jelentés a Nemzeti Számonkérés Szervezete elnevezésű nyomozó apparátus tevékenységéről, 1958. október 22. ÁBTL 4.1. A-1114. 6–13.; Kovács T., 2006: 88; Kovács Z. A., 2008a: 137–138 és 141.

⁴¹⁰ 1944. december 19-i bejegyzés. Tix, 1945

vezetője. A dokumentumértékű naplójegyzet alátámasztja, hogy a büntetőintézet III. emeletén működött Radó osztálya.

Nagy bátorság kellett a hadbírók részéről ahhoz, hogy a kikényszerített vallomásokra hivatkozva ejtsék a vádat vagy felmentő ítéletet hozzanak. Nika Géza 1944. december 2-án tárgyalta Papp Álmos, Czikkann-Zichy Móric Kertész István, Nemestóthy Dénes és Koós Ádám külügyi tisztviselők ügyét. Nika emlékei szerint a vád az volt a tisztviselők elleni, hogy ők készítették az 1944. október 15-én elhangzott kormányzói proklamáció szövegét, valamint kapcsolatot ápoltak a Kisgazdapárt egyes tagjaival.⁴¹¹ Kertész verziója szerint nem volt szó a kiáltványról, hanem az illegális pártokkal való kapcsolataik és a fegyverszüneti tárgyalások előkészítése miatt vették őket őrizetbe.⁴¹² Nika úgy emlékezett, a vádlottak a proklamáció készítésében való részvételt elismerték és azt vallották, hogy előjáróik, valamint a kormányzó utasítására írták a szöveget, amelyet nem állt módjukban megtagadni. Nika így ír a többiről, amelyből kiolvashatók a hadbírók félelmei:

„A másik vádpontot tagadták és arra hivatkoztak, hogy a nyomozás során azért tettek beismerő vallomást, mert súlyosan bántalmazták őket és a lábujjkörmeiket is leverték. Elrendeltem, hogy mind az öten vessék le a cipőiket. Megdöbbenve láttuk a bántalmazás visszamaradt nyomait. Az ügyész dr. S. Gyula⁴¹³, azon a ponton volt, hogy elejti a vádat. Én hozzáhajoltam és fülébe súgtam, hogy azt ne tegye, mert komoly bajba juthat. A további bizonyító eljárás során, miután semmi bizonyíték tagadásukkal szemben nem merült fel, hogy tényleg támogatták volna a fegyverszünet gondolatát és esetleg kapcsolatuk lett volna az úgynevezett ellenállási mozgalommal, a bíróság a tárgyalást befejezte és ítélethozatalra visszavonult. A tanácskozás nagyon rövid ideig tartott és a bíróság egyhangúlag felmentő ítéletet hozott, hivatkozva egyrészt a kötelesség teljesítésére, másrészt pedig a súlyos testi bántalmazásra, és egyben elrendeltük a vádlottak szabadlábra helyezését. [...] Szerencsém volt, hogy röviddel a fenti ítélethozatal után kitelepedtünk Sopronkőhidára, mert Budapesten báró Kemény Gábor külügyminiszter „halálra” keresett a felmentő ítélet miatt. Ezt a bíróságvezető⁴¹⁴ adta tudtomra mosolyogva.”⁴¹⁵

A történetet alátámasztja, hogy az 1946-ban Nika Géza ellen zajló népbírói eljárás során Kertész István – akkor már meghatalmazott miniszterként – a hadbíró védekezését segítő tanúvallomást tett, amelyben elmondta, hogy Nika korrektül vezette a tárgyalást és felmentő ítéletet hozott, annak ellenére, hogy a bíróságnál elfekvő iratokból bizonyítható volt a

⁴¹¹ Nika, 1998: 47–48.

⁴¹² Kertész, 1995: 41.

⁴¹³ Simon Gyula.

⁴¹⁴ Dominich Vilmos.

⁴¹⁵ Nika, 1998: 48–49.

bűnösségük. Megerősítette azt is, hogy a kényszerre hivatkozva visszavonták a vallomásaikat.⁴¹⁶

Az idősebb Fürjes Sándor és ifjabb Fürjes Sándor, valamint Nagy Ferenc ellenállási csoportjának ügyében⁴¹⁷ felmentő ítéletet hozó törvényszék egy tagját – Jánosi Ferenc emlékei szerint az elnökét – a nyomozók Órendy Norbert csendőrezredes, a Nemzeti Számonkérés Szervezete vezetőjének parancsára tartóztatták le, az illetékes parancsnok pedig feloldotta az ítéletet.⁴¹⁸ Órendy a következőképpen világított rá a nyomásgyakorló mechanizmusra. A magától Szálasi Ferentől származó és Vajna Gábor belügyminiszter jelenlétében kiadott parancs értelmében előbb magához kérette Dominich Vilmos bíróságvezetőt és elmondta, hogy ebben az ügyben nem lett volna szabad felmentő ítéletet hozni. Ezt követően megkérdezte, hogy kik voltak a tanács tagjai, valamint kérte – mint fogalmazott – „a titkos ítélkezési jegyzőkönyvet tartalmazó boríték felnyitását”. Kérését megtagadták, mire Dominich-csal együtt telefonált Leventeujváry Nándornak, akinél a Szálasi által kiadott parancsra hivatkozott. A HM 13. osztályának vezetője így engedélyezte a dolgot. A boríték felbontása után kiderült, hogy kik szavaztak a halálos ítélet hozatala ellen. Órendy két személlyel szemben adott ki elfogató parancsot, akik közül csak egyet sikerült kézre keríteni.⁴¹⁹ Dominich Vilmos az ügyben az addig a vádat képviselő Jánosi Ferencet bízta meg azzal, hogy folytassa le újra az eljárást, immár tárgyalásvezető bíróként és figyelmeztette, hogy halálos ítéletet kell hoznia, mert különben a

⁴¹⁶ Kertész István vallomása az 1946. november 9-én tartott folytatólagos tárgyalási napon. Hasonló értelemű tanúvallomást adott a nyomozás során a Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Osztályának Papp Álmos is. Lásd a jegyzőkönyvet: BFL VII.5.e 18552/1949. és ÁBTL 3.1.9. V-98660/1.

⁴¹⁷ Az ellenállók között volt a HM 22. (veszteségi) osztályán dolgozó id. Fürjes Sándor tartalékos százados és fia, ifj. Fürjes Sándor hadnagy, a budapesti karhatalmi zászlóalj 2. századának parancsnoka. Érintkezésbe lépve a Nagy Ferenc hadnagy és Berkó Sándor hadnagy körül kialakult csoporttal, arra szövetkeztek, hogy megmentsek a budapesti hidakat és létfontosságú műtárgyakat a háborús pusztítástól. Kovács Zoltán András az erről szóló értekezésében hidakat és „műemlékeket” említ, ám valószínűleg a csoport ügyére később vádlóként, majd tárgyalásvezető bíróként ismerő Jánosi Ferenc megfogalmazása a pontosabb: hidakról és műtárgyakról volt szó (feltételezzük: a katonai értelemben lényeges objektumokról, a város életének működtetéséhez és lakossága ellátásához szükséges műtárgyakról). A csoport tagjait 1944. november 10-11. folyamán vették őrizetbe a nemzeti számonkérés katonai alosztályának nyomozói. Lásd: Jánosi Ferenc önéletrajza, amely feltehetően a HM Katona Politikai Osztályon történt kihallgatásai során, dátumozás nélkül készült, valószínűleg 1945 november-december folyamán BFL XXV.2.b 81719/1949. 161–166. lap; Keleti Jövő Csoport szócikk. Liptai (szerk.), 1987: 152; Kovács Z. A., 2008a: 135–137.

⁴¹⁸ Az esetről két különböző időpontban és szituációban is egybehangzóan nyilatkozott Jánosi Ferenc hadbíró százados, aki az első tárgyaláson a vádat képviselte. Lásd: Jánosi Ferenc önéletrajza, amely feltehetően a HM Katona Politikai Osztályon történt kihallgatásai során, dátumozás nélkül készült, valószínűleg 1945 november-december folyamán BFL XXV.2.b 81719/1949. 162. lap; Jánosi Ferenc HM Katonapolitikai Csoportfőnökségen tett tanúvallomási jegyzőkönyve, 1948. július 21. BFL XXV.2.b 6647/1947. Órendy szerepéről lásd: Órendy Norbert gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya, 1946. február 10. Itt: 10-52.148/59. számú vizsgálati dosszié II. kötet. HM HIM HL BKB 0050/1959.

⁴¹⁹ Órendy Norbert gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya, 1946. február 10. Itt: 10-52.148/59. számú vizsgálati dosszié II. kötet. HM HIM HL BKB 0050/1959.

saját szabadságát veszélyezteti. Jánosi ismét áttanulmányozta iratokat és jelentette, hogy nem tud halálos ítéletet hozni, mire a bíróságvezető továbbra is hangsúlyozta, hogy veszélynek teszi ki magát.⁴²⁰ Jánosi és a tanács végül ismét felmentő ítéletet hozott, miután – Nagy Ferenc emlékei szerint – egy második, sőt, harmadik tárgyalásra is sor került.⁴²¹ Dominich Vilmos bár szemrehányásokat tett Jánosinak, de nem tett semmit a dolog ellen, inkább azt tanácsolta, hogy jól fogalmazza meg az ítéletet, mert kétli, hogy azt az illetékes parancsnok elfogadná.⁴²² Órendy Norbert csendőr ezredes ezt követően személyesen vonta kérdőre és fenyegette meg Jánosi Ferencet. Később Sopronkőhidán Nika Gézával is ordítózott, amiért Kapotsfy Béla ezredes (más forrásban nyugállományú alezredes), győri városparancsnok ügyét félretétellel lezárta és szabadlábra helyezte őt.⁴²³

A nyomásgyakorlás azonban nemcsak a színpalak mögött, hanem nyíltan is működött. Annak ellenére, hogy a hűtlenségi ügyeket zárt ajtók mögött kellett volna tárgyalni, a Bajcsy-Zsilinszky Endre – Kiss János és társai ügy esetében ez nem így történt. A nyilas állambiztonság tagjai ugyanis ebből az alkalomból valóságos erődemonstrációt tartottak, a és a nyomozást vezető Radó Endre csendőr századossal az élen fenyegető légkört teremtettek a Margit körüti tárgyalóteremben.⁴²⁴ Rajtuk kívül jelen volt még a források szerint egy bizonyos Sütő, vagy

⁴²⁰ Jánosi Ferenc HM Katonapolitikai Csoportfőnökségen tett tanúvallomási jegyzőkönyve, 1948. július 21. BFL XXV.2.b 6647/1947.

⁴²¹ Lásd: Nagy Ferenc nyilatkozata Jánosi Ferenc hadbíró századosról, 1945. november 7.; Fürjes Sándor nyilatkozata Jánosi Ferenc hadbíró századosról, 1945. november 8. BFL XXV.2.b 81719/1949. 181–183. lap.

⁴²² Jánosi Ferenc HM Katonapolitikai Csoportfőnökségen tett tanúvallomási jegyzőkönyve, 1948. július 21. BFL XXV.2.b 6647/1947

⁴²³ Nika emlékei szerint Kapotsfy „bűne” az volt, hogy megakadályozta egy Győr határában kényszerleszállást végrehajtó amerikai gép pilótájának a meglincselését és a genfi egyezmény szellemiségével összhangban a városban hadifogolytáborba helyezte. Az üvöltöző Órendy vádaskodásait a hadbíró azzal hátrította el, hogy nincs joga vele így beszélni, mert ő csak a vezérkar főnökének van alárendelve mint független bíró. A felsőbbség említése megtette a hatását, s mivel Kapotsfy semmiféle bűncselekményt nem követett el, nem volt mit tenni, hiába tartotta Órendy „hazafiatlannak” az ezredes cselekedetét. Lásd: Nika, 1998: 72; Órendy viszont úgy emlékezett, hogy egy angol gépről és annak pilótáiról, tehát több személyről volt szó, s Kapotsfy „bűne” az volt, hogy megvendégelte és dicsérte őket. A történetben szereplő lincshangulat elemét viszont érdekes módon ő is alátámasztja. „Lehet, hogy én akkor az illetéktelenséget kimondó hadbírónak valami olyasmit mondhattam, hogy ti csak paragrafus emberek vagytok, de az étellel nem számoltok, mivel a nép, a birtok környékének [ahol a repülő leszáll – Sz. D.] lakossága fel volt háborodva a szabadlábra helyezés miatt. Én akkor újra lefogattam Kapotsfyt saját érdekében.” Órendy Norbert gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya, 1946. február 10. Itt: 10-52.148/59. számú vizsgálati dosszié II. kötet. HM HIM HL BKB 0050/1959.

⁴²⁴ Erről az eseményről a tárgyalás résztvevői közül a bíróság tagja, Hajnácskóy László csendőr ezredes, az egyik vádlott, Révay Kálmán ny. huszárszázados, az egyik védőügyvéd, Kelemen Kornél és Jánosi Ferenc hadbíró százados is egyaránt megemlékezett. Tehát az esemény különböző helyzetben lévő szereplői egyaránt arról tanúskodnak, hogy fenyegető volt a nyomozók jelenléte. Lásd: Hajnácskóy László kihallgatási jegyzőkönyve, Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya, 1945. november 23. BFL XXV.1.a 2218/1946.; Kelemen Kornél tanúvallomási jegyzőkönyve, H. M. Katonapolitikai Csoportfőnökség, 1948. június 10. és Jánosi Ferenc tanúvallomási jegyzőkönyve, H. M. Katonapolitikai Csoportfőnökség, 1948. július 21. BFL XXV.2.b 6647/1947.; Révay, 1946: 8–9.

„Süttő testvér”, aki valószínűleg Sütő Gyulával volt azonos (1939–1942 között az a Nyilaskeresztes Párt képviselője, 1944-ben pedig Kovarcz Emil munkatársa volt).⁴²⁵

A Sopronkőhidára történt kitelepüléssel úgy tűnhetett, a Vkf. bírósága III. és foglyai megszabadulnak az átvitt értelemben és szó szerint értendő „számonkérők” közelségétől. Ez igaz volt abban a tekintetben, hogy a Nemzeti Számonkérés Szervezete Sárvára költöztette a központját (egy másik része Budapesten maradt), illetve nyomozórészlegei sem kerültek a bíróság mellé Sopronkőhidára. Így valószínűleg mind a különbíróság, mind a vizsgálati foglyok élete könnyebb lett: nem ismert ugyanis olyan forrás, amely Sopronkőhidán történt kínvallatásokról szólna. A közvetlen kapcsolat viszont nem szűnt meg a belüggyel és a nyilas állambiztonsági szervekkel.

A Sopronkőhidán tartott foglyok több csoportra oszlottak. Maga Vajna Gábor belügyminiszter is többször tett látogatást a fegyintézetben és igyekezett nyomást gyakorolni a szigorú ítéletek meghozatalára: „aprítani, aprítani” – mondta Nika Géza emlékei szerint.⁴²⁶ (Megjegyzendő, hogy Vajnával ellentétben arról nincs adatunk, hogy Kovarcz Emil személyesen ellenőrizte volna a bíróságot, amely politikai felelőssége alá tartozott.) Ráadásul Vajna rendelkezett a védőőrizeteseik sorsa felett, akiknek őrzését magyar és részben német SS őrség látta el, felügyeletüket pedig végsősoron a Nemzeti Számonkérés Szervezetének egy kiküldöttjére bízták. A hadbírók iránti bizalmatlanság jelét, valamint a „mindennapos” stresszt és nyomasztást Barcsay Árpád nyugállományú csendőr alezredes jelenléte biztosította. Róla először az 1945. március 1-jei naplóbejegyzésében tett említést Almásy Pál, melyben a hadbírók feletti „nyilas ellenőrnek” nevezte.⁴²⁷ Egy korabeli összeállítás megfogalmazásában Barcsay a „N. SZ. K. (Nemzeti Számonkérő Különítmény) kiküldöttje” volt.⁴²⁸ Korábbi politikai pályafutását tekintve régi nemzetiszocialista, aki végül Szálasi Ferenc mozgalmában lelt otthonra.⁴²⁹ Részt vett az úgynevezett „Fekete Front”, a Szálasi személyes védelméért felelős csoport és a Nyilaskeresztes Párt „rendvédelmi” alakulatainak megszervezésében, s vezető szerepet töltött be az Országos Pártvédelmi Osztályon. Egy nyilaskeresztes – tehát fegyveres párttagokból álló – „nyomozócsoport” vezetőjeként 1944. október 16-ától

⁴²⁵ Láss róla néhány adatot: Taller, 2017: 73. és 99.

⁴²⁶ Nika, 1998: 45–46.

⁴²⁷ 1945. március 1-jei bejegyzés. Almásy egyébként az Árpád helyett tévesen Ákos keresztnevet használ. Almásy, 1984: 132.

⁴²⁸ A „hadbírók tagjairól” készült listát nagy valószínűséggel nem sokkal az események után készítették. SOM – HK K.80.425.1

⁴²⁹ Az 1930-as évek elején már részt vett a Böszörmény Zoltán-féle Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt munkájában, egy ideig annak főcsoportvezetője volt. A korabeli sajtóban megjelent cikkek szerint aktív részese volt a különböző „nyilaskeresztes” pártok és nemzetiszocialista személyiségek közötti torzsalkodásoknak. Rövid ideig a tolnai gróf Festetics Sándor-féle párt biztonsági főnöki tisztségét is betöltötte. 1937-ben rövid életű pártot is alapított Magyar Fajszocialista Párt néven, majd Szálasi Ferenc híve lett.

személyesen vett részt letartóztatásokban, ingatlanok és vagyontárgyak lefoglalásában. 1944 végén társaival együtt Sopronkőhidára települt át.⁴³⁰ Itt már volt neki „ismerőse” a védőőrizetesek között, ugyanis az ő emberei fogták le 1944. október 15-én Jávor Pált és tartották fogva egy Pasaréti úti villában más lefogottakkal együtt. Később Barcsay birtokba vette Jávor otthonát, ahova az őrizetében lévő színészt is magával vitte.⁴³¹ A saját otthonában fogolyként, a manzárdszobába lakoltatott Jávor Pált még azzal is megalázták, hogy egy cédulára felírt szöveget betanulva, két óránként jelentkeznie kellett a nyilas őrségnél és elmondania, hogy:

„Én, Jávor Pál, fajtámmal és nemzetemmel szemben gyalázatosan viselkedtem, amiért most áldozatot hozó testvéremnél tisztelettel jelentkezem.”⁴³²

A színész rémálomszerű kapcsolata Barcsayval tehát Sopronkőhidán folytatódott. Barcsay széleskörű jogosítványokkal rendelkezett. A fegyintézetben szemléket tartott, kritizált, túlságosan enyhének találta a foglyokkal való bánásmódot.⁴³³ Mindemellett bírósági tárgyaláson elnökölt.⁴³⁴ Személyét általánosságban rosszindulatúnak és kegyetlennek tartották. Elterjedt róla, hogy elégedetlen a hadbíróóság működésével és a szóbeszéd szerint azt a kijelentést tette, hogy „kiszáradnak a bitófák” – utalva arra, hogy több kivégzést szeretne látni.⁴³⁵ Az „N. SZ. K.” és Sopronkőhida között az összekötői funkciót egy bizonyos Tóth százados látta el (pontos kilétét még nem sikerült megállapítani).⁴³⁶

Rendelkezünk adatokkal arra vonatkozóan is, hogy legkorábban 1944 novemberétől, majd miután decemberben a Vkf. bírósága III., másik cégérét említve, Kovarcz-féle bíróság áttelepült Sopronkőhidára, történtek, történhetek olyan kihallgatások is a fegyintézetben, amelyeket az Államvédelmi Központ nyomozója, Kun László csendőrszázados, valamint Pethő Tibor, a miniszterelnökséghez berendelt törvényszéki tanácselnök (a nemzetvezető jogi irodájának vezetője) foganatosított. Erről tanúskodnak azok az emigráció tagjaiból álló Magyar Történelmi Kutató Társaság által Amerikában publikált dokumentumok, amelyek „Sopronkőhidai

⁴³⁰ Kovács Z. A., 2008b: 348. Illetve lásd a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának egyik nyomozása során keletkezett jelentést Barcsay Árpád és Schréter Miklós ügyében, 1945. szeptember 28. BFL XXV.2.b 3698/1948

⁴³¹ Jávor Pál, 1989: 11–12.

⁴³² Uo. 12.

⁴³³ 1945. március 12-i és 14-i bejegyzések. Almásy, 1984: 147–148.

⁴³⁴ A történelmi értékét tekintve legjelentősebb ilyen eset az 1945. márciusában tárgyalt ügy volt, melyben mások mellett Rajk László és Földi Júlia is szerepeltek.

⁴³⁵ 1945. március 1-jei bejegyzés. Almásy, 1984: 132; Révay Kálmán megfogalmazásában: „...az örültek házából egyenesen bíróságunkra szabadított Barcsay csendőr alezredes azonban még húsvét előtt vért akart látni. Ilyen különös óhajai voltak.” Lásd: Révay, 1946: 101.

⁴³⁶ A hadbíróóság tagjairól készült lista. SOM – HK K.80.425.1

kihallgatások” néven váltak ismertté a téma kutatói számára.⁴³⁷ Az Államvédelmi Központ 5425/1944. számon elrendelt kihallgatásai során felvett jegyzőkönyvek ugyanakkor zömükben még Budapesten születtek a Melinda út 24. szám alatt 1944. október 20-tól kezdve. A kihallgatott személyek többsége a kormányzó környezetéből és a legmagasabb körökbe tartozott és alapvetően az 1944. október 15-i eseményekkel kapcsolatban hallgatták ki őket. Közülük nem került mindenki Sopronkőhidára, s a közzétett jegyzőkönyvek sem valószínű, hogy Sopronkőhidán készültek. Azonban ez nem zárja ki, hogy azok esetében, akiket a fegyintézetbe szállítottak – ilyen volt többek között Hardy Kálmán, Veress Lajos, Ruzsiczay Rüdiger Imre, Jungerth-Arnóthy Mihály, Utassy Loránd, Hennyey Gusztáv – azokat kihallgatásoknak vetették alá. Pethő Tibor azonban más ügyben biztosan járt a fegyintézetben és volt alkalma figyelemmel kíséreni az ottani történéseket, hiszen Rajk Endre kérésére, tájékozódott Rajk László ügyéről, és több alkalommal is beszélt vele.⁴³⁸

Összegezve megállapítható, hogy az a személyes autoritás, amely korábban a vezérkari főnök pozíciójából és talán nem túlzás, személyes habitusából következett és képes volt jelentősen befolyásolni a Vkf. bírósága működését, 1944. október 15. után részekre tagolódott és egyszerre többen, több irányból kívánták befolyásolni az ítélezést. E felelősi kör azonban jelentős részben rekonstruálható, még ha nem is tudunk minden részletet a szereplők tevékenységéről. Úgy tűnik, hogy a bíróságnak, ha nem is a napi működését, de az érzékeny ügyeket igenis figyelemmel kísérő Szálasi Ferencen kívül a döntő politikai felelősséget Kovarcz Emilre, míg a jogi felelősséget az illetékes parancsnoki jogok szempontjából Syposs Jánosra ruházták, de láthatjuk Beregfy Károly és Feketehalmy-Czeydner Ferenc szerepét, valamint azt, hogy a nyomozószerveken keresztül és személyes súlyával is aktívan próbált beavatkozni a bíróság életébe Vajna Gábor belügyminiszter – mindezt a minél szigorúbb megtorlás érdekében.

2.7 A háttérbe szorult Soproni M. Kir. Országos Fegyintézet és Szigorított

Dologház

Ahogy 1918-ban, úgy 1944 őszén sem került teljes katonai birtokbavétel alá a Soproni Királyi Országos Fegyintézet. A fegyintézeti adminisztráció helyben maradt, csak úgy, mint a

⁴³⁷ A fotomechanikus eszközzel készített, gyenge minőségű, helyenként olvashatatlan másolatoknak két példánya érhető el az OSZK könyvtári állományában OD 32.186 és OD 32.190 raktári jelzetek alatt. *Titkos történelmi adatok : az 1944 okt. 15-i események, sopronkőhidai kihallgatások* (Englewood, New Jersey: Magyar Történelmi Kutató Társaság, 1977); *A m. kir. Belügyminisztérium Államvédelmi Központ 5425/1944 sz. alatt elrendelt kihallgatások anyaga : sopronkőhidai kihallgatások*, 1981.

⁴³⁸ Zinner, 2014, 2. köt.: 163; Hajdu, 1992a: 143–154.

köztörvényes elítéltek egy része. Ami a fegyintézet vezetését illeti, az igazgatói tisztet ekkoriban Stráner Ernő töltötte be. Főtisztek Trenka András, Babella Vilmos és Dénes Gyula voltak, az őrség élén pedig Németh Gyula állt. A lelkészi szolgálatot Geiszbühl Mátyás római katolikus pap és Bárdosi Jenő evangélikus lelkész látták el.⁴³⁹

A fegyintézet részleges megszállása 1944 novemberétől zajlott. Hogy Sopronkőhidát pontosan mikor és milyen céllal szemelték ki a nyilas kormányzat szereplői, arra csak következtethetünk. 1945-ben a Budapesti Népbíróság előtt figyelemreméltó vita bontakozott ki erről Budinszky László volt igazságügyminiszter és Vajna Gábor volt belügyminiszter között. A népbíróság Budinszky felelősségét azzal kapcsolatban is vizsgálta, hogy milyen szerepet játszott 47 fő politikai fogolynak a nyugatra történt elszállításában (a tárgyalás során a jegyzőkönyvek szerint nem tértek ki ennek a 47 főnek a kilétére). Bár az említett foglyok valószínűleg nem Sopronkőhidára, hanem Komáromba, majd Németországba kerültek, a tárgyaláson elhangzottak közvetve kapcsolatban álltak a fegyintézettel.

Budinszky szerint Vajna Gábor és Kovarcz Emil álltak elő az elképzeléssel, hogy a front közeledtével a büntetőintézeteket ki kell üríteni, s a (politikai) foglyokat előbb Nyugat-Magyarországon, majd Németországban kell elhelyezni. Vajna elmondása szerint a német hadvezetőség ragaszkodott ahhoz, hogy „a szélsőséges kommunista elemeket” összeszedjék a front mögötti területen, valamint ahhoz, hogy nem hagyhatók politikai foglyok a „harcoló arcvonalon” belül. Elmondása szerint erre az igényre a Honvéd Vezérkar hívta fel a kormány figyelmét. A végrehajtás érdekében Hajnácskőy László csendőr ezredes vezetésével létrejött egy tárcaközi bizottság a Belügyminisztérium VII. (közrendészeti és igazgatásrendészeti) osztálya és a Honvédelmi Minisztérium részéről küldött személyekből. A feladatot tehát – ahogy Vajna fogalmaz –, „az állambiztonsági szervek” hajtották végre, Hajnácskőy László és Ládai István belügyi államtitkár irányításával.⁴⁴⁰ Az eseménysor elindítására legkorábban az 1944. október 25. körüli napokban, Hajnácskőy kinevezése után és Szálasi Ferencnek a belügyi tárcánál tett látogatását követően kerülhetett sor.⁴⁴¹ Ha hihetünk Vajnának, ez a bizottság tárgyalhatta le az őrizetbevételeket, az emberek összegyűjtését és Németországba történő

⁴³⁹ Kimutatás a fegyintézet és szigorított dologház alkalmazottairól, akiknek Sopron-Kőhidatelepen tulajdonukat képező ingóságai vannak (feltehetőleg 1945-ben készült irat). Életrajzaikat lásd a Függelékben. SOM – HK K.80.425.1

⁴⁴⁰ Figyelembe veendő adalék, hogy Kovács Zoltán András szerint a háború utáni népbírósági eljárások során Ládai, aki feljegyzéseivel ugyan bőven adott át információt és lehetséges „muníciót” a politikai rendőrségnek, csak igen felszínesen szerepelt a Szálasi Ferenc és társai ellen indított peranyagokban, vizsgálatokban, de még a Nemzeti Számonkérés Szervezetének nyomozói ellen indított eljárásokban is a szerepét igen felszínesen érintették. Kovács Z. A., 2008b: 322.

⁴⁴¹ Bővebben lásd: Kovács Z. A., 2008a: 58–59.

kiszállítást (mindezt szerinte a politikai foglyok elhelyezésének nehézsége és a helyhiány is indokolta).⁴⁴²

A témát a minisztertanácson is megvitatták, ahol Budinszky – a védekezése szerint – felvetette, hogy nem lenne jó, ha Németországba vinnék a politikai foglyokat. Érdemi konfrontációt mégsem mert vállalni, különösen azután nem, miután Vajna és Kovarcz felvetették, hogy vállalja-e azért a felelősséget, ha a német csapatok „[...] le fogják mészárolni a letartóztatási intézetek foglyait.”⁴⁴³ Az 1945. december 11-én tartott tárgyalási napon Budinszky vitába keveredett Vajnával és makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy a belügyminiszter – aki nem nagyon akart emlékezni – támassa alá, hogy ő, az igazságügyi tárcavezető, ellenezte, hogy magyar állampolgárokat „külföldre” (Németországba) adjanak ki. Budinszky azt kívánta kihámozni mindebből, hogy az őrizetükben állóknak tulajdonképpen az volt a személyes érdeke, hogy a magyar hatóságok felügyelete alatt maradjanak, hiszen máskülönben a németek elhurcolták volna őket, vagy ami még rosszabb, az életüket veszik. Lényeg, hogy ekkor került elő egy „két fázisú” logisztikai elképzelés, melynek elhelyezési és szállítási helyszínei Komárom és Sopronkőhida voltak. Így vallott erről Vajna:

„Arról volt szó, hogy az egész kőhidai fegyházat megkapjuk, még a vádlott úrral⁴⁴⁴ tárgyalunk arról, hogy a kőhidai fegyházat erre a célra rendelkezésre fogják nekünk bocsátani, hogy a raboknak Magyarország területét ne kelljen elhagyniok. Közben azonban nehézségek adódtak, nehezen ment a kiürítés, Vácot meg Márianosztrát kiürítették, mindezek miatt eltolódás történt és már nem tudtuk megkapni a kőhidai fegyházat úgy, ahogy arra szükség lett volna.”⁴⁴⁵

A volt belügyminiszterből nehéz volt kihúzni további részleteket. A fenti szövegben rejlő cinizmusra rávilágít az a tény, hogy annak érdekében, hogy Sopronkőhidára telepíthessék a politikai szempontból fontos fogvatartottakat, előbb éppen más magyar állampolgárok Németországba szállításáról döntöttek. Ők a visszaeső bűnözők, azaz a szigorított dologházi büntetésüket töltő fegyencek voltak. Hogy helyet szabadítsanak fel, ezért először tőlük, összesen 516 főtől kellett megszabadulni. A szó szerint vett térfoglalás első vesztesei tehát a köztörvényes elítéltek voltak, akiket 1944. november 24-én szállítottak Németországba

⁴⁴² Vajna Gábor tanúvallomása. A Budapest Népbíróság Budinszky László ügyében 1945. december 11-én tartott tárgyalásának hiteles gyorsírói jegyzőkönyve. BFL XXV.1.a 4349/1945. 258–259. lap.

⁴⁴³ A Budapest Népbíróság Budinszky László ügyében 1945. december 7-én tartott tárgyalásának hiteles gyorsírói jegyzőkönyve. BFL XXV.1.a 4349/1945. 125. lap.

⁴⁴⁴ Budinszky Lászlóval.

⁴⁴⁵ Vajna Gábor tanúvallomása. A Budapest Népbíróság Budinszky László ügyében 1945. december 11-én tartott tárgyalásának hiteles gyorsírói jegyzőkönyve. BFL XXV.1.a 4349/1945. 264. lap.

hadimunkára.⁴⁴⁶ Így emlékezett meg erről Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkész (Hetény János tolmácsolásában):

„Pánikhangulat uralkodott. Tudták, érezték, hogy a halálba viszik őket. Volt, aki elkeseredésében összetörte cellája berendezését, volt, aki azzal vigasztalta magát, hogy útközben megszökik. Egyik-másik könnyek közt búcsúzott el a lelkésztől. A kísérő keretlegénység már felsorakozott. Kihirdették, hogy (csak) hadimunkára viszik őket, s aki rendesen dolgozik, idő előtt szabadul. De aki szökni próbál, felszólítás nélkül lelövik. Ma már tudjuk, hogy a rabok sejtése valóra vált, csak 10 százalékuk került haza, s ez a néhány rémtörténeteket beszél élményeiről.”⁴⁴⁷

Németh Gyula szerint a kiürítés célját nem közölték a fegyintézet vezetésével. A fegyőrök és Stráner Ernő igazgató későbbi elbeszélése szerint ezért megfelelő iratok hiányában az újonnan hozott politikai foglyokat a fegyintézet alkalmazottai először nem kívánták befogadni. Stráner, aki magánál az igazságügyminiszternél, Budinszky Lászlónál tiltakozott, úgy emlékezett, hogy a tárcavezető közölte vele, hogy a minisztertanácson hozzájárult az elhelyezéshez. Mi több, maga Budinszky László is Sopronkőhidára költözött és a fegyintézeti igazgató lakását vette igénybe.⁴⁴⁸

A Soproni M. Kir. Országos Fegyintézet és Szigorított Dologház felbolydult világába a legelőször beszállított, politikai okokból őrizet alá helyezett személyek valószínűleg nem a Vkf. bírósága III. foglyai, hanem az úgynevezett védőőrizetesek voltak. Az események kronológiai rekonstruálása kissé bizonytalan. Stráner Ernő igazgató november első napjaira teszi ezt az időpontot, míg a Papp István által összeállított kronológiában október 31. szerepel.⁴⁴⁹ Az első, kontrollforrásokkal is igazolható transzport azonban 1944. november 18-án történt, amikor Budapestről letartóztatásban lévő politikai foglyokat és védőőrizetéseket szállítottak a fegyintézetbe.⁴⁵⁰ Őket követték a Vkf. bírósága III. vizsgálati foglyai, valamint a Margit körúti katonai büntetőintézetben büntetésüket töltők (vagy azt éppen megkezdők) egy része.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ Németh Gy., 1980a: 11.

⁴⁴⁷ Hetény, 1984

⁴⁴⁸ Németh Gy., 1980a: 8.

⁴⁴⁹ Uo. 11.; Papp, 1970: 8.

⁴⁵⁰ A legpontosabb e tekintetben a Szávay Edit vázlatai mellett dokumentumok facsimile másolatát is tartalmazó kiadvány, amelyben egy kézzel írt lista található a védőőrizetesekről. Ennek alapján a legkorábbi sopronkőhidai átvételi dátum 1944. november 18. Ebben a társaságba tartozott Pattantyús Ábrahám Dezső is, akit 1944. november 11-én tartóztattak le, majd a Margit körútra került, ahonnan Sopronkőhidára szállították (értelemszerűen ez csak november 11. után volt lehetséges). Jávor Pál a naplójegyzeteihez fűzött visszaemlékezésében már november 28-i élményeit Sopronkőhidához köti. Szávay–Szabó, 1994; Hiller, 1988: 31; Kéry (szerk.), 2017: 168–169.

⁴⁵¹ Egy lényeges adalék: a Margit körúti katonai büntetőintézetben halálra ítélt és 1944. november 30-án kivégezt, az ellenállási mozgalomban részt vett Kóródy Béla újságírótól ismert egy olyan kézzel írt levél, amelyet 1944. november 28-ára keltezett és Sopronkőhidáról írt. Erre az lehet a magyarázat, hogy Kóródyt valamilyen okból már elszállíthatták Sopronkőhidára, azonban onnan visszavitték Budapestre, hiszen a felette ítélező Vkf. bírósága III. ekkor még nem tette át a működését Sopronkőhidára. A levelet lásd: PSZL 682. f. 1. ő. e. 288–289. lap.

Budapestről az utolsó csoportot 1944. december 24-én indították útba (a szovjet ostromgyűrű bezárulásának utolsó fázisában).⁴⁵²

A fegyintézeti alkalmazottaknak nem volt beleszólása sem a védőőrizeteseik, sem pedig a hadbírók, illetve a honvéd büntetőintézet őrségének ügyeibe,⁴⁵³ jóllehet, érintkezésük nem volt kizárható. Az első napok átmeneti állapota után nem felügyelheték a külső hatóságok által lefoglalt épületeket és a főépület épületszárnyát sem, szerepük csupán abból állt, hogy az utasítások alapján helyet biztosítottak a politikai foglyoknak, akiket a hadbírókat kísérő őrség kezelte és vette át.⁴⁵⁴ A hadbírókat, családtagjaikat és a bírósági apparátust az őrséget elszállásolták. Nika Géza például egy albérleti szobában helyezték el.⁴⁵⁵

2.8 Az iskola és a hadbírók

A bírósági apparátus 1944. december derekára települt át teljes létszámban Sopronkőhidára, ahol alkalmas helyet kerestek az irodáik számára és a tárgyalások megtartására. Erre a célra a fegyintézet kívüli iskola épületét rendezték be. Ez nem volt példa nélküli, a hadbírók ugyanis előszeretettel foglalták le az iskolaépületeket – Nika Géza szerint így tettek a keleti fronton töltött ideje alatt is, és a Vkf. bírósága III. Németországba történő kitelepülése során.⁴⁵⁶ A fegyintézet kerítésén belülről az iskola az alábbi szemszögből volt látható és érzékelhető a „cellás” Révay Kálmán számára:

„Túl a rácson tornyos épület, s a torony tetején szélkakas. Régi, kovácsolt vaskakas. A kakasos épület valamikor iskola volt, ma benne székel a vérbíróság. Itt tartják a látszattárgyalásokat.”⁴⁵⁷

A hangulatot jól jellemzi egy kép a „tárgyalóteremről”, amelyet Nika megörökített a visszaemlékezésében: „koromsötét, téli időben történt az ítélethirdetés az iskola tárgyalótermében. Az asztalon két égő gyertya között feszület.”⁴⁵⁸ A feszület és a gyertya eleme összekapcsolja a zárkaépületben kialakított siralomcella ugyancsak gyertyával és feszülettel

⁴⁵² Ebbe a csoportba tartozott Tix Miklós tartalékos zászlós is, aki börtönaplójában rögzítette az időpontot. Tix, 1945

⁴⁵³ Ilyen értelmű nyilatkozatot tett az események után nem sokkal Kuthy László vezérkari ezredes. Lásd: Jegyzőkönyv Kuthy László vezérkari ezredessel, soproni főispáni hivatal, 1945. április 26. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁴⁵⁴ Jegyzőkönyv Németh Gyula, sopronkőhidai országos fegyintézeti őrpáncsnokkal, 1945. május 4. Géppel írt, kézzel aláírt jegyzőkönyv. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 2. d.

⁴⁵⁵ Nika Géza, 1998: 50.

⁴⁵⁶ Uo.

⁴⁵⁷ Révay, 1946: 33.

⁴⁵⁸ A bizalmas ítélethirdetés Bajcsy-Zsilinszky Endre ügyében történt, a korareggeli órákban. Az eseményen állítása szerint Nika nem vett részt, elmondásból hallotta. Ugyanakkor ez jelen esetben lényegtelen, mert magáról a tárgyalóteremről nyilvánvalóan rendelkezett saját emlékekkel, hiszen maga is képviselt itt vádat, vezetett itt tárgyalást. Nika, 1998: 55–56.

ellátott látványát és a tárgyalóteremét.⁴⁵⁹ További párhuzam is adja magát. Elképzelve egy korabeli iskola elrendezését, érdemes elmerengeni azon, hogy a nevelési célokra kialakított iskolaépület, osztályteremmel, a diákok számára fenntartott padokkal, a táblával, a tekintélyt sugárzó tanári katedrával, a katedra felett felakasztott címerrel együtt – eleve olyan térnek lett kialakítva, amely értelemszerűen alkalmas volt egy bírósági tárgyalás megtartására. A szóban forgó hatóságok a rendkívüli helyzetben is természetesnek vették, hogy a működésük fenntartása érdekében megfelelő helyet keressenek, ahol érvényesülnek azok a térbeli sajátosságok, amelyek a bírósági tárgyalótermekben is megtalálhatók.

A bíróság Sopronkőhidán töltött időszakában a szolgálatot teljesítő hadbírók között voltak Szabó András, Simon Gyula, Nika Géza, Jánosi Ferenc, Nagy Árpád, Bényei László, Janszky László hadbíró századosok.⁴⁶⁰ Rövid ideig, 1945. március 10-től teljesített szolgálatot a hadbírószáron Horpácsy Frigyes hadbíró százados.⁴⁶¹ A forrásokban szerepelt Göbölös László hadbíró százados is, aki lehetséges, hogy szintén szolgált egy ideig Sopronkőhidán. Rá Kuthy László vezérkari ezredes jól emlékezett, hiszen úgy tapasztalta, hogy olyan hadbíró volt, aki segítette őket:

„[...] annak ellenére, hogy viselkedése már a nyilasok előtt gyanút keltett nem egyszer megtette azt is, hogy cellánkba, amelyben négyen voltunk elhelyezve⁴⁶², látogatóba bejött, ott hosszabb ideig tartózkodott, sőt ügyünkkel kapcsolatosan még tanácsokat is adott abból a célból, hogy védekezésünket elősegítse.”⁴⁶³

A képhez azonban hozzátartozik az, hogy Göbölös a 2. vkf. osztály volt vezetőjével és a magas rangú katonatisztekkel előzékenyen viselkedett, korántsem jelenti, hogy általában a fogvatartottak „pártján” állt volna, hiszen erre nincsen adatunk. Segítő viselkedésének okát, motivációit sem ismerjük. Szolgálatot teljesített még Sopronkőhidán Kerényi Károly hadbíró százados is, aki – ha azonos a Nika Géza által „K. Károly”-nak nevezett személlyel – Simon Gyula működése után átvette a csáktornyai kikülönített bíróság vezetését.⁴⁶⁴ 1945 februárjában úgy tűnik, hogy egy közelebről meg nem határozott „bizottsággal” együtt járt a fegyintézetben és értesüléseket osztott meg a politikai foglyokkal.⁴⁶⁵ Minden bizonnyal ügyek tárgyalásában is szerepet játszott, mert a kórházépületben fogvatartottak közé tartozó Szávay Edit, aki társaitól

⁴⁵⁹ Almásy, 1984: 45–46.

⁴⁶⁰ Életrajzokról bővebben a *Függelékben*.

⁴⁶¹ A hadbírószágot tagjairól készült listán is szerepel. Lásd: SOM – HK K.80.425.1

⁴⁶² Veress Lajos, Hardy Kálmán, Utassy Loránd, Kuthy László.

⁴⁶³ Jegyzőkönyv Kuthy László vezérkari ezredessel, soproni főispáni hivatal, 1945. április 26. MNL GyMSMSL IV.401.f (régijelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁴⁶⁴ Nika, 1998: 73.

⁴⁶⁵ 1945. február 6-i és 27-i bejegyzések, Almásy, 1984: 82 és 130.

értesült a hadbírók működéséről, úgy emlékezett rá, mint akit a Dominich-hoz képest „enyhébb” embernek tartottak.⁴⁶⁶ A hűtlenséggel vádolt Tóth Mihály alezredes 1945 decemberében készült tanúvallomásában Jánosi Ferenc és Kerényi hadbíró századosokat pozitív értelemben emelte ki, állítása szerint addig húzták és halasztották az ügyét, hogy annak tárgyalására csak 1945 márciusának közepén került sor, a hűtlenség büntettének vádját pedig a terhelő tanúvallomások ellenére ejtették és ügyében illetéktelenséget állapítottak meg.⁴⁶⁷ A forrásokban elszórtan említésre kerül egy bizonyos Kovács⁴⁶⁸ hadbíró százados és egy bizonyos Pálmai.⁴⁶⁹ Vitányi Iván és Pomozy Zoltán emlékei szerint az 1945. január 3–4. folyamán tárgyalta, Fisch Emil és Topa János kivégzésével végződő, számos vádlottat felvonultató perben egy bizonyos Keresztes Ferenc hadbíró képviselte a vádat. Vitányi neki köszönheti a szabadulását is, hiszen a hadbíró a kihallgatása során jó indulattal figyelmeztette, hogy nem érkezett meg róla semmilyen iratanyag Sopronkőhidára, ezért tagadásával szemben nem lehetett bizonyítékokat állítani.⁴⁷⁰ Vitányit ezért mindössze egy hónap szabadságvesztésre ítélték, amit kitöltöttek vettek. A hadbíró főhadnagyként említhető Balogh Antal tartalékos főhadnagy és Kecskés Mihály. Rajtuk kívül a forrásokban felbukkan még Hermann Gyula⁴⁷¹ karpaszományos őrmester, Imre Iván és Keresztély Endre, akik jegyzőkönyvvezetőként dolgoztak. A Budapesten maradtak közül a Margit körúton szolgáló Vargha Gábor hadbíró főhadnagy a Bajcsy-Zsilinszky Endre – Kiss János és társai ügyben mint a Kovarcz-féle bíróság nyomozásvezető hadbírója vett részt, míg Somóczi Lóránt karpaszományos őrmester jegyzőkönyvvezető volt.⁴⁷² 1945-ben már mindketten a Katona Politikai Osztálynál bukkantak fel, immár őrnagyi és századosi rendfokozatban. Nika Gézát és más hadbírókat is Somóczi Lóránt hallgatott ki, miután az amerikai hatóságok kiadták őket Magyarországnak.⁴⁷³

⁴⁶⁶ Szávay–Szabó, 1994: 13.

⁴⁶⁷ Tóth Mihály alezredes tanúvallomási jegyzőkönyve, Kat. Pol. Elhárító Alosztály, 1945. december 21. BFL XXV.2.b 81719/1949.; Tóth Mihály állítását részben megerősíti, részben árnyalja Révay Kálmán visszaemlékezése. Ő azt írta Tóthról, hogy „Fortuna különös kegyeltje. Pere a sopronkőhidai nagy ügyek miatt csak 1945 márciusában került főtárgyalásra. Az ügyész valóban 15 évet indítványozott. A hadbírószak azonban már kissé ideges volt és Miska bácsi ügyét rendes bíróság elé akarta utalni. Dominich erre letartóztatással fenyegette meg a tárgyalásvezető hadbírókat.” Lásd: Révay, 1946: 86.

⁴⁶⁸ A hadbírószak tagjairól összeállított lista. SOM – HK K.80.425.1

⁴⁶⁹ Török Adorján tanúvallomási jegyzőkönyve, HM Kat. Pol. Elhárító Alosztály, 1946. január 2. BFL XXV.2.b 81719/1949.

⁴⁷⁰ Vitányi, 2014: 101; Markos, 1971: 106–107; A per lefolyása során említi őt: Pomozy Zoltán életrajza, 1945. július 13. 3. oldal. PSZL 682. f. 1. ő. e. 29. tétel.

⁴⁷¹ A Bajcsy-Zsilinszky Endre – Kiss János és társai ügyben is ő volt a jegyzőkönyvvezető.

⁴⁷² Az általuk felvett kihallgatási jegyzőkönyveket lásd: HM HIM HL IV. 82. 11. d. 1944.H.2089.

⁴⁷³ Nika, 1998. A vonatkozó harmadik rész oldalszámozása a korábbiaktól eltér, így itt: 26–27.

A hadbíróóság állományában levő hadbírók egyéni értékelésére korlátozottak a lehetőségek. Többük esetében a volt politikai foglyok vallomásai és emlékei is ellentmondásosak, egy-egy személlyel kapcsolatban negatív és pozitív állítások is megjelennek. Általánosságban viszont elmondható, hogy többek működését teljes mértékben szabálykövetőnek, jóindulatúnak tartották, míg másoknál rosszindulatot, indokolatlan szigor érzékeltek a bíróság elé állított személyek. Abban sem ért egyet mindenki, hogy egyikük vagy másikuk elvakult volt-e, vagy a kényszerek nyomása alatt cselekvő ember benyomását keltette. A források csak az életben maradt és ezáltal, ha sok szenvedésen is átesett, de megkönnyebbült emberek véleményét tükrözhetik, míg a Sopronkőhidán kivégzettek nem szólalhatnak fel magukért. Figyelembe veendő, hogy az 1945-ben és az azt követő években felvett tanúvallomási jegyzőkönyvek a volt foglyoknak csupán kis részétől maradtak fenn, s hozzá kell tenni azt is, hogy a kivégzettek „nevében” is kevés olyan tanú nyilatkozni, aki közvetlenül, s nem hallomásos információk alapján vagy másodkézből származó elbeszélésekből alakíthatta ki mondandóját.

A vádlottak védelmét ellátó katonavédők közül a legtöbb vádlottat képviselő Török Adorján tartalékos huszár főhadnagy és Pinezich István nevei ismertek, akik igyekeztek a tőlük telhető legtöbbet megtenni védenekikért. Védőként ellátott még feladatokat a nyilasként – Kádár Gyula által a nyilas mellett szélhámosként – jellemzett Walton Ágoston – többek között Hardy Kálmán altábornagyot is ő védte és a fizetőképes, prominens személyeknek ajánlkozott fel.⁴⁷⁴

A peranyagok és a Vkf. bírósága III. iratainak hiányában az eljárások zöme rekonstruálhatatlan. Mégis vannak ügyek, melyekről töredékes információk állnak rendelkezésre. Az mégis megállapítható, hogy az ügydarabok vitele szinte folyamatos volt, rendszeresen tűztek ki és tartottak meg tárgyalásokat. Hogy a hadbírók milyen nyomás és megfelelési kényszer alatt dolgoztak, arra jó példa Bényei László esete. Bényei volt a tárgyalásvezető bíró Németh László János és Stelczer Lajos, illetve a győri ellenállók ügyében. A főtárgyalást 1945. február 8-án tartották. A hadbíró századosról Török Adorján, a vádlottak védője úgy vélekedett, hogy a legjobban képzett bírók közé tartozott, aki alapvetően a tárgyilagos és független ítékezés híve volt, sőt, amikor lehetősége nyílt rá, szabadlábba helyezéseket eszközölt.⁴⁷⁵ Bényei jóindulatának valós alapja is lehetett, ugyanis a sógora volt Szemes István repülő őrnagynak, akit az ellenállásban való részvétele miatt a kórházban tartottak védőőrizet alatt.⁴⁷⁶ Mégsem tudott sikeresen lavírozni, ahogy erről Török Adorján

⁴⁷⁴ Waltonnal kapcsolatban lásd: Hardy, 2008: 483–84; Kádár, 1984, 2. köt.: 770.

⁴⁷⁵ Török Adorján tanúvallomási jegyzőkönyve, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1946. január 2.BFL XXV.2.b. 81719/1949

⁴⁷⁶ 1945. február 16-i bejegyzés. Almásy, 1984:106.

fogalmazott: „csak akkor hozott szigorú ítéletet, amikor idegei nem bírtak teljes mértékben ellenállni a nyomásnak.”⁴⁷⁷ S éppen erre utal Almásy Pál, aki szerint Bényeinek négy korábbi ítéletét nem hagyták jóvá, mert túlságosan enyhének ítélték azokat, s „erre most persze produkált egypár szigorú ítéletet.”⁴⁷⁸ Ez lett Németh és Stelczer veszte is, akiket halálra ítelt a bíróság. Társaik között volt, aki életfogytiglant, illetve súlyos szabadságvesztésbüntetést kapott, de olyan is akadt, akinek ügyét polgári bírósághoz tették át.⁴⁷⁹ Némethet és Stelczert ugyan Bényei és a bíróság egyik tagja kegyelemre javasolta⁴⁸⁰, de az illetékes parancsnok, Syposs János vezérőrnagy elutasította az indítványt és megerősítette a halálos ítéletet, melynek végrehajtására 1945. február 16-án került sor.

A háborút követő felelősségre vonási eljárások folyamán a magyar hatóságok kezébe kerülő hadbíró századosok vallomásaiból több következtetés levonható az ügyviteli munkáról.⁴⁸¹ A folyamat illusztrációjaként állítható Nagy Árpád hadbíró százados esete, aki 1945. január 5-től teljesített szolgálatot a bíróságnál. Állítása szerint ezalatt körülbelül 50-60 ügydarabbal foglalkozott. Ebből 20-25 darab volt, amelyet a Vkf. bírósága I. és II. számú részétől kaptak. Ezeket az ügyeket, melyek délvidéki ügyek voltak, nyomozólevél kibocsátásával – ahogy fogalmaz: „félíg” – felfüggesztette, mert az érintetteket időközben Németországba deportálták (mivel nincs rá adat, feltételezhető, hogy nem is járták meg Sopronkőhidát). Kerültek hozzá a bíróság hatáskörén kívüli ügyek is: kb. 10 ügydarab motorkerékpár és gépkocsibeszerelés megtagadása miatti feljelentés, melyeket illetéktelenség miatt más bírósághoz tett át.⁴⁸² Így a rá bízott ügyek fele egyszerű papírmunkával végződött. A részére kiosztott, fennmaradó ügyekből négyet félretétellel fejezett be.⁴⁸³ Tárgyalásvezető bíróként két ügyben ítélte

⁴⁷⁷ Török Adorján tanúvallomási jegyzőkönyve, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1946. január 2. BFL XXV.2.b. 81719/1949

⁴⁷⁸ Bényeiről és a tárgyalásról bővebben: 1945. február 16-i bejegyzés. Almásy, 1984: 106–108.

⁴⁷⁹ 1945. február 8-i és március 5-i bejegyzések. Uo. 87, 137.

⁴⁸⁰ 1945. február 9-i bejegyzés, Uo. 90.

⁴⁸¹ A kutatás egy további iránya lehet minden töredékinformációt szívos munkával összegyűjteni és egy ügy- és perregisztert összeállítani.

⁴⁸² Nagy Árpád gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1945. december 31. BFL VII.5.e 18552/1949

⁴⁸³ Közéjük tartozott a Marschall Henrik százados, a Bánhidai Erőmű katonai üzemi parancsnoka ellen tett feljelentés ügye, Horváth Pál II. csendőr főhadnagy és Barabás Levente (máshol László) hadnagy elleni ügy, valamint a Palatinus Rudolf MÁV főintéző ügye és Reviczky Imre alezredes ügye. Marschall Henriket 1945. február 14-én, Reviczky Imrét 1945. március 5-én vette át Sopronkőhidán a büntetőintézet. Horváth Pállal, Barabás Leventével (Lászlóval) és Palatinus Rudolfal kapcsolatban a kutatás jelenleg nem rendelkezik többletinformációval és kontrollforrásokkal.

szabadságvesztésbüntetésre⁴⁸⁴ a vádlottakat, egy esetben illetéktelenséget állapított meg,⁴⁸⁵ és egy esetben hozott – végrehajtott – halálos ítéletet.⁴⁸⁶ Kevés Sopronkőhidán letárgyalt ügyről nyilatkozott Jánosi Ferenc, míg Nika Gézaról összesen négy ügyben tudjuk, hogy mint tárgyalásvezető bíróként szerepelt.⁴⁸⁷ A csáktornyai kikülönített bíróság munkáját irányító Simon Gyula azt vallotta, hogy Sopronkőhidán nem tárgyalt ügyeket. A muraközi ítélkezésről úgy számolt be, hogy annak során ő maga nem hozott halálos ítéletet, viszont kb. 150–160 főre mért ki szabadságvesztésbüntetést. Mindössze három halálos ítélet meghozataláról számolt be az ottani bíróság működésével kapcsolatban. Az említett ügyek azonban már nem a Csáktornya-környéki partizánügyek közé tartoztak, hanem fegyverrejtegető „nyilasok”⁴⁸⁸ ellen születtek. Simon szerint az aktájukat Szálasi Ferencnek be kellett mutatni – s a jelek arra utalnak, hogy ezek a személyek végül szabadlábra kerültek.⁴⁸⁹ Nagy Árpád vallomása rámutat arra, hogy a tárgyalásvezetőként vitt viszonylag kisszámú ügy mögött valójában értékelő és döntéshozó munka állhat a bírósági tárgyalásig el nem jutó ügyekkel kapcsolatban – így lehet tehát kontextusában látni egy hadbíró munkáját. Nem beszélve azokról az ügyekről, amelyben a hadbíró mint utasítható ügyész jár el, nyomozást vezet, vádat készít elő és vádat képvisel. Az ügyvitel intenzitásáról és a bíróság belső működéséről tehát csak óvatosan vonható le következtetés. Nagy, Jánosi, Nika és a hadbíró társaik valószínűleg csak a legszükségesebbekről tettek részletes vallomást, hiszen nem voltak érdekeltek abban, hogy részletesen beszámoljanak minden tárgyalásukról a nyomozók és a népbíróság előtt. Ráadásul az 1945-ben felvett kihallgatási jegyzőkönyveket olvasva gyakran úgy tűnik, hogy a nyomozókat leginkább azok az esetek érdekelték, amelyekkel kapcsolatban a legkönnyebb lehetett bizonyítani a népellenes és háborús bűncselekmények elkövetését, így nem feltétlenül törekedtek minden részlet feltárására.

⁴⁸⁴ A két év szabadságvesztésre ítélt Schwarcz Erzsébettel kapcsolatban a kutatás jelenleg nem rendelkezik többletinformációval. A másik ügyben Kosik Károlyt és Deutsch Tamást, tekintettel arra, hogy fiatalok voltak, 5 és 3 év szabadságvesztésre ítélték.

⁴⁸⁵ Nagy Árpád állítását megerősíti, hogy Lőcsey Ernő cellatársa, Tix Miklós a börtönben írt naplójában arról számolt be, hogy Lőcsey ügyében a hűtlenség vádját ejtették, így cselekményét izgatásnak minősítve, azt az I. hadtest hadbíróságához tették át. 1945. március 16-i naplóbejegyzés: Tix, 1945

⁴⁸⁶ Kádár Ernő Vendel, más forrásokban Kádár Klein Elek ügyében.

⁴⁸⁷ Nika Géza gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1945. december 21.; BFL VII.5.e 18552/1949.; Jánosi Ferenc gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1945. december 21. BFL XXV.2.b 81719/1949

⁴⁸⁸ Almásy Pál beszámolt arról, hogy 1945. február 26-án: „[...] szenzációba menő növedékeket hoztak be a csendőrök: 5 nemzetiszocialista nyilast. Raboltak, éjnek idején pisztollyal támadva benzint vittek el.” Nem sokkal később azonban változott a helyzetük, „Jellemző eset: a február 26-án behozott öt nyilas foglyot (a fegyveres rablókat) ma szabadlábra helyezték. 1945. március 5-én már arról számolt be, hogy Barcsay Árpád utasítására elszállították őket egy „számukra külön berendezett” internálótáborba. Almásy, 1984: 128, 136.

⁴⁸⁹ Simon Gyula gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1945. december 31. BFL XXV.1.a 2485/1946

2.9 Bitófa és golyófogó: Sopronkőhida mint kivégzési helyszín

A bírósági funkció betöltéséhez szükséges iskolaépület kiválasztása mellett az ítéletvégrehajtás helyszínének kialakítására is sor került. A fegyintézet gazdasági udvarának hátsó részén felállították a vesztőhelyet és a golyófogót.⁴⁹⁰ A bírósági és iskolai elrendezés egyes elemeit még a vesztőhelyen is megőrizték. Németh Gyula őrparancsnok, aki szemtanúja volt az 1944. december 24-i kivégzéseknek, úgy emlékezett, hogy a kivégzési hely előtt egy vélhetően emelvényen elhelyezett asztal – szóhasználatára szerint a kivégzettet „felvezették” – mögött foglalt helyet a bíróság, amely ilyenkor megszokott módon ismételt elvégezte a szokásos feladatát, újból felolvasva, kihirdetve a halálos ítéletet.⁴⁹¹ Lecsupaszítva és stilizálva a büntető (és nevelő) hatalom egyik legfontosabb térbeli megnyilvánulása, s akár jelképe is lehetne az íróasztal, amelyet az autoritást képviselő személy és a vele szemben álló vádlott között helyeznek el.

A vesztőhely kialakításának azért van nagy jelentősége, mert Sopronkőhida ekkor vált kivégzési helyszínné, korábban a fegyintézetben sosem hajtottak végre halálos ítéleteket. Ettől fogva viszont a kontinuitás fennmaradt, hiszen a szovjet hatóságok is hajtottak végre itt (vagy a környéken) halálos ítéleteket, amikor Sopronkőhida a Baden bei Wienben székelő szovjet katonai bíróság börtönként működött.

A kivégzések menetét leginkább a híres halott, Bajcsy-Zsilinszky Endre esetével lehet bemutatni, ugyanis az ő kivégzéséről születtek a legrészletesebb visszaemlékezések. Németh Gyula fegyintézeti őrparancsnok volt az egyik szemtanú, akinek az volt a feladata, hogy kiürítse a gazdasági udvart és őreivel biztosítsa a helyszínt. Hogy illetéktelenek ne legyenek jelen, az istállóba terelte a felügyelete alá tartozó köztörvényes fegyenceket.⁴⁹² A zárkaépületből nem tudták figyelemmel követni az eseményeket, a „kórháziak” viszont láthatták az előkészületeket. Szávay Edit, Pattantyús Ábrahám Dezső, Jávor Pál és Kádár Gyula egybehangzó emlékei szerint a az ablakból látták, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endrét a katonák kísérik a vesztőhelyre. Azonos benyomásuk volt arról, hogy Bajcsy-Zsilinszky emelt fővel ment, hősiesség jellemezte a lépteit.⁴⁹³ Kállay Miklós éppen a kertben tartózkodott, amikor a kivégzés történt, ő úgy emlékszik, hogy „egy deszkapalánk mögött folyt le az aktus.”⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ Jegyzőkönyv Németh Gyula országos fegyintézeti őrparancsnokkal, soproni főispáni hivatal, 1945. május 4. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 2. d.

⁴⁹¹ Uo.

⁴⁹² Uo.

⁴⁹³ Kéry (szerk.), 2017: 173; Kádár, 1984, 2. köt.: 771; Szávay–Szabó, 1994: 13; Jávor, 1989: 37–38.

⁴⁹⁴ Kállay, 1991, 2. köt.: 233.

Bárdosi Jenő, evangélikus fegyintézeti lelkészt 1944. december 23-án este 10 órakor értesítették, hogy másnap reggel 8 órára a kivégzésen meg kell jelennie a katolikus fegyintézeti lelkész társaságában. Reggel 5 órakor jelentkezett a fegyintézet hadbíróság fennhatósága alá tartozó szárnyában, ahol Bajcsy-Zsilinszky Endréhez vezették. Reggel 6 órakor megjelent egy katona és a hadbíróság elé vitték, ahol közölték vele a halálos ítélet jogerőre emelkedését, majd 10-15 perccel később visszavitték a cellájába. Bárdosi Jenő beszélgetett vele, úrvacsorát adott neki, levelet vett át és elbúcsúzott tőle. A lelkész a kivégzésen nem lehetett jelen, csak annak megtörténte után rendelték ki a holttest mellé rövid időre. Mielőtt Bajcsy-Zsilinszkyt elvezették két ór hozott neki bort, Soós István alhadnagy pedig pálinkát. Az örök tisztelettudóak voltak, Bajcsy-Zsilinszky, mindkettőjükkel kezet fogott az egyiknek azt mondta, hogy „legyen jó

magyar”, a másik, aki földije lehetett, megcsókolta a kezét.⁴⁹⁵ Németh Gyula országos fegyintézeti őrpáncsnok úgy idézte fel emlékeit, hogy Bajcsy-Zsilinszkyt fegyveres őrség vezette elő a szolgálati szabályzatban előírt négyzögben. A hadbíróság egy asztalnál foglalt helyet, a halálos ítéletet újra felolvasták.⁴⁹⁶ A kivégzést a hadbíróóság őrségének tagjai hajtották végre, Németh Mihály tizedes, Sztasák Máttyás őrvezető és Veszeli (más forrásokban: Veszely, Wessely) honvéd, akik Németh Gyula emlékei szerint a kivégzések idejére civilbe öltöztek.⁴⁹⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó szavai Németh Gyula szerint az alábbiak voltak: „Édes hazám, kedves feleségem, Isten veled” és „Isten szeme mindent lát.”⁴⁹⁸

1. táblázat A sopronkőhidai rabtemetőben eltemetett kivégzett és meghalt személyek, 1944–1945 ⁴⁹⁹		
Deutsch József	1901(?) (~43 éves) Festő, grafikus. Izraelita	1944. december 21. Golyó általi kivégzés
Getzler József ⁵⁰⁰ (Pesti / Fächer Barnabás)	Szül.: Sátoraljaújhely, 1920. október 4. (24 éves) Vegyésmérnök, kommunista mozgalmár. Izraelita	1944. december 24. Golyó általi kivégzés
Kreutz Róbert	Szül.: Budapest, 1923. január 3. (21 éves) Szakmunkás, Vasas ifi, a kommunista ifjúsági mozgalom tagja. Izraelita	1944. december 24. Golyó általi kivégzés
Pataky István	Szül.: Budapest, 1914. szeptember 21. (30 éves) Szakmunkás, Vasas ifi. Római katolikus	1944. december 24. Golyó általi kivégzés
Bajcsy-Zsilinszky Endre	Szül.: Szarvas, 1886. június 6. (58 éves) Politikus. Evangélikus	1944. december 24. Kötél általi kivégzés
Fisch Emil	Szül.: Kiskunfélegyháza, 1898. november 6. (46 éves) Vegyésmérnök. Izraelita	1945. január 9. Kötél általi kivégzés
Topa János	Szül.: Szatmárnémeti, 1919. november 8. (25 éves) Munkás. Református	1945. január 9. Kötél általi kivégzés
Kádár (Klein) Elek (Erő Vendel) ⁵⁰¹	Szül.: ? (huszonéves) Orvostanhallgató. Kikeresztelkedett zsidó, ⁵⁰² római katolikus	1945. január 15. Kivégzés
Odescalchi Miklós	Szül.: Tuzsér, 1902. május 6. (42 éves) Repülő hadnagy. Római katolikus	1945. január 21. Kötél általi kivégzés
Németh László János	Szül.: Zalaegerszeg, 1923. május 28. (21 éves)	1945. február 16. Kötél általi kivégzés

⁴⁹⁵ Jegyzőkönyv Bárdosi Jenő evangélikus, sopronkőhidai fegyintézeti lelkésszel, soproni főispáni hivatal, 1945. április 26. Hitelesített másolat. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁴⁹⁶ Jegyzőkönyv Németh Gyula, sopronkőhidai országos fegyintézeti őrpáncsnokkal, 1945. május 4. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 2. d.

⁴⁹⁷ Almásy, 1984: 55.; Jegyzőkönyv Németh Gyula, sopronkőhidai országos fegyintézeti őrpáncsnokkal, 1945. május 4. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 2. d.

⁴⁹⁸ Uo.

⁴⁹⁹ A táblázat adatait számos forrás megerősítik. Ezek közül kiemelendő: Almásy Pál naplója, a rabtemetőben elhelyezkedő sírokat jelező Sallay Jenő-féle vázlatrajz Lásd Sallay Jenő sopronkőhidával kapcsolatos iratait, 1945, SOM HK K.80.221.1–3. Valamint: Almásy 1984; Liptai (szerk.), 1987.

⁵⁰⁰ Számos helyen tévesen Pesti Barnabásként szerepel, ami valójában egy felvett név volt. Lásd: Liptai (szerk.), 1987: 257.

⁵⁰¹ A fiatal egyetemistáról kevés forrás áll rendelkezésre, nevét több helyen is másképp írják. A legtöbb helyen Kádár (Klein) Elekként szerepel, azonban a felette halálos ítéletet hozó Nagy Árpád hadbíró százados ügyében több helyen, így a vádiratban is Vendelként hivatkoznak rá. (Lásd: a Budapesti Büntetőtörvényszék B.XLIV. 18552/1949-11. sz. ítélete, 1950)

⁵⁰² Lásd: Németh A., 1993

	Joghallgató, műhelyírnök, karpaszományos tizedes. Római katolikus	
Stelczer Lajos	Szül.: Levél, 1914. március 9. (30 éves) Kereskedelmi ügyvezető. Evangélikus	1945. február 16. Kötél általi kivégzés
Dallos György	Szül.: Szeged, 1910. május 14. Elektromérnök. Római katolikus ⁵⁰³	1945. február 26. Öngyilkos (önakasztás)
Zsebeházy Lajos	Szül.: n. a. ~21 éves Másodéves egyetemi hallgató. Római katolikus	1945. március 2. Betegségben elhunyt (mellhártyagyulladás, TBC)

Jelen ismereteink szerint Sopronkőhidán 11 kivégzést hajtottak végre, míg egy halálos ítélet végrehajtására Sárváron került sor. Pertörténeteiket és a kivégzések részleteit lásd a *Függelékben*. Bár a halálos ítéletek végrehajtása alapvetően az előírásoknak megfelelően zajlott, akadt kivétel. Németh László János és Stelczer Lajos esetében a halálos ítéletük kötél általi végrehajtására 1945. február 16-án került sor. Lényeges kiemelni, hogy a kivégzésüket szabálytalanul hajtották végre. A fegyintézetben ekkoriban vesztegzár volt érvényben a „tífuszgyanús” esetek miatt. Ebből következett, hogy az ítélet végrehajtásakor hadbíró nem, csak az azt végrehajtó örök és az őket felügyelő Soós István alhadnagy voltak jelen. Hadbíró hiányában az ítélet újbóli kihirdetésére sem kerülhetett sor. Az akasztást a nem hivatásos ítéletvégrehajtók hozzáértés nélkül, szakmaiatlanul végezték el. A vesztegzár miatt Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkész sem léphetett be ekkoriban az épületbe, ezért – Almásy Pál közbenjárására – a letartóztatott Jambrich Oszkár ciszterci atya látta el a szomorú lelki kötelességet.⁵⁰⁴ Az ítéletet végrehajtó örök (Sztasák Mátyás örvezetővel az élen), olyan sietséggel és gorombasággal jártak el, hogy nem hagytak időt a búcsúlevél megírására sem. Stelczer Lajos imakönyvvel a kezében indult a bitófa alá, míg Németh László János utolsó szavai a következők voltak: „amit tettem, mindent a magyar munkásért és parasztért tettem. Éljen Magyarország!”⁵⁰⁵ Éles morális kontrasztra világít rá, hogy Sztasák Mátyás az akasztás után Németh katonaruháját magához vette, azt sárosan, a földön vonszolva nyugtázta, hogy „egy kommunistával kevesebb”.⁵⁰⁶

Sopronkőhidán ítélték halálra, de Sárváron végezték ki Dely Lajost. A 20 éves fiatalember öccsével, Józseffel együtt mint katonaszökevények kerültek őrizetbe. A testvérpár Bókaházáról származott, vallási felekezetük szerint a Jehova Tanúi közé tartoztak. A szektának minősített és betiltott kisegyház hívei ellen 1939-től fogva a hatóságok különböző intézkedésekkel léptek fel, amiért megtagadták a fegyveres szolgálatot. Dely Józsefet 15 évi fegyházbüntetésre ítélték.

⁵⁰³ Bár Dallos György zsidó származású volt, lehetséges, hogy kikeresztelkedett.

⁵⁰⁴ Almásy, 1984: 106–108; Révay, 1946: 139.

⁵⁰⁵ 1945. február 16-i bejegyzés. Almásy, 1984: 108.

⁵⁰⁶ Ezt a kijelentését Kucsera László vallomása alapján a Győri Népbíróság tényként foglalta ítéletbe. Lásd az 1948. október 8-án tartott tárgyalás jegyzőkönyvét és a Győri Népbíróság 1949. április 7-én kelt, Nbr. 357/1948/8. számú ítéletét. MNL GYMSMGYL XXV.4. 357/1948.

Bátyját, Lajost Sárvárra szállították, hogy ott példát statuálva a nyilvánosság előtt hajtsák végre a kivégzést – ott székelt akkoriban a Nemzeti Számonkérés is.⁵⁰⁷

A fegyintézetben előfordultak sikeres és sikertelen öngyilkossági kísérletek is. A magát „partizánvezérnek” kiadó, az ellenállási mozgalomban való részvételéért halálraítelt Topa János a kivégzése előtti napon kísérelt meg öngyilkosságot. Bár életét ekkor megmentették, végül őt és egyik társát, a Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesülete (Szubme) egyik vezetőjét, Fisch Emilt 1945. január 9-én kivégezték.⁵⁰⁸ A Topával és Fischsel azonos ügyben szereplő Dallos György elektromérnököt valószínűleg a magányos elhelyezés és a kétségbeesés kergethette halálba. Dallosra a zárkájában élettelenül találtak rá 1945. február 26-án. Az elektromérnök Bay Zoltán professzor jobbkezeként az Egyesült Izzó megmentésén dolgozott, majd mentorával együtt csatlakoztak az ellenálláshoz. Kapcsolataik a Szent-Györgyi Albert-féle mozgalomtól a Szubméig terjedtek.⁵⁰⁹

A fűtetlen cellák hidege és a rossz élelmezés könnyen vezetett betegséghez. Így vesztette életét Zsebeházy Lajos, egyetemi hallgató, aki a fegyintézetben halt meg 1945. március 2-án.⁵¹⁰ Ordas Pál, a MAORT okleveles gépészmérnöke március 15-én, a soproni 526. számú hadikórházban hunyt el, miután kiütéses tífusz gyanújával oda beszállították, valószínűleg temetésére is ott került sor.⁵¹¹

A forrásokban olyan potenciális áldozatokról is akadnak információk, akik nem beazonosíthatók, vagy kontrollforrások hiányában nem lehet velük kapcsolatban megállapítani, hogy a Sopronkőhidán működő hadbírótság áldozatai volnának (például Sopronban, a 48-as laktanyában is működött egy tábori bíróság, amely hozott halálos ítéleteket). E bizonytalan adatok közé sorolható egy Szolnoki Bertalan nevű mérnök neve is, aki Németh Alajos ismeretei szerint 1944. december 16-án halt meg.⁵¹² Jávor Pál naplójegyzeteiben ír egy 1944. december 31-én végrehajtott kivégzésről, amelyet a távolból látott. Állítása szerint a kivégzésen jelen volt egy pap, és a dolgozó köztörvényes fegyencek is látták az utolsó útjára kísért rabot, akiről

⁵⁰⁷ Csapody, 2016: 9–26.

⁵⁰⁸ Lásd: Almásy, 1984: 59; Liptai (szerk.), 1987: 95.

⁵⁰⁹ Almásy, 1984: 130; Koroknai (szerk.), 2004: 63–66.

⁵¹⁰ Almásy, 1984: 132, 134.; „Ki volt Zsebeházy Lajos?”, *Dolgozók Lapja*, 1966. június 21. 3.

⁵¹¹ Almásy, 1984: 150.

⁵¹² Nem tisztázott, hogy kivégezték-e, egyesek állítása szerint öngyilkos lett, minden esetre Németh a sopronkőhidai áldozatok közé sorolja. Jelenleg más forrás nem támasztja alá a kivégzését és többet nem tudni a személyéről. Hozzá kell tenni, hogy az akkoriban már összevont lapként megjelenő *Függetlenség és Esti Újság* 1944. december 21-én hírt közölt egy Sopronban, a törvényszéki fogház udvarán kivégzett, 32 éves Szolnoki Bertalanról, azonban róla azt írták, hogy „nyiregyházi cigány”, akit korábban a nyiregyházi törvényszék ítél kőtélt halálra. Felette azonban minden bizonnyal a Sopronban működő tábori bíróság ítélezhetett. Németh A., 1993: 57; *Függetlenség és Esti Újság*, 1944. december 21. 4.

semmi több nem derül ki.⁵¹³ Jelenleg nem ismert olyan adat, ami alátámasztaná a történetet. Más forrásból ismert egy Duna János nevű honvéd neve, akit hűtlenség büntette miatt ítélt halálra – az irat szerint – a „M. Kir. Honvédség Főparancsnokának bírósága III.”, az ítéletet pedig „agyonlövással” hajtották végre 1945. február 3-án.⁵¹⁴ Azonban nincs semmilyen más forrás, ami ezt alátámasztaná – még Almásy Pál ekkor már igen részletesen vezetett naplója sem –, hogy valóban ez a bíróság hozta az ítéletet és a kivégzést Sopronkőhidán végrehajtották.

Szükséges néhány megjegyzést tenni a kivégzések menetéről. A golyóval történő kivégzések végrehajtása során a végrehajtó osztag mellett általában egy tartalékot is kivezényeltek. Ennek azért van jelentősége, mert arra utal, hogy az őrség tagjai közül a forrásokban megnevezett személyeken kívül többen is részt vettek az ítéletek végrehajtásában. Az akasztásoknál közreműködők közül ismert Sztasák Mátyás őrvezető ellen lefolytatott népbírósi eljárás során tett tanúvallomásokból az a kép rajzolódik ki, hogy egy bizonyos Németh Mihály tizedes vitte a „főhóhér” szerepét, illetve többször említik még Veszely (Wessely, Veszeli) honvéd és Kemecsei tizedes nevét, akik aktívan vettek részt a kivégzések végrehajtásában. A volt politikai foglyok közül többen – akik csak másod-, harmadkézből értesültek az eseményekről –, ragaszkodtak ahhoz az állításhoz, hogy a név szerint említett katonák önként és pénzjutalomért vállalták a kivégzéseket, míg ezzel szemben Sztasák körmeszakadtáig kitarított amellett, hogy ő személy szerint utasításra cselekedett. A népbírósi ezért nem látta bizonyítottnak ezt a kérdést, ugyanakkor Sztasákot népellenes büntetvényben bűnösnek találta, a foglyokkal való goromba, megalázó bánásmódját pedig súlyosbító körülményként értékelte és 4 év 6 hónap börtönbüntetésre ítélte őt.⁵¹⁵

2.10 A rabtemető

A halottakat és a kivégzetteket – az említett Dely Lajos és Ordas Pál kivételével – a sopronkőhidai rabtemetőben temették el. A kis földdarab néhány kilométerre Dél-nyugati irányban fekszik a fegyintézetől. A fegyencmentőt a 19. század végén hozták létre és a fegyintézetből a kezdettől fogva oda temetkeztek. Az 1910-es években a Dudlesz-erdő még egészen a Sopronkőhida-János-telepi fegyencmentőig elért. A környéken gazdag állat- és növényvilág volt, gombákat, vadvirágokat gyűjtöttek és legeltetés is folyt (véltetően a

⁵¹³ 1944. december 31-i bejegyzés. Jávor, 1989: 39.

⁵¹⁴ Duna Jánosról a kutatás jelen állása szerint más adat nem áll rendelkezésre. A kivégzésének tényét közli a 13. gyalog törzspótszázad parancsnokságának parancsa, 1945. március 31-én. Morva, 1970: 310.

⁵¹⁵ Lásd az ügyszóhoz kapcsolódó különböző tanúvallomásokat, de főleg a Győri Népbírósi Nbr. 357/1948/8. számú ítéletét Sztasák Mátyás ügyében, 1949. április 7. és lásd: a NOT V. 2630/1949/10. számú ítéletet, 1949. szeptember 22. MNL GyMSMGyL XXV. 4. 357/1948

rabtemetőt kegyeleti okokból elkerülték). A fegyencek sírjait jelző fa- később pedig kőtáblákon kívül egy-két kőkeresztről történik említés. A helyszínt a források általában gazzal benőtt, gondozatlan területként írják le. A temetőbe halottakat az 1960-as évekig temettek. A szabályok szerint Sopronkőhidán az elhunyt fegyencet felboncolták, majd a halottaskamrában helyezték el a halottat. A test szállítását és a temetést fegyencek végezték, valamint a fegyintézeti lelkész jelenlétében megtartott szertartás keretében búcsúztatták el. A „fejfán”, amely két tenyérnyi fadarabból, később pedig kőből (kőkockából) készült, nevet nem, csak a rabtörzsszámot tüntették fel. Ha fegyenc volt az elhunyt, akkor a kőkockán „F”, ha dologházi, akkor „D” jelet és a törzsszámot tüntették fel.⁵¹⁶ A halottakat az utolsó, szomorú útjukra a temetést elvégzőkön kívül csupán a fegyintézet kutyája kísérte ki a temetőbe. Jellemző eset, hogy a holtak utolsó barátját 1945 februárjának elején az SS-őrség agyonlőtte. Jávor Pálnak így mesélte az egyik fegyenc:

„Hát kérem, biztosan tetszett látni azt a nagy kutyát, aki a váltásoknál a fegyőrökkel járt, hát ez a kutya sehogyse bírta az SS-eket, sőt egyet már meg is harapott, ezért ma egy SS-legény agyonlőtte. Pedig ha egy zsványt vittek az akácosba [a temetőbe – Sz. D.], azt csak a fegyház harangja, meg ez a kutya kísérte ki. A kutya megállt a kapuban, hármat ugatott, s utána ballagott a koporsót vivő saroglyának.”⁵¹⁷

Michel Foucault, aki a temetőket is a heterotópiák közé sorolta, a temetői tér időbeliséghez való viszonyát a halál utáni élet „kvázi-örökkévalóság” helyszínének tartotta.⁵¹⁸ Hozzátehetnénk, hogy a történelmi emlékezet szempontjából a „kvázi-örökkévalóságot”, az élőknek a halottak földi maradványaival való kapcsolatát a sírok megjelölése biztosíthatja. A Sopronkőhidán hűtlenségért kivégzettek esetében viszont megtiltották a sírok megjelölését, egyúttal feledésre ítéelve őket.

Ami az 1944–1945-ös, kivégzések utáni eljárást illeti, Bajcsy-Zsilinszky Endre temetésével kapcsolatban rendelkezünk a legrészletesebb információkkal. A kivégzés tényét követően a lelkész elimádkozta a Miatyánkot, majd két őrt állítottak a holttest mellé. A halottat fél óra múlva levették a bitófáról és a hullaházban helyezték el (ahol már ott volt az aznap kivégzett Pataky István, Getzler József és Kreutz Róbert teste is). A kivégzettek testét, miután a jelenlévő orvos megállapította a halált, értelemszerűen nem boncolták fel. Eközben folyt a sírásás. A kivégzetteket a fegyencekkel szállították ki és temették el, koporsó nélkül. A lelkész

⁵¹⁶ Németh A., 1994: 59–60; Németh Gy., 1980c: 198.

⁵¹⁷ 1945. február 8-i bejegyzés. Jávor, 1989: 47.

⁵¹⁸ Foucault, 2000: 151, 153.

temetésen való részvételét megtagadták, így szertartás nélkül történt meg az elhantolás. A sírok táblával való megjelölését szintúgy megtiltották.⁵¹⁹

Az 1944–1945 folyamán a rabtemetőben eltemetett halottakról mégis készültek feljegyzések. A fertőrákosi kommunista pártszervezet titkára, Sallay Jenő hátrahagyott egy vázlatrajzot, amely az 1944 decembere és 1945 márciusa között eltemetett személyek sírjainak egymáshoz való viszonyát ábrázolja (lásd a *Függelékben*).⁵²⁰ Az ekkoriban kivégzett vagy meghalt politikai foglyok számára a fegyentemető dűlőút felőli sarkában új sorokat nyitottak. A két sorba temetett személyek elrendezése arra utal, hogy valószínűleg külön sorba temették az izraelitákat (zsidó származásúakat) és a keresztényeket. Egyetlen kivétel ez alól Dallos György elektromérnök, aki zsidó származású volt (a neve mellett a vázlaton „r. k.” megjelölés szerepel). Bajcsy-Zsilinszky Endre sajtóban is publikált exhumálási jegyzőkönyvének részleteiből kiderül, hogy az ő sírja volt az első a fegyentemető dűlőút felőli oldala irányából.⁵²¹ A sírokat végül 1945 áprilisában a fertőrákosiak jelölték meg névtáblákkal és helyeztek el virágokat rajtuk.⁵²² Bajcsy-Zsilinszky 1945. április 22-én történt kihantolásán, majd földi maradványainak méltó (újra)temetésén kívül még néhány esetben vannak adataink exhumálásokról. 1945. májusában minden bizonnyal exhumálták Kreutz Róbert, Getzler József és Pataky István testeit, melyeket 1945. május 27-én helyeztek végső nyugalomra.⁵²³ Utánuk Odescalchi Miklós került végső nyughelyére, akinek temetési szertartását 1945 decemberében Budapesten tartották, testét pedig Tuzséron helyezték örök nyugalomra 1946 márciusában.⁵²⁴ A következő években az 1919-ben eltemetett kommunista „mártírok” exhumálásáról és újra temetéséről adtak hírt az újságok, 1947 áprilisában a soproni kommunista pártszervezet kezdeményezésére Knapp Gáborra került sor, míg Kellner Sándor exhumálását 1951-ben Sopron város és a megye végeztette el.⁵²⁵

2.11 Társadalmi keresztmetszet

A sopronkőhidai fegyintézetbe 1944 november 18-án megérkeztek az első védőőrizetesek és vizsgálati fogságában lévő személyek. Azokat, akiket még az NSZSZ nyomozói kihallgattak, illetve, akik a Margit körüti honvéd büntetőintézetben a büntetésüket megkezdték, valószínűleg

⁵¹⁹ Jegyzőkönyv Németh Gyula, sopronkőhidai országos fegyintézeti őrpáncsnokkal, 1945. május 4. Géppel írt, kézzel aláírt jegyzőkönyv. MNL GyMSMSL IV.401.f (régí jelzet: IV.B.401., XXI/1), 2. d.

⁵²⁰ SOM HK K.80.221.1–3. és K.80.425.1

⁵²¹ „Bajcsy-Zsilinszky Endre exhumálásának hiteles jegyzőkönyve”, *Mai Nap*, 1945. május 23.

⁵²² A fertőrákosi kommunista párt összefoglaló jelentése, 1945. május 18. SOM HK K.80.221.1–3.

⁵²³ „Sopronkőhida kommunista mártírjai”, *Szabad Nép*, 1945. május 25. 2.

⁵²⁴ „Katonai pompával temették Odescalchi Miklóst”, *Kossuth Népe*, 1946. március 29.; „Kedden temetik a vértanúhalált halt Odescalchi Miklós repü. őrnagyot”, *Esti Szabad Szó*, 1945. december 16.

⁵²⁵ „Veszteségünk”, *Népszava*, 1947. április 13. 6; M. L., „Emlékezünk”, *Typographia*, 1964. október 1. 3.

ekkor még nem szállították át. Az első néhány hétben, amíg a bíróság még Budapesten működött, előfordult, hogy az időközben Sopronkőhidára szállított embereket a fővárosba visszavitték, mert ügyükben ott folytatódtak az eljárás következő cselekményei. Ez történt Papp Álmos, Kertész István és Czikkann-Zichy Móric külügyi tisztviselők már említett ügyében, de így volt Kóródy Béla esetében is – amely rámutat, miért nehézkes pontosan rekonstruálni az egyes ügyeket és az eseményeket. A keleti frontot is megjárt, ott a munkaszolgálatosok szomorú sorsáról tapasztalatokat szerző hadapród őrmester, újságíró, -szerkesztő a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége (MHSZSZ) elnevezésű ellenállási csoport *Szabadságharc* című lapját szerkesztette (a második számot Szabolcs Ferencsel közösen)⁵²⁶, Bartha Ákos adatai szerint a Radó Imre körül szerveződő csoporttal is kapcsolatban állt.⁵²⁷ A kiadványt Kóródy röplapozás formájában kívánta terjeszteni, ám az akciót leleplezték és letartóztatták őt. Kóródy ügyében a tárgyalásvezető Szabó András hadbíró százados volt, míg a vádat Nika Géza képviselte, aki utólag is azon a sommás véleményen volt, hogy Kóródy „teljesen orosz és kommunista vonalra állt át”, aki mint haditudósító, a fennálló rendszer ellen lázított a fronton írt és onnan hazaküldött írásaival, valamint röpcédulákat írt és terjesztett.⁵²⁸ Védője, Kelemen Kornél szerint az volt a vád a szerkesztő ellen, hogy Szálasi-ellenes röpcédulákat készített és adott tovább, amelyek még akkor készültek, amikor Szálasi nemzetvezető sem volt, bár a bíróság előtt az is terítéken volt, hogy Kóródy részt vett az ellenállásban.⁵²⁹ Utóbbi emlékről, noha időben közelebb állt az eseményekhez, szintén nem jelenthető ki, hogy tisztázná az ügy minden részletét.⁵³⁰ Iratok és megfelelő adatok hiányában a teljes történet nem rekonstruálható. Kóródy ügyét a Margit körúton tárgyalták, ahol a bűnösségét megállapítva golyó általi halálra ítélték és 1944. november 30-án kivégezték.⁵³¹ Az eset azért jó példa, mert bemutatja, hogy mennyire bizonytalanul lehet rekonstruálni az eseményeket (sok úgryról pedig még ennyit sem tudunk), s nemcsak az eljárás részleteit, hanem azt is, hogy Kóródy Béla pontosan mikor és hol tartózkodott. Azt, hogy tárgyalása előtt Sopronkőhidán őrizték, kizárólag onnan tudható, hogy

⁵²⁶ A hadapród őrmesterként a keleti fronton szerzett élményeit és a magyar 2. hadsereg egy munkaszolgálatos századnál szerzett tapasztalatait *Orosz kenyér* című írásában foglalta össze. Hazatérte után a *Tábori Újsághoz* volt beosztva.

⁵²⁷ Bartha, 2021: 254.

⁵²⁸ Nika, 1998: 45. Nika véleményével kapcsolatban érdemes figyelembe venni, hogy az MHSZSZ-nek, amelynek szerepe volt Horthy Miklós kormányzó 1944 őszi fegyverszünetkötési kísérletének létrehozásában is, több olyan magát kommunistának valló résztvevője, vagy egyfajta „nemzeti” kommunizmussal szimpatizáló tagja volt, akik egyáltalán nem tartoztak a moszkvai irányítású kommunista párthoz. Ilyen volt például Dudás József.

⁵²⁹ Kelemen Kornél nyilatkozata, 1946. január 8. Lásd: PSZL 682. f. 1. ő. e. 293. lap.

⁵³⁰ Való igaz, hogy az MHSZSZ lapját, a *Szabadságharcot* már 1944 nyarán is terjesztették, a kérdés csak az, hogy az ügyben – logikusan végig gondolva – feltehetőleg 1944 novemberi terjesztésről lehet szó. Bár a szóhasználatban sem bízhatunk pontosan, de a röpcédula, a röpcédulázás és egy illegális (újság)kiadvány között is van különbség. Liptai (szerk.), 1987: 195.

⁵³¹ Uo. 169. Valamint halotti anyakönyvét lásd: BFL Halotti anyakönyv. Budapest, II. ker. 1944. folyószám 674.

engedték levelezni és egy 1944. november 28-án írt levelét megőrizték az archívumok, amelyet onnan címzett.⁵³² Ezért is terjedhetett el később, hogy Sopronkőhidán végezték ki, ahogy arról Erdődy Elek 1945 májusában a *Sopron-Kőhida drámai órái* című cikkében tévesen beszámolt.⁵³³

A legismertebb foglyokat szállító autóbuszkaraván – melynek Bajcsy-Zsilinszky Endre is tagja volt – 1944. december 11-én indult el a Margit körútról és valószínűleg 12-én éjfél körül érkezett meg. A vizsgálati foglyokat és a rabokat a sopronkőhidai fegyintézet alkalmazottai vették át. Az őrparancsnok, Németh Gyula 1945 májusában tett vallomása – tehát viszonylag friss emlékei – alapján a beutaló aktán Hain Péter „detektív csoportvezető aláírása szerepelt”.⁵³⁴ Utóbbiról azt kell feltételezni, hogy a Hain aláírásával ellátott dokumentum nem a Vkf. bírósága foglyaira, hanem a védőőrizetésekre vonatkozott, ugyanis a buszokon nem csak a bíróság fogvatartottjai ültek. A budapesti szállítmányok bár elsősorban a Margit körútról érkeztek, de a politikai foglyokról, védőőrizetésekről készített listából látszik, hogy sok esetben a német Birodalmi Biztonsági Főhivatal (amit a forrásokban csak SD-ként vagy Gestapoként emlegetnek) különböző szervei által lefoglalt épületek és szállók is meg vannak jelölve a letartóztatás, illetve korábbi fogvatartás helyszíneiként. Ilyen volt a budapesti Lomnic és a Majestic.⁵³⁵ Ily módon kerülhetett képbe a velük együttműködő, Hain Péter által irányított nyomozócsoport.

Budapest körülvárását követően értelemszerűen a fővárosból nem érkezhettek új foglyok a fegyintézetbe. A növedék az ország német és magyar ellenőrzés alatt maradt részeiből került ki. Többeket szállítottak Sopronkőhidára a Dunántúlról, főleg Győrből és Sopron környékéről és különösen a Muraközéből, Csáktornyráról, ahol a már említett kikülönített bíróság működött. A fogvatartottak több csoportba rendezhetők a jogi státuszuk szerint: védőőrizetesek, vizsgálati foglyok és elítéltek. A Csáktornyan működő kikülönített bíróság által 1945. február 17. és

⁵³² Kóródy Béla levele „kedves Nagyné” megszólítású levele Sopronkőhidáról, 1944. november 28. A levél tartalmát tekintve Kóródy a háztartására, anyagi ügyekre és személyes ügyeire, fegyintézeti ellátásának javítására vonatkozó utasításokat ad és kéréseket fogalmaz meg. Lásd: PSZL 682. f. 1. ó. e. 288. lap.

⁵³³ A cikknek nem ez az egyetlen téves állítása, mindazonáltal viszonylagos pontossága elismerendő. Erdődy Elek, „Sopron-Kőhida drámai órái”, *Kossuth Népe*, 1945. május 16. 2.

⁵³⁴ Az út a háborús körülmények közepette, körülbelül 25 óráig tartott. A fegyintézethez tartozó őrparancsnok, Németh Gyula emlékei szerint ez december 12-13-a éjjelén történt. Lásd: Jegyzőkönyv Németh Gyula, sopronkőhidai országos fegyintézeti őrparancsnokkal, 1945. május 4. Géppel írt, kézzel aláírt jegyzőkönyv. MNL GyMSMSL IV.401.f (régijelzet: IV.B.401., XXI/1), 2. d.

⁵³⁵ Ezzel kapcsolatban lásd a főként a kórházépületben elhelyezett védőőrizetesek adatait tartalmazó kézzel írt, eredeti lista másolatát, amely oldalszámozás nélkül, a könyv végén található „Dokumentumok” című mellékletben található. Lásd: Szávay–Szabó, 1994

március 14. között beszállított vizsgálati foglyok és elítéltek zömükben délszláv származású partizánok, vagy a partizánok segítségével megvádolt vagy amiatt elítélt emberek voltak.⁵³⁶

A Sopronkőhidán maradt köztörvényeseket nem számítva, 1944 novembere és 1945 márciusa között jelenlegi ismeretek szerint körülbelül 600 személy volt a fegyintézet – és az ott székelő hatóságok – fogságában hosszabb vagy rövidebb ideig, akiknek zöme nevesíthető. A nevesíthető foglyok száma azért csak nagyságrendileg felel meg a valóságnak, mert a különböző naplókban, memoárokból és listákon nem minden név maradt elolvasható, illetve gyakori probléma, hogy a forrásokban a személyneveket eltérő módon írták – különösen a magyarosan átírt délszláv rabok és foglyok neveinek esetében –, vagy ha pontosan is, de csak bizonyos vezetékneveket említettek (pl. „Horváth”), amelyekről kiegészítő adatok hiányában lehetetlen eldönteni, hogy már a kutatás számára ismert vagy még ismeretlen személyhez tartoznak. Voltak, akik csak rövid időt, néhány napot töltöttek Sopronkőhidán, voltak, akik rövidebb vagy hosszabb idő után szabadultak, és akadtak, akiket a fegyintézet kiürítése előtt már elszállítottak valahova, leginkább valamelyik német koncentrációs táborba. E mozgásoknak csak egy része rekonstruálható. Almásy Pál a naplójában számos elszállítást vagy növedéket feljegyzett, de korántsem mindent, így az ő adatai sem tekinthetők teljesnek.

Az állandó létszám inkább az utolsó hetekre nézve becsülhető meg, illetve azokból a listákból, amelyeket a Németországba elhajtott emberekről készítettek: ezek egyike egy lista a Mauthausenben átadni kívánt emberekről, míg a fogolyment végét jelentő Bernau am Chiemsee-ben is felvették az oda megérkezett emberek adatait.⁵³⁷ Almásy, aki börtönírnokként hozzáfért bizonyos adatokhoz, jegyzeteiben rögzítette, hogy 1945. március 17-én 386 fő volt a létszám.⁵³⁸ A hadbírószak Németországba történt kitelepülésekor 1945. március 28-án és 29-én körülbelül 300–350 embert indítottak gyalogmenetben Nyugat felé. Ugyanakkor e létszámba nem tartoztak bele a „kórháziak”, a politikai foglyok és védőőrizetesek, akik a már emlegetett Barcsay Árpád parancsnoksága alatt március 28-án hagyták el a fegyintézetet és útjuk Simbach am Innben ért véget. Az ő létszámuk 1944 november–decemberében 71 védőőrizetesre és 17

⁵³⁶ A Csáktornyán is szolgálatot teljesítő Simon Gyula egy vallomásaiban 150–160 főről tett említést. Almásy Pál jegyzetei alapján 1945. február 17-én 76 főt, február 25-én 29 főt, március 14-én pedig 28 főt szállítottak be Sopronkőhidára, ami összesen 133 fő. A két forrás tehát hozzávetőlegesen és nagyságrendileg megerősíti egymást. Simon Gyula kihallgatási jegyzőkönyve, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1945. december 31. BFL XXV.1.a 2485/1946. 66. lap; 1945. február 17-i, február 25-i és március 14-i bejegyzések. Almásy, 1984: 111–113, 127, 149.

⁵³⁷ A mauthauseni listát a kötet végén közli: Almásy, 1984. Az Oberaudorfban és Bernau am Chiemsee-ben kitöltött iratok megtalálhatók Utassy Loránd hagyatékában: Bajorországi iratok, HM HIM HL Pers. 141. d.

⁵³⁸ 1945. március 17-i bejegyzés, Almásy, 1984: 153.

politikai fogolyra volt tehető⁵³⁹ – Lakatos Géza 64 főre emlékezett⁵⁴⁰ –, míg 1945 áprilisából 54, 56, 57 (54 fogoly és három nő) illetve 63 főről szóló adatokkal rendelkezünk.⁵⁴¹

De hogyan festett az a bizonyos, Simonffy András bevezetőben idézett sorai szerint fél hektáron együtt élő társadalmi keresztmetszet? Nyilvánvaló, hogy a Sopronkőhidán hosszabb-rövidebb ideig fogvatartott személyeket nem lehet a teljesség igényével bemutatni, ezért csupán jelzésértékkel lehet kiemelni a főbb, ilyen vagy olyan okból őrizetbe került személyeket és csoportokat.⁵⁴²

Az olvasat egyik lehetséges módja a társadalmi státusz és a foglalkozás irányából való megközelítés. Sopronkőhidán volt fogva tartva négy korábbi miniszterelnök: Kállay Miklós, Lakatos Géza, P. Ábrahám Dezső és Esterházy Móric. Az egykori miniszterek és kormánytagok sorában említhető Antal István, Kánya Kálmán, Hennyey Gusztáv és Jungerth-Arnóthy Mihály, Nagy Vilmos, ahogy országgyűlési képviselőket is találunk. Több magasrangú katonatisztet is említhetünk, a volt vezérkari főnök, Szombathelyi Ferencen túl itt volt fogva tartva Veress Lajos, Hardy Kálmán, Kuthy László, Utassy Loránd mellett Kádár Gyula vezérkari ezredes, vitéz Vattay Antal altábornagy, Lázár Károly testőr altábornagy, Vörös Géza vezérőrnagy, Szent-Miklós István vezérkari őrnagy. A katonatisztek jelentős csoportot képviseltek, voltak köztük repülő tiszték – például Krúdy Ádám a kassai repülőtér volt parancsnoka vagy Buday Lajos a távolfelderítés jelentős alakja –, vezérkari beosztású tiszték, folyamőrök és tartalékos tiszték is. Voltak arisztokraták és földbirtokosok, így az említett gróf Esterházy Móricon túl, például herceg Hohenlohe Lajos és felesége, vagy herceg Montenouvo Ferdinánd és mások. Egyházi személyek közül példaként említhető Füzessy Miklós ortodox orvos-lelkész, Popovits István ortodox (görögkeleti) teológiai tanár. Rövid ideig a papjaival együtt az iskolaépületben elhelyezett Mindszenty József veszprémi püspök neve a legismertebbek közé tartozik, de rajta kívül is akadt nem egy plébános vagy szerzetes. Megtalálhatók voltak Sopronkőhidán az állami hivatalnokok és a középosztály magas beosztású, kiérdemesült tagjai és az országot letartóztatásuk előtt még aktívan szolgáló tisztviselő réteg tagjai is. Említhető Töreky Géza, a Magyar Királyi Kúria nyugalmazott elnöke, Zimmer Ferenc az MTI felelős szerkesztője, az Országos Sajtókamara Újságírói Főosztályának elnöke. Belügyi tisztviselők közül példaként hozható Beökönyi László, míg a rendőrség részéről Sinka Péter rendőrfogalmazó. De akadt

⁵³⁹ Ennyien voltak a Szávay Edit vázlatait tartalmazó kötetben közölt lista másolata szerint. Szávay–Szabó, 1994

⁵⁴⁰ Lakatos, 1992: 201.

⁵⁴¹ P. Ábrahám Dezső 63 főről, Vattay Antal 54 „meggyötört” öregemberről mint fogolyról és három nőről tett említést, míg Vajna Gábor és Ládai István belügyi államtitkár 1945. áprilisának utolsó napjaiban 56 fő szabadon bocsátásáról tárgyalgatott, akik Barcsay felügyelete alatt álltak. Lásd: Kovács Z. A., 2008b: 347–348; Vattay, 1990: 105.; Kéry (szerk.), 2017: 174.

⁵⁴² A lehetőség szerint személyes adatokkal is kibővített névsort lásd a *Függelékben*.

olyan minisztériumi tisztviselő is, mint Beszterczey-Jacobi Roland, akit inkább sportolóként, világbajnok asztaliteniszezőként ismerhet az utókor. Említhető Dietz Károly is, aki egykor rendőrkapitány, majd a magyar futballválogatott szövetségi kapitánya volt. A polgári és kulturális életből a legismertebb személyeket Jávor Pál és Titkos Ilona színművészek, valamint a Karády Katalint „felfedező” kritikus, Egyed Zoltán jelentették, de rajtuk kívül volt fogva tartva újságíró, orvos, tudományos szakember. Utóbbiak közül említhetők olyan tudós mérnökök, mint Dallos György vagy Koczás Gyula. De találunk gazdag vállalkozókat, kereskedőket, például Zerkowitz Oszkár és testvére, Péter személyében. A hadiipar szempontjából fontos üzemek és bányák vezetői közül megemlíthető Marschall Henrik bányaigazgató Tatóról, Vajk Arthur, Breuer György Brennbergről, illetve Fluck András az Urikány-Zsilvölgyi Bánya igazgatója. Azonban ahogy haladunk a társadalmi ranglétra alsóbb rétegei felé, egyre kevesebb „nevesíthető” szereplő kívánczik a törzsszövegbe. Természetesen voltak a foglyok között parasztok, munkások, fiatalok, egyetemisták, vagy épp rutinos illegalitásban élők, s „hivatásos” forradalmárok, a kommunista párt tagjai – utóbbiak közül az olyan személyek nevei hangozhatnak hívószó-szerűen, mint Rajk László vagy Markos György.

Érdekes a térbeli kettéválasztás irányából is megvizsgálni a dolgot. Kádár Gyula, aki rendkívül jó megfigyelő volt, a prominens foglyok és a védőőrizetesek szemszögéből látta e kis fegyintézeti társadalmat:

„[...] voltak itt arisztokraták, voltak politikusok – köztük négy miniszterelnök –, tábornokok, törzs- és főtisztok, külügy- és belügyminiszteri tisztviselők, egyetemi tanárok, ügyvédek, bírák, rendőrtisztek, újságírók, szociáldemokrata képviselők, görögkatolikus pap, katonaoorvos, hadbiztos, prominensek feleségei stb. *Egyszóval volt ott mindenféle ember! Kommunista vagy munkás azonban a »védőőrizetesek« között nem volt* [kiemelés – Sz. D.]”⁵⁴³

Kitűnő kontrasztot kínál egy „cellás”, elítélt rab perspektívája, Révay Kálmáné, aki úgy tűnik, 1946-ban, amikor emlékeit közreadta, még nem látta a történelem újabb fordulatának minden aspektusát, kissé patetikusan így foglalta össze mindezt:

„Munkás, arisztokrata, kommunista, kiscgazda, paraszt és katonatiszt itt mind bűntárs és testvér, a szó legnemesebb értelmében. Sőt: bűntársak és testvérek szerb, olasz, lengyel, horvát, szlovén fogolytársaink is, akik mind az emberséges életért, a szabadságért küzdöttek.”⁵⁴⁴

⁵⁴³ Kádár, 1984, 2. köt.:764–765.

⁵⁴⁴ Révay, 1946: 16.

A valóság Kádár Gyula szemléletéhez állt közelebb, ugyanis már önmagában a védőőrizet, tehát a fogság egy enyhébb bánásmódja alá helyezett személyek között felülreprezentáltak voltak a korabeli társadalom felső rétegéhez tartozó személyek, míg a „cellások” képviselték a többieket. A társadalmi rétegeken átívelő Révay által emlegetett „testvéries együttlét” inkább csak azokra vonatkozhatott, akik egyaránt érintkeztek a „kórháziak” és a „cellások” világával, máskülönben a raboskodók e két csoportja szinte úgy különült el egymástól, mint a Horthy-korszak folyamán általában.

Révay ugyanakkor kiemelkedő empátiáról és társadalmi érzékenységről tesz tanúbizonyságot, hiszen nemcsak említett „büntársaival”, a „hűtelennel” való kapcsolatáról írt érzékletesen, hanem a köztörvényes „mackós”, „apagyilkos” és egyéb ponyvaregényekbe illő karakterekről – hiszen így festi le őket, szépírói színvonalon. A szöveg egyik különlegessége, hogy használja a sopronkőhidai fegyintézetben megismert argót, börtönszlenget, amelynek a *Függelék*ben közölt „szótárát” Révay kiegészítette a saját, illetve a politikai okokból letartóztatottak között kialakult tolvajnyelv szókincsével is. A Sopronkőhida zsványnyelvét vizsgáló kutatások figyelmét eddig elkerülte ennek az időszaknak a szókincsanyaga.⁵⁴⁵ Az elsősorban Révay Kálmán által rögzített – de több naplóban, memoárban is olvasható – szlengszavak leginkább a konspirált szervezkedők világát és a nyomozószervek eljárásait, kihallgatásait elevenítik meg, mint például az *aszánozás*, *megaszánozás*, *randevú*, *moszkvai rádió*, *villanyozás*.

Révay fentebb idézett utalása a különféle nemzetiségekre szintén lényeges, mert felhívja a figyelmet arra, hogy a fegyintézeti tér egyszerre multietnikussá vált. Persze leginkább a horvát és szlovén nemzetiségű rabokat lehetne említeni, akik a Muraköz falvaiban, tanyavilágában éltek, s nagy valószínűséggel földművelők, kenyérüket kétkezi munkával keresők lehettek. De akadt köztük csáktornyai ügyvéd, Zigics Milán, vagy egy Dénes János nevű orvos, gyermeksebész is. Volt néhány ruszin származású fogoly is, akik Ungvár környékéről származtak.⁵⁴⁶ A Topa János és Stolte István-féle szervezkedéshez kapcsolódott egy furcsa státuszú lengyel fogvatartott. Révay Kálmán szerint nem volt sem elítélt, sem vizsgálati fogoly. Az állítólagos herceg, Andrzej Lubomirski volt, aki Zahorszky András álnéven került a nyomozók kezére. Valószínű, hogy pilóta hadnagy volt, aki egyetemi hallgatónak adta ki magát.⁵⁴⁷ Újvidéki partizán volt Totovics Vladimir, aki 1941 óta raboskodott a magyar büntetőintézetekben, tehát személye azért is különleges, mert mint „régí” rabot vitték

⁵⁴⁵ Szabó E., 2001: 115–126.

⁵⁴⁶ 1945. február 26-i bejegyzés. Almásy, 1984: 128.

⁵⁴⁷ Révay, 1946: 125.

Sopronkőhidára.⁵⁴⁸ Egy olasz lakója is volt a fegyintézetnek, az 1917-ben Fiumében született Iparco Mario Sivieri követségi titkár.

A férfiak számára létesített fegyintézetben eddig nem volt példa arra, hogy nőket, fiatal lányokat és asszonyokat, s igazi „dámákat” kelljen elhelyezni. Helyzetükkel kapcsolatban elmondható, hogy a források keveset szólnak róluk és arról, hogyan éltek meg a rabságukat. Többük különböző listákon és más forrásokon sem szerepel, hiszen ellenük nem folyt eljárás, egyszerűen csak férjeikkel, családtagjaikkal együtt, esetleg egyszerűen csak túszként kerültek a fegyintézetbe – így több védőőrizetes fogoly felesége vagy Vörös János vezérkari főnök menyje. A Sopronkőhidát megjárt nők száma 130 főre becsülhető. Közülük nőtörténeti megközelítésben Földi Júliáról született életrajzi feldolgozás.⁵⁴⁹ A védőőrizetes „kórházaiak”, valamint a „cellás” nők helyzete összességében nem különbözött a „kórházi” és a „cellás” férfiakétól, tehát az elhelyezésük alapvetően visszatükrözte a jogi helyzetüket és a társadalmi státuszukat. A forrásokra jellemző, hogy leggyakrabban házastársi nevükön említik őket, így például: Kochné, Inkey báróné, Csizmarek Mátyásné, báró Kendeffyné, valamint a volt vezérkari főnök Vörös János fiának, Tibornak a felesége – aki ráadásul két kisgyermekével együtt került a fegyintézet kórházépületébe. Szávay Edit megörökített egy rajzot *A női foglyok egyik zárkája* címmel, amely nagyon valószínű, hogy a kórházépületben kialakított egyik „cellát” ábrázolja: látható egy elválasztófal a mögötte elhelyezett üredénnyel, egy bevetett ágynemű és néhány táskák, szék, s a mosakodáshoz szükséges állványok és tálak.⁵⁵⁰ Bár a nőket alapvetően mindenhol, így a celláikban és a közös terekben is elkülönítették a férfiaktól, a „kórháziaknál” akadt kivétel. A kórházépületben egyébként is jellemző volt a nagy, közös szobában történő elhelyezés és a viszonylag szabad mozgás. Titkos Ilona színművésznőt, aki védőőrizetes volt, rövid tartózkodása alatt előbb Szombathelyi Ferencnével és a Szávay-család nőtagjaival helyezték el.⁵⁵¹ Később egy ideig mégis az idős urak szobájában kapott helyet. Az idős urak egy spanyolfallal igyekeztek külön privát szférát biztosítani a hölgy számára. A művésznőre kedves szándékkal emlékező Pattantyús Ábrahám Dezső akaratlanul is rávilágít azonban, hogy ez a gesztus nem volt érdek nélküli a férfiak részéről. Az idős Kánya Kálmán gardírozása ugyanis Titkosra hárult:

⁵⁴⁸ 1941-ben Újvidéken a családjával kapcsolatban volt Dezsényi Miklós, aki 1944-ben a Szent-Györgyi Albert-féle ellenállási mozgalom egyik kulcsfigurája volt. Totovicáról és 1941-es tárgyalásáról lásd: Dezsényi, 1964: 85–93.

⁵⁴⁹ A Rajkkal való megismerkedésével, lebukásával és Sopronkőhidával kapcsolatos részeket lásd, Pető, 2020: 54–58, 64–74.

⁵⁵⁰ Szávay–Szabó, 1994

⁵⁵¹ Uo. 13.

„[...] a Vígszínház közkedvelt kedves művésznője Titkos Ilona, akinek spanyolfallal elkülönített külön lakosztályt rendeztünk be. Meg is érdemelte a bátor viselkedéséért és azért is, mert a beteg Kányát ő szolgálta ki.”⁵⁵²

Révay Kálmán a portréi között több nőt megörökített. Rajzairól amatőr szemmel is megállapítható, hogy joviális módon készül, sztereotip ábrázolások: az erős nő, a szépség, a gondoskodó nő alakjait tükrözik vissza.⁵⁵³ Révay javára szóljon, hogy neki köszönhetően készült rajz és rövid leírás a „cellásokat” képviselő horvát lányokról, Dimitrovics Miráról, Knezich Ivánkáról, valamint Tratnyek Miroszlaváról. Nehéz sorsukról így emlékezett meg Révay:

„Az egyik csáktornyai csoporttal együtt törékeny, finomarcú, szomorúszemű kislányt hoztak be a fegyházba, a szlovén Tratnyek Miroszlavát. Nyolc mázsával⁵⁵⁴ sújtotta a bíróság. Mira halkán, vontatottan beszél. A csendőrök majdnem agyonverték, mert nem akart vallani. A csáktornyai tömegszálláson öngyilkosságot kísérelt meg. Felvágta az ereit, de elkötötték... Most lázas. Talán jobb lett volna, ha...”⁵⁵⁵

A vázlatosan bemutatott társadalmi keresztmetszetből több, különböző halmaz hozható létre és számos egyéni történet bontható ki, ám a további vizsgálat egyik lehetséges módja, ha a Vkf. bírósága III. és a politikai okokból őrizetbe vett személyek által félig-meddig elfoglalt fegyintézet tereit vizsgálva adunk képet erről a világról – a források ugyanis lehetővé teszik mindezt.

2.12 Kórház

E fegyintézeti „séta” első állomása a védőőrizetesek és valamivel több mint egytucat politikai fogoly számára kijelölt kórházépület, amely egyszerre volt a Horthy-korszak színpadról távozó elitjének egy díszlete, az ideiglenesség bizonytalanságával keveredő szorongások színtere és a fegyintézetben belül kifejthető befolyás és információszerzés központi helyszíne.

A védőőrizetes fogalom ezen a ponton szorul igazán magyarázatra, kiváltképp azért, mert a kutatás során a magyar joganyagban nem került elő nyoma. A magyar hatóságok a védőőrizet alatt álló személyekre ekkoriban használt elnevezést ezért feltehetőleg német mintára (*Schutzhaft*) vették át és alkalmazták. A magyarra átültetett eufemisztikus kifejezés félrevezető,

⁵⁵² Kéry (szerk.), 2017: 170–171.

⁵⁵³ Lásd a *Függelékben*.

⁵⁵⁴ Nyolc év szabadságvesztéssel.

⁵⁵⁵ Révay, 1946: 203.

hiszen korántsem a fogvatartottak „védelmét” szolgálta. A Sopronkőhidán védőőrizet alatt tartott személyeknek bírói ítélet nélkül vették el a szabadságát, sokukat eleve a német biztonsági szervek vették őrizetbe. Felügyeletüket német SS és magyar őrség látta el. Elkülönítették őket a zárkaépülettől, a vizsgálati foglyoktól és az elítéltektől, elhelyezésüket a kórházépületben jelölték ki. Helyzetük az internáltakéhoz (rendőrhatósági őrizet alatt állókéhoz) volt hasonlítható. A kórházépületen belül közös, nagy helyiségekben helyezték el őket, ruháikat megtarthatták, rendelkeztek személyes holmikkal, valamint az épületen belül szabadon mozoghattak. Közéjük tartozott még 17 fő, akik nem védőőrizetesnek, hanem politikai fogolynak neveztek. Köztük volt az ellenálló tevékenység miatt őrizetbe vett Havas László és a Szávay-család, valamint barátjuk, Berger Sándor textilkereskedő, akik valamiféle helyproblémák miatt kerültek elhelyezésre a kórházépületben.⁵⁵⁶ Havas és Berger kivételével Szávayék később szabadulhattak. De e társaságba tartoztak azok a magasrangú katonatisztek is, akik ellen eljárás folyt, mint Veress Lajos, Hardy Kálmán, Kuthy László vagy Szent-Miklós István vezérkari őrnagy. Voltak olyanok, akiket kórházba utalásuk miatt tartottak itt, így az 1944 augusztusában letartóztatott Csanek Vilmost, vagy a (politikai) nézetei miatt tiszti zártosztályra utalt Gyarmathy Andrást.⁵⁵⁷ Szintén régi „rab” volt az 1943-ban elítélt Szabó-Hárs Sándor orvos-alezredes, akire értelemszerűen orvosi tudása miatt volt szükség a kórházban. Ezek a fogvatartottak, noha ugyanolyan vizsgálati foglyok vagy rabok voltak, mint a „cellások”, mégsem voltak olyan szigorú körülmények közt tartva, mint ők.

Igaz volt ez a huszonéves fiatal nőre, Szávay Editre is, aki édesanyjával előbb egy olyan helyiségbe került, melyen emlékei szerint Szombathelyi Ferenc feleségével és Titkos Ilonával osztoztak. Az egyik ór adott vázlatfüzetet és ceruzát, s ő nekilátott, hogy portrékat készítsen a fogság bizonytalanságában őrlődő társairól. Ahogy emlékezett, mindenki meg volt róla győződve, hogy ez lesz az utolsó portréja. Képei közt található egy *Kilátás a börtön ablakából* című kép, amely valójában a kórház ablakából bemutatva mutatja meg a fegyintézet udvarának képét és sötét tónusai megidéznek a hangulatot. A rajz, hogy e kontraszt érezhető legyen, összehasonlítható egy, a korszakból származó képeslappal is (lásd a *Függelékben*).⁵⁵⁸

A kórházi tér – némi korlátozással és néhány kivétellel – többé-kevésbé bejárható volt a „kórháziak” számára. Érzékletes leírást ad erről Hardy Kálmán, aki részletesen felidézte az épület részleteit:

⁵⁵⁶ Szávay–Szabó, 1994: 13.

⁵⁵⁷ Kövály E. Péter, „Egy szemtanú Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó napjairól. Most viszik a veszthelyre”, *Népszabadság*, 1986. december 24. 15.

⁵⁵⁸ Szávay–Szabó, 1994

„Kora téli, csípős, de napos reggelen állott meg a hatalmas autóbusz a sopronkőhidai fogház kórházépülete előtt. Jól megépített egyemeletes ház volt, a keleti frontja az udvarra nézett és földszinten, meg az emeleten is széles, több ablakos folyosóról lehetett a földszinten, az északi részen, egy téglalakú terembe jutni; ugyanilyen terem a ház déli oldalán az emeleten volt. A földszinten volt ezen kívül az orvosi rendelő, váróhelyiséggel meg egy házi gyógyszerárral; azután lépcsőház vitt az emeletre, a lépcsőháztól balra volt egy külön szoba, előszobával és WC-vel, mellette egy fakályhás fürdőszoba. Az emeleten volt egy nagy terem, mellette egy raktárhelyiség – azontúl egy kisebb szoba, WC-vel és azután következett a már említett terem.”⁵⁵⁹

Hardy nem szólt a kórházépületben maradt köztörvényesekről, akiknek sorsa éles kontrasztot mutatott az övékével. Kádár Gyula emlékei szerint a beteg rabok egy nagy, lelakatolt szobában voltak elhelyezve. Őket súlyos tbc-s megbetegedéssel kezelték. Kádár, akinek figyelmét az sem kerülte el, hogy a betegeket egyetlenegyszer sem vitték ki a levegőre, „élő emberek kriptájának” nevezte ezt a szobát.⁵⁶⁰

A földszint egy másik helyiségében viszont már védőőrizeteket helyeztek el, ahogy az emeleten is. Kállay Miklóst a földszinten egy külön lakásban őrizték az SS katonák, neki nem volt lehetősége arra, hogy szabadon elhagyja a helyiséget. A német fegyveresek a kijárat melletti őrszobán tartózkodtak, a számuk 12–14 főből állt.⁵⁶¹

A „kórháziakat” nagy termekben helyezték el, melyek többsége keletre nézett.⁵⁶² A zárkaépület celláinál jóval tágasabb kórtermekben, helyiségekben sokan kényszerültek arra, hogy egy-egy szobában együtt lakjanak. Ennek viszont velejárója volt a társasági élet, a kis közösségek kialakulása. Az egyik földszinti termet, ahol az idős védőőrizeteket – köztük Pattantyús Ábrahám Dezső és Lakatos Géza volt miniszterelnököket, Montenouvo Nándort, Kánya Kálmánt vagy Nagy Vilmost és még tizenkét társukat helyezték el, a tekintélyes, zömében idős urak életkorát összeadva „ezeréves szobának”, vagy „ezeréves cellának” nevezték el. Valójában nem cella volt, hanem kórházi használatra kialakított, vaságyakkal telerakott terem. Az ágyakon a fegyencek által keményre fekdűt szalmazsákok voltak.⁵⁶³

Az első emeleti nagy szobát nevezték „tábornoki szobának”, ahol Szombathelyi Ferenc, Henyey Gusztáv, Veress Lajos, Ruszkiczay-Rüdiger Imre, Hardy Kálmán, Kuthy László és Utassy Loránd, később pedig Lázár Károly testőr altábornagy és Vattay Antal tartózkodtak.⁵⁶⁴ Később, 1944. karácsonya után Veresst, Hardyt, Kuthyt és Utassyt egy négy ágygal felszerelt

⁵⁵⁹ Hardy, 2008: 484–485.

⁵⁶⁰ Kádár, 1984, 2. köt.: 765.

⁵⁶¹ Uo.

⁵⁶² Hardy, 2008: 486.

⁵⁶³ Kéry (szerk.), 2017: 169–171; Lásd még: Hardy, 2008: 485.

⁵⁶⁴ Hardy, 2008: 485.

raktárhelyiségben helyezték el, amely összefüggésben állt azzal, hogy ellenük folyt a nyomozás és valószínűleg már előkészítés alatt állt ügyükben a büntetőindítvány. Ők innentől fogva egy ideig szigorúbb körülmények között éltek. A szűk szobát csak a séta alkalmával hagyhatták el. Kályha ugyan volt a szobában, de fűtés – ahogy szinte az egész fegyintézetben – nem. Állandóan felöltözve töltötték idejüket, az éjjeli, fagypont alatti hidegek idején pedig magukat összes ruhájukba burkolva, táskáikat magukra pakolva aludtak. Később ez a bánásmód és mozgási korlátozás enyhült, de már az újév köszöntésekor lehetőségük volt arra, hogy az éjfélkor koccintsanak barátaikkal az Esterházy Móric által felajánlott francia pezsgővel.⁵⁶⁵

A kórházban volt a „dámák szobája”, amit a fegyőrök neveztek el így. Ez valószínűleg azonos volt azzal a szobával, ahol Szávay Edit és Szombathelyi Ferencné, valamint egy ideig Titkos Ilona lakott. Az arisztokratafeleségeket és hírességeket magába foglaló közösségben tagja volt kormányzói családdal rokonságban álló Kendeffy Ádámné Edelsheim-Gyulai Éva (Horthy Istvánné nővére), báró Inkey Pálné és Jeszenszky Sándor báró felesége.⁵⁶⁶ A kis emeleti helyiség lakója volt még Csizmarek Mátyásné Lindenfeld Irma is, akit a Miklós Bélával való kapcsolata miatt vettek őrizetbe. Ide került Vörös János – ekkor már a szovjetekhez átállt – vezérkari főnök fiának, Vörös Tibornak a felesége, két kisgyermekével. A fegyintézet irodáján dolgozó Révay Kálmán így emlékezett a találkozásukra:

„Kezdem érteni az ügyet, de még nem egészen, tehát melegen érdeklődöm aziránt, hogy vajjon hűtlenséggel, avagy mackódöntéssel vannak-e vádolva az ifjak. Nem kaptam kielégítő választ, bár nagyobbik bajtársam igen értelmesen nézett rám a biliről.”⁵⁶⁷

Az emeleti nagy terem sem maradt miniszterelnök nélkül, itt „lakott” Esterházy Móric, volt miniszterelnök, Kendeffy Ádám, Jeszenszky Sándor, Antal István, Krúdy Ádám repülő alezredes, és mások mellett Jávor Pál, színművész.⁵⁶⁸

A kórházépületben a körülmények dacára megőrizhetők voltak az emberi kapcsolatok. Nemcsak a fegyintézet kezdte el formálni az oda bekerülőket, hanem a fegyelem lazításával ők maguk is formálták a „szabályokat”. A védőőrizeteseknek nem volt egyértelműen tisztázva a státusza – hiszen végső soron nem folyt ellenük büntetőeljárás –, így a magasrangú személyek megőriztek valamit a tekintélyükből. Bár előfordult, hogy amikor az egyik nyilas vezető, Gera József megjelent a fegyintézetben, a látogatása során dehonesztáló, gúnyos megjegyzéseket tett a védőőrizetesekre, de ennek ellenkezőjére is akad példa. Egyik alkalommal az őrség

⁵⁶⁵ Uo. 488–489.

⁵⁶⁶ Uo. 485; Szávay–Szabó, 1994: 13.

⁵⁶⁷ Révay, 1946: 193.

⁵⁶⁸ Hardy, 2008: 485–486.

parancsnoka elrontotta Nagy Vilmos megszólítását azzal, hogy altábornagynak nevezte őt. Nagy erre erélyesen rendreutasította őt. Rászólt, hogy álljon vigyázzba és vegye le a sapkáját, ha hozzá beszél és leteremtette, amiért nem tudta, hogy ő nem altábornagy, hanem nyugalmazott honvédelmi miniszter és vezérezredes.⁵⁶⁹

A hangulatot többek között befolyásolta az, hogy az őrség tagjai és a hadbírók, legalábbis a józanabbak, tisztában voltak vele, hogy a háború már nem tart sokáig és a végével alapvető változások fognak bekövetkezni. Ennek megfelelően a bánásmódjuk enyhült, magatartásuk egyre több bizonytalansággal párosult. Ezt a elősegítették a határozott fellépéssel járó határhelyzetek, a kivételeket teremtő szituációk, amelyek bővíthették a fogvatartottak mozgásterét. Megjelentek a szívességek, felütötte fejét a korrupció. Hardy Kálmán, aki ilyen jellegű „tanulását” már a Margit körúton megkezdte, egy dió feltörésének metaforájával írta körül a folyamatot:

„[...] kezdtem megtanulni, hogy alapjában véve minden fogház olyan, mint a dió. Valamiképpen fel lehet pattintani, csak ki kell tudni, hová illessze az ember a bicskáját.”⁵⁷⁰

A kórházban, amit egyszer megengedtek, abból szép lassan megszokás lett. Hardy Kálmán visszaemlékezése alapján úgy tűnik, az örök egy idő után nem korlátozták a járkálást az épületben, mert egyszerűen megunták az ajtók nyitását-csukását, így kibontakozhatott egyfajta „társasági élet”.⁵⁷¹ Pattantyús Ábrahám Dezső emlékei ezt annyiban pontosítják, hogy szerinte csak vasárnaponként engedélyezték azt, hogy a kórház különböző szobáinak lakói egymást meglátogathassák.⁵⁷² Ahogy Hardy érzékletesen rámutatott, abban, hogy a fogság ne torzítsa a személyiséget és alkalmazkodással, de elviselhető legyen, szükséges volt a mozgás és a szellemi elfoglaltság:

„[...] szerencsére volt olvasnivalóm és itt-ott bridge-party is adódott. Szóval, a korlátok közötti, de lehetségessé váló kis szabadságok, a mozgás és az elfoglaltság kibírhatóvá tették a fogházat.”⁵⁷³

A védőőrizeteselek, ahogy a vizsgálati foglyok és elítéltek is, hozzájuthattak olvasnivalóhoz. A „kórháziak” számára előnyösebb volt, hogy nagyobb társaságban szórakoztathatták egymást.

⁵⁶⁹ A Gerára és a Nagy Vilmos karakánására vonatkozó történetet Kopácsy Gusztáv zászlóstól ismerjük. Lásd: Jegyzőkönyv Kopácsy Gusztávval, felvétel a soproni főispáni hivatalban, 1945. április 26. Hitelesített másolat. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁵⁷⁰ Hardy, 2008: 482.

⁵⁷¹ Uo. 486–487.

⁵⁷² Hajdu, 1992: 173.

⁵⁷³ Hardy, 2008: 488.

Nagy szerep jutott a játékoknak. A kártya mellett találunk utalást sakkra és a szobák között rendezett bajnokságra, illetve egy Jávor Pál által említett, „bánatosan buta” pörgettyűjátékra is, amelynek az „ember ne mérgeződj” nevet adták.⁵⁷⁴

Az idő eltöltésének és a bezártság érzésének a kezelésében az alkotótevékenység és a fantázia is szerepet kapott. Ejtettünk már szót Szávay Edit rajzairól és a naplóiőrökről, de ide sorolható a közösségi történetmesélés, vagy ahogy Jávor Pál nevezte, a „mesedélután”:

„Jeszenszky Sándor négy napon keresztül a régi Pestről beszél. És ott jártunk a régi utcákon és tereken. Persze, a meséket nem hallgathatjuk nosztalgia nélkül. Belemarkol, belevág valami az ember szívébe. Dietz Károly volt futballkapitány a sportról beszélt, Popovics görögkeleti pap, a görög egyházzal.”⁵⁷⁵

A védőőrizeteseznek volt lehetőségük arra is, hogy a fontosabb ünnepeket megüljék, lelkiileg megerősítsék egymást. Komor hangulatban telt a Szenteste 1944. december 24-én, hiszen aznap végezték ki Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Pataky Istvánt, Kreutz Róbertet és Getzler Józsefet („Pesti Barnabást”). A körülményekhez képest sikerült az ünnepet meghittén eltölteni. Jávor Pál így írta le Mindszenty József veszprémi püspök kórházban tett látogatását:

„Kinek mije volt, mind a közös asztalra tette. Volt ott két cigaretta, egy darab kenyér, dohány, valami kis füstölt hús, kis száraz beigli, szóval az, amit erre a pogány útra becsomagoltak s elhoztunk hazulról. Mindenkinek boldog karácsonyt kívántunk s elfogyasztottuk, amink volt, mikor váratlanul meglátogatott bennünket s az ugyancsak Kőhidára internált veszprémi püspököt, a soproni apátplébános, a fegyház lelkészével. Hozott egy csöppnyi karácsonyfát, két-három égő gyertyával és almát, diót és karácsonyi tésztát. Ilyen hangulatban énekeltük el a »Mennyből az angyal«-t, a Himnuszt és csendesen lefeküdtünk.”⁵⁷⁶

A védőőrizetesek számára is létezett egy fegyintézeti napirend, amelynek egészségügyi szempontból is jelentősége volt. Ők előzetes bejelentkezés után, de tetszés szerint mehettek fürdeni. Később a rabok gőzfürdőjét is látogathatták, ami egyszerű, de példásan tiszta volt.⁵⁷⁷ Az udvaron tett séta naponta kétszer volt lehetővé téve egy rácsokkal körülvett udvaron. A séta lehetőséget kínált arra, hogy a védőőrizetesek elhagyják a fegyintézetben belül elkülönülő kórházi teret és találkozzanak más foglyokkal, rabokkal, sőt, a köztörvényes fegyencekkel. A különböző státuszban lévő emberek relatív módon értékelték egymás helyzetét. Az önreflexióra

⁵⁷⁴ Jávor, 1989: 43–45.

⁵⁷⁵ Uo. 42.

⁵⁷⁶ Uo. 38.

⁵⁷⁷ Hardy, 2008: 485.

és az (ön)iróniára utal, ahogy Jávor Pál írta: „olykor egy-egy rab, akinek szabad dolgozni a vaskerítésen kívül, rámköszönt. Talán irigykedünk is, hogy nekik több szabadságuk van a magas falon belül.”⁵⁷⁸

A köztörvényesekkel a séta, vagy a kórházépületben történt érintkezések folytán kialakult kapcsolat üzletivé vált. Ők voltak a kórháziak „beszerzői” és ellátmányuknak kiegészítői. Hardy Kálmán emlékei szerint a kórházban az ellátás alapvetően nem volt rossz, azonban igen kevés. Hardy elmélete szerint azért, mert a konyhán ellopták a rájuk kiszabott nyersanyagot.⁵⁷⁹ A megoldás az lett, hogy Veress Lajos „beszervezett” egy köztörvényes fegyencekből álló társaságot, akik részesedés fejében „visszalopták” a hiányolt mennyiséget. Az ételt Veress a szobájuk „konyháján” (a kályhán) megfőzte. Az ehhez szükséges szén és egyéb tüzelő ugyancsak lopott volt.⁵⁸⁰ Hardyval ellentétben a visszaemlékezők többsége, köztük Kuthy László a gyenge ellátás mellett a rossz minőségű, ehetetlen élelmiszerről számolt be. Kuthy szerint a kezdeti időszakban a fegyintézet konyháján romlott olajjal főztek, amelyen csak Varvasovszky János főorvos erélyes kérésére változtattak.⁵⁸¹

A legnagyobb kihívást az időhöz való viszony megváltozása jelentette. Ebbe nemcsak az értendő bele, hogy a fenti tevékenységekkel el *kell* tölteni az időt, hanem egyszerre változott meg a fogvatartottak személyes „időszámítása” is. A fegyintézeti mindennapokat Vattay Antal egyhangúsággal jellemezte, amelyeket a látogatások, a csomagok érkezése és az újonnan érkező letartóztatottak vagy a szabadulások eseményei szabdalták fel és tették változatossá.⁵⁸² Jávor Pál a naplójában többször összevetette, hogy mekkorát változott a világ és személyes sorsa akár csak egy év alatt, az 1944–1945-ös év teléhez képest is. Fontosabb azonban a bizonytalanság, amely nyomasztotta őt és a társait. A védőőrizetesekek ugyanis viszonylag jobb helyzetük ellenére nem tudhatták, milyen alapon és meddig kívánják őket fogvatartani, s hogyan alakul majd a sorsuk. Jávor Pál írja a hosszú időre elítélt fegyencekről, hogy bár nem cserélne velük, hiszen 10-15 év szabadságvesztés iszonyú lehet, de az, „[...] hogy ők számlálhatják a napokat, mennyi van még hátra a büntetésből, megnyugvást adhat nekik. Mi a kiszámíthatatlan idővel küzdünk.”⁵⁸³

⁵⁷⁸ Jávor, 1989: 40–41.

⁵⁷⁹ Hardy, 2008: 486.

⁵⁸⁰ Uo.

⁵⁸¹ Lásd: Jegyzőkönyv Kuthy László vezérkari ezredessel, soproni főispáni hivatal, 1945. április 26. MNL GyMSMSL IV.401.f (régijelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁵⁸² Vattay, 1990: 98.

⁵⁸³ Jávor, 1989: 41.

A „kórháziaknak” lehetővé tették a külvilággal való kapcsolattartás: levelezhettek, csomagot fogadhattak, amit a cenzúra, öncenzúra⁵⁸⁴ és az őrség kellemetlenkedései⁵⁸⁵ mellett leginkább az akadályozott, hogy a főváros körülzárása és a frontok helyzete miatt az elérhető rokonokkal és ismerősökkel a kapcsolatteremtés Magyarország nyugati felére korlátozódott.⁵⁸⁶ Így, akinek volt ezen a területen ismerőse, birtoka, családtagja és sikerült vele kapcsolatba lépni, az jól járt, akinek nem, az magára maradt vagy másokra volt utalva. Különleges helyzetek is adódtak, hiszen a fegyintézeti falak még nem láthattak olyat, hogy a környék nagy földbirtokosai, mint például az Esterházy család, vagy az ország egykori első emberei lássák el ínyencségekkel az ott tartottakat:

„[...] a kívülről érkező élelmiszer-, bor- és gyümölcs küldeményben kölcsönösen részesítették egymást a megajándékozottak. Én példának okáért öcsémtől meg a zirci apáttól kaptam ismételt küldeményeket; Eszterházy Móricz birtokáról, Montenouvo herceg és Kállay akkora dohánykészletet tudtak magukkal hozni, hogy még Németországba való menetelünk előtt is az ő szivarjaikat szíttam; ugyanezt tette volt berlini légügyi segédem, Nagy Mihály ezredes.”⁵⁸⁷

A földszinti nagy szoba lakói egy rádióval is rendelkeztek, amelyen a tiltott, az „ellenség” által sugárzott adókat tudták fogni. A készülék Lakatos Géza miniszterelnöké volt, s szabadulása után társaira hagyományozta. A készüléket Szent-Miklós István kezelte.⁵⁸⁸ Révay Kálmán emlékei szerint a rádió rejtegetésére sem nagyon ügyeltek: egy hokedlin állt a készülék.⁵⁸⁹ Pattantyús Ábrahám Dezső szerint még az is megtörtént, hogy egyszer véletlenül hozzájutottak olyan fényképfelvételekhez (légifelvételekhez), amelyeken az ostromlott Budapesten végzett rombolás látszott.⁵⁹⁰

A híráramlás egyik fontos helyszíne az orvosi rendelő volt, ahol minden nap lehetett kivizsgálásra jelentkezni. Ekkor cserélhettek gazdát a különféle értesülések a „cellások” és a

⁵⁸⁴ Vattay Antal a naplójában beszámolt arról, hogy az őt meglátogató családtagjain látszott, hogy „[...] bizony sajnálják, hogy minden el van veszve és mégsem mertek nyilatkozni, mert a terror, mely mindenütt uralkodott, nem engedte a szabad véleménynyilvánítást.” Vattay, 1990: 98.

⁵⁸⁵ Kopácsy Gusztáv zászlós beszámolt arról, hogy Sopronkőhidára lehetséges volt élelmet eljuttatni, ám szerinte, aki csomagot küldött, az „feketelistára került” és figyelmeztették, hogy lefokozhatják. A vallomásából azonban nehezen eldönthető, hogy ez a bánásmód még arra az időre vonatkozik-e, amikor Nagy Vilmos és társai Budapesten voltak fogságban (hiszen említi, hogy a csomagküldést egy időre betiltották Csatay Lajos és felesége öngyilkossága után – ami még Budapesten történt. Lásd: Jegyzőkönyv Kopácsy Gusztávval, felvétel a soproni főispáni hivatalban, 1945. április 26. Hitelesített másolat. MNL GyMSMSL IV.401.f (régi jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁵⁸⁶ Így járt Hardy Kálmán is, akit 1944 karácsonya előtt még Sopronkőhidán meg tudott látogatni a felesége, azonban az utolsó, Budapestre induló autóbusszal visszament az ostromgyűrűbe kerülő fővárosba, legközelebb 1956 decemberében találkozhattak egymással. Hardy, 2008: 488.

⁵⁸⁷ Uo. 486–487.

⁵⁸⁸ Almásy, 1984: 91–92.

⁵⁸⁹ Révay, 1946: 177.

⁵⁹⁰ Kéry (szerk.), 2017: 173.

fegyintézet többi részének híreivel, melyeknek összegyűjtésében és továbbításában kulcsszerepe volt a börtönírnokként és a gazdasági részlegben dolgozó elítélteknek, elsősorban Almásy Pálnak és Révay Kálmánnak. Ők különböző ürügyekre, adatok összeírására hivatkozva szinte naponta megjelentek a cellákban, és beszélgettek, a kivizsgálásra jelentkező rabok és vizsgálati foglyok kíséretében látogatták a kórházat, ahol informálták az ottlévőket.⁵⁹¹ A különböző „fegyintézeti” híreket és a frontok állásáról szóló értesítéseket esténként minden szobában megbeszélték, elemezték, latolgatták. Beökönyi László például rajzolt egy térképet, s annak segítségével magyarázta társainak az eseményeket.⁵⁹² Még Kállay Miklós is értesült a külvilág híreiről, akit szigorúan felügyelt a német őrség. A kontrollra jellemző, hogy amikor a fegyintézet orvosa, Varvasovszky János a napi látogatásai során csak egy magyarul is tudó katona társaságában léphetett a szobába. A felügyeletet mégis sikerült kijátszani, ugyanis a takarításra, élelmezésre, tüzelő bekészítésére odarendelt házimunkások voltak azok, akik értesüléseik alapján tájékoztatták a miniszterelnököt.⁵⁹³

Az információáramlás és a fegyintézetben belüli kapcsolati háló volt az alapja a rezisztencia megnyilvánulásainak, s a komolyabb ellenállási tervek szövögetésének. A tiltakozásnak voltak egészen ártalmatlan, de látványos formái is. A kórházban őrzött férfiak közül többen egyre terebélyesedő szakállat növesztettek, hogy kifejezzék ellenérzéseiket. Révay, humorához híven, úgy számolt be a különös divatról, mint egy járványról, amely felütötte a fejét a kórházban: „a szakáll valamennyi műfaját megtalálhattad itt a Kossuth-szakálltól a Ferenc-József-ig. A Marx-szakálltól a Balbo-szakállig.”⁵⁹⁴ Szerinte a borotválkozás elhagyásának kiváltóoka a borbélyi teendőket ellátó köztörvényes elítélt, bizonyos Monda úr volt, akit besúgónak és a németek feltétlen hívének tartottak.⁵⁹⁵ Azonban ennél tágabb jelentéssel bírt a bozontos viselet. Jávora Pál öntudatosan növesztette rabsága egyre terebélyesedő „eredményét”. Végül a szakállasoknak sikerült kivívni a szemlét tartó Dominich Vilmos hadbíró őrnagy felháborodását, aki nem csupán Jávorra és az újdonsült szakállnövesztőkre ripakodott rá, hanem a világléletemben szakállt viselő Esterházy Mórira is. A bíróságvezető 1945. február 8-ával beszüntette a szakáll-divatot, amely december vége óta egészen biztosan hódított a fegyintézetben.⁵⁹⁶

⁵⁹¹ Kádár, 1984, 2. köt.:769.

⁵⁹² Jávora, 1989: 44.

⁵⁹³ Kállay, 1991, 2. köt.: 232.

⁵⁹⁴ Révay, 1946: 189.

⁵⁹⁵ Uo.

⁵⁹⁶ Lásd az 1945. január 31.-i és február 8-i bejegyzéseket. Jávora, *Egy színész elmondja...*, 43, 46.

A fegyintézet főorvosi feladatait a soproni Erzsébet kórház főorvosa, Varvasovszky János látta el, aki Geiszbühl Mátyás és Bárdosi Jenő fegyintézeti lelkészek mellett az egyik nagy segítőtje volt a foglyoknak és a raboknak. Az orvosi „hatalom”, a szakmai vélemény tekintélye, vagy a kórházba utalás olyan lehetőséget jelentett, amellyel jóindulatúan és együttérzően segítette, akár életben tartotta a politikai okokból fogságba kerülteket.⁵⁹⁷ Varvasovszky mellett az elítélt vagy letartóztatásban lévő (katona-)orvosok is dolgoztak. Közéjük tartozott Füzessy Miklós lelkész és orvos, Vályi-Nagy Tibor, Harsányi János és Szabó-Hárs Sándor.⁵⁹⁸

A források alapján kirajzolódik egy szabotálási akció képe is, amely éppen a kórházból próbálta megbénítani a hadbíróóság működését és megakadályozni a fegyintézet állítólagos kitelepítését. A fogvatartottak között a Németországba történő kitelepítésről szinte állandóan keringtek a hírek, amely számukra a biztos halál – nem is valószínűtlen – rémképét jelentette. 1945. február 11–12-én a közös cellában tartózkodó Burgetti István és Horváth Zoltán századosok magas lázzal feküdtek és a tífuszos megbetegedés tüneteit mutatták. Varvasovszky János, illetve a fogoly orvosok közül Vályi-Nagy Tibor repülő orvos százados megállapították, hogy kiütéses tífuszról van szó.⁵⁹⁹ Valójában Vályi Nagy Tibor adott be nekik olyan injekciót, amitől a tüneteket produkálták.⁶⁰⁰ Kádár Gyula pontatlanul és tévesen úgy emlékezett, hogy az ötlet megvalósítása elmaradt, de azt alátámasztotta, hogy egy – szerinte – „főtörzsorvos” fogolytársuk ötlete volt az akció, hogy flekktífuszra gyanús betegeket produkál, így kénytelenek lesznek a karantént elrendelni és meghíúsul a kitelepítés. „Az ötlet nagy tetszésre talált. Nálam nem. Naivnak tartottam.” – vélekedett Kádár.⁶⁰¹ Az akció viszont megvalósult és rövid ideig sikeres volt. 1945. február 16-án vesztegzárat rendeltek el és a fegyintézet különböző épületrészei között megszűnt az átjárás, a „cellások” elkülönültek a „kórháziaktól”, megnehezült a hadbíróóság működése. Almásy így írta le a rendkívüli helyzetet:

⁵⁹⁷ Tevékenységét számos írásban megemlítették. Fontos tudni, hogy Szita Szabolcs adatai szerint Varvasovszky nem pusztán a sopronkőhidai fegyintézet fogvatartottjaival volt együttérző, hanem Sopronban a kórház ideg- és elmeosztályán számos zsidó „beteg” kezelte és kapcsolatait felhasználva igyekezett őket további menedékhez juttatni. Németh Gy., 1980a: 14; Németh Gy., 1980c: 203; Hiller–Németh, 1979: 308; Szita, 1993: 400.

⁵⁹⁸ Almásy, 1984: 33.

⁵⁹⁹ 1945. február 11-i és február 12-i bejegyzések. Almásy, 1984: 92–95.

⁶⁰⁰ Lásd: Vályi-Nagy Tiborné, „Olvasói levél”, *168 óra*, 1998. január 13. 43; Az esetre sejtelmesen utal Révay Kálmán is, aki Vályi-Nagy tevékenységéről és időhúzó, szabotáló magatartásáról így írt: „Egész nap tetvetlenülített és rühtelenített. A felcktífuszai is csinált valamit, de ehhez már nem értek. Ő kezelte a házipatikánkat és olykor beült az irodába receptet írni. Nehéz keze van: három, sőt négy órába is beletelt, amíg megírt egy receptet.” Révay, 1946: 85.

⁶⁰¹ Kádár, 1984, 2. köt.: 783.

„Csomag befelé jöhet, levél ki és be, de a hadbírák, Frisch, Csányi hadapród a falon kívülre szorultak. [...] Növendék az lesz, hiszen befele jönni lehet, az esetleges szabadulók viszont nem jártak jól. Kifelé nem vezetnek utak.”⁶⁰²

A karantén ideje alatt nem sikerült megakadályozni Németh László János és Stelczer Lajos győri ellenállók kivégzését, amelyet viszont éppen a rendkívüli helyzet miatt hadbírói jelenlét hiányában, teljesen szabálytalanul hajtottak végre 1945. február 16-án.⁶⁰³ Almásy Pál és társai abban bíztak, hogy a vesztegzárat akár március 9-éig is fent lehetne tartani, azonban Dominich Vilmos hamar szertefoszlatta a reményeket, február 21-én szemlét tartott és másnap feloldották a zárlatot.⁶⁰⁴

2.13 Zárkaépület

A Margit körútról beszállított vizsgálati foglyokat és más rabokat, a zárkaépületnek abban a részében helyezték el, amelyet az 1980-as években „II. körletnek” neveztek.⁶⁰⁵ Ide, a „H” alakú főépület egyik szárnyába kerültek az elítéltek és néhány kivétellel a vizsgálati foglyok. Ők voltak a „cellások”. Az utolsó szállítmány Budapestről 1944. december 24-én érkezett. Tix Miklós zászlós, aki nem sokkal előtte került letartóztatásba, naplójában megemlékezett arról, hogy hajnali fél 5-kor ébresztették őt és cellatársát, Lócsey Ernőt, hogy készüljenek induláshoz (később Sopronkőhidán is közös cellán osztoztak). A frissen házasodott fiatalember naplója bemutatja azokat a szorongásokat, amelyeket mint fogoly átélt:

„Olyan érzésem volt, mintha kiszakítottak volna egy darabot a szívemből és lelkemből. Éreztem, óh, rettenetesen jól éreztem, hogy elvisznek, ez lesz a betetőzése mindennek, ami az utóbbi napokban történt. És mégis váratlanul vágott fejbe a rideg tény. Elszakítanak szeretteimtől, mindentől, mindenkitől, ami az otthonhoz fűz. Karácsony napjain, házasságom első karácsonyán, 5 napos házasság után [...]. Még csak nem is remélhetek így szabadulást, nem legjobb esetben rögtön Németországba visznek. [...] Nézttem Budapest ébredező utcáit, kitágult szemmel, nem tudva betelni a látvánnyal. Talán utoljára látom? [...] Isten veled, Egyetlenem... Isten veletek Apám, Szeretteim, talán a soha viszont nem látást integetem most felétek gondolatban. Nagyon hideg volt, és nagy köd. Reggel 5-kor indultunk és délután fél 5-kor értünk Sopron-Kőhidára.

⁶⁰² 1945. február 16-i bejegyzés. Almásy, 1984: 106–108.

⁶⁰³ Lásd ugyanott.

⁶⁰⁴ 1945. február 21-i bejegyzés. Uo. 121.

⁶⁰⁵ Németh Gy., 1980a: 11–12.

Fehérségében is komor épület a fegyház, tehát ez a végállomás. Ha innen kiszabadulok, ki tudja lesz-e hová mennem?”⁶⁰⁶

A foglyokat az egykori, eredetileg magánzárkának kialakított cellákban helyezték el. A legtöbben mégsem voltak magányosak, többnyire párosával kerültek a zárkákba. A főépület III. emeletén alakították ki a halálos ítéletük végrehajtására várakozó raboknak a siralomcellát. Almásy Pál szerint ebben volt egy asztal, amelyre feszületet helyeztek és két égő gyertyát.⁶⁰⁷ Markos György, aki illegalitásban jártas kommunistaként már felkészült volt a börtönéletet illetően – bár ő maga először volt az intézmény lakója, elvtársaitól már hallott Sopronkőhidáról egyet s mást –, így örökítette meg a zárka képét:

„A szokásos egyes zárka volt. Ágy, azaz szalmazsák a vaságyon, egy darab pokróccal, a kübli, egy asztal, egy hokli és kész. [...] Az ablak alatt elhúzódó csöveknek úgy látszik, csak szimbolikus jelentőségük volt. Jéghidegek voltak, legfeljebb morzézni lehet majd rajtuk.”⁶⁰⁸

Az 1944. december 13. körüli napokban még nem alakult ki a később megszokottá váló rend, s ekkor még igénybe vették a sopronkőhidai fegyintézet őrségének a munkáját, amíg a katonai örök be nem rendezkedtek. Az első időkben még megesett, hogy elmaradt az ébresztő, késett a kübliürítés, a reggeli.⁶⁰⁹ A később kialakult napirend szerint a kulcsárok ébresztettek, kinyitották a zárkák ablaksötétítőit, majd ezt követte az emésztővödör kiadása és bevétele, végül a reggeli (és kenyér) kiosztása.⁶¹⁰ Az élelmezés kevés és silány minőségű börtönkoszt volt, állandó visszatérő panasz tárgya a naplókban és a memoárokból – olykor azért elismerve némi javulást. Bár a „cellások” is rendelkezhetek saját készlettel, illetve pótolhatták ezzel-azzal az élelmezésüket, általánosságban elmondható, hogy egyértelműen rosszabb körülményeik voltak, mint a kórháziaknak. Ami a legjobban kínozta a fegyintézet lakóit, az a rendkívüli hideg volt. A fűtés nagyon gyenge volt, egyes időszakokban pedig egyáltalán nem működött.

A cellások számára is kötelező volt a napi kétszeri séta. Erre a legtöbbször a reggeli után 9-kor került sor, aztán délután, ebéd után.⁶¹¹ Ezesetben a D-4. jelű szolgálati szabályzat előírásai voltak irányadóak. „Három lépés” távolságot kellett egymástól tartani és hátratett kézzel, beszélgetés nélkül, mérsékelt tempóban haladni. Az örök figyelmét elkerülve ilyenkor lopva

⁶⁰⁶ 6. bejegyzés, 1944. december 24. Tix, 1945

⁶⁰⁷ Almásy, 1984: 45–46.

⁶⁰⁸ Markos, 1971: 204; A morzézési lehetőség evidens volt és Révay Kálmán is azonnal erre tett utalást a könyvében. Révay, 1946: 25.

⁶⁰⁹ Markos, 1971: 205.

⁶¹⁰ 7. bejegyzés, 1944. december 25. Tix, 1945; Markos, 1971: 205.

⁶¹¹ Tix, 1945

beszélgettek az emberek és lehetőségük nyílt arra, hogy a fegyintézet belső világában a tőlük elkülönített köztörvényes fegyencekkel megfigyelhessék egymást:

„A séta nagy társadalmi esemény. Levegőn van az ember, másokat is lát, talán még puszogva, suttogva beszélni is lehet. Lecsoszogtam a tömeggel a lépcsőn, és próbáltam elhelyezkedésünket és helyzetünket felmérni. Nem sok eredménnyel. Kikerültünk az udvarra: én hogyan, hogy nem, az elsők között voltam. Az udvaron egy rabruhás figura dolgozott valami virágágyásfélén lapáttal és ásóval. Egy kövér, kékruhás smasszer állt mellette, és nézte. Ahogy a Margit körútiak kiértek az udvarra, a smasszer odaszólt a fegyencnek:

– Na, Jóska, akkor most hagyjuk abba!

– Ugyan, Pista bácsi – így a fegyenc. – Ezt most már befejezem.

– Na jó, de aztán mozgás.

[...] Elemeztem a jelenet mélyebb értelmét. A nyilvánvalóan öreg vagány Pista bácsinak szólítja fegyőrét, az meg őt Jóskának. A hangulat tehát intim. [...] Az is tetszett, hogy a fegyenc a megkezdett munkát be akarta fejezni. Ámbár lehetséges, hogy csak egyszerűen a jövevényekre volt kíváncsi.”⁶¹²

A „cellásoknak” is kialakultak az üzleti kapcsolatai a köztörvényes fegyencekkel. Erre alkalmat szolgáltathattak a különböző fegyintézeti javítási munkák. Tix Miklós beszámolt arról, hogy dohányt vásárolt az egyik fegyencetől, aki megjavította zárkájukban az ablakot. A sikkasztásért büntetését töltő fegyenc, akit szintén Miklósnak hívtak, eredetileg kárpitos volt. Ő később is ellátta Tixet és Lőcseyt a meglehetősen magas áron adott dohánnyal, élelmiszerekkel, cigarettapapírral.⁶¹³ Miből tellett erre? Megjegyzésre érdemes, hogy nem volt kizárva, hogy a vizsgálati foglyok – kiváltképp a katonatisztek – megkapják az elmaradt fizetésüket, igaz akár több hónap késésre is számíthattak.⁶¹⁴

Az időt olvasással töltötték el. De írtak is: Tix naplójának léte bizonyítja, hogy kis segítséggel hozzá lehetett jutni papírhoz és írószerszámokhoz. Markos György a wc-papírt használta jegyzetek készítésére. Leltárt írt a holmijáról, hogy jobban teljen az idő. Emellett – már csak a hideg miatt is – fel-alá járkált a cellában, tornázott. Hogy elfoglalja magát, még megpróbálkozott a harisnyastoppolással is.⁶¹⁵

A „cellások” is fogadhattak beszélő látogatókat, levelezhettek és kaphattak csomagot – ha voltak olyan szerencsések, hogy éltek a környéken vagy a Dunántúlon rokonaik, ismerőseik,

⁶¹² Markos, 1971: 207.

⁶¹³ 15. és 16. bejegyzések, 1945. január 2. és 3. Tix, 1945

⁶¹⁴ Lőcsey Ernő hadnagy például 1945 márciusának első napjaiban megkapta a decemberi fizetését. 38. bejegyzés, 1945. március 8. Tix, 1945

⁶¹⁵ Markos, 1971: 205–206.

akik támogatni tudták őket. Egész sor levelezőlap maradt fenn például Koczkás Gyula hagyatékában, aki a Sopron vármegyei Vitnyéden, Csermajorban lakó szüleivel és szélesebb családjával tudta tartani a kapcsolatot. A szövegek nyilvánvalóan „cenzúrabiztosak” voltak és anélkül, hogy fegyintézetet, háborút, bármit megemlítenének benne, egy szerető család általános levelezésének tekinthetők: egészségről, szülőkről, gyerekekről, hétköznapi eseményekről, a várható látogatásokról szóltak.⁶¹⁶ Ugyanebben a hagyatékban azonban található olyan levél is, ami „belső” levelezés eredménye. A fegyintézetben belül, „siti levélpapíron” készült, s Koczkás Ferenc írta és juttatta el testvérének, Gyulának:

„Gyuluskám! Siti levélpapíron, siti módon kívánok neked igen kellemes és boldog karácsonyi ünnepeket. Utolsó-előtti – Nagymamától kapott pecsétgyűrűm van már csak – arany tárgyat neked adom, az utolsót Acukámnak [sic!] hagyom majd. Higgy és bízz, ezután már csak nagyon boldog ünnepek és hétköznapiak jönnek. Sok-sok szeretettel csókollak. Feri. 944. XII. 24.”⁶¹⁷

Ugyanitt található egy „Mi vagyunk a 158-asok” (azaz a 158-as cella lakói) feliratú karikatúra, amelyen Makkay Miklós és Koczkás Gyula szerepelt, s a rajzot Révay Kálmán készítette. A képen egy disznó áll kétlábon, egyik kezével pezsgőspoharat emel a szájához, a másikkal egy 1945 feliratú táblát tart. Az aláírás: „BÚÉK a 158-nak. Kálmán, Pali”.⁶¹⁸

A fegyintézetben folytatott társadalmi életre és érintkezésre az orvosi rendelőn kívül a templom kínált lehetőséget. A szentmiséken és istentiszteleteken egymástól gondosan elkülönítve, de találkozhattak, láthatták egymást a „cellások” és a „kórháziak” is. A két fegyintézeti lelkész közül elsősorban Geiszbühl Mátyás tevékenységét kell kiemelni, aki aktívan segítette és gyámolította a szomorú sorsú embereket. Tix Miklós számára valóban a „mindennapi kenyeret” és reményt jelentette a vallás és a szentmise látogatása, amelyre általában a délelőtti séta után kerülhetett sor.

A templomban a fogva tartottak a nemük és a státuszuk alapján foglaltak helyet a misék idején. Külön padosorokban helyezték el a nőket és a férfiakat, valamint a „cellásokat” is elkülönítették a védőőrizeteseiktől. Kállay Miklóst a karzaton helyezték el, szoros felügyelet alatt, az őrei végig mellette voltak. Kállay úgy emlékezett, hogy a karzaton való megjelenésekor felállással tisztelegtek neki a raboskodó társai, míg mások, akik a lenti padosorokban foglaltak helyet, inkább arra emlékeztek, hogy amikor felcsendült a Boldogasszony anyánk, az egykori miniszterelnöknek könnyek csorogtak az arcán.⁶¹⁹ Különlegesség, és valószínűleg Geiszbühl

⁶¹⁶ Koczkás Gyula hagyatéka, OSZK Kézirattár, Fond 461. 2. d.

⁶¹⁷ Uo.

⁶¹⁸ Uo.

⁶¹⁹ Kállay, 1991, 2. köt.: 234; Markos, 1971: 224.

közbenjárása nélkül lehetetlen lett volna engedélyeztetni, hogy a fogvatartottak kórust alakítsanak és húsvétra készülődve Passió-játékot próbáljanak.⁶²⁰ A miséken Zerkowitz Péter orgonált, aki mellé Révay Kálmán odatelepedett rajzolni.⁶²¹

A szentmiséken volt lehetőség végig tekinteni a sorstársakon és lelkierőt meríteni. Tix Miklós erre az alábbi módon emlékezett, érzéseit és morális értékítéletét a kívüliség-belüliség ellentétpárjára felfűzve:

„Nézem a védőőrizeteseket, akik a kórházban laknak, mindnek az arcán a gond, a bánat von barázdákat. Körülöttem a sok civil politikai fogoly, szakállas, elvadult, sötét külső, belül mind lángoló magyar, egy szebb jövőért harcoló becsületes magyar. A külvilág számára csak egy mocskos, koszos hazaáruló, legjobb esetben »a bűdös kommunista«.”⁶²²

Míg a kórházban akár lehetett egy rádiót is rejtegetni, a „cellásoknál” rendszeresen volt *hippis*, azaz motozás és ellenőrzés. Megesett, hogy Dominich Vilmos Barcsay Árpáddal együtt tartott szemlét, ellenőrzést a zárkaépületben. Ennek fényében nem meglepő, hogy az esemény néhány fegyelmi intézkedéssel járt együtt.⁶²³

A „cellások” felügyeletét napi szinten irányító, kissé gyenge képességűnek leírt Soós István alhadnagynak szüksége volt az adminisztráláshoz és a napi szervezéshez munkaerőre, amelyre a már ítélettel rendelkező rabok közül tett szert.⁶²⁴ Almásy Pál és Révay Kálmán szerepét e helyütt lehet egy kicsit jobban bemutatni, ugyanis a két, írnokká előlépő elítéltnak kulcsfontosságú szerepe volt nemcsak a Sopronkőhidán történtek rögzítésében, hanem a „kórháziak” és „cellások” mindennapi életében is. Térbeli szempontból ez azt jelentette, hogy Almásy és Révay mindenféle feladataik elvégzése érdekében mozoghattak a zárkaépületben és a fegyintézet területén. Tevékenységük fő helyszíne azonban az iroda volt és az úgynevezett „géhá”, gazdasági hivatal, s leköltöztették őket egy földszinti zárkába.⁶²⁵

Almásyék számtalan adathoz fértek hozzá, felvételezték a növekményt, különböző úrlapokat töltöttek ki és még bizonyos bírósági iratokhoz is hozzáfértek. Emellett ők rendelkeztek a zárkabeosztásokról, amely nagy befolyást jelentett, hiszen igyekeztek a társaik kéréseinek is eleget tenni. Egyedül az számított rendezőelvnek, hogy a még el nem ítélt személyek, akik egyazon ügyben szerepeltek, azokat nem volt szabad közös zárkában elhelyezni. Ugyanakkor,

⁶²⁰ 48., 50. és 52. bejegyzések, 1945. március 18, 20, 22. Tix, 1945

⁶²¹ Révay, 1946: 39.

⁶²² 13. bejegyzés, 1944. december 31. Tix, 1945

⁶²³ Almásy, 1984: 148.

⁶²⁴ „Huszonöt éve űzi mesterségét. Az irodában mögöttem ül, ellenőrzi munkámat és közben nagyokat szundít. [...] A fegyintézetekben politikai érzéke annyira kifinomult, hogy 1944 decemberében kissé már meg volt ijedve. Kényelmetlen helyzetbe került. Bennünket respektált, nyilas előljáróitól félt.” Révay, 1946: 27.

⁶²⁵ Almásy, 1984: 51.

akiket már elítéltek, így például a Zerkowitz-testvéreket, közös zárkába utalhatták. Almásy emlékei szerint igyekeztek megszüntetni a magányos elhelyezéseket, hogy senki ne legyen egyedül. Ez nem sikerült minden esetben, s egyvalaki volt, aki azt kérte, hogy ne legyen lakótársa: Rajk László.⁶²⁶

A fegyintézet feletti „hatalomátvételbe” beletartozott az is, hogy az írnokok jelölhettek házimunkássá olyanokat, akikben megbíztak, vagy akiknek kicsit javítani akartak a sorsán. Így vitte be az irodára Almásy Révayt, és így lett házimunkás az 1944. december 24-én kivégzett Pataky István.⁶²⁷ A házimunkások szerepe azért jelentős, mert ők vitték szét a „küblihíradót” a zárkaépületben, azaz érintkezéseik során (takarítás, ebédosztás stb.) tájékoztatták a cellák lakóit a legfontosabb hírekről, eseményekről. 1945. január 27-én harmadik írnok lett Zerkowitz Péter, majd csatlakozott az iroda „munkatársaihoz” raktárkezelőnek Csűrös Lajos folyamőr alezredes és Milassin István hadbiztos őrnagy.⁶²⁸ A gazdasági hivatalba kerültek az alábbi társaik: a már említett újvidéki partizán, Totovics Vladimir, Koczás Gyula, Makkay Miklós.⁶²⁹ E csoporton végig tekintve az látható, hogy Almásy Pál és Révay Kálmán átgondoltan cselekedett és lépésről lépésre az ellenállási mozgalom csupa „feketeöves” tagja került egy fontos pozícióba a fegyintézetben belül. Csűrös és Milassin a Szent-Györgyi-féle ellenállási mozgalomhoz tartoztak, Csűrösnek, akit ezért 15 év fegyházbüntetésre ítélték az volt a feladata, hogy a Taurus gyárban fegyveres kiképzésben részesítse a munkásokat.⁶³⁰ Almásyn és Révayn kívül a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB) néven futó szervezkedéshez sorolható a robbanóanyagszakértő Makkay Miklós, aki a Nitrokémia Ipartelepek Rt. igazgatója volt, illetve törzsökös magyar és turáni vadász.⁶³¹ Koczás Gyula fizikus, egyetemi tanár a testvérén, Ferencen keresztül az úgynevezett „városházi ellenállási csoporthoz” volt köthető.⁶³²

Adódik a kérdés, hogy egy ilyen csoportosulás, vajon tervezhetett-e valamiféle ellenállást, börtönlázadást? A csoport tagjai természetesen igyekeztek megnyerni az őrség megbízható és emberséges tagjait, csak úgy, mint a köztörvényes elítélteket. Révay leírja, hogy előkészületeket tettek arra, hogy adott pillanatban megakadályozzák a foglyok Németországba való kiszállítását, megszökjenek, vagy átvegyék az irányítást a fegyintézet felett, ebben pedig a megbízhatónak ítélt őröknek is szerepet szántak. Az akciót nem sikerült kellően megszervezni és a hadbíróóság kitelepülése keresztülhúzta a számításokat. Révay így írta körül a terveket:

⁶²⁶ Uo. 51–52.

⁶²⁷ Uo. 49.

⁶²⁸ 1945. január 27-i és 1945. február 8-i bejegyzések. Almásy, 1984: 74, 88; Révay, 1946: 53.

⁶²⁹ Révay, 1946: 105–109.

⁶³⁰ Uo. 55; Bartha, 2021: 90, 119.

⁶³¹ Bartha, 2021: 162.

⁶³² Liptai (szerk.), 1987: 340–341.

„Hála apagyilkos barátainak, végre szert tettem egy olyan kulcsra, amely az összes cellákat nyitotta. A megbízható örökből állandó figyelő-szolgálatot szerveztem és jegyzékbe vettem azokat az öröket, akik veszedelmesek lehetnek reánk nézve. A dologház asztalosműhelyéből és fászalmájából előkerültek a fejszék, majdnem valamennyi jó izom-állapotban lévő *házi szalmazsákjában* el volt rejtve egy. [...] Egyízben, amikor Soós bent dolgozott a raktárban, a kulcsokat kint hagyta s egyik *mackós* barátom ekkor szappanlenyomatot készített a raktárkulcsról. Éjszaka rendeztük a raktárban lévő pisztolyokat aszerint, hogy melyikhez volt lőszer. Meg is töltöttük és töltve helyeztük vissza a bőrtáskába. Felkészültünk a letéti értékek megmentésére is. Lázás készülődésünk közben észre sem vettük, hogy megjött a nagyhét.”⁶³³

A tervet folyamatosan egyeztették a „kórháziakkal”. Almásy naplója szerint Hardy Kálmánnal és Veress Lajossal már februárban egyeztetett egy szökési tervről. Márciusban Veress arra kérték, hogy legyen türelemmel és április közepén térjenek vissza az elképzelésre.⁶³⁴ Hardy Kálmán szerint Veress „élt-halt” a szökés gondolatáért – ezt annak kapcsán írta, hogy az őrségből Kecskés és Soós is felajánlották a segítségüket a szökéshez, ami csak megerősítheti, hogy ekkor már javában foglalkoztak az elgondolással.⁶³⁵ Kádár Gyula emlékei szerint Szombathelyi Ferenc volt az, aki 1945 januárjában megkérdezte őt, hogy mi volna a véleménye arról, ha lefegyvereznék az őrséget, kiszabadítanák a foglyokat és elfoglalnák Sopront, ahol a hatalom átvétele után elrendelnék a kapitulációt a szovjet csapatok előtt.⁶³⁶ A Kádár memoárjában felidézett tervnek csak úgy lett volna értelme, ha azt a szovjet csapatok érkezésének idejére időzítenék – s azok 1945. március utolsó napjaiban közeledtek rohamosan Sopron felé. Almásy, Révay és Hardy emlékeit összevetve Kádár emlékeivel, arra lehet következtetni, hogy ha létezett ilyen terv, akkor azt ugyan valóban szervezhatték már 1945 január-februárjában, de annak középpontjában nem Szombathelyi, hanem Veress Lajos állhatott. Megerősíti ezt az a tény is, hogy a vezérezredesnek végül – ha nem is ily regénybeillő fordulattal, de sikerült megszöknie.

2.14 Fogolykaravánok Németországba (Simbach am Inn, Oberaudorf, Bernau am Chiemsee)

1945 márciusában már vészesen közeledett a Vörös Hadsereg Bécs irányába indított támadása, így valósággá vált Sopronkőhida foglyainak rémálma, a Németországba történő kitelepítés. Az utolsó napokban még úgy tűnt, hogy a környéket felkészítik a védekezésre, azonban hiába

⁶³³ Révay, 1946: 211.

⁶³⁴ 1945. február 22-i és március 19-i bejegyzések. Almásy, 1984: 124, 156.

⁶³⁵ Hardy, 2008: 497–498.

⁶³⁶ Kádár, 1984, 2. köt.: 773.

ásattak tankcsapdákat a fegyintézet körül, érdemi harci cselekményekre nem került sor. A kitelepítés előkészületeihez tartozott, hogy március közepén egy nagyobb SS-alakulat érkezett a fegyintézetbe.⁶³⁷ A védőőrizeteket, a Vkf. bírósága III. vizsgálati foglyait, illetve a már elítélteket 1945. március 28. és 29. között indították útnak, két külön csoportban és két külön útvonalon. A csoportok kialakítása 1945. március 27-én kezdődött meg.⁶³⁸

1948-ban Jánosi Ferenc a Katonapolitikai Csoportfőnökségen tett tanúvallomásaiban úgy emlékezett vissza, hogy a kitelepülés előtt felvetődött a vizsgálati foglyok szabadon engedésének kérdése. Szerinte a németek és Leventeujuváry Nándor, a hadbírói kar főnöke is azon az állásponton voltak, hogy a vizsgálati foglyokat szabadlábba kell helyezni. Dominich Vilmos értekezletet hívott össze, de még annak a néhány személynek sem rendelte el a szabadon bocsátását, akiket Jánosi elé terjesztett. Jánosi állítólag szemrehányást tett a felettesének, mire Dominich megfosztotta őt intézkedési jogkörétől – vajon a bíróságvezető-helyettesi jogkörökről lehetett-e szó? –, és azokat a nála rangban fiatalabb Szabó András hadbíró századosra bízta.⁶³⁹ A dolog ugyanakkor kétséges, hiszen nem tudjuk, az emlegetett „németek” kik voltak és miért foglalkoztak volna a bíróság belső ügyeivel – különösen, ha a nem különösebben magasrangú vezetés alatt álló német őrségről volna szó. Bár Leventeujuvárynak lehetett ez a véleménye, de az mit sem számíthatott a bíróság illetékes parancsnokainak utasítása nélkül. Kontrollforrások hiányában inkább úgy tűnik, hogy a vallomás a Dominich felelősségét kívánta még inkább aláhúzni és Jánosi a saját szerepének megfelelőbb színben való feltüntetésére törekedett.

A fogvatartottak között a kitelepítés hírére ismét felélénkült a szökés tervezgetése, melynek megvalósítására a meginduló gyalogmenetek kínáltak lehetőséget. Többek közt sikerült megszöknie Veress Lajosnak, Czebe Jenő vezérkari századosnak, Makkay Miklósnak és Kuthy Lászlónak. Makkay március 28-án szökött meg, míg Czebe Jenő az emlékei szerint Sérc (Schützen am Gebirge) községnél tudott a menetoszlopból észrevétlenül kilépni és beugrani egy kapu mögé. Végül három nap bujkálás után a szovjetek által megszállt területre került és Sopronban jelentkezett.⁶⁴⁰

⁶³⁷ Kádár, 1984, 2. köt.:784.

⁶³⁸ Vattay, 1990: 105.

⁶³⁹ Jánosi Ferenc HM Katonapolitikai Csoportfőnökségen tett tanúvallomási jegyzőkönyve, 1948. július 21. BFL XXV.2.b 6647/1947

⁶⁴⁰ Lásd a Kuthy László és Czebe Jenő által emlékezetből összeállított listát a sopronkőhidai foglyokról, és ugyanott a hozzá tartozó jegyzőkönyveket. Az iraton Makkay Miklós tévesen Makkai Jánosként szerepel. Jegyzőkönyv Kuthy László vezérkari ezredessel, főispáni hivatal – Sopron, 1945. április 26. Hitelesített másolat. és Jegyzőkönyv Czebe Jenő vezérkari századosal, főispáni hivatal – Sopron, 1945. április 26. Hitelesített másolat. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

Egyes szöktetésekben a magyar őrség egyes tagjai is részt vettek. Kuthy László esetében is így volt. Róla Kádár Gyula sokat sejtetően azt írta, hogy Kuthy Dominich Vilmosnak köszönhetően lépett meg, akivel a 2. vkf. osztályról már régebb óta ismerték egymást.⁶⁴¹ Kuthy 1945. április 26-án jegyzőkönyvbe mondott vallomása közvetve megerősíti mindezt. Az ő emlékei szerint 1945. március 27–28. éjszakáján egy magyar szakaszvezető felkeltette őt és közölte vele, hogy átviszi a cellaépületbe. Figyelemre méltó jelenet, hogy ebben a német őrség, egy „Gestapo altiszt”, rájuk géppisztolyt fogva megakadályozta őket az „aljas szökési kísérletben”. Másnap reggel, tehát azon a napon, amikor a menet indult, a magyar őrséghez tartozó Soós alhadnagy a reggeli létszámellenőrzéskor Kuthyt észrevétlenül a magyar őrség szobájába küldte és kihagyta a csoportból.⁶⁴² Ha Kádár megjegyzését figyelembe vesszük, az örök valószínűleg parancsra cselekedtek.

Az előző esethez hasonló az időközben 15 év fegyházbüntetésre ítélt Veress Lajosé is, aki a „cellások” útnak indított csoportjába tartozott és 1945. március 29-én szökött meg. Czebe Jenő szerint Veress társaságában az őrség tagjai közül egy fő, Révay Kálmán emlékei szerint két szakaszvezető szökött meg. A szökés híre csak a német-magyar határ átlépése után tartott pihenőkor terjedt el a foglyok között. Czebe beszélt a szökés szemtanújával, Ary Lajos ezredessel, aki elmondta, hogy Veress a menet végén lévő, az idősebbek és betegek poggyászait szállító kocsin utazott, majd egyszerűen egy másik magyar kocsioszlophoz csatlakozott (egy vagy két kísérője társaságában). Az eset után komoly szigorításokat vezettek be, a foglyok számára megtiltották a poggyászkocsikra való felkérérdzkedést és a kocsiknál való tartózkodást.⁶⁴³ Veress szökését Hardy Kálmán is emlegette, aki szerint a lába ürügyén kocsira felkérérdzkező Veress ráadásul magával vitte közös ételmüket is, ami a menet tagjainak későbbi nélkülözéseit figyelembe véve érzékeny veszteség volt. Tábornoktársa még a német-magyar határ elérése előtt szökött meg, Hardy szerint napok múlva elfogták a szovjetek és internálták. Beszámolt még Tost József méneskari százados szökéséről is, aki az út második napjának éjjelén lépett meg sikeresen a szabadban éjszakázó csoportból.⁶⁴⁴

A szökéseknek természetesen kockázata is volt. Groszmann Árpádné Keller Elza számolt be a magyar katonai őrség egy tagjának, Varga Lajosnak a feltételezett meggyilkolásáról. Vargát

⁶⁴¹ Kádár, 1984, 2. köt.: 784.

⁶⁴² Jegyzőkönyv Kuthy László vezérkari ezredessel, főispáni hivatal – Sopron, 1945. április 26. Hitelesített másolat. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁶⁴³ Jegyzőkönyv Czebe Jenő vezérkari századossal, főispáni hivatal – Sopron, 1945. április 26. Hitelesített másolat. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.; Révay, 1946: 217.

⁶⁴⁴ Hardy, 2008: 498–499.

egy forrás mint „berendelt fegyőrt” sorolja a hadbíróóság őrségéhez.⁶⁴⁵ Máshol „kisegítő őr”.⁶⁴⁶ Keller Elza, aki a vele 1945 áprilisában felvett jegyzőkönyv szerint politikai fogoly volt, így emlékezett rá:

„Én [március⁶⁴⁷ – Sz. D.] 27-én az egyik fegyőrrel összebeszélve kísértáltam a táborból [sic!] és a fegyőr lakásán bújtam el. A fegyőr neve: vitéz Varga Lajos, akit a németek azután kivégeztek.”⁶⁴⁸

A „kivégzésről” tudomással bírt Sallay Jenő is.⁶⁴⁹ Ugyanakkor egy névsoron, amely feltehetőleg az Oberaudorfban készült és az oda kitelepült hadbíróasághoz tartozó őrség tagjainak neveit örökítette meg, szerepel egy Varga Lajos szakaszvezető.⁶⁵⁰ Hogy a két személy azonos-e, jelen ismereteink alapján nem eldönthető, s ennek fényében a szöktetésért életével fizető Varga története sem igazolható minden kétséget kizáróan.

Az 1945. március 28-án útnak indított csoport, amely zömmel a védőőrizetesekből, kisebb részből olyan politikai foglyokból állt, akikkel szemben folyamatban volt valamilyen eljárás, vagy ítéletük megerősítésére vártak. Példaként említhető közülük Szombathelyi Ferenc, Vattay Antal vagy Kádár Gyula. A csoportban számos idős ember is volt, köztük az ekkor 70. életévében járó P. Ábrahám Dezső vagy a 64. évét nem sokkal később betöltő Esterházy Móric, Vattay Antal pedig még mellhártyagyulladásából lábadozott.⁶⁵¹ A betegek számára egy kocsit biztosítottak. Az útnak indulók egy kevéske kenyeret kaptak és annyi csomagot tudtak magukkal vinni, amennyi a hátukon elfért.⁶⁵² Ez a menet Barcsay Árpád parancsnoksága alá tartozott, aki meglehetősen szörnyű emlékeket hagyott a rábízott emberekben. Kádár Gyula úgy említi, hogy két hadbíró főhadnagy is velük tartott. Az őrség nyolc-tíz magyar katonából és tíz-tizenöt SS-katonából állt.⁶⁵³ P. Ábrahám Dezső úgy emlékezett, 63 fővel indultak útnak, míg Vattay Antal 54 foglyot említett. Az embereket csoportokba osztották be és a csoportok kettes-hármas sorokban – P. Ábrahám Dezső útitársa például Töreky Géza volt, míg Jávor Pál három

⁶⁴⁵ A hadbíróasághoz tartozó személyek listáján „v. Varga” néven szerepel. SOM – HK K.80.425.1

⁶⁴⁶ Jegyzőkönyv Sallay Jenővel, főispáni hivatal – Sopron, 1945. április 27. Hitelesített másolat. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁶⁴⁷ A jegyzőkönyvben egy bekezdéssel feljebb „április 27.” szerepel, ez azonban minden bizonnyal tévedés, magát a jegyzőkönyvet is csak 1945. április 24-én vették fel. A foglyok szétválasztása, mint láttuk március 27-én, a gyalogmenetek elindulása 28–29-én történt, így ez az eset is ezekben a napokban történhetett.

⁶⁴⁸ Jegyzőkönyv Groszmann Árpádné Keller Elzával, főispáni hivatal – Sopron, 1945. április 24. Hitelesített másolat. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁶⁴⁹ Jegyzőkönyv Sallay Jenővel, főispáni hivatal – Sopron, 1945. április 27. Hitelesített másolat. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁶⁵⁰ Feltehetőleg Oberaudorfban készült, dátum nélküli névsor. Lásd: Bajorországi iratok, HM HIM HL Pers. 141. d. (Utassy Loránd)

⁶⁵¹ Vattay, 1990: 105.

⁶⁵² Jávor, 1989: 57.

⁶⁵³ Kádár, 1984, 2. köt.: 784–785.

főből álló sorokra emlékezett –, vagy Kádár Gyula emlékeit idézve, négyes sorokba rendezve vágtak neki az útnak.⁶⁵⁴

A menet Kismarton irányába indult el. Esterházy Móric jól jellemezte, hogy mennyire mást jelentettek abban a pillanatban a fogvatartottak számára a „nyugat” kifejezés, mint néhány évvel később:

„Nem gondolhattunk arra, hogy néhány év múlva honfitársaink tízezrei fognak, főképp önszántukból nyugatra masírozni. De 1945. húsvétján a nyugat még Mauthausent, Auschwitzet, Buchenwaldot, vagy Dachaut jelentette, egy szóval a koncentrációs táborokat. Mi akkor az elsőként nyugaton kellemesen voltunk, ma az utóbbiak többnyire kellemetlenül meglepve. Félelmek, ill. remények váltak valóra néhány esetben.”⁶⁵⁵

Amikor a határt elérték, szívszorító jelenet játszódott le, Esterházy Móric emlékei szerint néhányan átölelték a piros-fehér-zöld határkövet. Ezt alátámasztja Kádár Gyula emlékezése is, aki azzal toldotta meg az emléket, hogy amikor Nagy Béla tábornok (Nagy Vilmos testvére) kiugrott a sorból, hogy megölelje és megcsókolja a határjelző oszlopot, az őrség rúgásokkal és ütésekkel tessékelté vissza a sorba, csaknem lelőtték.⁶⁵⁶

A menet tagjai az első napon 30–32 kilométert tettek meg. Szokatlan melegben, rossz, köves országúton poroszkáltak, amely megkínózta a gyaloglók lábát, P. Ábrahámnak az út tíz lábkörmét „vette le” a lábáról. Az első nap a burgenlandi kormányzósági palota poros, patkányokjárta, mocsos garázsában aludtak a meggyötört emberek.⁶⁵⁷ A gyalogmenet másnap folytatódott és Barcsay rendelkezésére nem kaptak ételmezt az út során. Másnap elérték Ebenfurth-ot, ahol – P. Ábrahám szerint harminc ember, vagy hat ló befogadására lehetett alkalmas – vagonokba rakták őket. Ezt követően kezdődött az egyre nyomasztóbb éhezéssel kísért kálvária, hiszen Barcsay a foglyok ellátásáról sem gondoskodott. P. Ábrahám Dezső beszámolt arról is, hogy a foglyok a következő hetekben 10–15 kilogrammot veszítettek a testsúlyukból.⁶⁵⁸ Jávor Pál úgy emlékezett, hogy a vonatkocsi oldalára felragasztották úticéljuk nevét is: Mauthausen. A színész szerint részegen üvöltöző, lelövással fenyegetőző Barcsay Árpád autóját és a legénységet a mögöttük lévő kocsiban helyezték el. A szomorú és a halál gondolatával foglalkozó társaság 1945. március 29-én éjszaka Hütteldorf-Hacking állomásig jutott.⁶⁵⁹ Az éhező foglyok április 1-jén, húsvétvasárnap érkeztek Melkbe, ahol néhány napot

⁶⁵⁴ Uo. 784; Kéry (szerk.), 2017: 173–74.; Jávor, 1989: 57.

⁶⁵⁵ Gecsényi, é. n.

⁶⁵⁶ Kádár, 1984, 2. köt.: 784. Megemlíti az oszlop átölelését: Jávor, 1989: 58.

⁶⁵⁷ Kéry (szerk.), 2017: 173–74.; Jávor, 1989: 59.

⁶⁵⁸ Kádár, 1984, 2. köt.:785; Kéry (szerk.), 2017: 174.

⁶⁵⁹ Jávor, 1989: 59–60.

eltöltöttek. Ekkor kicsit megmosakodhattak, fellélegezhetnek, s jóllehet Barcsay továbbra sem biztosított számukra élelmet, a szerencsétlen emberek minden tartalékát kipakoltatta és azt ígérte, hogy abból mindenki részesülhet – ehelyett az élelmiszereket egy német tiszt elkobozta. Az elhurcoltak Sopronkőhidát követően először Emmersdorfbán jutottak élelemhez 1945. április 3-án, mert néhány német őr megsajnálta őket.⁶⁶⁰

Barcsay először Mauthausenben kísérte meg a foglyok átadását a koncentrációstábornak, de a láger parancsnoka visszautasította őt. Így a menet Linz-et, Passaut, Pfarrkirchent érintve jutott el április 14-én a Triftern melletti Gschaidba, ahol az iskolaépületben szállásolták el a fogvatartottakat. Az épületre kiírták, hogy Hungarista Internáló Tábor.⁶⁶¹ A kimerült és elgyengült embereket munkára fogták: favágásra, árnyékszék-takarításra, utcaseprésre. Jávor Pál szerint elhangzott az az ígélet is, hogy tíz-tizenöt beteg és öreg embert átszállítanak Trifternbe kórházba, valamint az is, hogy Vajna Gábor belügyminiszter „áttekinti” a foglyok ügyeit.⁶⁶² Ha erre ebben a formában nem is került sor, furcsa módon az utóbbit megerősíti, hogy Ládai Istvánnak április 21-én Vajna azt mondta, hogy egy későbbi rendelettel szabadon bocsátja a politikai foglyokat. Az utasítás írásba foglalt elrendelésére Ládai emlékei szerint 24-én történt meg.⁶⁶³

Mégsem bocsátottak szabadon senkit, sőt, a forrásokból úgy tűnik, mintha Barcsay aggodalmat keltő előkészületeket tett volna. Kádár Gyula memoárja szerint az önkényeskedő parancsnokuk motozást rendelt el és ami pénzt, órát, gyűrűt találtak a foglyoknál, azt elkoboztatta. Az értékek soha nem kerültek vissza a tulajdonosaikhoz. Barcsay április 27-én parancsot adott a foglyok felsorakoztatására,⁶⁶⁴ szoros őrizet alatt Simbach am Inn településre kísértette őket. A foglyokat itt egy karámban, pajtában helyezték el őket. Figyelmet érdemel, hogy Kádár Gyula úgy emlékezett, ekkor már csendőrök felügyelték őket, tehát nem a korábbi katonai büntetőintézeti őrség.⁶⁶⁵ Ezután kezdődtek csak a furcsaságok, hiszen Vajna utasításával ellentétben nem történt meg a fogvatartottak szabályszerű szabadon engedése. Április 28-án Barcsay Árpádot vagy elcsalták – a Vattay-féle napló fogalmaz így – vagy eltűnt, meglépett – ahogy Jávor Pál írja –, s egyszer csak felfegyverzett magyar tisztek jelentek meg, akik kiszabadították a foglyokat. A csoport élén volt Bán Mihály vezérkari ezredes, aki sietve jelentkezett Szombathelyi Ferencnél és tolmácsolta Beregfy Károly sajnálkozását, s előadta azt

⁶⁶⁰ Jávor, 1989: 59–64.

⁶⁶¹ Kádár, 1984, 2. köt.: 789–90; Vattay, 1990: 107–108.; Jávor, 1989: 59–64.

⁶⁶² 1945. április 14-i bejegyzés. Jávor, 1989: 66–69.

⁶⁶³ Kovács Z. A., 2008b: 347–348.

⁶⁶⁴ Kádár Gyula memoárjában április 29-i dátum szerepel, de ez téves, amelyet Vattay Antal és Jávor Pál naplói cáfolnak, lásd: Vattay, 1990: 108; Jávor, 1989: 71–72.

⁶⁶⁵ Kádár, 1984, 2. köt.: 789–790.

a mesét, hogy a főparancsnok csupán most értesült arról, hogy szégyenteljes módon bánnak a magas rangú magyar tisztekkel, s elrendelte a kiszabadításukat.⁶⁶⁶ A váratlan fordulathoz tartozik néhány adalék. Az egyik, hogy Kádár szerint a fogvatartottak sorsát már korábban figyeltette a Trifternbe kitelepült Lieszkovszky Pál huszár alezredes és embereket toborzott a kiszabadításukra.⁶⁶⁷ A fegyveres akció előkészítésére Kozma István altábornagy adott utasítást Lieszkovszkynak, s a foglyok szabadon engedését megtagadó Barcsayval is beszélt, kilátásba helyezve, hogy tetteiért még felelni fog. Az elképzelésből azonban nem lett semmi – az akcióra önként jelentkező Lupkovics vezérkari százados és társai az utolsó pillanatban, 1945. április 26-án elálltak a terv végrehajtásától. Így Kozma és Lieszkovszky csak később értesültek róla, hogy az időközben Simbachba hajtott embereket végül vér nélkül, de sikerült kiszabadítani⁶⁶⁸ – ha nem is nekik köszönhetően, de a hirtelen fordulatot vevő Beregfy Károly és Bán Mihály utasításai alapján. A védőőrizetese és a különböző okokból fogvatartottak e csoportjának története innentől többfelé bomlott szét, beleértve az egyéni, személyes történeteket, de a nyugati magyar (katonai) emigráció megszervezésének első kísérleteit is.

Ami a Sopronkőhidáról 1945. március 29-én elhajtott „cellások” sorsát illeti, az ő kálváriájuk még viszontagságosabb volt, mint a Simbachba került társaiké. A forrásokból úgy tűnik, hogy a bíróság tagjai nem kísérték szoros figyelemmel a gyalogmenetet, mert külön útvonalon, gépjárművekkkel, két autóbusszal és egy autóval hagyták el Magyarországot. Előbb róluk essék néhány szó. A hadbírókat elkísérték a velük együtt menekülő és oltalmat remélő családtagjaik, akik tulajdonképpen mint civil menekültek tartottak a csoporttal. Nika Géza emlékei szerint ő és Bényei László hadbíró főhadnagy a határátlépés előtt megcsókolták a magyar földet. Az első megállójuk Wiener-Neustadt volt, ahol egy SS-egység egyszerűen – és megalázó módon – lefegyverezte a magyar hadbírókat, katonatiszteket. A német katonák az egyik autóbust is elkobozták, emiatt pedig a magyar utasok csomagjai is odavesztek, hiszen a másik buszban már nem fértek volna el. Wilhelmsburgban az iskolaépületben szálltak meg, majd Sankt Pölten, Steyr után a Traumsee melletti Gmudenben – Dominich Vilmos bíróságvezető nászútjának helyszínén – álltak meg. Végül a Chiemsee érintésével, Rosenheimen keresztül az Inn-folyó partján elhelyezkedő Oberaudorfban ért véget az útjuk. Oberaudorfban, ahogy az már megszokott volt, a bíróság az iskolaépületben rendezkedett be, azonban itt már nem merült fel, hogy tárgyalótermet alakítsanak ki. Szállásul is ez az épület

⁶⁶⁶ Uo. 790; Jávor, 1989: 72–73; Vattay, 1990: 108.

⁶⁶⁷ Kádár, 1984, 2. köt.: 789.

⁶⁶⁸ Kő András és Nagy J. Lambert, „Kivégzettek 1948-1956 (8.)”, *Új Magyarország*, 1994. május 14. 12.

szolgált, szobaparancsnokokat jelöltek ki. A hozzátartozók egy része magánházaknál lett elhelyezve.⁶⁶⁹

A gyalogmenet viszont Tix Miklós naplója szerint 1945. április 18-án⁶⁷⁰ érte el a végcélját, a Bernau am Chiemsee nevű kis települést, amely körülbelül négyszáz kilométerre fekszik Sopronkőhidától.⁶⁷¹ Az úton a foglyokat magyar és német SS-őrség kísérte, s a határ átlépését követően a németek vették át a parancsnokságot, Tix szerint egy Oberscharführer vezetésével – míg Zerkowitz Péter Brayer Hauptscharführerre emlékezett.⁶⁷² Tix utólag, 1945. április 17-én írt naplóbejegyzése szerint a gyalogmenetbe besorolt foglyokat és elítélteket szakaszokra osztották és közülük jelöltek ki parancsnokot, „felelőst” a csoportok élére:

„Március 29-én megkezdjük indulásunkat és kálváriánkat. Németországon keresztülgyalogolni, néhány nyomorult hazaáruló bitang hadbíró kényére-kedvére, mert ha mi nem vagyunk velük, akkor nem játszhatják ők a cirkuszt tovább, hogy ők ítéleteket hoznak. Ítéleznek egy nemlétező ország, nemlétező kormánya nevében, egy nemlétező hadsereg bíróságaként. Német SS őrség és a magyar őrség indult el velünk Sopron-Kőhidáról. Frisch főhadnagy és Csányi zászlós volt a magyar legénység vezetője, a németeké egy Oberscharführer (kb. zászlósnak felelt meg). Engem rögtön kiválasztott egy szakasz parancsnokává, ami azt jelentette, ha valaki lemarad vagy megszökik, engem vonnak felelősségre. Negyvenkét emberem volt, köztük Lócsey hadnagy, Vályi-Nagy Tibor orvos százados, Vándor Pista, a többi horvát, két-három magyar katona és három vegyesházás, illetve zsidó (köztük Winkler⁶⁷³ főmérnök Győrből, aki az összes Rába kocsit, a »Botondot« is konstruálta!).”⁶⁷⁴

A magyar őrség parancsnoka, Frisch József, gyakorlatilag semmit sem tett a foglyok élelmezéséért, vagy azért, hogy az SS-őrség ne bántalmazza a rájuk bízott embereket. A felmálházott és bizarr módon „vándorcirkuszhoz” hasonlított gyalogmenetben Révay Kálmán emlékei szerint egy 84 főből álló női csoport is volt, akiket az SS őrség a legkevésbé sem kímélt.⁶⁷⁵ A Simbachba hajtott társaikhoz hasonlóan, e gyalogmenet foglyai is sokat koplaltak az úton, a szabadban éjszakáztak, ám sokaknak nem volt csajkája vagy pokróca sem. A

⁶⁶⁹ A kézirat harmadik fejezetében az oldalszámozás újra kezdődik: Nika, 1998, III. fejezet: 8–11.

⁶⁷⁰ 1945. április 18-i bejegyzés. Tix, 1945

⁶⁷¹ Az útvonal térképét lásd: Markos, 1971: 484. és Almásy, 1984: 307.

⁶⁷² 1945. április 17-i bejegyzés. Lásd: Tix, 1945. A rendfokozat kapcsán a forrásokban gyakran jelenik meg a magyar „törzsőrmester” kifejezés is. Brayer Hauptscharführerről lásd: Zerkowitz Péter tanúvallomás jegyzőkönyve, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1946. január 12.; Horváth Béla tanúvallomási jegyzőkönyve, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1945. december 31. BFL VII.5.e 17645/1949 Utóbbiról egy másolat itt is található: BFL XXV.1.a 2485/1946

⁶⁷³ Winkler Dezső, a Rába Vagon- és Gépgyár főmérnöke, a magyar gépjárműgyártás legendás alakja. Ő tervezte a Tix által is említett Botond nevű, világszínvonalú négykerék meghajtásos katonai terepjárót.

⁶⁷⁴ Tix, 1945

⁶⁷⁵ Révay, 1946: 219.

megoldás az lett, hogy bizalmatlanul bár, de megosztották egymással a létfontosságú csajkákat és egymáshoz bújva aludtak az emberek.⁶⁷⁶ Az út során a német őrök több foglyot megkínóztak és meggyilkoltak.

Közéjük tartozott az 1945. április 5-én Persenburg közelében megölt Farkas Imre és Gombócz János (Zoltán). Farkas tartalékos zászlós volt, aki polgári foglalkozása szerint tanítóként dolgozott.⁶⁷⁷ A Budapest VII. kerületi Kisegítő Karhatalmi Alakulat (KISKA) parancsnoka volt. Helyettesével, Perényi Lukács Sándorral együtt letartóztatták, majd Sopronkőhidára vitték őket.⁶⁷⁸ Gombócz János rejtélyesebb személy. Almásy Pál szerint Gombóc Zoltánnak, míg Révay Kálmán és Milassin István emlékei szerint Gombócz (Gombóc) Jánosnak hívták. Horvát származású volt és a Csáktornyáról beszállított foglyok közé tartozott és partizántevékenységgel vádolták – a szervezkedésben viselt neve „Tarzan” volt. Foglalkozásával kapcsolatban is ellentmondásos adatok vannak, Almásy szerint kereskedő vagy tanító volt, míg Milassin szerint szabó. Utóbbit megerősíteni látszik, hogy Sopronkőhidán a szabóműhelyben dolgoztatták.⁶⁷⁹

A két férfi kínzásának és megölésének indítóoka egy szökési kísérlet volt. Amikor a gyalogmenet Melk településre ért, s a tömeg feltorlódott, Farkas és Gombócz megpróbáltak meglépni, de vesztükre elkapták őket. Révay Kálmán úgy emlékszik, hogy szökésüket a foglyok között lévő Görgey Vince és néhány nyilas társa jelentették az őrségnek, hogy jópontokat szerezzenek náluk. Almásy szerint viszont más történt: miután Farkas és Gombócz kiugrottak a menetből és el akartak bújni, egy banális véletlen folytán épp egy náci pártházba nyitottak be. Miután kézre kerítették őket, az SS őrök brutálisan megverték a két szerencsétlen foglyot, majd csomagokkal megpakolva, a menet elején hajtották őket tovább. Farkaséknak a pihenők idején is a terhekkel megrakodva kellett ácsorogniuk és rendszeresen ütlegették őket. A többi fogoly nem érintkezhetett velük, segítséget és vizet senkitől sem kaphattak. Ha mégis leülhettek vagy pihenhettek, újra bántalmazták őket. Amikor a menet Persenburg vára mellett letáborozott, éjszaka az SS őrosztag tagjai magukkal vitték a két végletekig kimerült embert. Révay Kálmán emlékei szerint ásót is vitettek velük. Nem sokkal később a közeli erdőből lövések hallatszottak: Farkas Imrét és Gombócz Jánost agyonlőtték.⁶⁸⁰

⁶⁷⁶ Markos, 1971: 348–349.

⁶⁷⁷ Almásy, 1984: 182; „Milassin őrnagy elmondja deportálása történetét”, *Magyar Nemzet*, 1945. június 24. 5.

⁶⁷⁸ Gazsi, 1991: 39.

⁶⁷⁹ Almásy, 1984: 182; Révay, 1946: 121; „Milassin őrnagy elmondja deportálása történetét”, *Magyar Nemzet*, 1945. június 24. 5.

⁶⁸⁰ Almásy, 1984: 182–184; Révay, 1946: 121.

Két nappal később az SS-őrsoztag újabb áldozatot szedett, Berger Sándor textilkereskedőt gyilkolták meg, miután megkínózták. A zsidó származású, de spanyol védlevelének oltalmában naivan bízó Berger azért került Sopronkőhidára, mert baráti kapcsolatot ápolt Szávay Zoltán állományon kívül helyezett számvevőségi őrnaggyal, aki a Havas László hadapród őrmesterrel közösen egy ellenálló csoportot szervezett. Havas és Szávay a Budaörsön állomásozó I. fényszóró ütegnél teljesítettek szolgálatot és az egység egy részét beszervezték az ellenállásban való részvételre. Arra készültek, hogy a megfelelő időben a környék erdőségsébe vonuljanak és fegyveresen harcba bocsátkozzanak a német alakulatokkal. Az akció végrehajtásához több heti élelemre volt szükségük, melynek a beszerzésére 25 ezer pengő készpénz kellett volna. Az összeget Bergertől kívánták megszerezni, aki ekkor már az említett spanyol iratokkal egy védett házban tartózkodott. Vállalkozását korábban – zsidó származása miatt – ugyan más nevére íratta át, de bízott abban, hogy az üzletet átvevő társa biztosítani fogja a pénzt számukra. A találkozó 1945. november 15-én történt volna meg, azonban Bergert, Havast és a Szávay-családot egy feljelentés nyomán letartóztatták. A Pestvidéki Törvényszék fogdájába, majd a Margit körútra vitték őket, végül 1945. november 27-i dátumozással kerültek Sopronkőhidára.⁶⁸¹ A gyalogmenet során, Almásy Pál szerint 1945. április 6-án és 7-én a következő jelenet zajlott le, amikor a foglyok csoportja Dornach községben tartózkodott:

„Bergert kipécézték maguknak az SS-legények. Az egyik Duna-parti pihenőnél spárgát kötöttek a karjára, a spárga másik végét pedig egy fához kötözték. Így kergették, egyre szűkülő körökben Bergert a fa körül. Szaladgált körbe, mint valami láncra vert kutya. Az SS-ek dőltek a röhögéstől, mindez a humor tetejét jelentette számukra. Másnap tovább kínozták szegényt. Berger hangos szóval tiltakozott, ez aztán csak fokozta az SS-ek dühét. Kegyetlenül megkínózták, majd este, takarodó után őt is elvezették. Többé nem láttuk. Zerkowitz Péter barátom másnap arra lett figyelmes, hogy Berger kabátja az egyik fogatot hajtó zsványon van.”⁶⁸²

A történetet megerősíti Révay Kálmán is, aki szerint mielőtt Bajorországba vitték volna őket, Bergerrel szemben elejtették a hűtlenség vádját. Ám, ahogy fogalmazott: „Az SS-őrparancsnok sokkal súlyosabb váddal: szemtelenséggel vádolta. És nemcsak vádolta, el is ítélte: két menetnapon át szörnyű kínzásra, majd megváltó tarkólövésre.”⁶⁸³

Ennek a gyalogmenetnek az esetében is létezhetett arra vonatkozó utasítás, hogy a foglyokat Mauthausenben átadják a koncentrációs tábornak. Tóth Mihály ezredes tanúvallomása szerint

⁶⁸¹ A közölt visszaemlékezésben november 28-i dátum szerepel, míg a könyv végén, a dokumentumok között közétett listán a Szávay-család neve mellett ismétlőjel van, amely egy fentebbi, november 27-i dátumra vonatkozik. Szávay–Szabó, 1994: 10–11, 13–14.

⁶⁸² Almásy, 1984: 185–186.

⁶⁸³ Révay, 1946: 143.

Dominich Vilmos „mindent elkövetett”, hogy a politikai foglyokat likvidálja, melynek érdekében érintkezésbe lépett a müncheni gauleiterrel is.⁶⁸⁴ Így keletkezett az Almásy Pál naplójához csatolt lista a tábornak átadni kívánt foglyokról.⁶⁸⁵ Miután Mauthausen ugyancsak nem volt hajlandó befogadni a magyar csoportot, a foglyokat végül Bernau am Chiemsee-ben helyezték el, míg a hadbíróság a közelben fekvő Oberaudorfban telepedett le.

Nem volt mit tenni, megindult a foglyok szabadításának procedúrája, amelyről megoszlanak az emlékek. Nika Géza, aki különben a vizsgálati foglyok és elítéltek gyalogmenetben hajtását szégyennek tartotta, úgy emlékezett, hogy Dominich Vilmos hadbíró őrnagyot az SS részéről tájékoztatták úgy, hogy „ők majd gondoskodnak” a Bernauban elhelyezett emberekről. Dominich pedig rosszat sejtve, nem kívánta megvárni, hogy kiderüljön, mit is jelent valójában ez a „gondoskodás”, ezért saját szakállára elrendelte a foglyok azonnali szabadlábra helyezését. Nika Géza és Szabó András hadbíró századosok átmentek Bernaubá és 1945. április 27-én szabadlábra helyezték a foglyokat. Ezt követően a magasrangú katonatiszteket autóbusszal Oberaudorfba vitték és őket is az iskolában szállásolták el.⁶⁸⁶ A vizsgálati foglyok szabadon bocsátása azonban már korábban megkezdődhetett, Tix Miklóst már 1945. április 20-án – ahogy megjegyezte, Adolf Hitler születésnapján – szabadlábra helyezték. Útravalóként egy Passauba irányító levelet és tíz márkát kapott, másnap pedig 15 dkg kenyeret és 5 dkg sajtot.⁶⁸⁷ Elindulni azonban nem akart, nem tudott, a helyi lakosság jó érzésű embereinek köszönhetően ellátást és szállást kapott. Nika emlékeit és Tix naplóját alátámasztja Almásy Pál is, aki szerint a bírósági újrafelvételi tárgyalások „színjátéka” valóban megindult már április 27. előtt. A tárgyalásokon Dominich Vilmos személyesen nem vett részt, hanem Horpácsy Frigyesre, Jánosi Ferencre és Szabó Andrásra bízta a végrehajtást, akik rendszerint egyszemélyben elnökölték és vezették le a kizárólag szabadítással végződő látszattárgyalásokat. Ekkor viszont a büntetőintézet adminisztrációjában részt vevő elítéltek és orvosok, Almásy, Révay Kálmán, Milassin István, Zerkowitz Péter, Vályi-Nagy Tibor, kiegészülve Zerkowitz Péter fivérével, Oszkárral, illetve a tekintélyes katonatiszti foglyokkal, Hardy Kálmánnal és Lázár Károllyal, Utassy Loránddal, Ary Lajos ezredessel, valamint Tóth Mihály alezredessel érdekszövetséget kötöttek. Utassyt bízták meg azzal, hogy tárgyalásokat folytasson a bírósággal arról, hogy ők e bizonytalanságban és felfordulásban nem hajlandók útnak indulni és nekivágni a nagyvilágnak. Utassyt Oberaudorfba vitték, ahol Dominich Vilmos személyesen megígérte neki, hogy gondoskodik a

⁶⁸⁴ Tóth Mihály tanúvallomási jegyzőkönyve, HM Katonapolitikai Csoportfőnökség, 1949. január 10. BFL XXV.2.b 6647/1947

⁶⁸⁵ A listát közli: Almásy, 1984: 309–318.

⁶⁸⁶ Nika, 1998, III. fejezet: 10–11.

⁶⁸⁷ 1945. április 20-i és 21-i bejegyzések. Tix, 1945

biztonságukról – így, ha e történetben nem is szerepel az SS sejtelmes fenyegetése, annyiban megerősíti Nika emlékeit, hogy Dominichtól valóban elhangzott ilyen ígélet. A muraköziek közül viszont sokan nekivágtak az útnak, így a Bernauban elhelyezett tábor egyre fogyatkozott, s ki-ki egyéni vagy csoportos stratégiát választva döntött a maga sorsáról. Az Almásy Pál által felsorolt „szövetkezők” csoportja április 27-én Dominich Vilmos meghívására Oberaudorfba érkezett, ahol másnap a hadbíró őrnagy átadta Hardy Kálmánnal a parancsnokságot.⁶⁸⁸ Ugyanazon a napon Dominich egy Fóth nevű századossal együtt eltűnt – s előbbi csak később, május 3-án került meg és azzal indokolta távollétét, hogy családját akarta biztonságba helyezni, akiket azonban végül mégis visszahozott Oberaudorfba.⁶⁸⁹ Hardy Kálmán emlékei szerint Bernauban a foglyokat őrző SS-őrsoztag ekkorra elmenekült, később az amerikai hatóságok fogták el őket. Az amerikaiak az SS-őrség tagjainak azonosítására a Révay Kálmán által róluk készített portrékat használta.⁶⁹⁰

A bíróság és egykori foglyai felett a rendfokozatát visszanyerő Hardy Kálmán altábornagy vette át a parancsnokságot, aki felállította az innentől kezdve működő hierarchiát, feladatokat osztott ki és szabályozta a parancsnokság és körletében tartózkodó polgári menekültek életét. A törzs parancsnokának Utassy Loránd vezérkari ezredest nevezte ki, a segédtiszt Révay Kálmán huszárszázados lett. A hadbírói tisztikar és a bírósághoz beosztott polgári tisztségviselők és tiszthelyettesek ügyeinek intézésével Jánosi Ferenc hadbíró századost bízta meg. Az irodavezetői teendők ellátására Hámory Ferenc főtisztviselőnek adott utasítást. A „gazdasági közigazgatási vezető” Tóth Mihály alezredes lett.⁶⁹¹

Hardy az őrsztag parancsnokságát Révay Kálmánra bízta, de meghagyta szolgálatvezetőként Soós István alhadnagyot, vonatparancsnoknak pedig Kecskés Imre főtörzsőrmestert nevezte ki. Almásy Pál csupán gépkocsi előadóként szerepelt a dokumentumon. Hardy rendelkezései szerint az őrszolgálat napi vezénylését Hámory Ferenc látta el és egy napostisztnak, napostizedesnek, valamint ügyeletes őrvezetőnek kellett szolgálatot tartania. Minden másban Révay Kálmán szabályozta az őrsztag szolgálatát, aki május 17-től Hámory más feladatait is átvette.⁶⁹²

Az orvosi teendők ellátása Vályi-Nagy Tibor orvos százados feladata volt, gyengélkedőre minden nap 8-kor és 15 órakor lehetett jelentkezni. Meglepő feladatkiosztásra is volt példa: a

⁶⁸⁸ Almásy, 1984: 194–197.

⁶⁸⁹ 1945. május 3-i bejegyzés. Uo. 199.

⁶⁹⁰ Hardy, 2008: 499.

⁶⁹¹ Hardy Kálmán altábornagy, állomásparancsnok 1. számú eligazítása, 1945. április 30., Bajorországi iratok, HM HIM HL Pers. 141. d. (Utassy Loránd)

⁶⁹² Hardy Kálmán altábornagy, állomásparancsnok 1. számú eligazítása, 1945. április 30. és 3. számú eligazítása, 1945. május 17. Uo.

szabó és cipészüzem vezetésével Milassin István őrnagyot bízták meg.⁶⁹³ Egy május 12-i keltezésű eligazításból kiderül, hogy az oberaudorfi körletben nagy volt a megbetegedések száma. A betegségek és a váratlanul érkező nagy meleg miatt rendelkezni kellett a higiéniai szabályokról. Kötelező volt a szobákat és az ágyneműket, szalmazsákokat naponta szellőztetni. Hardy rendelkezett a fürdés és mosakodás szabályairól, a ruhák tisztításáról is. A fiatalok és edzettek a Luegenstein-tóban naponta és csoportosan fürödhettek, két néhány órás időszakban. Az idősebbek számára hetente egyszer meleg kádvizes fürdést biztosítottak (ekkor szappant már az amerikai katonai hatóságoktól reméltek beszerezni). Hardy megtiltotta a cigarettacsikkek, papírok elhajítását és a szemetelést, megbízta Hámoryt és Kecskést a körletben a tisztaság fenntartásával, a hálótermek takarítására kötelezte az ottlakókat.⁶⁹⁴

A bíróság és a foglyok elhelyezéséről tanúskodnak a szobaparancsnoki kinevezések. Az 1-es szoba parancsnokául Jánosi Ferencet, a 2-es (nős) szoba parancsnoka Nika Géza volt, a 3-as (nőtlen) szobáért Simon Gyula hadbíró százados felelt. A szobákhoz küldöncöket is kijelöltek. Elhelyezési előadói és a polgári hatóságok irányába összekötői feladatot a védőnek, Török Adorjának kellett ellátnia.⁶⁹⁵

A napirend a következők szerint alakult: reggel 7 órakor volt ébresztő és este 9 órakor takarodó. Volt működő tiszti étkeзде. Az étkezési időket kivéve a tisztikarnak, a polgári menekülteknek, a tiszthelyetteseknek, valamint a legénységnek az elhelyezési körletben kellett tartózkodni. Valami okból a szöveg kiemelte, hogy: „[...] különösen 10 és 13, valamint 15 és 17h közt.”⁶⁹⁶

Egy dokumentum tanúsága szerint 1945. április 30-án az akkor már Honvédség Főparancsnokának Bírósága III. néven működő bíróság, valamint az annak őrizetében lévő politikai foglyok felkérték és megbízták Utassy Loránd vezérkari ezredest, hogy a genfi egyezmények alapján vegye fel az érintkezést a szövetséges csapatok illetékes parancsnokával és folytasson tárgyalásokat. A dokumentumot Hardy Kálmán és Lázár Károly altábornagyok, valamint Jánosi Ferenc és egy másik hadbíró százados szignálták.⁶⁹⁷

Bernauban ezekben az április végi, május eleji napokban, órákban tragikus esemény is történt, amikor SS-katonák meggyilkolták a győri illetőségű Lebovics-családot, Lebovics Sándor orvost és feleségét, valamint a kilenc éves Judit nevű leányukat. Nevük

⁶⁹³ Hardy Kálmán altábornagy, állomásparancsnok 1. számú eligazítása, 1945. április 30. Uo.

⁶⁹⁴ Hardy Kálmán altábornagy, állomásparancsnok 2. számú eligazítása, 1945. május 12. Uo.

⁶⁹⁵ Hardy Kálmán altábornagy, állomásparancsnok 1. számú eligazítása, 1945. április 30. Uo.

⁶⁹⁶ Uo.

⁶⁹⁷ A másik hadbíró százados kiléte az aláírás alapján nem állapítható meg minden kétséget kizáróan. Lásd: Utassy Loránd megbízólevele, 1945. április 30. Uo.

„munkaszolgálatos” megjelöléssel szerepel a Mauthausen-i koncentrációs tábor számára készített listán.⁶⁹⁸ Sopronkőhidai fogságuk alatt mindannyiójukat a fegyintézethez tartozó szövőgyárban dolgoztatták.⁶⁹⁹ Almásy Pál szerint Lebovicsék egy győri csoporttal kerültek a fegyintézetbe, néhány héttel a kitelepülés előtt. Bár zsidó származásúak voltak, még a hatályos törvények szerint sem minősültek zsidóknak és semmiféle eljárás nem folyt ellenük.⁷⁰⁰ Vélhetően 1945. április 20. után, de legkésőbb 1945. április 27-én ők is megkaphatták a szabadulásukat igazoló papírokat, melyeknek birtokában – ha ez foglalkoztatta volna a német hatóságokat – végső soron szabad, teljes jogú magyar állampolgárok voltak. Almásy a naplójában a következőképpen rekonstruálta a történetüket. Lebovics Bernauban mint orvos, praktizálni kezdett, amivel magára vonta az SS figyelmét. Ráadásul – tegyük hozzá: vélhetően az igencsak közeledő amerikai csapatok hírére – dicsekedett azzal, hogy amerikai rokonai vannak, s várhatta a nagy fordulatot, hiszen kijelentette, hogy az amerikai csapatok bevonulása után „majd másképp lesz minden”. Almásy szerint ez válthatta ki az SS-katonák haragját, s külön felelősnek tartotta Dominich Vilmost, amiért a gyalogmenetben Lebovicsékat Németországba hurcoltatta.⁷⁰¹ Révay Kálmán elbeszélésében a német SS őrosztag parancsnoka, egy főtörzsőrmester – tehát a Hauptscharführer –, hogy „[...] kielégítse azokat a nemes ösztönöket, amelyeket a náci világszemlélet kifejlesztett”, az erdőbe csalta és tarkólövessel kivégezte a Lebovics-családot.”⁷⁰²

Az időjárás is rendkívülire változott, s ezekben a napokban hóviharakkal csapott le az egymás közelében fekvő Bernaura és Oberaudorfra. Ekkorra már az amerikai csapatok szinte körülrzárták a települést, ám ennek ellenére az SS-parancsnokság Hardy emlékei szerint – a Bernauban lévő Tix naplója szerint 1945. május 2-án⁷⁰³ – még elhatározta, hogy mind Oberaudorfban, mind Bernauban a végsőkig védekezni fog. Az amerikaiak az eredménytelen megadási felszólítás után bombázni kezdték Oberaudorfot. A német ellenállásnak köszönhetően több ház leégett és többen életüket veszítették.⁷⁰⁴ A támadás után kiderült, hogy Oberaudorf polgármestere felvette a kapcsolatot az amerikaiakkal és garantálta számukra, hogy a lakosság részéről nem lesz ellenállás, ha másnap reggel bevonulnak. Végül az amerikaiak

⁶⁹⁸ Almásy, 1984: 317.

⁶⁹⁹ A szövőgyárban dolgoztatott foglyok listáján egy Lebovics Imre nevű személy is szerepel, azonban az ő sorsáról más adat jelenleg nem áll rendelkezésre. Jegyzőkönyv Keresztény Jánossal, főispáni hivatal – Sopron, 1945. április 26. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d. Lebovicsékról lásd még: Almásy, 1984: 214; Révay, 1946: 217, 233.

⁷⁰⁰ 1945. május 17-i bejegyzés. Almásy, 1984: 214.

⁷⁰¹ Uo.

⁷⁰² Révay, 1946: 217, 233.

⁷⁰³ „Várakozás, idegek feszülnek, SS védeni akarja Bernaut. Az idő is bolond, két napja hóviharak vannak.” 74. bejegyzés, 1945. május 2. Tix, 1945

⁷⁰⁴ Hardy, 2008: 500.

május 3-án vonultak be Bernauba, 4-én pedig Oberaudorfba.⁷⁰⁵ Az amerikai gyalogélt a magyarok részéről Utassy Loránd, Hardy Kálmán, Lázár Károly – és Nika Géza szerint – Simon Gyula fogadták. Az amerikai katonák között magyar származásúak is voltak. A közeledő katonák parancsnoka Cseri László volt, illetve még egy magyarul jól tudó Kohári nevű katona is volt a sorban, a századparancsnok pedig Gombos István főhadnagy volt. A találkozáskor történt, hogy egy SS-katona előugorva a rejtékhelyéről géppisztolyt fogott az amerikaiakra, de fegyvere csődöt mondott. Az amerikai katonák a helyszínen lelőtték és meggyalázták a holttestét.⁷⁰⁶

A „hatalomátvétel” következő lényeges állomására 1945. május 17-én került sor, amikor Hardy nyugta ellenében átvette a bíróságnál őrzött bűnjeleket, azaz iratokat Dominich Vilmostól. Az anyag őrzésével a volt foglyok részéről Milassin Istvánt, Révay Kálmánt, míg a hadbírók részéről Simon Gyula és Horpácsy Frigyes hadbíró századosokat bízták meg.⁷⁰⁷ Hardy a memoárjában úgy emlékezett, hogy – az időközben visszatért – Dominichnak ultimátumot adott a bíróság iratainak és a letétbe helyezett értékeknek a beszolgáltatására. Dominich a dokumentumokat és az értékeket csak az este 9 órás határidő előtt néhány perccel adta át, amiben Hardy a hadbíró őrnagy makacsságát vélte felfedezni.⁷⁰⁸ Lényegében ezzel lezárult a Vkf. bírósága III. története. Az amerikai parancsnok, majd a megfelelő titkosszolgálati szervek a következő időszakban megkezdték a magyar csoport kihallgatását. A volt foglyokból álló bizottság tájékoztatták az amerikaiakat a politikai foglyok viszontagságos történetéről, a bíróság működéséről és a hadbírók szerepéről. Az amerikaiak Dominich Vilmost letartóztatták és Kufsteinbe vitték, 1945. május 24-én pedig a többi hadbíró is őrizetbe vették.⁷⁰⁹

2.15 Esettanulmányok: Mindszenty József és Rajk László Sopronkőhidán

Sopronkőhida mint fogalom, az egykori politikai foglyok életrajzában a nyilas időkben elszenvedett fogságot jelképezte.⁷¹⁰ Közéjük tartozott Mindszenty József és Rajk László is, akiknek az esetében viszont Sopronkőhida valamivel többet is kifejez. Sopronkőhidának ugyanis a fogságuk tényén túlmutató jelentősége lett a két – egymástól lehető legtávolabb álló

⁷⁰⁵ 1945. május 5-i bejegyzés. Almásy, 1984: 200; 1945. május 3-i bejegyzés. Tix, 1945

⁷⁰⁶ Almásy szerint: felkoncolták, Hardy az egyik amerikai katona levágta a német fejét, Nika úgy emlékezett, hogy a bajonettjével fülig felhasította a halott száját. Almásy, 1984: 201; Hardy, 2008: 500; Nika, 1998, III. fejezet: 12.

⁷⁰⁷ Hardy Kálmán altábornagy, állomásparancsnok 3. számú eligazítása, 1945. május 17., Bajorországi iratok, HM HIM HL Pers. 141. d. (Utassy Loránd)

⁷⁰⁸ Hardy, 2008: 500.

⁷⁰⁹ Almásy, 1984: 214–17. Nika, 1998, III. fejezet: 13.

⁷¹⁰ A kutatás további szakaszában kerülhet majd sor a Veress Lajos és társai per feldolgozására, amely mind terjedelmileg mind témáját – elsősorban a „kiugrási” kísérlet hátterét – tekintve külön dolgot tárgyat képezhetné, ezért most eltekintünk a bemutatásától.

– személy emlékezetének kialakításában. A fegyintézetben töltött idejük oka és körülményei ezért különösen fontosak, hiszen a róluk kialakított narratívák más és más célból, de Sopronkőhidát egyfajta „bizonyítékként” használják. Mindszenty esetében ez alapvetően arra irányul, hogy a nyilasokkal szembeni ellenállását és őrizetbevételének politikai indíttatását támassza alá. Rajkkal kapcsolatban pedig széles körben ismert, hogy a sopronkőhidai tárgyalásának eseményeit (meghamisítva) az 1949-es Rajk-per koncepciójának egyik alapköveként használták fel.

2.15.1 Mindszenty József Sopronkőhidán

Mindszenty József azután került Sopronkőhidára, hogy Schiberna Ferenc nyilas főispánnal történt összetűzése miatt rendőrhatalósági őrizet alá helyezték. Az 1944-es letartóztatást a történetírás olyan bizonyítékként kezeli, amely a püspök nyilasellenességét támasztja alá.⁷¹¹ Ennek hangsúlyozása megalapozza azt a narratívát, amely szerint a főpap a hungarista (nemzetiszocialista) és a kommunista diktatúrával egyaránt szemben állt. Ezt a szembenállást, a püspök morális megvetését az embertelen eszmékkel szemben e kutatás sem vitatja, de rá kell mutatni, hogy a két konfliktus jellege és súlya jelentősen eltért egymástól. A püspök veszprémi, sopronkőhidai, majd soproni fogsága – amely nem volt bebörtönzés – és az 1948-ban történt letartóztatása, majd megkínzása, koncepciók pere és börtönévei közé nyilvánvalóan nem lehet egyenlőségjelet tenni. 1944-ben Mindszentyvel mint veszprémi püspökkel szemben egy politikailag motivált, de személyes(kező) elemeket is magába foglaló túlkapás képe rajzolódik ki. 1948–1949-ben viszont a kommunista párt és az államvédelem Mindszentyvel mint bíborossal, esztergomi érsekkel szemben folytatott le koncepciók pert, amely egy nagy politikai jelentőségű egyházellenes hadjárat része volt.

Az 1944-es esetet a háború után a kommunista párt a saját politikai érdekei szerint értelmezte és narrálta. Előbb 1946-ban, a köztársasági államforma bevezetését követően vált fontossá Mindszenty és Sopronkőhida kapcsolata. Péter Gábor és Tömpe András a nyilasokkal történt konfliktust igyekeztek úgy értelmezni, hogy abból a püspök legitimista nézeteit kidomborítsák, természetesen az államra veszélyes politikai cselekvő képét kialakítva. 1948-at követően már nem a riogatás, hanem a lejárata volt a céljuk. Ennek része volt az, hogy Mindszentyt egy kisstílusú ügyeskedő, bukott püspöknek állítsák be, mintha a nyilas hatóságokkal egy

⁷¹¹ E tekintetben Balogh Margit monográfiáját és Szabó Csabának a konkrét esetről szóló, forrásközlő tanulmányát vesszük alapul. Szabó Cs., 2006: 3–23; Balogh, 2015

anyagkészletek, egészen konkrétan fehéreneműk feletti vitája vezetett volna az őrizetbevételéhez.⁷¹²

Mi volt a letartóztatás és a fogvatartás valódi oka? Mindszenty a memoárjában úgy állította be, mintha letartóztatására részben a veszprémi nyilas vezetővel, Schibernával való súrlódásai, de legfőképpen a dunántúlipolitikai szempontból érzékeny memorandum megszövegezése miatt került volna sor.⁷¹³ Balogh Margit a Mindszenty-monográfiájában lényegében azt a módszert követte, hogy csokorba szedte a püspök és a nyilas vezetők konfliktusait, s lényegében ellenőrizte Mindszenty állításait.⁷¹⁴ Azonban a Mindszenty elbeszélésén alapuló narratívában a letartóztatás közvetlen oka és a körülmények helyet cserélnek. Egyszerűbben fogalmazva: az elbeszélésében a kontextus, tehát a nyilasokkal szembeni ellenszenve és politikai magatartása vált indítóokká és a Schiberna Ferencsel történt összetűzése pedig ürüggyé, körülménnyé.

A probléma az, hogy amennyiben kronológiai rendben haladva vizsgáljuk az előzményeket, Mindszenty letartóztatásában a politikai indíttatást nem lehet minden kétséget kizáróan alátámasztani. Korai konfliktusai ugyanis inkább lokálisak és személyes jellegűek voltak. Schiberna Ferencnek, a veszprémi Nyilaskeresztes Párt vezetőjének először nem is Mindszentyvel, hanem még a Rott Nándor vezette püspökséggel szemben keletkezettek sérelmei, amikor öccsét, Károlyt, aki a püspökség intézője volt, megvádolták, hogy visszaéléseket követett el, fegyelmi eljárás alá vonták és lefokozásra ítélték. Mindszentynek legfeljebb az volt felróható, hogy a férfi helyzete az ő püspöksége alatt sem javult.⁷¹⁵

Komolyabb és akár politikai értelel is értelmezhető volt Mindszenty távolságtartása Schiberna Ferencsel és a nyilas vezetéssel szemben. A püspök kifogásolta annak a hálaadó misének a megtartását, amelyet Schiberna a zsidóság városból történt deportálása alkalmából kívánt elmondani a veszprémi ferences templomban, 1944. június 25-én. Mindszenty nem tudta megakadályozni a *Te Deum*-ot, de távolmaradt az eseménytől és elmarasztalta misét kitűző P. Pulyai Lambert ferences házfőnököt. Néhány hónappal később ugyancsak jelzésértékű volt, hogy Mindszenty nem vett részt azon a felsőházi gyűlésen, amelyen Szálasi Ferenc legitimáltatni kívánta a hatalomátvételét. A hideg viszonyra utal, hogy a nyilas hatalomátvétel után főispánná és hadműveleti kormánybiztossá kinevezett Schiberna sem tett „bemutakozó” látogatást a püspöki palotában. Első találkozásukra akkor került sor, amikor Mindszentyt

⁷¹² Balogh, 2015, 1. köt.: 369.

⁷¹³ Bővebben lásd: Mindszenty, 2015: 52–56.

⁷¹⁴ Balogh, 2015: 371–372

⁷¹⁵ Mindszenty szerint miután őrizetbe vették őt, Schiberna Károly „jól megrakodva”, családjával együtt eltűnt Veszprémből. Mindszenty József levele a Felsőház Mentelmi Bizottsága elnökéhez letartóztatása és fogva tartása ügyében Sopron, 1945. március 19. Szabó Cs., 2006: 19.

letartóztatták. Az őrizetbevétellel kapcsolatban egy olyan magyarázat is létezett, mely szerint Szálasi akarta volna lefoglalni a püspöki palotát.⁷¹⁶ A különböző surlódásokra épített elbeszélés végső soron egy irányba mutat és a főhatalom szintjéig emeli a konfliktust.

A letartóztatás leg súlyosabbnak tekintett – és valóban politikai jellegű – indítókának Balogh és Mindszenty is azt az emlékiratot tekintik, melyet Mindszenty József, Apor Vilmos, Shvoy Lajos püspökök, valamint Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát írtak alá. A memorandumot Szálasi Ferenc miniszterelnöknek címezték, szót emelve a Dunántúl hadszíntérré válása és a háború értelmetlen, teljes megsemmisülésig való folytatása ellen. Az egyházi vezetők a maradék országrészekben élő, vagy oda menekülő többmillió emberélet megóvását és a harcokkal járó pusztítás elkerülését kívánták elérni, mindemellett komoly erkölcsi kérdéseket feszegettek a kritikus hangvételű szövegben. A valóban érzékeny politikai kérdést érintő dokumentumot azonban nem hozták nyilvánosságra, s noha 1944. október 31-i keltezéssel látták el, Mindszenty csak november 13-án adta azt át Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyettesnek Budapesten. Szálasihoz legkorábban ekkor juthatott el a szöveg híre.⁷¹⁷ Mindszenty – emlékei szerint – a dokumentum átadásakor azt gondolta, hogy azonnal le fogják tartóztatni, de erre nem került sor. Körülbelül két héttel később, 1944. november 27-én történt a letartóztatáshoz vezető összetűzése Schiberna Ferencsel, ami megmagyarázhatja, hogy memoárjában a püspök, miért tekinthette a főispán által túlreagált esetet ürügynek, provokációnak. Úgy vélte, hogy „ennyi időre volt – úgy látszik – szükségük a vád megszerkesztésére”.⁷¹⁸ Mindszenty azonban tévedett. Ügyében soha nem született vádirat és a vele szemben felhozott vádaskodásokat is alig-alig tudták a hatóságok összeállítani.

Karsai László a memorandum miatti letartóztatás történetét legendának tartja. Felhívja a figyelmet arra, hogy az emlékirat aláírói közül Shvoy Lajost sem a memorandum miatt vették őrizetbe, Apor Vilmost és Kelemen Krizosztomot pedig nem tartóztatták le.⁷¹⁹ A Karsai-féle értelmezés ugyanakkor nem terjeszkedik túl a konfliktus közvetlen okán, így hiányzik belőle annak a magyarázata, hogy ha ennyiből állt az ügy, akkor a hatóságok, miért próbálkoztak makacsul azzal, hogy valamilyen fogást találjanak Mindszenty Józsefen, s végül megpróbálják hűtlenség miatt bíróság elé állítani? A politikai indíttatást tehát máshol kell keresni.

Az őrizetbevétel 1944. november 27-én történt, amikor a veszprémi püspöki palotában vita alakult ki a főispánná és hadműveleti kormánybiztossá kinevezett Schiberna Ferenc és

⁷¹⁶ Balogh, 2015, 1. köt.: 362–364, 371–372.

⁷¹⁷ Karsai L., 2016: 333.

⁷¹⁸ Mindszenty, 2015: 55.

⁷¹⁹ Karsai L., 2016: 333–334.

Mindszenty József között. A konfliktus alapja az volt, hogy a főispán utasítására, katonai beszállásolás érdekében Zarka Elemér főmérnök vezetésével helyszíni szemlét tartottak az emberei. Zarkát egy csapat rendőr is elkísérte. A látogatók Szabadhegy Szabolcs gazdatiszt és Megyesi Schwartz Róbert kanonok, püspökségi irodaigazgató társaságában bejárták a helyszínt. A püspökségiek természetesen és az épület lefoglalása ellen érveltek, ahol akkor huszonnyolc szobában 58 fő volt elszállásolva – menekültek, seminaristák és apácák. Schiberna csak a szemle végén jelent meg, nem tűrte az ellenkezést, őrizetbe vétette a gazdatisztot és az irodaigazgatót. A történeteket jelentették Mindszentynek, aki személyesen megjelent, tiltakozott az intézkedés ellen. A főispán ekkor az ő letartóztatását is kezdeményezte. Mindszenty visszavonult a szobájába, ahol felkészülve a következőkre, köpenyt öltött és feltette négyszögletű püspöki fővegét (nem liturgikus ruházatot vett fel). A főispán és a püspök között egy rendőrfogalmazóra hárult a szerep, hogy közvetítse az üzeneteket. Eleget téve Schiberna utasításának, először udvariasan felszólította Mindszentyt az indulásra, aki viszont írásbeli végzést kért a letartóztatásról. A rendőrfogalmazó valószínűleg zavarba jött és nem akart a püspökkel konfrontálódni. Visszasietett a főispánhoz, akitől tíz-tizenötperc múltán azzal a kétes hitelességű és jogszerűtlen magyarázattal tért vissza, hogy a letartóztatás Szálasi Ferenc („a Nemzetvezető”) parancsára történt.⁷²⁰ A püspöknek, aki a Felsőház tagja volt, megsértették a mentelmi jogát – amit egy tervezet szerint 1945 márciusában a mentelmi bizottság is el kívánt ismerni.⁷²¹ Szabó Csaba elképzelhetőnek tartja, hogy Szálasi vagy környezete telefonos, szóbeli utasítást adhatott a főispán részére, noha a Felsőháznak írt beadványában maga Mindszenty is kételkedését fejezte ki, hogy ilyen rövid idő alatt elérhették-e az államfőt.⁷²² Mindenesetre a „terepen” lévő Schiberna telefonos utasításának verziója sem arra utal, hogy előre eltervezett akcióról lett volna szó a hetekkel korábban átadott memorandum miatt.

A letartóztatás ráadásul a helyi nyilas vezetés számára komoly tekintélyvesztéssel járó jelenettel járt, melyről Mindszenty 1945-ben a Felsőház mentelmi bizottságának írt levelében is beszámolt. A püspököt autón, gazdatisztját és irodaigazgatóját pedig gyalog akarták bekísérni a rendőrségre. A háznépétől időközben búcsút vevő Mindszenty úgy döntött, visszautasítja a főispán autóját és ő is gyalog megy.⁷²³ Memoárjában erre már úgy emlékezett, hogy a rendőrök

⁷²⁰ Lásd a Szabó Csaba által publikált dokumentumot: Mindszenty József levele a Felsőház Mentelmi Bizottsága elnökéhez letartóztatása és fogva tartása ügyében Sopron, 1945, március 19. Szabó Cs., 2006: 12–14; Főként e forrást elemezve foglalja össze a történeteket: Balogh, 2015, 1. köt.: 369.

⁷²¹ A Felsőház Mentelmi Bizottsága által készített elintézés-tervezet Mindszenty József veszprémi püspök letartóztatása ügyében, 1945. március. Közli: Szabó Cs., 2006: 22–23.

⁷²² Uo. 7. és vesd össze: 12–14.

⁷²³ Mindszenty József levele a Felsőház Mentelmi Bizottsága elnökéhez letartóztatása és fogva tartása ügyében Sopron, 1945, március 19. Szabó Cs., 2006: 15–16.

nyomban megkísérelték betuszkolni őt az autóba.⁷²⁴ A feszült helyzetben Mindszentyhez siettek a papjai és a szeminaristák, akik körbeállták, testükkel védve őt. E zavarba ejtő helyzettel úgy tűnik, ismét csak nem mutatott határozottságot a rendőrség, így végül az ő sorfaluk által kísérve megindult a menet. Schiberna viszont feszült volt és „örjöngött”.⁷²⁵ A különös látvány kíváncsiskodókat vonzott az utcára, voltak, akik áldást kértek, akadtak, akik beálltak a menetbe és a kapitányságig elkísérték.⁷²⁶ Nem meglepő, hogy a hatalom számára kínos esetet később messze eltúlozták, lázítással és a hadműveleti érdekek veszélyeztetésével vádolva Mindszentyt. A püspök viszont ragaszkodott ahhoz, hogy kísérete békésen és csendben vonult mellette, nem lázította a lakosságot.⁷²⁷ Mindszenty, miután megérkeztek a rendőrségre, mindenkit hazaküldött. A hatalom számára tekintélyromboló esemény nem maradt megtorlatlanul: november 29-én újabb letartóztatásokat hajtottak végre. Jellemző a kapkodásra, hogy a menetben részt vevők közül voltak, akiket nem internáltak, míg olyanokat igen, akik sem a menetben, sem pedig a palotában nem voltak jelen a történetknél. Közéjük tartozott Kőgl Lénárd püspöki számvevő, az ágyban betegen fekvő Mészáros Tibor püspöki levéltáros, továbbá Lagmár Lipót kanonok és Solymár István lelkiigazgató.⁷²⁸

Szálas Ferencet Vajna Gábor belügyminiszter tájékoztatta Mindszenty letartóztatásának tényéről. Az ügy tehát ekkor került kormányzati szintre és a minisztertanácsban vitát váltott ki. Budinszky László igazságügyminiszter a népbíróság előtt úgy emlékezett saját szerepére, hogy tiltakozott Mindszenty őrizetbevétele ellen. Vajna ugyanakkor ezt nem támasztotta alá.⁷²⁹

„Hogy vádlott [Budinszky László – Sz. D.] tiltakozott-e vagy sem, azt nem tudom, tudom, hogy ez vita tárgya volt. Amikor a főispán elrendelte [Mindszenty József – Sz. D.] internálását, még azon az éjjelen gépkocsin küldtem ki közegeket kivizsgálás végett, az egészet jelentettem már másnap írásbelileg Szálas Ferencnek, aki fogvatartását rendelte el.”⁷³⁰

Kronológiai zavart okoz, hogy a Mindszenty őrizetbevétele elrendelő, Schiberna által aláírt véghatározaton 1944. november 30-i dátum szerepel.⁷³¹ Míg Mindszenty egy beadványából

⁷²⁴ Mindszenty, 2015: 56.

⁷²⁵ Balogh, 2015, 1. köt.: 368.

⁷²⁶ Mindszenty, 2015: 56.

⁷²⁷ Mindszenty József levele a Felsőház Mentelmi Bizottsága elnökéhez letartóztatása és fogva tartása ügyében Sopron, 1945. március 19. Szabó Cs., 2006: 15–16.

⁷²⁸ Uo. 16.

⁷²⁹ Bővebben lásd a Budapest Népbíróság Budinszky László ügyében 1945. december 11-én tartott tárgyalásának hiteles gyorsírói jegyzőkönyvét. BFL XXV.1.a 4349/1945. 265–266. lap.

⁷³⁰ A Budapest Népbíróság Budinszky László ügyében 1945. december 11-én tartott tárgyalásának hiteles gyorsírói jegyzőkönyve. BFL XXV.1.a 4349/1945. 265. lap.

⁷³¹ Schiberna Ferenc veszprémi főispán határozata Mindszenty József veszprémi püspök letartóztatásáról Veszprém, 1944. november 30. Szabó Cs., 2006: 7. és vesd össze: 9.

tudható, hogy a Vajna által emlegetett, az ügy kivizsgálásra kiküldött „közeg” november 29-én kérdezte ki őt a történetekről.⁷³² Logikus sorrendben tehát: Vajna nem a véghatározat kiállítását követően értesült az őrizetbevételről, hanem még november 27-én, s ezt tartotta ő a Schiberna által elrendelt internálás kezdetének. Intézkedése a vizsgálat elindításáról még 27-én éjjel történhetett, Szálasi írásbeli tájékoztatása pedig 28-án. A népbíróságon tett kijelentését akár úgy is lehet értelmezni, hogy Mindszenty fogva tartásának elrendeléséről végül Szálasi döntött, amelyet Schiberna hajtott végre – ebben az esetben ez adna magyarázatot a 30-án kiállított dokumentumra. Valószínűleg utólagos jóváhagyásról lehet tehát szó, hiszen a balul elsült letartóztatást tekintve felvetődik a kérdés, ha Szálasiól indult volna ki a letartóztatás parancsa, azt miért bízta volna a főispánra és nem Vajna nyomozóira. Éppen a Sopronkőhidán tartott vizsgálati foglyok és védőőrizeteseik sorsa mutatja, hogy Vajna Gábor és Órendy Norbert emberei nem riadtak vissza volt miniszterelnökök, felsőházi tagok és egyházi személyek letartóztatásától.

A tény, hogy a Schiberna veszprémi lakosság előtt zajló, utcai jelenetbe torkolló intézkedéseiről értesülő Vajna azonnal vizsgálatot kezdeményezett, több figyelmet érdemel. Az általa Budapestről kiküldött „közeg” nem volt más, mint Balassa Bálint csendőr főhadnagy, aki a Nemzeti Számonkérés Szervezete közéleti és politikai osztályát vezette. Mindszenty szerint Balassa csodálkozott, miután kikérdezte őt, mi több, a mentelmi jogának megsértéséről vett fel jegyzőkönyvet és tanúk előtt megígérte, hogy ezt az iratot eljuttatja az illetékes helyre. Miután visszatért a fővárosba és minden bizonnyal jelentést tett az eljáróinak, ez úgy tűnik nem történt meg. Mindszenty szerint Balassától származott az a magyarázat, hogy a püspöki palotában Szálasi részére szerettek volna szállást készíteni – azonban ezt a verziót a kutatás jelen állása szerint más forrás nem igazolja. Nem is valószínű, hogy éppen így, Schibernára bízva „intézték” volna az ügyet.

Visszatérve a nyilas állambiztonságra, valószínűleg november 29-én még csak tájékoztak a letartóztatás ügyében és Mindszenty maga támasztja alá, hogy Balassa nem terelte politikailag kiélezett irányba a kihallgatást.⁷³³ Figyelemreméltó az is, hogy Vajna Gábor és az általa irányított szervek nem vállalták a felelősséget Mindszenty internálásáért. A véghatározatot a szerencsétlen őrizetbevételért felelős Schiberna Ferenc írta alá. Csupán annyit volt képes indokolásul felhozni, hogy Mindszenty József:

⁷³² Lásd: Mindszenty József veszprémi püspök bejelentése a felsőház elnökségének mentelmi joga megsértését Sopronkőhida, 1944. december 27.; Mindszenty József levele a Felsőház Mentelmi Bizottsága elnökéhez letartóztatása és fogva tartása ügyében Sopron, 1945. március 19. Szabó Cs., 2006: 7. és vesd össze: 10–11, 16–17.

⁷³³ Balogh, 2015, 1. köt.: 370.

„[...] a katonai beszállásolás érdekében folytatott helyszíni megállapítás alkalmával a hatósági rendelkezéssel szembehelyezkedett, hatósági közeg elleni erőszakot követett el, továbbá társaival együtt tüntető felvonulás rendezésével a lakosság fellázítását kísérelte meg, mely cselekményével a közrendet, közbiztonságot és ezáltal a hadműveleti érdekeket nagy mértékben veszélyeztette [...]”⁷³⁴

Schiberna az intézkedéseivel szemben történt ellenkezést felnagyítva lázítást vizionált. Hogy az utcai vonulás irritálhatta az így leleplezett hatalmat, arra Schiberna reakciója mellett Vajna Gábor egy megjegyzése is utal, amelyet egy Mindszenty érdekében közbenjáró személynek mondott. A belügyminiszter szerint amennyiben Mindszenty autóval ment volna a rendőrségre, fél óra múlva már visszatérhetett volna a palotájába, s úgy folytatta: „most mivel megmozdulásokra indította a népet, ünnepi ruhában gyalogosan vonulva, börtönre ítélnék, ha ügyét a bíróságnak adnák át.”⁷³⁵ Valószínűleg maga Vajna sem gondolta, hogy a katonai beszállásolás miatt kialakult konfliktus indokolta volna Mindszenty őrizetbevételét. Az ominózus memorandumról sem esett szó. A belügyminiszternek Mindszentynek a lakosság előtt mutatott magatartásával és környezetének bátor kiállásával volt problémája. Mindazonáltal a lázítást is magába foglaló, hatóság elleni erőszokról szóló vádaskodás még így is olyannyira gyenge lábakon állt, hogy a veszprémi ügyészség nem volt hajlandó vádat emelni.⁷³⁶ A következő időszakban a hatóságok ezért a következő időszakban megpróbálták több bizonyítékot produkálni.

Valójában innentől fogva érzékelhető Mindszenty őrizet alatt tartásának politikailag motivált jellege. A püspöki palotában kétszer tartottak házkutatást. Az eljárás legalantasabb vonása a kommunista propaganda által is felhasznált áruhalmozási, „textília-ügy” volt. Előkerült 1800 darab ing és ugyanennyi alsónadrág, amelynek a beszerzésével és raktározásával valójában semmilyen illegális cselekményt nem követtek el – azokat Mindszenty a saját pénzén vásárolta és rendelkezett arról, hogy kiosztásra kerüljenek a sebesült katonák, a menekültek és rászoruló kispapok között.⁷³⁷

Lefoglalták Mindszenty levelezését is, amelynek egyes leveleit ekkor még nem használták fel ellene – azokat később a kommunisták igyekeztek a politikai céljaiknak megfelelően magyarázni. Az eddigi ismereteink alapján előkerült egy 1944. március 6-án kelt levél Varga Béla balatonboglári plébánostól és országgyűlési képviselőtől – aki a Kisgazdapárt egyik

⁷³⁴ Schiberna Ferenc veszprémi főispán határozata Mindszenty József veszprémi püspök letartóztatásáról Veszprém, 1944. november 30. Szabó Cs., 2006: 9.

⁷³⁵ A részletet idézi: Balogh, 2015, 1. köt.: 370.

⁷³⁶ Mindszenty József ezzel kapcsolatban „dr. Visky” nevét említi. Mindszenty, 2015: 57.

⁷³⁷ Balogh, 2015, 1. köt.: 369.

vezetője és a Magyarországra menekült lengyelek segítője volt –, amelynek tartalma legitimista nézetekre utalt. Később e levelet igyekezett Péter Gábor és a kommunista politikai rendőrség úgy beállítani, mintha Mindszentyt 1944-ben a legitimista nézetei miatt internálták volna. Balogh Margit idéz egy másik levélből is, amelyet viszont 1944-ben nem találtak meg a házkutatás során, így nem is került a lefoglalt iratok közé. Ez a levél szintén Varga Bélától származott, aki Horthy Miklóst nemzetárulónak nevezte, amiért „felkent királyunkat utolsó rablógyilkosként kiadta ellenségeinknek”.⁷³⁸ Bár ez az idézet legfeljebb Varga harcos legitimizmusát támasztja alá, Szálasi Ferencnek, vagy a nyilasokat kiszolgáló nyomozóknak aligha lett volna baja azzal, ha Horthyt valaki nemzetárulónak tartja, hiszen ők maguk is így gondolták. Utóbbi levelet ugyancsak a kommunisták használták fel. Péter „versenyhársa”, Tömpe András igyekezett 1946-ban Rajk László belügyminiszter előtt felmutatni, mint Mindszenty legitimizmusa melletti bizonyítékot.⁷³⁹

Azt, hogy a kudarcos nyomozás ellenére Mindszenty József ügyének folytatásáról legfelsőbb szinten született döntés, az jelzi, hogy társaival együtt Sopronkőhidára szállították őt. A belügyminiszter felkérte a Syposs János illetékes parancsnok alá tartozó, Kovarcz-féle bíróságot, hogy vizsgálja meg az ügy aktáit. Nika Géza visszaemlékezése szerint:

„[...] különös volt már akkor, hogy a hozzá nem értő belügyminiszter egyedül nem merte ebben az ügyben a felelősséget vállalni, holott annyi más neves egyént (Kállay Miklós, Kánya Kálmán, Antal István, nagybaconi Nagy Vilmos, Jávor Pál stb.) tartott ún. védőőrizetben, s egyáltalán nem helyezett súlyt rá, hogy jogos-e vagy jogtalan a fogvatartás.”⁷⁴⁰

Mindszenty Józsefet és a letartóztatottakat 1944. december 5-ig a veszprémi rendőrségen, majd december 22-ig az ügyészség fogházában tartották fogva. Innen szállították őket autóbusszal Sopronkőhidára, ahova éjjel érkeztek meg, összesen huszonheten.⁷⁴¹ A fegyintézetbe viszont megfelelő iratok hiányában nem fogadták be a püspököt és a társaságában lévő papokat, seminaristákat. Őket ezért az út túloldalán található iskola épületében helyezték el. Ezt a döntést a Sopronkőhidán tartózkodó Budinszky László mint a fegyintézet „polgári” részét felügyelője magának tulajdonította. Vajna ettől eltérve úgy emlékezett, hogy ő rendelkezett Mindszenty – későbbi – zárdába szállításáról.⁷⁴² Németh Alajos szerint a fegyintézet igazgatója, Stráner Ernő volt az, aki nem akarta befogadni a foglyokat, hivatkozva a szabályszerű beutaló

⁷³⁸ Uo.

⁷³⁹ Uo.

⁷⁴⁰ Nika, 1998: 63.

⁷⁴¹ Németh A., 1993: 57; Szabó Cs., 2006: 7.

⁷⁴² Lásd a vádlott és a tanú vitáját: A Budapest Népbíróság Budinszky László ügyében 1945. december 11-én tartott tárgyalásának hiteles gyorsírói jegyzőkönyve. BFL XXV.1.a 4349/1945. 265–266. lap.

végzés hiányára. Ha utóbbi igaz, az közvetve alátámasztja Budinszky vallomását, noha a kényelmetlen konfrontációt valójában a felügyelete alá tartozó Stránernek kellett vállalnia.⁷⁴³ Fontos leszögezni, hogy a püspök és kísérete sem státuszában, sem elhelyezésük alapján nem tartozott a vizsgálati foglyok vagy a védőőrizeteselek közé.

A jogi szakvélemény elkészítését Dominich Vilmos bíróságvezető Nika Géza hadbíró századosra szignálta ki, aki szerint főnöke a sok egyházi személy miatt „fázott” az ügytől és hangjából az volt kiérezhető, hogy nem örülne, ha hadbíróvá kerülne sor. Nika azt az utasítást kapta, hogy teljes tárgyilagossággal nyilvánítson véleményt arról, hogy emelhető-e vád az eljárás alatt állókkal szemben hűtlenség bűntette vagy más bűncselekmény miatt, illetve fogságban tarthatók-e továbbra is.⁷⁴⁴

A hadbíró a megkapott iratok alapján megvizsgálta, hogy alakszerűen jogos volt-e a letartóztatás, illetve az anyagi jogra tekintettel fennforog-e bírósági eljárásra alkalmas bűncselekmény. Nika verziójából néhány elemet érdemes kiemelni, hiszen a hadbíró megismerte az ügyben keletkezett iratokat. Nika elbeszélésében a beszállásolás érdekében szemlét tartó főispáni megbízottak rendőri kíséret nélkül érkeztek, akik a gazdatiszttal, Szabadhegy Szabolccsal közölték, hogy a palotát menekülők számára igénybe kívánják venni – rögtön hozzátéve, hogy Nika emlékezése téves, hiszen bizonyosan katonai beszállásolásról volt szó. A gazdatiszt jelentette a dolgot a püspöknek, aki azt üzentte vissza, hogy az épületet nem tudják a rendelkezésükre bocsátani, mert azt menekülő papok, apácák és szerzetesek elhelyezésére tartják fenn, akik közül már így is nagyon sokan vannak. A megbízottak távoztak, majd nemsokára visszatértek a főispán és a rendőrök társaságában. Feszült helyzet, élénk szóváltás alakult ki a gazdatiszt és a főispán között. Schiberna ekkor jelentette ki, hogy letartóztatja őt. Ezután jelent meg Mindszenty a perpatvar helyszínén. A jelenetet Nika igen részletesen írja le – a szándéka szerint azért, hogy megcáfolja a kommunista sajtóban megjelent vádakot, melyek szerint a püspök és Schiberna konfliktusa régi, személyes ellentétekre vezethető vissza. Nika a memoárjában megörökített történettel azt akarta bizonyítani, hogy nem volt szó köztük személyes ellentétről, hiszen ekkor találkoztak először. Mindemellett választ ad a „hatósági közeg elleni erőszak” vádjára is:

„A nagy zajra Mindszenty lejött a lakosztályából és a helyszínre érve erélyesen rászólt a feltett kalappal ott álló és nagyban intézkedő főispánra: »Kicsoda ön, és mit csinál az én házamban? Ha

⁷⁴³ Németh A., 1993: 57–58.

⁷⁴⁴ Nika a memoárjába beillesztett egy Párizsban, 1950. január 12-én írt szöveget, amelyet 1998-ban ettől elkülönített kommentárokkal egészített ki. Mindazonáltal az 1950-es szöveg érintetlensége, autentikussága – az eredeti példány hiányában – nem ellenőrizhető minden kétséget kizáróan. Nika, 1998: 63–64.

egy úriember belép egy idegen házba, le szokta venni a kalapját és be szokott mutatkozni a házigazdának.« A felettebb kínos helyzetből magához térve a főispán felfedte kilétét, de nem vette le a kalapját és még indulatosabban kijelentette, hogy a gazdatisztet letartóztatja és közegeivel elviteti. Mindszenty válasza ez volt: »Önnek nincs joga a gazdatisztet letartóztatni. A gazdatiszttem itt marad, vagy csak velem együtt hagyja el a házamat.« Ezután Schibernához lépett és leütötte a kalapot a fejéről. »Akkor önt is letartóztatom« üvöltötte szinte magán kívül a főispán, majd intézkedett, hogy rendőri közegek vegyék körül Mindszentyt. A püspök kérésére azonban hozzájárult ahhoz, hogy szükséges holmijainak magához vételére lakosztályába visszatérhessen.»⁷⁴⁵

Hogy a jelenetből mennyi a kiszínezett elem, nem tudható, viszont a tiszteletlen főispán kalapjának leverése elvileg magyarázatot adhat arra, mit kívánt Schiberna a személye ellen elkövetett erőszakká felnagyítani. Nika szerint a hivatalos jelentésben „valóságos dulakodásként” írták le azt a jelenetet is, amikor az autón való elszállítása ellen tiltakozó püspököt a kispapjai körülvették. A memoár a gyalogmenetre összesereglett veszprémi nép futótűzszerű reakcióját is élénken írja le:

„Nagyon sok ember járt az utcákon, a kispapok pedig, akik szinte testőrként vették körül a püspököt, minden üzletbe beugrottak és az ottlevőknek odakiabálták a történeteket. A nép a járdákra sereglett és letérdelve fogadta a püspök áldását. Tragikus diadalmenetszerű volt az egész.»⁷⁴⁶

Mindszenty, viszont, aki az áldásosztásra emlékezett, a menetet a Felsőházhoz írt beadványában és az emlékirataiban is csendesnek írta le. Önmagát és papjait védte a tüntetés, lázítás vádjától, ráadásul beszédet nem tartott, izgatást nem követett el. Nika, ha emlékeit nem saját maga egészítette ki, ezzel szemben a Mindszenty viselkedésében lázítást kereső jelentéseket olvashatta, melyek igyekeztek felnagyítani az eseményeket.⁷⁴⁷

Újra szólni kell viszont a Mindszenty ügyében további bonyodalmakat okozó levelekről. Nika narrációja szerint a püspöknél jelentős levelezést foglaltak le, elsősorban a zalaegerszegi működésének időszakából. Az országgyűlési választásokkal kapcsolatos levéltájtásainak tartalma valóban arra utalt, hogy támogatta a legitimista erőket, de ezek 1944-ben teljesen érdektelenek voltak az ügy szempontjából. A nyomozók az aktához mellékelték a veszprémi helyi újság néhány számát, melyekben szerintük Mindszenty a kormány intézkedései ellen

⁷⁴⁵ Uo. 64–65.

⁷⁴⁶ Uo. 65–66.

⁷⁴⁷ Mindszenty, 2015: 56–57; Mindszenty József levele a Felsőház Mentelmi Bizottsága elnökéhez letartóztatása és fogva tartása ügyében Sopron, 1945. március 19. Szabó Cs., 2006: 14.

izgatott. Nika összegzése alapján Mindszenty ezekben az írásokban a papoknak kötelezővé tette a nyájuk melletti helyben maradást és otthonmaradásra bízta azokat, akiket közhivatali állásuk nem kötelezett az ország kiürítésére, elhagyására. A hadbíró úgy vélte, ez valóban szembement a totális kiürítést elrendelő intézkedésekkel, de minden józan ember, aki tartózkodott a hangos véleménynyilvánítástól, egyetértett volna a püspökkel.⁷⁴⁸ Az ügyben felhozott „bizonyítékok” széles köre arra utal, hogy a nyomozók, akiknek eredendően a főispáni intézkedéssel szembeni ellenszegülés miatt kellett volna vizsgálandni, immár a textíliáktól a leveleken át az újságcikkekig mindenben kerestek valamilyen terhelő bizonyítékot.

Nika memoárja a lefoglalt levelezéssel kapcsolatban új információt tartalmaz. A hadbíró egyetlen jelentős bizonyítékra, egy széttépett levélre irányítja rá a figyelmet, amelyet állítása szerint miután összeillesztett, hogy elolvassa, ismét széttépett, majd figyelmen kívül hagyott, sőt, egyenesen eltitkolt a jogi szakvélemény elkészítésekor:

„[...] rajtam kívül – azt hiszem – nem is tudnak róla. Egy levélről lesz szó. A házkutatásnál Mindszenty íróasztalát nem tudták kinyitni, de úgy látszik a feltöréshez nem volt bátorságuk, s ezért őt elővezették a rendőrségről és kinyitatták vele a fiókot. Mindszenty a fiók kinyitása után kikapott onnan egy levelet, összetépte és a szájába tette, hogy megegye. A jelenlévő nyomozók ezt megakadályozták és az összetépett, nyálas levelet bűnjelként az aktához csatolták. Órákba telt, mire a levéldarabokat mozaikszerűen összeállítottam és egy ívpapírra felragasztottam. A levél keltezése nem sokkal a letartóztatást megelőző időből származott és Varga Béla balatonboglári plébános írta Mindszentynek. Csak tartalmának lényegére emlékszem, nem akarok semmit sem »költetni« hozzá, a száraz tényeket írom. Varga Béla bevezetőben közölte, hogy miként Eckhardt Tibor korábban érkezett leveléről is beszámolt, úgy jelzi a most érkezettet is, azonban postán való elküldését nem tartja tanácsosnak. Majd megfelelő alkalommal eljuttatja. Szó volt benne [Habsburg – Sz. D.] Ottórol is, a továbbiak során pedig egyházi természetű dolgokról.”⁷⁴⁹

A levél tartalma Nika szerint azért volt súlyosan terhelő, mert bizonyíthatta volna, hogy Mindszenty „[...] kapcsolatban állott az akkor ellenséges angolszász hatalmakkal tartózkodó Eckhardt Tiborral, s vele több ízben is levelet váltott.”⁷⁵⁰ Nem a kommunisták által később hangsúlyozott legitimista vonatkozás volt tehát a terhelő, hanem a külföldi, az ellenséggel fenntartott kapcsolat. A hadbíró százados elbeszélése alapján Mindszentyt idegesítette ennek a levélnek a sorsa és védőjén keresztül többször puhatolózott vele kapcsolatban.⁷⁵¹

⁷⁴⁸ Nika, 1998: 65–66.

⁷⁴⁹ Uo. 66–67.

⁷⁵⁰ Uo. 67.

⁷⁵¹ Uo.

Hogy a Nika által említett, széttépett és eltírt levél létezett-e, nem igazolható, hiszen a papírfecnik előkerülésének esélye szinte kizárt. Konfúzióra adhat okot, hogy a Varga Bélával való levelezés nyilvánvalóan több levélből állt, s ezeknek keletkezési ideje és tartalma is eltérő volt. Mindszenty a Felsőházhoz írt beadványában erősen védekezett egy levéllel kapcsolatban, amelyben szóba került Eckhardt Tibor személye is, ám Mindszenty éppen azzal védekezett, hogy a levél régi és lényegtelen, még zalaegerszegi működésének időszakából való, Eckhardttal sohasem találkozott, egyénisége „nem felelt meg” neki és politikailag is szöges ellentétben állt azzal, amit képviselt. Mindszenty hangsúlyozta, hogy semmiféle külföldi kapcsolata nincsen és nem is törekedett ilyenre. Megjegyzi, hogy ha a levélnek „[...] bármiféle jelentőséget tulajdoníthatam volna, feltétlenül megsemmisítettem volna.”⁷⁵² Mindszenty védekezésének tartalma a Nika-féle verzióhoz hasonlóan felveti a külföldi kapcsolat kérdését és az ekkor már az Egyesült Államokban tartózkodó Eckhardt Tibor személyét. Ami döntő különbség, az a levél keletkezése, hiszen a Nika által említett levél nem sokkal a püspök letartóztatása előtti időből származott, míg a Mindszenty által említett levél jóval a püspökké történt felszentelése előtti időből való. Nem állapítható meg, hogy ugyanarról a levélről van-e szó. Ellenben a két forrás mégis megerősíti, hogy Mindszenty tevékenységével kapcsolatban a gyanút a külföldi kapcsolat fenntartása jelentette.

A külföldi kapcsolat kérdésével Szálasi Ferenc is élénken foglalkozott, aki már 1944. december 8-án tudhatott valamelyik(?) levél tartalmáról, mert állítólag arra tett ígéretet, hogy Mindszentyt majd akkor bocsátja szabadon, ha bebizonyosodik, hogy nem igaz, hogy „külföldi kapcsolatai lettek volna.”⁷⁵³ Szálasi számára valószínűleg kellemetlen volt a püspök letartóztatásával keletkezett probléma és ingadozott. Egy 1945. február 12-én Sümegen tett látogatásakor még ígérette Mindszenty szabadon bocsátását, február 20-án egy katolikus egyházi vezetők részére tartott, ideologikus jellegű konferencia gondolatával foglalkozott, 28-án pedig kijelentette, hogy vállalja az egyházi személyek letartóztatásáért a felelősséget és egy ideologikus természetű, „tisztázó” beszélgetésre akarta hívni a klérus tagjait. Karsai szerint Szálasi a szabadon bocsátással kapcsolatos ígéretének azért nem tehetett eleget, mert be kellett volna ismernie, hogy elhamarkodottan és megtévesztő információk alapján hozott döntést.⁷⁵⁴ A „külföldi kapcsolat” gyanújából és a sopronköhida vizsgálatból arra lehet következtetni, hogy Szálasi kivárt és bízhatott abban, hogy valamilyen egyértelmű bizonyíték kerül elő a vizsgálat

⁷⁵² Mindszenty József levele a Felsőház Mentelmi Bizottsága elnökéhez letartóztatása és fogva tartása ügyében, 1945. március 19. Szabó Cs., 2006: 18–19.

⁷⁵³ Megyesi Schwartz Róbert veszprémi kanonoknak a fogságban tartott Mindszenty püspök érdekében írt levelét idézi: Balogh, 2015, 1. köt.: 379.

⁷⁵⁴ Karsai L., 2016: 334.

során. Ha Nika memoárját figyelembe vesszük, akkor elképzelhető, hogy a Varga-féle levelezésben valóban lehetett olyan nyom, amelyből elszánt nyomozók és hadbírók összeállíthattak volna egy büntetőindítványt Mindszenty ellen, de nem így történt.

Nika – saját narrációja szerint – a terhelő bizonyítékról szándékosan „megfeledkezett”, az összeillesztett levelet darabjaira szedte és az aktába süllyesztette. Három nehéz napon át, valószínűleg minden szavát megfontolva írta a jogi véleményt. Időskori emlékei szerint azzal indokolta a döntését, hogy a bizonyítékként használható levél tartalmában nem volt semmi, ami hazafiatlanságra, felforgató tevékenységre vagy a Honvédséggel ellen harcoló szovjetekkel való kapcsolatkeresésre utalt volna – számára tehát itt húzódott a morális határvonal. Nika végül a jogi szakvéleményben megállapította, hogy a főispán túllépte a hatáskörét, megsértette Mindszentynek mint felsőházi tagnak a mentelmi jogát. A hadbíró a kispapok és kanonokok letartóztatását komolytalan intézkedésnek tartotta. A levelekre általánosságban mint érdektelenségre hivatkozott, s megállapította, hogy a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján a püspök a hadbíróóság illetékességi körébe tartozó bűncselekményt nem követett el és javasolta az összes gyanúsított szabadlábra helyezését. A jogi véleményt megmutatta Dominich Vilmosnak, aki annyiban módosította azt, hogy Mindszenty kíséretének szabadlábra helyezését javasolta, de a püspök esetében fenntartotta, hogy általános magatartása a fennálló rendszerrel szembeni ellenségességre mutat, ezért „közigazgatási elbánás” alá vonását, azaz internálását, vagy házi őrizetbe helyezését javasolta.⁷⁵⁵ A Nika által leírtakat alátámasztja egy másik forrás: a szöveg véglegesnek tekinthető verzióját Syposs János illetékes parancsnok állította ki 1945. február 14-én. A dokumentumban összegzésre kerültek a Mindszentyvel szemben megfogalmazott vádaskodások, ám a dokumentumot feldolgozó Balogh Margit kutatása igazolja, hogy a bíróság végül tényleg amellet foglalt állást, hogy a Mindszentyvel szembeni vádak megalapozatlanok.⁷⁵⁶ Mindszenty Józsefet ekkor tehát nem állították bíróság elé. Szálasi két nappal korábbi ígéretével ellentétben a szabadságát mégsem nyerte vissza.

Tisztázásra szorulnak Mindszenty József fogságának körülményei és szakaszai. A sopronkőhidai iskolaépületben töltött néhány nap alatt Mindszenty és a kíséretében lévő papok misézhettek, szabadon mozoghattak az udvaron. Egy idő után azonban a fegyintézet egy raktárhelyiségében helyezték el őket. Ennek oka valószínűleg a hívek megmozdulása volt. Németh Alajos emlékei szerint futótűzként terjedt el a hír, hogy a veszprémi püspök papjaival és kispapjaival fogolyként érkezett Sopronkőhidára.

⁷⁵⁵ Nika, 1998: 69–71.

⁷⁵⁶ Balogh, 2015, 1. köt.: 371.

„Megindult a soproni, fertőrákosi – és elsősorban helybeli – hívek valóságos búcsújárása a sopronkőhidai elemiiskola felé. És nem mentek üres kézzel. Szűkös élelmiszerkészületüket megosztották a fogoly püspökkel és kíséretével. A látogatók közt volt Papp Kálmán városplébános, későbbi győri megyéspüspök is. A harmadik napon a belső (fegyintézeti) iskola alatti munkateremben helyezték el őket, ahol egyszerű, de könnyekig megható karácsonyesti ünnepélyt rögtönöztek az új »vendégek« tiszteletére. A fogoly püspök nem egyezett bele, hogy magas egyházi méltóságára való tekintettel ágyat adjanak részére, ugyanolyan szalmazsákon akart feküdni, mint papjai és kispapjai”.⁷⁵⁷

Mindszenty érdekében ekkorra már sokan igyekeztek hatni a döntéshozókra, természetesen közéjük tartozott a fegyintézeti lelkész Geiszbühl Mátyás is. A püspök és papjai a „kórházi” védőőrizeteseknél is rosszabb körülmények között várták sorsuk jobbra fordulását. Végül Németh Alajos szerint 1944. december 26-án Budinszky László igazságügyminiszter arra kérte Geiszbühl Mátyás római katolikus fegyintézeti lelkészt, hogy gondoskodjon a veszprémi püspöknek és kíséretének egy „megfelelőbb” helyre szállításáról. 1944. december 28-án a püspököt és kíséretét autóbuszon átszállították Sopronba, az Isteni Megváltó Leányainak zárdájába, ahol „mint internáltak tartózkodtak csendőrök felügyelete alatt”.⁷⁵⁸ Mindszenty itt tartózkodott 1945. április 1-jéig, amikor Sopront elfoglalták a szovjet csapatok.

2.15.2 Rajk László Sopronkőhidán

A Rajk-perről, illetve annak szövevényes összefüggéseiről, értelmezési lehetőségeiről több munka született már, a koncepciók per történelmi jelentősége közismert.⁷⁵⁹ E fejezet arra szorítkozik, hogy a Rajk sopronkőhidai fogságával és az 1945 márciusában tartott főtárgyalással foglalkozzon, melynek története kétségtelenül magyarázatra szoruló esemény volt a kommunista politikus életében. Ennek legfőbb oka, hogy Rajk elkerülte a súlyos büntetést, hiszen az ügyében ítélező törvényszék végül illetéktelenség kimondásával polgári eljárásra utalta a vele és menyasszonyával, Földi Júliával szemben indított ügyet. Ennek köszönhetően Rajkék kikerültek a bitófa és a közvetlen életveszély árnyékából. Ami Rajk László számára 1945-ben a megmenekülés volt, 1949-ben a halálos bűnévé vált. A sopronkőhidai ügy még 1960-ban is fogva tartotta annak a Rákosi Mátyásnak az elméjét, aki ekkor már bukott főtitkárként töltötte „száműzetésének” éveit a Szovjetunióban. A vele kényelmetlen

⁷⁵⁷ Németh A., 1993: 58.

⁷⁵⁸ Uo.

⁷⁵⁹ Általánosságban lásd: Zinner, 1-2. köt., 2014; Hajdu, 1992a: 17–36.

beszélgetéseket folytató, Magyarországról jött elvtársaknak továbbra is azt magyarázta Rajkkal kapcsolatban:

„[...] gondoljanak csak az ő kőhidi esetére. Hát szóval az nem csekélység, ami ott történt [...] az, hogy egyszerű kommunistákat fölakasztottak, ő pedig megúsza.”⁷⁶⁰

Rákosira jellemző volt, hogy hatalmának – Sztálin halálát követő – megingása után, amikor előkerültek a munkásmozgalom élenjáró tagjaival szembeni törvénytelen eljárások ügyei, akkor a rehabilitációs folyamat alatt a körmeszakadtáig folytatta utóvédharcát. Hegedüs András emlékei szerint Rákosi a legszívósabban Rajk sopronkőhidai tárgyalásról megalkotott koncepciót védte, erre utalnak a fentebb idézett szavai is. Konokul ragaszkodott a gondolathoz, hogy Rajk életben maradásának valamilyen főbenjáró bűn, árulás, besúgó tevékenység, a nyilasokkal való kollaboráció volt a záloga.⁷⁶¹ Ez a gondolat rezonált a Legfelsőbb Bíróság 1955. november 23–25-én megtartott perújítási tárgyalásán hozott ítélettel, amely a Rajkot a vele szemben megfogalmazott besúgói vád alól csupán bizonyítékok hiányában mentette fel, míg a többi pontban bűncselekmény hiányában tisztázták őt.

Rajk sopronkőhidai „esetét” a nyilvánosságban nem kezelték gyanúval az 1949-es vádak megfogalmazásáig. Sőt, a fegyintézetből Németországba hajtott, majd onnan 1945 május 13-án Magyarországra visszatért kommunista politikus hányattatása morális és politikai tőkévé vált. Rajk egy kommunista harcos képében tetszelgett, aki szenvedett, életét kockára téve harcolt a „fasizmus” ellen. Hamarosan vezető és nagy hatalommal járó pozíciókat töltött be, akár Magyar Kommunista Párt vezetőségében, akár a Belügyminisztérium élén. A *Szabad Nép* 1945. május 15-én egy cikkben üdvözölte a „legderekabbnak” és a párt „legkitűnőbb vezetőjének” nevezett Rajkot, aki kiszabadult a fogságából és „közel egyhónapos” utazás után hazaérkezett. A harmadik oldalon helyet kapó cikk nem fukarkodott Rajk magasztalásával, aki mint a spanyol polgárháború veteránja, a németekkel és a nyilasokkal szembeni ellenállás egyik főszervezője, a kommunista párt szilárd alapjait lerakó politikus jelent meg az olvasók előtt. A mítoszépítés része volt, hogy Sopronkőhidán Bajcsy-Zsilinszky Endre a szóban elmondott politikai végrendeletével az ország jövőjét a kommunistákra és személy szerint Rajk Lászlóra hagyományozta. Azt, hogy a sokat szenvedett Rajk végül elkerülte a halált, azzal magyarázták, hogy a „Szálasi-hadbíróság” félve a vesztes háború elkerülhetetlen következményeitől, jó pontokat akart szerezni.⁷⁶²

⁷⁶⁰ Rákosi Máttyás meghallgatása, 1960. augusztus. Rákosi kihallgatásairól és annak okairól bővebben lásd: Baráth–Feitl (szerk.), 2013: 42.

⁷⁶¹ Lásd és vedd össze: Hegedüs A., 1988: 255; Hegedüs A., 1989:143.

⁷⁶² „Rajk László hazaérkezett”, *Szabad Nép*, 1945. május 15. 3.

A szöveg számos hazugságot és csúsztatást tartalmaz, ám nem is az események hiteles bemutatása miatt érdemes parafrázálni, hanem azért, mert kitűnően összefoglalja azt a narratív alapot, amelyre Rajk politikai hitelessége épült. Személyes imázsa az utolsó pillanatig ragyogott. 1949. május 15-én, az országgyűlési választások napján a *Népszava* egy propagandisztikus interjú formájában tárta az olvasó elé egy győri textilmunkás örömét, aki alig várta, hogy a Sopronkőhidát megjárta Rajk országgyűlési képviselőként dolgozhasson érte, folytatva azt a „harcot”, amelyet egykor megkezdett és belügyminiszterként is „méltóan” előre mozdított.⁷⁶³ Csupán egy hónap telt el és akár a *Népszavát*, akár a *Szabad Népet* nyitotta ki az olvasó, azon a bizonyos harmadik oldalon már arról értesülhetett, hogy a Magyar Dolgozók Pártja határozatban leplezte le Rajkot mint trockista ügynököt és az imperialista hatalmak kémjét.⁷⁶⁴ Rajk néhány hét alatt a munkásmozgalom ünnepezt hőséből annak elárulójává vált. E két, rövid időn belül megforduló értelmezésnek ugyanaz a tény jelentette az alapját – hogy Rajk életben maradt Sopronkőhidán.

A fegyintézetben történtek átértelmezésének és meghamisításának az volt a lényege, hogy Rajk hitelessége, politikusi eredettörténete megsemmisüljön és bizonyítható legyen, hogy a munkásmozgalom mindvégig kígyót melengetett a mellkasán. A Rajk előéletéről addig alkotott narratíva likvidálása nyitott utat a többi koncepciós vádpontnak. Az 1949-ben, Alapy Gyula budapesti főügyész által kibocsátott vádirat szerint:

„1944 decemberében a nyilas katonai nyomozók, másokkal együtt, Rajkot is letartóztatták és 1945 márciusában Sopronkőhidán katonai bíróság elé került. A tárgyalás ügyésze, dr. Jánosi Ferenc erről ezt vallja: »A tárgyalás során Rajk László védekezésésképpen előadta, hogy a rendőrséggel régóta kapcsolatban áll, melynek nem egy esetben komoly szolgálatot teljesített.« A zárt tárgyaláson megjelent és Rajk László érdekében közbelépett bátyja, Rajk Endre nyilas államtitkár. Rajkot felmentették, ügyét áttették a polgári bírósághoz, mely később már Bajorországban szabadlábra helyezte Rajkot; négy vádlott társát azonban kivégezték. Rajk László tehát a Horthy-rendőrség és a Gestapo besúgója és provokátora volt: ezzel háborús és népellenes bűntettet követett el.”⁷⁶⁵

Rajk Lászlót 1944. december 7-én tartóztatták le élettársának, Földi Júliának a Teréz körüti otthonában. Rajk éppen egy röpcédula szövegén dolgozott, a nyomozók tetten érték és rövid dulakodás után leteperték. A letartóztatás háttéréhez tartozik egy Wayand Tibortól eredő

⁷⁶³ „Rajk László a mi képviselőnk lesz - mondja Brückner István győri textilmunkás”, *Népszava*, 1949. május 15. 12.

⁷⁶⁴ „Troczkista kémcsoport leleplezése: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének és Központi Ellenőrző Bizottságának határozata”, *Szabad Nép*, 1949. június 16. 3.

⁷⁶⁵ Alapy, 1949

félreértelmezés története, mely szerint Rajk egyik bátyja, Endre, aki 1944. október 26-ától már a nyilas kormányzat készletgazdálkodási kormánybiztosa volt, ki akarta volna végeztetni Lászlót. Ez nem volt igaz, viszont az megfelel a valóságnak, hogy Endre a belügyminiszterhez, Vajna Gáborhoz fordult annak érdekében, hogy öccsét vegyék „biztonsági őrizetbe”. Kikötötte azonban, hogy ne bántalmazzák őt. Rajk Endre számára nyilvánvaló volt, hogy László részese az illegális mozgalomnak, noha szerepének valódi súlyáról ő sem tudott.⁷⁶⁶ Valószínűleg abban bízott, hogy amennyiben kézre kerítik, akkor László – de talán mindkettőjük – biztonsága érdekében kontroll alá tudja vonni őt. A detektívek végül Endrétől függetlenül, egy konspirációs hiba miatt jutottak Földi Júlia és Rajk László nyomára.

A letartóztatott Rajk Lászlót a Vigyázó Ferenc utcai főkapitányság épületébe vitték, ahol Wayand Tibor és Takács detektívek kikérdezték őt. Rajkkal szemben a nyomozók valóban nem alkalmaztak (fizikai) kényszert. Talán részben ennek köszönhető, hogy kikérdezése alapján nem tudták vele összekapcsolni az általa illegalitásban használt „Kírgiz” nevet, amely az addigra már felgöngyölített szervezkedési ügyekből ismert volt a hatóságok előtt. Makacs tagadásának köszönhetően csak életrajzát rögzítették és azt, hogy miután 1944. szeptember 10-én szabadult addigi őrizetéből, illegalitásban élt. Földi Júlia emlékei szerint László voltaképpen ekkortól lakott nála, Barna András álnéven.⁷⁶⁷

Lászlót viszont Endre kérésével ellentétben nem vették védőőrizetbe, hanem átvitték a Margit körútra és átadták a Kovarcz-féle bíróságnak. Az eljárás megindításának legfőbb alapját minden bizonnyal a tettenérése közben írt röplap tartalma jelentette. Nika Géza memoárja⁷⁶⁸ szerint a Rajk-ügyben felvett dokumentumok, köztük a Jánosi Ferenc hadbíró százados által lefolytatott ügyészi kihallgatások jegyzőkönyvei még 1944 decemberében Budapesten készültek, s roppant rövidek és nagyon felületesek voltak.⁷⁶⁹ Rajk kevés időt tölthetett a Margit körúton, hiszen a 1944. december 11-én indított transzporttal Sopronkőhidára szállították. Ő maga úgy emlékezett, hogy 13-án érkezett meg, ami nem jelentős pontatlanság, hiszen az autóbusz 12-én éjfél tájban hajtott be az fegyintézet udvarára.⁷⁷⁰ Rajkot, aki a kommunisták egyik vezetőjeként értékes személynek számított, az ellenállási mozgalom érdekében tevékenykedő Mikó Zoltán vezérkari százados és a baloldali mozgalmak felderítésével

⁷⁶⁶ Rajk Endre 1949 novemberében készült emlékiratából részleteket közöl: Hajdu, 1992b: 148–149. A forrást szintén használja és más adatokkal összeveti: Zinner, 2014, 2. köt.:148;

⁷⁶⁷ Uo.147–149, 162.

⁷⁶⁸ Nika a memoárjába beillesztett egy Párizsban, 1951. március 19-i keltezéssel ellátott szöveget, amelyet 1998-ban ettől elkülönített kommentárokkal egészített ki. Akárcsak a Mindszenty-féle ügygel kapcsolatban, az 1951-es szöveg érintetlensége, autentikussága – az eredeti példány hiányában – nem ellenőrizhető minden kétséget kizáróan. Nika, 1998: 78–95.

⁷⁶⁹ Uo. 82.

⁷⁷⁰ Zinner, 2014, 2. köt.: 159.

foglalkozó Juhász István csendőr főhadnagy ki akarták szabadítani. Végül hiába keresték őt a Margit körüti katonai büntetőintézetben.⁷⁷¹ A legvalószínűbb, hogy Rajk ügye, miután a Margit körütra szállították, a rendőrségen felvett jegyzőkönyvek alapján a vádelőkészítés szakaszába került. Rajk ennek köszönhető, hogy összességében kevés időt töltött a büntetőintézetben és bekerült a sopronkőhidai fogolyszállítmányba. Ennek fényében szinte kizárható, hogy a Nemzeti Számonkérés Szervezete Margit körúton működő nyomozócsoportja kihallgatta volna őt vagy szembesítette volna más letartóztatottal. Ha így történt volna, valószínűleg másképp alakul a sorsa: a nagy lehetőséget tehát elmulasztották a nyomozószervek.

Rajk László sopronkőhidai elhelyezésével kapcsolatban néhány részletet szükséges tisztázni. Ezzel kapcsolatban a leginkább megbízható, az események időbeliségéhez legközelebb álló, s egymást megerősítő forrásnak Almásy Pált és Révay Kálmán szövegeit tekinthetjük. A parafrázált *Szabad Nép* cikkekre visszautalva: az, hogy Rajk az országot „ráhagyományozó” Bajcsy-Zsilinszky Endre melletti cellában lett volna elhelyezve, a kommunista hős mitológiájának hamis eleme csupán. Bajcsy-Zsilinszkyt ugyanis a zárkaépület harmadik emeletén helyezték el, míg Rajkot a földszinten. S egy másik, lényeges dolog: a zárkák beosztását később Almásy és Révay vették kézbe, akik kifejezetten Rajk kérésére elintézték, hogy senki ne kerülhessen mellé. Ez az állapot Almásy szerint mindvégig így maradt. Az irodán dolgozó írnokok számára azért maradhatott emlékezetes Rajk különös viselkedése, mert alapvetően a magányos elhelyezés kiküszöbölésén dolgoztak. Visszaemlékezésében Révay Kálmán is kiemelte, hogy a földszinti zárka „ironikusan mosolygó” lakója magányos volt. Természetesen más értelemben nem volt az: bár a nők elkülönítése miatt menyasszonyával Földi Júliával nem érintkezhetett, vele éppen Révay segítségével tudott levelezni.⁷⁷²

Rajk elhelyezésének azért van jelentősége, mert 1954–1955 folyamán, a koncepciók perének felülvizsgálata idején az egyik fontos tanú, Varga István – a VASAS Szakszervezet titkára – rendszeresen úgy szerepelt, mint aki Rajk cellatársa volt. Hogy Varga és Rajk cellatársak voltak, külön kérdésre – az ekkor Györk Lászlóné Szabó Mária nevet viselő, de a dokumentumot Rajk Lászlónéként aláíró⁷⁷³ – Földi Júlia is megerősítette 1954. október 10-én, amikor Szalma József államvédelmi őrnagy kihallgatta őt.⁷⁷⁴ Zinner Tibor munkájában Varga mellett egyszer Markos György is mint Rajk „cellatársa” szerepel, ami bizonyosan tévedés,

⁷⁷¹ Uo.157–158.

⁷⁷² Almásy, 1984: 44, 51–52; Révay, 1946: 59, 81.

⁷⁷³ Lásd a névtabu kérdéséről szóló fejezetet Pető Andrea munkájában: Pető, 2020: 17–20.

⁷⁷⁴ Jegyzőkönyv Györk Lászlóné Szabó Mária kihallgatásáról, BM Vizsgálati Főosztály, 1954. október 5. ÁBTL – 2.1. I/1 (V-142673), 181–183.

hiszen Markos Zahorszkij Andrejvel osztozott közös zárkán.⁷⁷⁵ Természetesen nem zárható ki, hogy Almásy Pál emlékeinek ellentmondva, valamikor, akár rövid időre cellatársat kapott Rajk, ám ez az egykori írnok határozott állítását figyelembe véve nem valószínű. Mivel Szalma konkrét kérdést tett fel ezzel kapcsolatban Rajk özvegyének, vélelmezhető, hogy fontos részletet kívánt vele alátámasztani. Varga István vallomásának nyilvánvalóan hitelt adhatott, hogy ebből az időszakból a legközelebbi tanúja lehetett Rajk tetteinek és vívódásainak, ezért az általa előadott történet további elemzésre szorul.

A felülvizsgálat alatt történt kihallgatások kontextusához hozzátartozott Rákosi már emlegetett utóvédharca. A Szalma József által vezetett vizsgálat célja nem az igazság rekonstruálása volt, hanem egy újabb elbeszélési konstrukció létrehozása. Zinner értelmezése szerint 1954 folyamán is érvényesült egy sugalmazott koncepció a sopronkőhidai eseményekkel kapcsolatban.⁷⁷⁶ Ennek középpontjában egy – soha meg nem született – írásos nyilatkozat ötlete állt, amelyet Endre kért volna Lászlótól azért cserébe, hogy segítsen. Endre ugyanis biztosítékot akart arról, hogy amíg a háború tart, öccse a „politikával nem fog foglalkozni”.⁷⁷⁷ Mindez László illegális kommunista mozgalomban való részvételének a gyakorlati felfüggesztését jelentette volna, amit akár 1949-ben, akár 1954-ben a párt szempontjából gyávaságként, árulásként lehetett volna értelmezni. Szalma részben erre az elemre, részben pedig Rajk Endre és Szálasi Ferenc *jóval korábbi*, a nyilas hatalomátvételt megelőző – László viselt dolgait is érintő – beszélgetéseinek motívumára építve igyekezett úgy terelni a vallomások, mintha László a bátyja közbenjárásával, de magától Szálasitól remélt volna segítséget, s a nyilatkozat ennek lett volna a záloga.⁷⁷⁸

Berki Béla államvédelmi főhadnagy, fővizsgáló, 1955. december 2-én kelt jelentése szerint Varga István addig ismeretlen részletekről számolt be a perújítási tárgyaláson tett tanúvallomásában. A jelentés úgy értékelte, Varga vallomása a bíróság munkájában „zavart” nem okozott és az ügy szempontjából „lényegtelen” volt.⁷⁷⁹ Mégis érdemes foglalkoznunk vele és elgondolkodni, miért keletkezhetett. Varga tanúvallomásának több, egymástól kis mértékben eltérő verziója is létezik, ezért elsősorban a jelentés szövegéből, tehát a fővizsgáló által rögzíteni kívánt szövegből kiindulva vesszük górcső alá a történetet. A jelentés három,

⁷⁷⁵ Zinner, 2014, 2. köt.:160; Vesd össze: Révay, 1946: 125.

⁷⁷⁶ Zinner, 2014, 2. köt.: 155–157.

⁷⁷⁷ Hajdu, 1992b: 151.

⁷⁷⁸ Zinner, 2014, 2. köt.:155–157, 164–165.

⁷⁷⁹ Berki Béla jelentése, BM Vizsgálati Főosztály, 1955. december 2. és lásd bővebben kifejtve a történetet: Varga István tanúvallomása, fejléc és dátum nélküli másolat. ÁBTL – 2.1. I/1 (V-142673), 412–413. és 390–395.; Zinner Vargának az 1955 novembere folyamán tett, azonos tartalmú tanúvallomásaira hivatkozik: Zinner, 2014, 2. köt.:165.

beszélgetéseken alapuló viszony történetét és motívumait összegzi: az egyik egy séta alkalmával elhangzott beszélgetésről szól, amely Bajcsy-Zsilinszky Endre és Rajk László között zajlott, a második Rajk és Stolte István eszmecsereire vonatkozik, míg a harmadik a Varga és Rajk közötti beszélgetéseket velejét foglalja össze. Varga azzal indokolta vallomástételét, hogy míg 1949-ben a valóságnak nem megfelelően azt kívánták tanúvallomásával igazolni, hogy Rajk rendőrbesúgó volt, addig 1954-ben ennek ellenkezőjét kívánták tőle. Varga ezzel kapcsolatban elégedetlenségének hangot adott és azt állította, hogy az új jegyzőkönyv felvételénél nem rögzítették a Rajkra nézve kedvezőtlen észrevételeit.⁷⁸⁰

Ami a Rajk és Bajcsy-Zsilinszky közötti beszélgetést illeti, Varga vallomásának lényege az volt, hogy Rajk az egyik sétán Bajcsy-Zsilinszkynek elmondta: felajánlották számára, hogy tegyen egy bizonyos nyilatkozatot. A dialógus szerint Bajcsy-Zsilinszky erre megkérdezte, hogy tett-e már ilyen nyilatkozatot, majd a nemleges választ adó Rajknak kifejtette véleményét, hogy becstelenség lenne megtenni, hiszen ő maga nem tudná elviselni, ha ő életben maradna, míg az emberek, akiket – a szöveg szóhasználata szerint – „beszervezett”, meghalnának. Varga története szerint Rajk hallgatott, majd azt a megjegyzést tette, hogy „egy bizonyos határig – a becstelenség határáig el lehet menni.”⁷⁸¹ A dramaturgiai elemeket sem nélkülöző történethez egy adalék: 1966-ban a különböző megyei lapokban jelent meg egy cikk Dernői Kocsis László tollából, aki a még élő szemtanút, Vargát megszólaltatva a beszélgetésnek már egy olyan változatát írta le, amelyben a kivégzése előtt a Rajkékkal sétáló Bajcsy-Zsilinszky volt az, akit megpróbáltak rábírní, hogy életéért cserébe tagadja meg nézeteit. A történet szerint ekkor került sor arra a beszélgetésre is, amikor Bajcsy-Zsilinszky politikai végakarataként örökül hagyta harcát a kommunistákra.⁷⁸²

A történet, főleg, ami Rajkot és a nyilatkozat említését illeti, képtelenség. Bajcsy-Zsilinszky Endre valószínűleg 1944. december 22-én sétált utoljára közösen a sorstársaival, amit Lázár Vilmos emlékei megerősítenek. Lázár, aki ismerte Rajkot, egy szót sem ejt róla vagy a jelenetről. Ezekon a sétákon, bár nem volt lehetetlen halkan szót váltani, pár mondatos üzeneteket továbbítani, de ilyen kényes kérdést megvitatni nem lehetett könnyű. Ha az örök ügyeltek a szabályokra, akkor egymástól méterekre kellett haladnia a sétálóknak, így nehéz elképzelni, hogy Varga végighallgathatott volna egy beszélgetést. Lázár Vilmos történetében nincsenek említve sétáló társak Bajcsy-Zsilinszky mellett. Lázár úgy emlékezett, Bajcsy-

⁷⁸⁰ Lásd ugyanazokat.

⁷⁸¹ Berki Béla jelentése, BM Vizsgálati Főosztály, 1955. december 2.; Varga István tanúvallomása, fejléc és dátum nélküli másolat. ÁBTL – 2.1. I/1 (V-142673), 412–413. és 390–395.

⁷⁸² Dernői Kocsis László, „Bajcsy-Zsilinszky Endre életútjáról”, *Délmagyarország*, 1966. június 5.

Zsilinszky a korábbi sebesülései miatt csupán néhány kis tujabokor körül körözött. Ő maga is csak a séta végén, az ajtóban történt összetömörüléskor kommunikált vele, aki ekkor csak annyit közölt, hogy másnap lesz a tárgyalása. Lázár az emlékei szerint erre valami biztatást mondott, de régi vitapartnere kezét megszorítani már nem tudta, csak lódenköpenyét érintette meg, mert az őr máris rájuk rivallt.⁷⁸³ Rajk, ha valaha is beszélt séta közben Bajcsy-Zsilinszky Endrével, az csak 1944. december 13. és 22. között történhetett. A találkozás nem elképzelhetetlen, az viszont kizárt, hogy Rajk a saját ügyeibe beavatta volna Bajcsy-Zsilinszkyt.

A Varga által előadott történet a nyilatkozat Bajcsy-Zsilinszkyvel séta közben történt megvitatásáról kronológiai alapon is megcáfolható Rajk Endre 1949 novemberében készült emlékiratának segítségével. Ez a forrás azért lényeges, mert a felülvizsgálatot irányító nyomozók nem ismerték, így nem tudták „összedolgozni” a koncepcióval.⁷⁸⁴ Endre emlékei szerint Vajna Gábor valamikor december elején tájékoztatta őt a röpiratírás közben tetten ért öccse őrizetbe vételéről és annak körülményeiről. Ezután a két fivér között egészen addig nem volt semmiféle kapcsolat, amíg Rajk László a sopronkőhidai fegyintézetből levelet nem írt bátyjának. Endre egészen 1944. december 24-éig Budapesten dolgozott, a fővárost csak éjjel, felsőbb utasításra hagyta el a szovjet ostromgyűrű bezáródása előtti órákban. Dobogóköt, Esztergomot, Komáromot érintve menekült Sopronba, ahol emlékei szerint mintegy tíz nap elteltével, tehát legkorábban 1945 januárjának elején kapott hírt az öccsétől, aki a cenzúrárt kikerülve, egy őr segítségével eljuttatott hozzá egy levelet. Emlékirata szerint Endre csak ekkor bizonyosodott meg arról, hogy László Sopronkőhidán van.⁷⁸⁵ Ezután öccsével egy nehézségekkel teli kommunikáció kezdődött el, amelyről még szó lesz.

Rajk nem számított a fegyintézet beszédes foglyai közé, sőt, kifejezetten bizalmatlan volt. Elzárkózási szándékát, szükségességét és magányosságát megerősíti Révay 1946-os munkája:

„[...] fegyelmezetten hallgatott, múltjáról nem beszélt. Bírái egyelőre nem sokat tudtak róla.

Aligha sejtették, hogy ő is »ellenállt«, sőt, mondhatnám, típusa volt a hűtleneknek.”⁷⁸⁶

Amellett, hogy Révay megfigyelése megerősíti, hogy a hatóságok nem jöttek rá arra, hogy Rajk azonos lenne „Kirgizzel”, visszatükrözi a tagadással és hallgatással védekező illegális kommunista taktikáját. Markos György, aki a fegyintézetben, a misék, orvosi rendelői látogatások és más „társadalmi események” alkalmával ismerkedett meg Rajk Lászlóval, megemlékezett arról, hogy Rajk az ügyéről csak néhány sejtelmes mondatot ejtett el. Egyszer

⁷⁸³ Lázár, 1976: 89.

⁷⁸⁴ Zinner, 2014, 2. köt.:165.

⁷⁸⁵ Hajdu, 1992b: 149.

⁷⁸⁶ Révay, 1946: 81.

megemlítette ugyan Rajk Endrét (ezt Markos „szokatlan bőbeszédűségnek” nevezte). Markos évtizedekkel későbbi interpretációja szerint Rajk valami olyasmit mondott neki, hogy:

„Nekem is éppen elég van a fülem mögött. De megpróbálom megúszni. Nem tudom, tudod-e, többen vagyunk fivérek. Egyik bátyám nyilas, méghozzá igen magas pozícióban, államtitkár. Politikailag nem értünk egyet, de testvérek vagyunk. A közeli napokban bejön hozzám beszélőre. Ő sok mindent tehet.”⁷⁸⁷

Markos, kései kommentárjában e mondatokat alapvetően az „urambátyám rendszer” csodákra képes működéseként értelmezte, nem pedig az árulás dilemmájaként. A Markos-féle történet azonban pontatlan. A testvéri segítségnyújtásra hajló, de politikai nézeteit tekintve Lászlóhoz hasonlóan makacs Endre végül nem járt beszélőn az öccsénél, de másik testvérük, Lajos igen.⁷⁸⁸

Az nem kétséges, hogy Rajk valóban kapcsolatban állt és beszélgetett a fegyintézetben Varga Istvánnal, ám a társalgásaik tartalmáról nem sokat tudunk. Hármójuk kapcsolatának lényegére Markos György mutatott rá: Sopronkőhida összezárt világában Rajk, Markos és Varga számítottak a „rangidős”, tapasztalt elvtársaknak:

„Sopronkőhidára, ahogy átnézem a névsort, nem is került olyan sok kommunista. Az egyik csoport a vasasifik, a másik a budapesti építőmunkások, akikhez rövidesen a később beszállított győri építőmunkások csatlakoztak. Valahogy kialakult egy spontán hierarchia, amit csak később értettem meg. Úgy látszott, hogy Rajk Lászlóban és Varga Pistában sokkal előbb tudatosodott. A sopronkőhidai kommunisták számára mi jelentettük az irányító, véleményformáló, vezető magot. A mi véleményeinkhez alkalmazkodtak, tőlünk kértek tanácsot, a mi utasításainkhoz tartották magukat. De nemcsak a kommunisták, a vasasifik és az építőmunkások bizalmát élvezték.”⁷⁸⁹

Almásy és Révay tevékenységének köszönhetően a fiatalabbak közül többen házimunkások lettek, akik kiváló hírszolgálatot teljesítettek és extra ételadagokat juttattak a kommunistáknak. Közéjük tartozott Molnár András, Cser Sándor, ifj. Tóth Gyula és a Topa-ügyből ismert Pomozy Zoltán.⁷⁹⁰ A három „rangidős” között úgy tűnik, Markos asztala inkább a térítő jellegű ideológiai viták, eszmecserék folytatása volt, elsősorban a nem kommunista értelmiségiekkel, katonatisztekkel. Közülük leginkább a jó humorú és érdeklődő Révay Kálmánt okította. Rajkról ennél jóval „vonalasabb”, merevebb kép rajzolódik ki, amely összefüggésben áll a Varga István vallomásaiban fontos szerepet játszó Stolte Istvánnal.

⁷⁸⁷ Markos, 1971: 258.

⁷⁸⁸ Zinner, 2014, 2. köt.: 164.

⁷⁸⁹ Markos, 1971: 292.

⁷⁹⁰ Uo. 291.

Az 1955. december 2-án kelt jelentés Varga vallomására alapozva egy olyan történetet tált, amely szerint a fegyintézetben „köztudomású” volt a kommunisták között, hogy Stolte István – ahogy a szöveg fogalmaz – „rendőrbesúgó”, Rajk László pedig ennek ellenére beszélgetett vele. E beszélgetések során állítólag Stolte győzködte Rajkot arról, hogy tegyen olyan nyilatkozatot, amelyben megtagadja a munkásmozgalmat.⁷⁹¹ Ha mindent elhinnénk, nemcsak annak lehetnénk tanúi, hogy a határozatlan Rajk a szilárd erkölcsű Bajcsy-Zsilinszky Endrét avatta be ügyének legkényesebb részletébe, hanem az erkölcstelen és maga által is mindennek elmondott antihőst, Stolte Istvánt is, akinek végül elutasította ezt a felvetését. Bár Rajk és Stolte egyszer valóban beszéltek egymással, ám előbbi erről Markos Györgynek éppenséggel azt állította, hogy Stolte „kiprovokálta”, hogy néhány mondatot váltsanak. Markos elbeszélése szerint – a Stoltéval szemben régóta ellenszenvet dédelgető – Rajk azonnal figyelmeztette társait, hogy óvakodjanak tőle, mert a „def” (defenzív alosztály) beépített embere.⁷⁹² Értékelve, ezzel Rajk meghúzta a vörös vonalat a Stolte- és a vele kapcsolatban álló, Topa János-féle „frakciókkal” kapcsolatban. Ha valaki hozzájárult ahhoz, hogy „köztudomású” legyen Stolte besúgó szerepe, az éppen Rajk volt. Azt 1994-ben egy interjúban Stolte is alátámasztotta, hogy ő volt, aki megszólította Rajkot. Az ő elmondása szerint Rajk hűvösen elzárkózott tőle⁷⁹³ – valószínűleg tényleg provokációnak tartva a próbálkozást.

A fentiek fényében súlyos gyanúval olvasható Varga István tanúvallomása és az azok alapján készült jelentés harmadik, mondhatni, „tanulságokat” elmélyítő, dialektikus eleme. E szerint Rajk megosztotta a szóban forgó nyilatkozat miatti vívódásait Vargával is, aki vitába bocsátkozott a becstelenségre már-már hajló elvtársával. Varga vallomása szerint Rajk Endrétől megtudták, hogy Rajk László és Földi Júlia ügye rosszul áll, rájuk elkerülhetetlenül halálbüntetést rónak ki, hacsak Endre nem segít ezt elkerülni.⁷⁹⁴ E ponton a szöveg úgy állítja be Rajkot, mint aki e dilemma hatására, ha teljesen nem is bukott meg a „kommunista erkölcsből”, de a bitófa árnyékában erősen vizsgálta annak lehetőségét, hogy vajon, hogyan tudna Endre segítségével életben maradni anélkül, hogy a pártnak ártana. Ha dramaturgiailag vizsgáljuk a szöveget, a legnagyobb feszültség ekkor keletkezik a történetben: talál-e utat a gerinces Bajcsy-Zsilinszky vagy a kísértő Stolte képében felvázolt tézis és antitézis között? Itt következik a tépelődő Rajk legsötétebb emberi drámája: ha ő megmenekül, mi lesz a

⁷⁹¹ Berki Béla jelentése, BM Vizsgálati Főosztály, 1955. december 2. és lásd bővebben: Varga István tanúvallomása, dátum nélkül. ÁBTL – 2.1. I/1 (V-142673), 412–413. és 390–395.

⁷⁹² Lásd az alábbi részeket: Markos, 1971: 246, 289–90, 312.

⁷⁹³ Nagy Cs., 1994: 49. Stolte István Rajk-perben játszott szerepéhez lásd még: Hajdu, 1992a: 19–20, 30; Zinner, 2014, 2. köt.: 167–72.

⁷⁹⁴ Varga István tanúvallomása, dátum nélkül. ÁBTL – 2.1. I/1 (V-142673), 393.

kedvesével, Földi Júliával, akire továbbra is a halálbüntetés vár? S akit a történet szerint Endre nem menthet meg, mert az már felkelhetné a „kommunistamentés” gyanúját. A Varga vallomásában előadottak azért is megkérdőjelezhetően, mert elmondása szerint éppen a sosem történt Bajcsy-Zsilinszky-féle beszélgetés morális tanulságát Rajknak szegezve érvelt, mely szerint becstelenség úgy életben maradni, ha az ember által szervezettek meghalnak. A Júlia sorsát kockára tenni hajlandó Rajk Varga szerint „[...] próbált azzal is érvelni, hogy az ő élete fontosabb a párt számára, mert ő káderezempontról értékesebb.”⁷⁹⁵ Mire Varga értékítéletet tartalmazó kulcsmondata is elhangzott: „Én erre azt válaszoltam, hogy ha Endre segítségét ilyen formában elfogadja, akkor a párt számára sem lesz olyan értékes káder.”⁷⁹⁶

Varga vallomásának az elemzése megerősíti, hogy Rajk sopronkőhidai ügyének nemcsak egy 1949-es koncepciója, hanem egy 1954–1955 folyamán konstruált, hamis elemekkel tűzdelt verziója is létezett. Ennek a sűrített változata Varga István vallomása. E narratívának lényege, hogy Rajk, ha nem is besúgó, de az a legkevesebb, hogy a nyilas kollaboráció határáig eljutó, megingott kommunista, hiteltelen vezető, aki végső soron még kedvesének, elvtársának feláldozását is mérlegeli a saját életének megmentése érdekében. Ezzel szemben más források, amelyek Rajk sopronkőhidai viselkedéséről szólnak, egy rutinos és fegyelmezett kommunista alakját rajzolják meg.

A kérdésfeltevés, hogy Rajk László mint kommunista megbukott-e, a munkásmozgalom történeti narratívájához tartozik, melyet a párt aktuális érdekei alapján újra és újra átírtak. A kérdés számunkra tehát nem az, hogy Rajk jó elvtárs volt-e vagy sem. Az esetének azért van jelentősége, mert tanulmányozható módon mutatja be azt, hogy a rehabilitálási eljárások során keletkezett források egy újabb narratíva részéét képezik és rávilágítanak e szövegek keletkezésének kifinomult módszertanára. Az 1954–1955 folyamán rekonstruált Rajk-történet az akkori kommunista hatalmi intrikák része volt. Ahogy a Rajkkal szembeni vádak megdőlték, annál jobban megnőtt a sopronkőhidai eset jelentősége. Nem lehet véletlen, hogy ez maradt az az a szál, melyet csupán „bizonyíték hiányában” varrtak el. Ahogy nem lehet véletlen az sem, hogy ez volt az a részlet, amelybe Rákosi Mátyás a végsőkéig kapaszkodott, hiszen a Rajkkal mint kommunistával és a Rajk-üggyel mint elvont politikai problémával kapcsolatban kétségeket keltő, esetleg újra felhasználható mondatok ott heverték és vártak az aktákban.

Miután a koncepciók rétegeket lefejtettük a kérdésről, a Rajk-testvérek és a nyilatkozat problémája tisztázásra szorul. Révay Kálmán úgy fogalmazott Rajk ügyével kapcsolatban, hogy

⁷⁹⁵ Varga István tanúvallomása, dátum nélkül. ÁBTL – 2.1. I/1 (V-142673), 393.

⁷⁹⁶ Uo.

a per „nyúlt, mint a rétestészta”.⁷⁹⁷ És valóban nyúlt, hónapokon keresztül, egészen 1945 márciusáig. A tárgyalásig eltelt idő lehetőséget adott arra, hogy a Rajk-testvérek megpróbáljanak dűlőre jutni egymással, mellyel kapcsolatban kénytelenek vagyunk főként Endre elbeszélésére támaszkodni. László az Endrének írt első levelében takarót, ruhaneműt, valamint élelmiszert, cigarettát és pénzt kért magának és menyasszonyának. Sőt, a politikát is szóba hozta. Kifejtette, hogy Szálasi vállalkozása, a harcok folytatása értelmetlen, a hamarosan bekövetkező háborús vereség elkerülhetetlen, amely után a kommunizmus lesz a jövő egyetlen reális lehetősége, legalábbis Európában biztosan.⁷⁹⁸ Endre szerint tehát a fegyintézetben vacogó, magának takarót kérő László volt az, aki őt óvatosságra intette. Ügyével kapcsolatban azt kérte, hogy míg az tárgyalásra kerül, bátyja érje el, hogy „óvadék ellenében” szabadlábba helyezték. Ilyet, hacsak nem a bíróságvezetőnek vagy valamilyen prominens személynek lefizetésére gondolt, kizárt, hogy el lehetett volna intézni.

Endrét foglalkoztatta a testvére helyzete, de távolságtartó maradt. Sopronkőhidán meglátogatta Budinszky Lászlót, akinél puhatolózott László ügyéről, de nem tudott meg semmit. Annyit sikerült elérnie, hogy javítson az öccse ellátásán, másnap pedig ruhaneműket is juttatott a részére.⁷⁹⁹ A családból elsősorban Rajk Lajos volt az, aki látogatási engedélyek birtokában személyesen is tartotta a kapcsolatot Lászlóval. Endre nem volt hajlandó találkozni vele, ugyanis politikai nézeteiben szintén hajthatatlan volt. A két, egymást meggyőzni képtelen testvér között, mintha tekintélyi játszma bontakozott volna ki. Endre levelet írt Lászlónak, amiben kifejtette, hogy ügyében segítségét és személyes garanciáját felajánlani csak akkor tudja, ha ő írásban kijelenti, hogy

„[...] mindaddig, amíg a háború tart, amíg a viszonyok Magyarországon nem normalizálódnak, politikával nem fog foglalkozni.”⁸⁰⁰

László erre a két fivér közt közvetítő Lajosnak szóban kijelentette, hogy az általa követett útról nem hajlandó letérni és semmiféle feltételt nem hajlandó teljesíteni. Ügyéről sem osztott meg semmiféle információt, de Endre emlékei szerint „[...] annyit sejtetett, hogy az sokkal súlyosabb, mint ahogy azt eddig gondolta.”⁸⁰¹ Endrére ez nem hatott, kijelentette, hogy segíteni így nem hajlandó, s még évekkel később írt visszaemlékezésében is érezhető daccal írta, hogy

⁷⁹⁷ Révay, 1946: 81.

⁷⁹⁸ Hajdu, 1992b: 149–150.

⁷⁹⁹ Uo. 150.

⁸⁰⁰ Uo.

⁸⁰¹ Uo.

elszánta magát arra, hogy „ha a sors úgy akarja”, a kommunizmust választó öccsével szemben a nemzete mellett marad.⁸⁰²

Az egymás akaratát a másakra erőltetni próbáló testvérek közül a szorult helyzetben lévő László mutatta előbb az enyhülés jeleit. 1945 januárjának végén még egyszer, utoljára levelet írt Endrének. Elveihez és nézeteihez továbbra is megingathatatlanul ragaszkodott, csak annyi engedményt tett, hogy nem zárta ki, hogy az Endre által vallott eszményekkel idővel megismerkedjen. Ideje azonban erre nem lehetett: megpendítette, hogy hallott már a készülő „vádiratról”, s ha tárgyalásra kerül a sor, halálos ítélet vár rá. Hivatkozott még a Földi Júliával tervezett közös életükre. Ismét kérte hát, hogy Endre az „óvadék” fejében érje el szabadlábba helyezését vagy házi őrizetbe áttételét.⁸⁰³ Endrének ez kevés volt, vagy ha úgy tetszik, nem dőlt be neki és nem változtatta meg az álláspontját.

László levelének „vádiratra” vonatkozó részeinek ellentmondanak a ügy elnyújtottságát kiemelő visszaemlékezések, köztük Nika Géza memoárja. Rajk ügyében ő volt a tárgyalásvezető bíró. Bár Nika állításait az eredeti iratok hiányában nem lehet ellenőrizni, mégis olyan tanú, akinek olvasnia kellett az ügy dokumentációját. Nika szerint a büntetőindítvány még Rajk második levelének idején nem lehetett készen. Az ügy csak egy hónappal később, 1945 márciusának elején jutott a vádközlés szakaszába. Nika faggatta is az ügyészt, Jánosi Ferencet arról, hogy mi az oka a késedelemnek. Hadbíróvársa kitérő választ adott neki. Jánosi, aki Rajkot már 1944 decemberében kihallgatta, azzal védekezett, hogy bíróságvezető-helyettesi feladatai miatt nagyon sok másirányú elfoglaltsága volt.⁸⁰⁴ Nika nem hitt neki:

„A benyomásom az volt, hogy Jánosi valami okból húzta, »fektette« az ügyet, mert a roppant rövid kihallgatási jegyzőkönyvek kelte óta semmi érdemi intézkedés az ügyben nem történt, s a vádemelés csupán 3 hónap múlva következett be. [...] Egyéni benyomásom az volt, hogy Jánosi valami okból »szabotálta« az ügyet, de nem forszíroztam a dolgot.”⁸⁰⁵

Egy adalékot érdemes e ponton beemlíteni az elemzésbe: a Jánosi Ferenc ellen folyamatban lévő népbírói eljárás során az immár vádlotti pozícióban lévő hadbíró egy 1946. augusztus 31-én kelt, az igazságügyminiszterhez címzett felülvizsgálati kérelmében azzal védekezett, hogy ő Somóczi Lóránttal – aki 1944-ben még jegyzőkönyvvezető volt a Margit körúton, 1946-ban pedig már a Katona Politikai Osztály századosaként szolgált – beszélt arról, hogy

⁸⁰² Uo. 150–151.

⁸⁰³ Uo. 151; Lásd még: Zinner Tibor közöl egy levelezőlapról származó részletet, amelyben Rajk László magát sajnáltató, életétől búcsúzó hangon ír testvéreinek. Zinner, 2014, 2. köt.: 153.

⁸⁰⁴ Nika, 1998: 82.

⁸⁰⁵ Uo. 82.

„demokratikus felfogása” és emberek megmentése érdekében „vállalja” a bíróságnál történő működését.⁸⁰⁶ Eltekintve attól, hogy a történet a hadbíróársait 1946-ban kihallgató Somóczyt is igazolta (1944-es tevékenységére nézve magát a Margit körüti ellenállási sejt vezetőjeként interpretálta), mindez erős túlzásnak tűnik, hiszen a hadbírók nem „vállalták” a nekik felkínált állást, hanem paranccsal vezényelték őket a Vkf. bírósága III-hoz. Tény, hogy Jánosinak a hadbírói működése alatti jóindulatáról több ellenállásban részt vevő szereplő is nyilatkozott és tény, hogy végül megszüntették ellene a nyomozást és szabadlábra helyezték őt.

Visszatérve Endre emlékeihez, maga is ellenőrizni akarta László állításait. 1945 februárjának elején beavatta az ügybe barátját, Pethő Tibort, a nemzetvezető jogi irodájának vezetőjét. Megosztotta vele öccse történetét és leveleinek tartalmát, s arra kérte, hogy tekintsen be a periratokba és tájékoztassa őt a tárgyilagos véleményéről. Pethő, aki hozzáfért az iratokhoz, a következő két hétben áttanulmányozta azokat és többször kihallgatta Rajk Lászlót, s valószínűleg Endre feltételeit is közvetítette felé. Emlékei szerint Endre Pethőnek köszönhetően szembesült öccse ügyének a részleteivel, amelynek lényegét Szálasi Ferenc személyének megsértése, a fennálló társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló kísérlet, az ellenséggel való összejátszás gyanúja jelentette, míg Földi Júlia ellen zsidóbújtatás volt a vád. Fontos megjegyezni, hogy Endre az emlékiratának publikált részletében nem ejtett szót a halálbüntetés lehetőségéről. Inkább arról írt, hogy ekkor döbbsent rá „[...] minden félreértést kizáró módon, hogy öcsém meggyőződéses idealista-kommunista.”⁸⁰⁷ Pethő viszont arról tájékoztatta őt, hogy Rajk László többször azt hangoztatta:

„[...] hajlandó minden politikai tevékenységtől távol tartani magát mindaddig, amíg a háború befejeződésével a nemzet abban a helyzetben nem lesz, hogy sorsa felől szabadon dönthet.”⁸⁰⁸

Endre ekkor tudta meg Pethőtől azt is, hogy a főtárgyalásra hamarosan sor kerül. Azonban sajnos ennek részleteit már nem ismerhetjük meg a memoárjának közzétett változatából.

Tix Miklós naplója szerint a vádközlésre 1945. március 7-én került sor. Ő ugyancsak a földszinti zárkák egyikében sínylődött és a fegyintézeti „hírszolgálatnak” köszönhetően értesülhetett a hírről:

„Délben felolvasták a vádiratot dr. Sinka, Harsányi doki, dr. Szendrey Frédi, kis Harsányi (8-ikos gimnazista), Rajk Laci és Földi Júlia előtt. A kis Harsányi és Sinka kivételével mind a négyre

⁸⁰⁶ Jánosi Ferenc népbíróági ügyével kapcsolatos felülvizsgálati kérelme az igazságügyminiszterhez, 1946. augusztus 31. BFL XXV.2.b 81719/1949. 169–171.

⁸⁰⁷ Hajdu, 1992b: 151.

⁸⁰⁸ Uo. 151.

halált kért az ügyész. Sinkára 10–15 évet és a »kicsire« 10 évet... Azt hiszem, ha ez a csendőr alezredes itt marad sokáig a bíróságnál beosztva, akkor még nyírások lesznek!”⁸⁰⁹

Tix bejegyzése annak tekintetében pontatlan, hogy kire kértek halált és kire nem. A későbbiekben majd kiderül, hogy miért. Almásy Pál 1945. március 10-én számolt be a tárgyalás kitűzéséről, amelyet március 23-án terveztek megtartani, s ő is megnevezte a hat vádlottat.⁸¹⁰

A vádlottak ügyei kétfelé oszthatók. Az I. rendű vádlott volt Rajk László, a II. rendű Földi Júlia, őket követték sorrendben a többiek, az ügyben Szendrey Alfréd (ál)néven szereplő Bukovinszky János, Harsányi Jenő orvos, Sinka Péter rendőrfogalmazó, és a Tix által „kis Harsányinak” nevezett fiatal fiú, aki valójában Harsányi unokaöccse, Blaskovits László volt.⁸¹¹ Az egykori elítéltek – a Rajk-ügy felülvizsgálata során vallomásba mondott – emlékei szerint Rajkék és a Bukovinszky-féle csoport nem álltak kapcsolatban egymással. Harsányi és unokaöccse úgy nyilatkoztak, hogy a bíróság számára a két ügy összekapcsolását az tette lehetővé, hogy Rajkot vádolták a kommunista párt *Nyílt levél* című röplapjának szerzőségével, míg Harsányit és Bukovinszkyt az irat sokszorosításával és terjesztésével.⁸¹²

Nika a visszaemlékezésében csak öt vádlottról szólt, Sinka Péter nevére is pontatlanul emlékezett (Pintér vezetéknevvel). Tévedése annak is betudható, hogy az 1951-ben leírt szövegében a Rajk-üggyel foglalkozott és nem azzal, hogy a többi vádlottról bővebben írjon, 1998-ban pedig már igen idős volt. Számára nyilvánvaló volt, hogy Rajk és Földi „a leghalványabb kapcsolatban sem állt” a többi vádlott ügyével, s értetlenül állt azelőtt, hogy Jánosi, miért nem különítette el azokat egymástól.⁸¹³ Emiatt a – talán szándékos – tévedés miatt az aktában óriási anyag gyűlt össze, amelyben össze-vissza keverve, lajstromozatlanul álltak a bűnjelek és a különféle nyomozati jegyzőkönyvek. Hosszas időbe telt, amíg rendezte az anyagot. Emlékei szerint a büntetőindítvány szövege Rajk és Földi ellen csupán pár soros volt, azzal, hogy „[...] részt vettek az úgynevezett »Ellenállási Mozgalomban«, azonban semmiféle tény nem említett, hogy ez a részvétel tulajdonképpen miben nyilvánult meg.”⁸¹⁴ Ez ellentétben áll azzal, ami Rajk rendőrségi kihallgatását és makacs tagadását illeti, melynek köszönhetően állítólag elkerülte, hogy kapcsolatba hozzák az ellenállási mozgalommal és a szervezkedéssel. Ellentétben áll Rajk Endre verziójával is, akinek Pethő arról számolt be, hogy az államfő

⁸⁰⁹ 1945. március 7-i bejegyzés. Tix, 1945

⁸¹⁰ 1944. március 10-i bejegyzés. Almásy, 1984: 144.

⁸¹¹ Zinner, 2014, 2. köt.: 160–161; Révay, 1946: 101.

⁸¹² Zinner, 2014, 2. köt.:160–161.

⁸¹³ Nika, 1998: 83.

⁸¹⁴ Uo.

megsértésével, felforgatással és az ellenséggel való összejátszás gyanújával vádolják az öccsét. Utóbbiak ugyanis minden bizonnyal a tettenérés közben írt röpirat szövegéből voltak levezetve.

Ami a bizonyítékokat illeti, Nika szövege alapján csak kevés irat léte azonosítható. Ilyen lehetett a Rajk elfogása során általa összegyűrt és majdnem megsemmisített röpirat piszkozata és a Rajkkal felvett rendőrségi, valamint a Jánosi által rögzített „roppant rövid” jegyzőkönyvek gyűjteménye. Nika, aki rutinos hadbíró volt, úgy értékelte, hogy a jegyzőkönyvek semmitmondóak voltak és „[...] Rajk már ismert előéletét tárgyalták, olyan eseményeit, melyekért korábban már felelősségre vonták.”⁸¹⁵

Eljött hát a vádközlés napja, amikor a fegyintézettel szemben lévő iskolaépületben Nika Géza, a tárgylásvezető bíró és Rajk László találkoztak egymással. A hadbíró emlékeit itt két szakaszra lehet bontani. Ami a vádközlés formális részét illeti, az röviden összefoglalható: Rajk tagadta a vádat, hogy az ellenállási mozgalomban részt vett volna, vagy annak bármely tagjával kapcsolatban állt volna, csupán annyit ismert el, hogy személy szerint valóban kommunista beállítottságú.⁸¹⁶ Megtehetette, hiszen a röplap piszkozatát leszámítva terhelő bizonyítékok hiányában nem is lehetett őt kényelmetlen dolgokkal szembesíteni vagy összefüggésbe hozni valamilyen ellenállási szervezkedéssel. Rajk kilétét és kommunista múltját nyilvánvalóan ismerték az őt kihallgató detektívek. Múltjáról és az öccsével való problémájáról maga Endre is beszámolt Vajna Gábornak. A rendőrség és a bíróság előtt tehát Rajk vállalhatta a hatóságok által már ismert Rajk Lászlót, de semmi többet. A lényeg az volt, hogy „Kírgiz” ne lepleződjön le. Nika szerint így folytatódott a vádközlés:

„Arra a kérdésemre, hogy kíván-e tanúkat idéztetni vagy egyéb bizonyítékokat előterjeszteni, kérte testvérbátyjának Rajk Endre nyilas miniszter-helyettesnek *tanúkénti kihallgatását, annak bizonyítására* [kiemelés – Sz. D.], hogy saját érdekében baloldali mozgalmakban szerepet vinni ne tudjon. Ezután kérte tőlem, hogy elmondhassa élete történetét, mert – szerinte – csak annak ismerete után érthető meg hányatott élete és a kommunista mozgalmakhoz való kapcsolódása.”⁸¹⁷

A Nika-féle történetben Rajk Lászlónak az előéletéről mondott verziója több motívumában megegyezik a Rajk Endre elbeszélésével, amelynek csak néhány kulcselemére hívjuk fel a figyelmet. A történetben szerepel, hogy Rajkban csak elmélyítette a kommunista mozgalom iránti elköteleződését az 1931–1932-es Eötvös collegiumi kommunista szervezkedést követő

⁸¹⁵ Uo. 88.

⁸¹⁶ Uo. 83.

⁸¹⁷ Uo.

bírósági ügy és az ő rövid szabadságvesztésbüntetése.⁸¹⁸ Elmondta azt is, hogy a vörösök oldalán részt vett a spanyol polgárháborúban, majd Franciaországban internálták. Megemlítette németországi tartózkodását (a kommunista mozgalommal kapcsolatos részletek nélkül), majd azt, hogy Magyarországra való visszatérése után ismét bekapcsolódott az illegális mozgalomba, amiért újra „elítélték”⁸¹⁹ – valójában nem ítélték el, hanem internálták és Kistarcsára került.⁸²⁰ Miután ismét szabadlábra került, albérlőként élt Földiéknél, Balogh András hadiüzemi munkás papírjaival, alig mutatkozott az utcán, önképzéssel, tudományos könyvek olvasásával töltötte az idejét.⁸²¹ Kitért családjára is, akik közül elmondása szerint ő volt az egyetlen baloldali. A Nika által megidézett Rajk szerint emiatt megvetették őt, kivéve éppen a bátyját, Endrét „[...] aki szinte apját helyettesítette életében, törődött vele, igyekezett hányatott sorsában támogatni.”⁸²² Hozzá kell tenni, hogy noha a kommunista mozgalom miatt László is eltávolodott a családjától – a letartóztatásait és a spanyol kalandot figyelembe véve földrajzi értelemben is –, egészen biztos, hogy Endrén kívül más testvérei sem voltak érzéketlenek iránta, gondolva például a vele beszélőkre járó Lajosra. A testvérei közül Jenő és Endre vették őt szárnyuk alá a gimnazista évei és az egyetem alatt.⁸²³ Nika emlékei alapján László élettörténetében Endre úgy tűnt fel, mint egy gyám, aki kezességet vállal a megtévedt öccséért, kihúzza őt a bajból.⁸²⁴ A hadbíró valószínűleg nem tudott arról, hogy Endre milyen feltételeket szabott Lászlónak azért cserébe, hogy ennek megfelelően állítsa be a kettőjük kapcsolatát.

Ami Rajk Endre tanúkénti megidézésének kérdését illeti, erősen megoszlanak a vallomások és emlékezések aközött, hogy csupán csak „megjelent” a tárgyaláson vagy tanúskodott, s ha tanúskodott, akkor beidéztek-e vagy „önkéntes” volt. Az sem világos, hogy a tárgyalás előtt beszélt-e a hadbírókkal vagy a tárgyalás közben jelent-e meg, bizonyítékként kezelték-e, amit

⁸¹⁸ Nikánál: „A büntetőintézetben a többi, valóban baloldali elítélt társával együtt ült, és itt ismerkedett meg valójában a baloldali eszmékkal. Külön kihangsúlyozta, hogy ha a budapesti büntetőtörvényszék teljesen tárgyilagos, és annak idején felmenti, soha nem lett volna baloldalivá, s később kommunistává.” Nika, 1998: 83–84; Rajk Endrénél: „Ez az intermezzo [...] az ő lelkivilágában nem sejtett átalakulást idézett elő [...] az igazságtalan ítélet torzítókörében véli felismerni a fennálló társadalmi rend hibáit. [...] Kiszabadulása után nem tér vissza az egyetemre. Ráveti magát a politikai politikai és gazdasági irodalom tanulmányozására. Ez időben, a harmincas évek elején, politikai vitáinkból láttam és állapítottam meg a marxi ideológia felé hajlását, a kommunizmus ingoványos talajára való térését.” Hajdu, 1992b: 147.

⁸¹⁹ Nika, 1998: 83–84; Összevetve Rajk Endrével: Hajdu, 1992b: 148.

⁸²⁰ Liptai (szek.), 1987: 270.

⁸²¹ Nika, 1998: 85. – Lásd összevetve Rajk Endre László letartóztatáskori védekezéséről megfogalmazott mondatát: „Ő azzal védekezett, hogy a rádióból hallotta azt, amit leírni kívánt, és csupán mint történeti dokumentumot – ő mint történész – a maga számára írja.” Hajdu, 1992b: 147–148.

⁸²² Nika, 1998: 84; Összevetve Rajk Endrével: Hajdu, 1992b: 147–148.

⁸²³ Hajdu, 1992b: 146–147.

⁸²⁴ Az 1951-es szövegének írásakor még nem, de emlékiratai szerkesztésekor már ismert néhány munkát a Rajk-ügyről, ami befolyásolhatta emlékeit. Ezek közül megjelölte Soltész István 1989-ben kiadott *Rajk-dosszié* című munkáját és Zinner Tibor bevezető tanulmányát a *Rajk László és társai a népbíróság előtt* című kötetből.

mondott vagy sem.⁸²⁵ Ez a részlet azért lehetett fontos 1954–1955 folyamán, mert arra irányult: vajon Rajk László elfogadta-e Endre feltételeit és ő kezdeményezte-e a közbelépését vagy sem?

Az a verzió kizárható, hogy Rajk Endre egyszerűen csak „megjelent” volna és rögtönözve beleszólt volna a tárgyalás menetébe, hiszen ilyen még a Nemzeti Számonkérés nyomozógárdája sem tudott elérni – még ha volt is példa arra, hogy erődemonstrációt tartottak a tárgyalóteremben, ahogy Kiss János altábornagyék esetében tettek. Nem valószínű az sem, hogy az Órendy Norbert csendőr ezredes fenyegetéseit tűrő Jánosi Ferencet és Nika Gézát egy készletgazdálkodási kormánybiztos meg tudta volna ingatni a tekintélyével és egymaga érdemben képes lett volna befolyásolni az ítélezést. A legvalószínűbb, hogy Rajk Endre tanú volt, méghozzá az egyetlen tanú az ügyben és tanúvallomása mint bizonyíték járult hozzá ahhoz, hogy milyen ítélet született.

Nika elbeszélésében egy másik ellentmondás is felfedezhető Rajk Endre verziójához képest, hiszen a hadbírónál Földi Júlia esetében szó sincsen zsidóbújtatásról. A szöveg Földiről alapvetően a Rajk által elmondottakat tartalmazza, mely szerint a nőt csak azért tartóztatták le, mert a házkutatás során a lakásban indexen lévő, baloldali eszméket tárgyaló könyveket találtak. Nika szerint Rajk előadta az egyszerű albérlő történetét, akit Földihez nem kötött érzelmi vonzalom, Földi pedig már a vádközléskor tagadott mindent, még azt is, hogy baloldali eszmékkel egyáltalán foglalkozott volna vagy ezekről Rajkkal társalgott volna. Csupán annyit ismert el, hogy érdekelték a szociális kérdések.⁸²⁶ Hogy mi az igazság, további kontrollforrások híján nem állapítható meg. Minden esetre az ebben a változatban megjelenő, menyasszonyát mentető Rajk képe ellentétben áll a megmeneküléséért őt feláldozni is hajlandó „pártkader” alakjával.

A főtárgyalás megtartásáról Rajk kihallgatása után három nappal döntöttek és 1945. március 23-ára tűzték ki az időpontját.⁸²⁷ A törvényszék elnöke Barcsay Árpád, a nyilas karszalaggal járó csendőr alezredes volt. Szinte minden rá emlékező kiemeli a nagyhangúságát, a durvaságát és azt, hogy a legszigorúbb, lehetőleg halálos ítéletek meghozatalát követelte. Az ülnök Frisch József főhadnagy, a katonai büntetőintézet őrségének vezetője volt, a tárgyalást pedig Nika Géza hadbíró százados vezette. Almásy Pál emlékei szerint orvosszakértőként – az egyébként védőőrizetben lévő – Füzessy Miklós lelkes- orvos volt jelen.⁸²⁸ A védelmet Török Adorján tartalékos főhadnagy és Pinezich István látták el. A hűtlenségi ügyben tartott tárgyaláson,

⁸²⁵ Lásd bővebben: Zinner, 2014, 2. köt.: 161–163.

⁸²⁶ Nika, 1998: 85.

⁸²⁷ 1945. március 10-i bejegyzés. Almásy, 1984: 144.

⁸²⁸ 1945. március 23-i bejegyzés. Almásy, 1984: 164–165.

amelynek szabály szerint zártnak kellett lennie, Barcsay engedélyével részt vehetett két-két megfigyelő a Nemzeti Számonkérés Szervezetétől és a Nyilaskeresztes Párttól.⁸²⁹ Az érdeklődés valószínűleg Rajk Endre várható tanúskodásának szólhatott, ami közvetve azt erősíti meg, hogy Endre bíróságon való fellépése nem volt váratlan.

A tárgyalásról Nika Géza azt írta, hogy reggel 8 órától egy rövid ebédszünettel és több kisebb-nagyobb szükségszerű félbeszakítással, egészen este 7 óráig tartott és élete legnehezebb tárgyalásai közé tartozott.⁸³⁰ Almásy Pál így írt erről: „Súlyos, nehéz nap volt a mai. [...] Rettenetesen ronda tárgyalás volt [...]”⁸³¹ A végeredményt Tix Miklós is feljegyezte:

„Este tudjuk meg Frédiék [Bukovinszky Jánosék – Sz. D.] tárgyalásának eredményét. Frédit és Harsányit halálra ítélték, Sinka 5 évet és Blaskovits 3 évet kapott, Rajk és Földi Julianna ügyeit a polgári bírósághoz tették át. Barcsay alezredes kényszerítette egészen biztosan a bíróságot erre az ítéletre, mert a déli pihenőig csak az 59. 1§-et alkalmazták, ha pedig halált kértek, akkor a 4-ik §-t [Valójában az 59. § 1. és 4. pontjáról van szó – Sz. D.]”⁸³²

Először azt a körülményt érdemes rögzíteni, amit többen egybehangzóan állítanak. Almásy Pál úgy fogalmazott, hogy az elnök, Barcsay Árpád: „mocskosul viselkedett, leterrorizálta az ügyészt”.⁸³³ Nika Géza szerint többször meg kellett szakítani a tárgyalást a dührohamokat kapó elnök miatt. Barcsay gyakran hangoztatta, hogy Rajkot fel kell akasztani. Nika élénk jelenetekre is emlékezett, szerinte a lefoglalt röplap szövegének ismertetésekor, ha becsmérlő módon elhangzott Szálasi Ferenc neve, akkor Barcsay egyszerűen átköpött az asztalon Rajk irányába. A feldúlt elnök a tanúskodó Rajk Endrét hazaárulónak nevezte és fenyegette. A védőről, Török Adorjánról is elmondta, hogy „gondja lesz rá”.⁸³⁴ A tárgyalás jelentős része Nika számára az őrjöngő elnök fékezésével, kioktatásával telt. Azzal szorította sarokba Barcsayt, hogy ő maga is az előljáróinak történő jelentéstétellel, a tárgyalás berekesztésével és új elnök kirendelésének kérésével fenyegetőzött.⁸³⁵

A tárgyalás Rajk László és Földi Júlia ügyével kezdődött, akik Nika szerint annak megfelelően védekeztek, amit a vádközléskor előadtak. A bíró megkérte Rajkot, hogy tárja fel élettörténetét, hogy lássák, hogyan jutott el idáig. Ezután került elő a röplapszöveg ügye,

⁸²⁹ Nika, 1998: 86.

⁸³⁰ Uo. 86; 1945. március 23-i bejegyzés. Almásy, 1984: 164.

⁸³¹ 1945. március 23-i bejegyzés. Uo. 164–165.

⁸³² Tix, 1945

⁸³³ 1945. március 23-i bejegyzés. Almásy, 1984: 164. Lásd még ehhez: Révay, 1946: 101; Zinner, 2014, 2. köt.: 164.

⁸³⁴ Nika, 1998: 87–90.

⁸³⁵ Uo.

amelynek írása közben Rajkot tetten érték.⁸³⁶ A röplappal kapcsolatos védekezésről különböző verziók léteztek, melyeknek közös lényege volt, hogy Rajk az irat szövegét magánlevélnek vagy magánfeljegyzésnek tüntette fel. S ezen a trükkön alapuló védekezését a bíróság, ha el nem is hitte, de elfogadta.⁸³⁷ Nika verziója hasonló az eddig ismert kutatási eredményekhez, azonban arra a kérdésre helyezi a hangsúlyt, hogy a szöveg nem került nyilvánosságra és emiatt nem történt meg a bűncselekmény. Szerinte Rajk László beismerte a szöveg írását és azzal védekezett, hogy:

„[...] annyira nem szimpatizált az akkori uralommal, hogy mintegy lelki szükséglete volt valamilyen formában véleményt nyilvánítani és érzelmeinek kifejezést adni. Ezek az írásai azonban soha nyilvánosságra nem jutottak, azokat senkinek még csak meg sem mutatta. [...] Védekezését támasztotta alá még az is, hogy az íveket éppen akkor írta, amikor elfogták (így szerepelt a rendőrségi jelentésben is), tehát fizikailag sem kerülhettek egyéb nyilvánosság elé, mint az őt lefoglaló nyomozókhoz.”⁸³⁸

Ezen a ponton vált lényegessé a büntetőindítvány, amely a Rajk-féle röplapot a másféle, kommunista röpiratokat terjesztő Harsányiék ügyével kötötte össze. A bíróság ezért megvizsgálta, hogy a Rajknál lefoglalt szöveg és Rajk mint szerző, összefüggésbe hozható-e más, terjesztésre került és lefoglalt röplapokkal:

„Összehasonlítást végeztem és a haditörvényszék elé tártam a bíróság rendelkezésére álló, nyomtatásban megjelent összes »Béke Párti« röplapot, és az összehasonlítás során megállapítottam, hogy egyikkel sem egyezik, tehát perrendszerűleg nem bizonyítható, hogy a korábban terjesztettek bármelyikének szerzője Rajk lett volna.”⁸³⁹

Nika szerint Rajk cselekménye nem merítette ki a vád tárgyát képező hűtlenség büntettét, hiszen azt akkor követte volna el, ha terjesztette volna az írást és ezzel a nyilvánosságot az akkori uralmi rendszer ellen hangolja (így okozva hátrányt a fegyveres erőknek és előnyt az ellenségnek).⁸⁴⁰ Rajk meghallgatása után a többi vádlottra került a sor, hasonló atmoszférában.

Ezután következett a bizonyítási szakasz és Rajk Endre tanúkénti meghallgatása. Nika Géza szerint Endre röviden beszélt, s arról nyilatkozott, hogy:

⁸³⁶ Uo. 86–87.

⁸³⁷ Lásd erről Zinner Tibor kutatását: Zinner, 2014, 2. köt.:161.

⁸³⁸ Nika, 1998: 87.

⁸³⁹ Uo.

⁸⁴⁰ Uo. 87–88.

„[...] öccse megtévedt ember, akit hiába próbált jó szóval kommunista felfogásától eltéríteni. Azt azonban garantálni tudja, hogy utolsó elítélésétől kezdve tevőlegesen nem vett részt semmiféle illegális mozgalomban. A háború alatt, és a legutóbbi időkben is – bár ez a része roppant kényes volt – gyakran felkereste öccsét, anyagilag segítette, s amennyire általa ellenőrizhető volt, távol tartotta minden baloldali tevékenységtől.”⁸⁴¹

A Nika-féle szöveg alapján Endre vallomásában nem szerepelt, hogy László feladta volna az elveit.⁸⁴² Endre hallgatott arról, ami számára is világos volt, hogy László igenis tevékenykedik az illegalitásban. Sőt, hazudott a saját szerepével kapcsolatban, amikor azt állította, hogy gyakran találkoztak Lászlóval, s hogy pénzzel segítette őt és távol tartotta minden baloldali tevékenységtől.

A források ellentmondásosak azzal kapcsolatban, hogy az ügyész milyen büntetést kért Rajkra és a többi vádlottra. Mint láttuk, Tix Miklós naplója szerint négy vádlottra kértek halált, a tárgyalás napján pedig megváltoztatva az elkövetett bűncselekmény minősítését, halálra ítélték Bukovinszky Jánost és Harsányi Jenőt. Nika ezzel szemben úgy emlékezett:

„Előre kell bocsátanom, hogy a vádindítvány szerint I. és II. rendű vádlottak (Rajk és Földi) ellen életfogytiglani fegyházbüntetés kiszabását kérte az ügyész, helyesebben cselekményüket olyan büntető szakasz alá vonta, melyre súlyosabb büntetés nem szabható ki.”⁸⁴³

Ez Nika verziójában azért lényeges, mert a tárgyaláson kérdést intézett arra vonatkozóan, hogy a felek akarnak-e bizonyításkiegészítést vagy valamilyen indítványt tenni. Elbeszélése szerint Jánosi Ferenc ekkor jelezte, hogy a Rajk és Földi elleni ügyben másképp minősíti a cselekményt és életfogytiglan helyett halálbüntetést kér. Az ügyész lépése gyenge lábakon állt, hiszen tudta megindokolni, hogy milyen tényekre, bizonyítékokra alapozza a módosítást. Ezután következett az ebédszünet. Nika kérdőre vonta Jánosit, aki a minősítés megváltoztatásának okát azzal indokolta, hogy az elnök agresszív viselkedése miatt neki, mint a vád képviselőjének a legszigorúbb álláspontot kell képviselnie, amit jegyzőkönyvbe foglalni nem lehet. Ugyanakkor hozzátette, hogy az indítványt csupán az addig előadottakkal tudja indokolni, ami azt is jelenti, hogy annak alátámasztására a bizonyítékok nem elégségesek.⁸⁴⁴ Nika úgy emlékezett, hogy a tárgyalás folytatásakor más indítvány nem történt.⁸⁴⁵ Ennek ellentmond Almásy Pál naplója, aki szerint Török és Pinezich védők elnapolást kértek, amelyet a bíróság elutasított. Almásy

⁸⁴¹ Uo. 88.

⁸⁴² Uo.

⁸⁴³ Uo. 88–89.

⁸⁴⁴ Uo. 88.

⁸⁴⁵ Uo.

beszámolt arról is, hogy Füzessy mint orvosszakértő Harsányi Jenónél ötven százalékos beszámíthatóságcsökkenést véleményezett. Almásy értékelése szerint Nika aljasul viselkedett, Jánosi pedig Barcsaytól tartva „[...] készséggel teljesítette ennek a szemét, iszákos alezredesnek a parancsát” – amely nyilvánvalóan a szigorúbb minősítésre vonatkozott.⁸⁴⁶

A kérdés, hogy pontosan a büntetőindítvány kivel szemben fogalmazott meg halálbüntetés alá eső vádat a tárgyalás előtt, s ez hogyan módosult a tárgyalás napján, nem válaszolható meg teljességgel. Nika minden bizonnyal rosszul emlékezett, hiszen ami a bűncselekmény minősítésének súlyosbítását illeti, nem Rajkról és Földi Júliáról volt szó. Az emlékei csak úgy lennének érthetőek, ha Bukovinszky és Harsányi lettek volna azok, akikre Jánosi korábban életfogytiglani büntetést kért, s ezt módosította volna halálra. Tix ezzel szemben arról írt a naplójában, hogy a vádlottak közül négy főre kértek halált.⁸⁴⁷

Tix naplója alapján, mint láttuk, a súlyosbító „fordulat” Bukovinszky János és Harsányi Jenő esetében következett be. A Zinner által vizsgált forrásokból is az válik egyértelművé, hogy a minősítés megváltoztatása az ő esetükben történt. Zinner szerint a bíróság – mivel hajlandó volt elfogadni Rajk magyarázatát a röpiratról – Rajk és Földi Júlia ügyét elkülönítette. Ezt követően lépett elő a vádlottak sorrendjében Bukovinszky és Harsányi.⁸⁴⁸

Tix már idézett naplója szerint a tárgyalás napján a minősítés az ebédszünet után módosult az 1930. évi III. tc. 59. §-ának 4. pontjára, amit viszont érdemes kibontani. A 4. pontban az szerepel, hogy hűtlenség büntetést követi el az, aki *arra szövetkezik*, hogy az 59. § 1. pont szerint a fegyveres erőknél előnyt vagy hátrányt okozzon, vagy a 3. pont szerint e végből az ellenséggel érintkezésbe bocsátkozzon, mást reábirni törekedjen, vagy a Btk. 134. §-ában meghatározott módon eredménytelenül felhívást intézzon.⁸⁴⁹ A minősítés megváltoztatása tehát avégből történhetett, hogy Bukovinszkyt és Harsányit szövetkezéssel vádolták, és valószínűleg azzal, hogy az 59. § 1. és 3. pontjában foglaltakra felhívást intézzenek.

A bíróság azért sem súlyosbíthatta Rajk László és Földi Júlia esetében a vádak minősítését, mert esetükben egyszerűen illetéktelenséget állapított meg. Bukovinszky Jánost és Harsányi Jenőt viszont halálra ítélték. Annak végrehajtására viszont már került sor. Sinka Pétert öt évre, Blaskovits Lászlót három évre ítélték el. Rajkot és Földit tehát nem felmentették, szabadulásukról szó sem lehetett, azonban a soproni ügyészségre sem kísérték át őket, hogy ott

⁸⁴⁶ 1945. március 23-i bejegyzés. Almásy, 1984: 164.

⁸⁴⁷ 1945. március 7-i és 23-i bejegyzések. Tix esetében a vélhetőleg téves információ a március 7-i bejegyzésnél szerepelt. Tix, 1945

⁸⁴⁸ Zinner, 2014, 2. köt.:161–162.

⁸⁴⁹ D-3. *A katonai büntetőtörvénykönyv (Kbtk., 1930. évi II. törvénycikk) és életbeléptető törvénye (Élt., 1930. évi III. törvénycikk), valamint az ezeket kiegészítő és módosító törvények*, 76–77.

megindítsák velük szemben a polgári igazságügyi szervekre tartozó eljárást. Az ügy tehát mégsem volt teljesen lezárva. Rajk Endre a visszaemlékezésében úgy fogalmazott, hogy László „már említett nyilatkozatának birtokában” és a meghozott ítélet alapján felkereste Pethő Tibort, akinek útján felterjesztéssel élt Szálasi Ferenchez az öccse szabadlára helyezése érdekében. László tartózkodási helyéül pedig Rajk Lajos soproni címét adta meg. Endre egy megfogalmazása arra utal, hogy az ügyben még felsőbb, politikai jóváhagyásra volt szükség: „a Nemzetvezető elhatározása azonban már nem érkezhett időben Kőhidára”⁸⁵⁰ – tudniillik a hadbíróóság kitelepült Németországba. Mivel minden jel arra mutat, hogy László nem adott olyan írásos nyilatkozatot, amit Endre kért, örök kérdés marad, hogy az idősebb testvér, pontosan mit értett Rajk László „nyilatkozata” alatt: esetleg a bíróság előtt tett vallomását?

1945–1946 folyamán a Katona Politikai Osztály kihallgatásai, valamint a népbíróvási eljárás szorultságában lévő Nika egy természetesen igyekezett felmutatni a Rajk ügyében szerzett „érdemeit”. 1945. december 21-én így fogalmazott a Rajk-ügyről:

„[...] a legnagyobb erőfeszítéssel sikerült a bíróság illetéktelenségét kimondatnom, de a bíróságvezető már nem járult hozzá, hogy őt és Földi Juliannát, a másik vádlottat a soproni kir. ügyészséghez átkísértessem.”⁸⁵¹

Nika 1949-ben, a Rajk-per idején már Franciaországban tartózkodott, 1950-ben pedig kivándorolt Kanadába. Elkerülte, hogy az államvédelem letartóztassa és hamis tanúként felhasználja őt a koncepció perben. Jánosi Ferenc egy 1946-ban írt felülvizsgálati kérelmében úgy adta elő a történetet, hogy maga is jelen volt az ítélelhozatali tanácskozáson, ahol Rajkék felmentése(!) érdekében éles vitát folytatott Barcsayval.⁸⁵² A Jánosi-féle szöveg azért is képtelenség, mert Rajkék esetében nem volt szó felmentésről, csak az illetéktelenség kimondásáról. Akárcsak Nika, Jánosi, 1946-ban azért hangsúlyozta saját szerepét Rajk László „megmentésében”, mert úgy vélte, ez segítségére lehet saját szabadulása érdekében. Jánosi sorsa az országot elhagyó Nikához viszonyítva tragikus fordulatot vett. Az 1949-es, Alapy Gyula által szerkesztett vádirat Sopronkőhidára vonatkozó vádpontja ugyanis jelentős részben Jánosi kikényszerített tanúvallomásán alapult. A hadbíró cellatársának, Kuti Gyulának az 1954-es vallomása szerint azt ígérték neki, hogy szabadulhat, ha megteszi ezt a vallomást. Az ígéret hazugság volt, Jánosi Ferenc élete pedig 1950 júniusában ért véget, amikor kivégezték, vagy ha

⁸⁵⁰ Hajdu, 1992b: 152.

⁸⁵¹ Nika Géza gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyve, HM Katona Politikai Osztály Elhárító Alosztály, 1945. december 21. BFL VII.5.e 18552/1949. 11.

⁸⁵² Jánosi Ferenc népbíróvási ügyével kapcsolatos felülvizsgálati kérelme az igazságügyminiszterhez, 1946. augusztus 31. BFL XXV.2.b 81719/1949. 169–171.

úgy tetszik, meggyilkolták – hiszen nem került elő ítélet, amely alapján jogszerűnek lehetne tekinteni életének a kioltását.⁸⁵³

⁸⁵³ Zinner Tibor közlése és lásd: Zinner, 2014, 2. köt.: 158–161.

3. Szovjet megszállás és a hadifogolytábor, 1945. április – 1945. szeptember

A Fjodor Ivanovics Tolbuhin marsall által vezetett 3. Ukrán Front csapatai 1945. március 31-én a délutáni órákban foglalták el Fertőrákost és Sopronkőhidát. Április 1-je hajnali óráiban pedig már Sopronban jártak, felszámolva az ellenállást.⁸⁵⁴ Kőhid-telepet a Vörös Hadsereg harcok nélkül foglalta el. Mikrotörténeti perspektívára váltva érdemes az egyházi kárjelentésekhez fordulni. A megszállás, Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkész szavaival élve „aránylag igen súlyos volt”, melynek okát abban látta, hogy a telep az országút mellett helyezkedett el és a fegyintézet épülete alkalmas pihenőhelyként szolgált a katonai alakulatoknak. Mindemellett a megszállók tudtak arról, hogy korábban politikai foglyokat őriztek a fegyintézetben, s ezért Geiszbühl szerint „fokozottabb bosszúvágy vezette őket a pusztításban”.⁸⁵⁵

A front átvonulása után a lakosság visszatért otthonaiba, viszont a második és harmadik napon újabb fosztogató csapatok érkeztek.⁸⁵⁶ A szomszédos Fertőrákoson ugyanígy történt, amiről a plébánia *historia domusa* tanúskodik. A községben már március 31-én éjjel, a front átvonulása után megkezdődött a rablás és a leányok, asszonyok megbecstelenítése.⁸⁵⁷ A következő napokban sem javult a helyzet. Rohrer István plébános arról számolt be, hogy az legerőszakosabb tetteket és a zabrálást az újabb és újabb hullámokban érkező katonák követték el:

„Az átvonuló csapatok után mindig több és több orosz katona érkezett a faluba, akik már az éjjelt is a faluban töltötték. Másnap reggel már az egész falu beszélt azon garázdálkodásokról, amelyek egyes házakban történtek az orosz katonák részéről. Asszonyokat és leányokat megbecstelenítettek, ruhákat, élelmiszereket, bort raboltak, egyik-másik helyen a bútorokat összetörték s a lakásokat feldúlták.”⁸⁵⁸

A plébános írt egy húsvétvasárnap, tehát április 1-jén délelőtt érkező, nagyobb számú alakulatról is, amelyik feldúlta az addig még érintetlen otthonokat. Újabb csapatok április 4-én érkeztek, miattuk „a község újabb megpróbáltatásoknak volt kitéve. Ezek pénteken mentek

⁸⁵⁴ Egy 1945. április 30-án kelt adatszolgáltatás szerint Sopron polgármesterét, Kamenszky Árpádot április 1. hajnali 4 órakor már a szovjet katonai parancsnokságra hívták, aki ezt követően utasította a város tisztviselőit arra, hogy hivatalukban jelenjenek meg. MNL GyMSMSL IV.401.f (régi jelzet: IV.B.401., XXI/1), 2. d.

⁸⁵⁵ Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkész jelentése, 1945. április 30. Perger (szerk.), 2005: 39.

⁸⁵⁶ Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkész jelentése, 1945. április 30. Uo. 40.

⁸⁵⁷ 1945. április 1-jei bejegyzés. Fertőrákos, *Historia Domus*. Isteniszteletek rendje, 1938–1972. 198. GYEL

⁸⁵⁸ Rohrer István plébános jelentése, Fertőrákos, 1945. április 23. Perger (szerk.), 2005: 38–39.

el.”⁸⁵⁹ Beszámolt arról is, hogy a településen március 29. és április 23. között 28 ember halt meg, közülük ötöt a szovjetek lőttek le. A 28 főből 14 fő gyermek volt, közülük tizenketten a bunkerokban és pincékben bujkálva megfáztak és megbetegedtek, ketten pedig a Fertőtóban lelték a halálukat.

Valószínűsíthető, hogy Sopronkőhidára is hasonló ütemben zúdultak rá az erőszakos és fosztogató katonák. Geiszbühl leírása alapján a szovjetek rajtaütésszerűen érkeztek, a férfiak egy részét tudatosan igyekeztek eltávolítani:

„[...] éjjel reántörtek, minket férfiakat, szám szerint 15-öt Fertőrákos felé tereltek, hogy ők szabadabban garázdálkodhassanak. Mikor lakásomba visszatértem, az egyik fosztogató haragjában, hogy visszatértem, öklével arcul csapott. Lakásomat szomorú állapotban találtam, a bútoron kívül alig volt már ott valami, még bőröndeimet okmányaimmal is elvitték. Egy nőt a sertésólak között megfojtva találtunk.”⁸⁶⁰

Geiszbühl a fegyrintézet templomába sietett, ahol szomorú kép fogadta. Ekkorra már feldúlták a sekrestyét, szétszaggatták a miseruhákat, felgyújtották az oltárt, az oltárfeszületet megrongálva a földön feküdt, a tabernákulum ajtaját bevették. Az Oltáriszentség érintetlen volt, amit az atyának sikerült biztonságba helyezni, a tüzet pedig eloltotta. A szovjet csapatok az iskolában és annak a terméből nyíló kápolnában éléskamrát, a sekrestyében szabóműhelyt rendeztek be. Geiszbühl csak egy tiszt segítségét kérve tudta a megmaradt felszerelést magához venni.⁸⁶¹

A fegyrintézet irodahelyiségeiben és különböző részlegeiben tomboló tűz során az intézet levéltára is elpusztult, felvetve a kérdést, hogy vajon mikor történt a pusztítás és ki a felelős érte. Németh Gyula 1980-ban írt munkája szerint „egyes szemtanúk” arról számoltak be, hogy vagy március 30-án este, vagy április 2-án „ismeretlen tettes” gyújtotta fel az épületet. Szerinte csak feltételezések vannak arra vonatkozóan, hogy a szabadon engedett fegyencek egyike idézhette elő a tüzet.⁸⁶² Németh Alajos, aki hallomásból értesülhetett a történetekről, illetve paptársától, Geiszbühl Mátyástól is tájékozódhatott, a fegyrintézet kigyulladását 1945. március 31-ével, a szovjetek megérkezésének első napjával kötötte össze.⁸⁶³ Geiszbühl egykorú jelentése viszont arra utal, hogy a tűz nem ekkor ütött ki, hanem később, a fosztogató csapatok érkezése után – legalábbis az fosztogatás eseményeit leírva számolt be a tüzesetről. „A tisztalak

⁸⁵⁹ Uo. 39.

⁸⁶⁰ Geiszbühl Mátyás fegyrintézeti lelkész jelentése, 1945. április 30. Uo. 40.

⁸⁶¹ Uo.

⁸⁶² Németh Gy., 1980a: 8.

⁸⁶³ Németh A., 1994: 304.

nagy része nagy lángokkal égett, sőt a nagy zárkaépület is elkezdett már füstölni.”⁸⁶⁴ Pontos dátumot nem közölt, ugyanakkor, ha az átvonuló csapatok nyomában „második és harmadik napon” érkeztek a dülást végző szovjet katonák, akkor a tűzvész április 2-án történhetett – megerősítve Németh Gyula egyik változatát. Bár elterjedt az a nézet, hogy a szabadlára került fegyencek gyújtogattak, ezt Geiszbühl nem állította. Mindössze arról számolt be, hogy a fegyencek egy jelentős része nem tudott vagy nem akart elmenni a telepről és bosszúvágytól vezérelve randalírozott, a szovjetekkel együtt részt vett a fosztogatásban. Hozzátette azt is, hogy:

„[...] az örök legnagyobb része is megőrizte eddig józanságát, de sajnos egynéhány nagyon megfélekedezett magáról és az oroszokkal és fegyencekkel együtt fosztogatott és a fosztogató fegyenceknek szállást adott”.⁸⁶⁵

A beszámolójából nem derül ki egyértelműen, hogy kik követték el a gyújtogatást. Könnyen lehet, hogy a kialakult káoszban ezt maga sem tudta megállapítani. Németh Alajos kétségeit fejezte ki az esettel kapcsolatban: „állítólag a kiszabadított fegyencek gyújtották fel, de azt is beszélték (és nem alaptalanul), hogy ez csak feltevés”.⁸⁶⁶ A legvalószínűbb tehát, hogy a tűz 1945. április 2-án keletkezett, akkor, amikor a szovjet fosztogatók feldúlták a fegyintézetet és a telepet. Sopronkőhidán Geiszbühl szerint a szovjetek két halálos áldozatot szedtek, akiket a pap a saját kertjében temetett el.⁸⁶⁷ A hadisír nyilvántartásban a megszállás utáni napot megjelölve, 1945. április 1-i dátummal szerepel Schneider Béla honvéd elhalálozása is, aki Sopronkőhidán, lövés által vesztette életét.⁸⁶⁸

3.1 A láger kialakítása és térfoglalása

A szovjet megszállással megkezdődött Sopronkőhida átalakítása, amely az új térfoglaló szándékainak felelt meg és egy hadifogolytábor létrehozásában öltött formát. A tisztilaknak azt a részét, amelyik nem vált a tűz martalékává, a megszállók lefoglalták és irodák számára rendezték be, a zárka épületbe pedig magyar és német foglyokat hoztak. Stráner Ernő igazgatót letartóztatták és elvitték.⁸⁶⁹ Németh Alajos információi szerint rövid ideig a soproni városháza

⁸⁶⁴ Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkész jelentése, 1945. április 30. Perger (szerk.), 2005: 40.

⁸⁶⁵ Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkész jelentése, 1945. április 30. Uo. 41.

⁸⁶⁶ Németh A., 1994: 304.

⁸⁶⁷ Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkész jelentése, 1945. április 30. Perger (szerk.), 2005: 41.

⁸⁶⁸ Schneider Béla honvéd, 1915-ben született Rákoscabán. Adatai megtalálhatók: <http://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvanta>

⁸⁶⁹ Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkész jelentése, 1945. április 30. Perger (szerk.), 2005: 40.

szuterénjében tartották fogva Fodor László⁸⁷⁰ soproni törvényszéki fogházfelügyelő és egy nyilas egyén társaságában.⁸⁷¹ A szovjetek huszonzét fegyőrt is őrizetbe vettek, akiket a fegyházban zártak el. Az ürügyet egy „orosz autóról eltűnt alkatrész” jelentette. Ők Geiszbühl jelentésének időpontjában, 1945. április 30-án – tehát majdnem egy hónappal később –, még mindig fogságban voltak.⁸⁷² Mivel ekkorra már hadifogoly-gyűjtőtáborként működött a terület, a fegyőrök tulajdonképpen az elsők között lehetek Sopronkőhidán, akiket nem ellenséges katonaként ejtettek foglyul és fosztottak meg a szabadságuktól. Bár sajnos sem sorsuk, sem névsoruk nem ismert, voltak olyan fegyőrök, akiket később hadifogolyként tartottak számon – noha nem teljesen világos, hogy ők katonai szolgálatuk teljesítése közben kerültek hadifogságba, vagy esetleg köztük lehetek olyanok is, akiket 1945-ben a megszálláskor Sopronkőhidán „marasztaltak” a szovjet katonák. Egy 1946. március 23-án készült kimutatásban tíz fegyőrt neveztek meg hadifoglyokként, ők voltak: Bányai József, Csizmadia Benjamin, Csöngői József, Kiss Gyula, Kovács István, Nagy Jenő, Pálvölgyi Ferenc, Sipőcz Ferenc, Vass József, Vámosi Géza. A körülmények és az okok leírása nélkül pedig „eltűntként” hat fegyőrt tartottak számon: Gajda József, ifj. Nagy Gyula, Petercsák László, Saródi Antal, Tajti János, Vipler Kálmán.⁸⁷³

A táborparancsnok parancsára 1945. április 15-én a fegyrintézet dolgozóinak 24 órán belül, három kilométeres körzetben el kellett hagyniuk a telepet a hadifogolytábor létesítése miatt.⁸⁷⁴ A kiürítés nem volt előzmény nélküli, többeket már 1945. április 9-én otthonuk elhagyására köteleztek.⁸⁷⁵ A családok többsége a közeli Fertőrákosra menekült, ahol kocsikat próbáltak szerezni, hogy megmaradt ingóságaikat elszállíthassák.

„Sohasem fogom elfelejteni azt a rémületet és kétségbeesést, ami akkor úrrá lett az embereken, de különösen azokon az asszonyokon, akiknek férje be volt zárva és gyermekeikkel tehetetlenül, tanácstalanul és segítség nélkül állottak”⁸⁷⁶ – írta Geiszbühl.

⁸⁷⁰ Fodor Lászlót, aki 1939-től dolgozott a soproni törvényszéki fogházban, 1945. június 6-án igazoltnak jelentette ki a soproni I. számú igazoló bizottság – tehát ekkorra már szabadlábra került. Lásd: MNL GyMSMSL XVII.404. 1. d. Fodor László igazolási iratai

⁸⁷¹ Németh A., 1994: 190.

⁸⁷² Geiszbühl Mátyás fegyrintézeti lelkész jelentése, 1945. április 30. Perger (szerk.), 2005: 40.

⁸⁷³ A Soproni Országos Fegyrintézet és Szigorított Dologház El 6/1946. számú, 1946. március 23-án kelt kimutatás szövegét töredékesen idézi: Németh A., 1987: 361.

⁸⁷⁴ Geiszbühl Mátyás fegyrintézeti lelkész jelentése, 1945. április 30. Perger (szerk.), 2005: 40–41.

⁸⁷⁵ Például erről nyilatkozott Kormos Lajos és Sebestyén József főfegyőr, illetve Csizmadia Gyula fegyőr az igazolási kérdőívében: MNL GyMSMSL XVII.404. 1. d.

⁸⁷⁶ Geiszbühl Mátyás fegyrintézeti lelkész jelentése, 1945. április 30. Perger (szerk.), 2005: 40.

A fegyintézeti lelkész nyolc család társaságában a fertőrákosi zárda épületének óvodai helyiségében lelt menedékre. A tisztviselők és a családok kisebbik része Sopronba ment.⁸⁷⁷ A szükségesnek tartott szakembereket a szovjet táborparancsnokság helyben tartotta, így Kalmár Pál főfegyőr, sütőmester sütött kenyeret számukra, illetve Nagy József fegyintézeti gépész dolgozott az erőműtelepen.⁸⁷⁸

A hadifogolytábor túlterjeszkedett a fegyintézet falain és a környéket is formálni kezdte. Egy 150 méteres sáv vette körül, amelybe tilos volt belépni. Az arra járóknak kihelyeztek figyelmeztetést a következő felirattal: „aki ezen a táblán túlmegy, azt agyonlövök”. Ennek a sávnak a szélén ültek órák hosszat a szovjet örök megenyhülésére várva azok, akik hozzátartozóikat keresték, illetve a foglyoknak élelmet és más szükségleti cikkeket hozó asszonyok, családtagok, ismerősök.⁸⁷⁹ Sopronkőhida bizonyos értelemben határvonallá vált a Szovjetunió táborvilága és a megszállt Magyarország valósága között.

Németh Alajos jóvoltából leírással is rendelkezünk a táborról. Emlékei szerint a lágert szögesdrótkerítéssel vették körül, amely mögött látni lehetett a „nyüzsgő embertömeget”. Toronyórt is említ, tehát értelemszerűen őrtornyokat is létesíthettek a terület őrzésére, a fegyintézet bejáratánál pedig természetesen őrség állt. A parancsnoksághoz vezető úton, szavai szerint „szemét és pusztulás, rendetlenség” volt. A rövid harci cselekmények során elesett német és szovjet katonákat, illetve az 1945. március 28-i légitámadás áldozatait a fegyintézet mögött húzódó futóárókban temették el.⁸⁸⁰ A lágérbe tömegével terelték az embereket, akikkel a fenyegető légkör ellenére Sopron lakossága kifejezte az együttérzését:

„Lesoványodott, agyonfáradt, porral, piszokkal belepett, gyűrött ruhájú magyarok és más, főleg osztrák és német nemzetiségű hadifoglyok meneteltek Sopronkőhida felé nap mint nap. Kézben tartott, lövésre kész fegyverrel kísérték őket a szovjet katonák és a mi fülünknek annyira szokatlan, bántó, kiabáló hangon fenyegették meg azokat, akik a járda szélén könnyes szánakozással álldogáló közönség soraiból egy falat kenyeret, vagy pohár vizet mertek kérni. A közönséget pedig azzal ijesztgették, hogy besorolják őket a hadifoglyok közé, mint ahogy anyyi magyarral megtették szerte az országban. Mindezek ellenére mégis hol itt, hol ott repült a kenyér vagy más élelmiszer a hadifogoly-tömegbe. A közönség maga is éhezett, de szívesen megosztotta kevesét azokkal, akik nála is jobban és többet nélkülöztek.”⁸⁸¹

⁸⁷⁷ Uo.

⁸⁷⁸ Erről igazolási kérdőívükön számoltak be. Lásd: MNL GyMSMSL XVII.404. 1. d.

⁸⁷⁹ Németh A., 1993: 186–187.

⁸⁸⁰ Uo.

⁸⁸¹ Uo. 185–186.

Ami az odaszűfolt foglyok létszámából sejthető, a tábor nagyon hamar szűknek bizonyult, ezért terjeszkedni kezdett. Kibővítették a környező épületekkel, továbbá a fegyintézet mellett található Cséri-teleppel és a János-teleppel. Ezeket a területeket drótkerítéssel vették körül.⁸⁸²

3.2 A láger vezetése, szovjet megszálló hatóságok és tiszték Sopron vármegye élén

A sopronkőhidai hadifogolytábor szovjet vezetéséről a fertőrákosi Magyar Kommunista Párt (MKP) szervezetének egy 1945. május 18-án kelt összefoglaló jelentéséből lehet részleteket megtudni. A „Sopron-kőhidai fegyintézet orosz katonai parancsnokaként” egy bizonyos Curikov kapitányt⁸⁸³ neveztek meg. Úgy tűnik, hogy a parancsnok egyúttal Fertőrákos felett is diszponálhatott, hiszen hivatalos bemutatkozás céljából 1945. április 29-én jelentkezett nála a község kommunista pártjának küldöttsége, akik egyúttal támogatását is kérték. A tábor tisztjei protokolláris rendezvényeken is részt vettek, így a fertőrákosiakkal együtt május 1-jén ünnepélyesen megkoszorúzták az előző hónapok során a fegyintézetben kivégzettek sírjait. Az eseményen Jegorov kapitány, Necina kapitány, Bondar főhadnagy és egy Takács Gábor nevű – rendfokozat említése nélkül, csupán „tisztnek” nevezett – tolmács vettek részt a szovjet katonai parancsnokság részéről. A szovjet tiszteknek a kialakítandó új rend megalapozásában is szerepük volt az irat szerint és „felkérésükre” 1945. május 13-án nagygyűlést tartottak a fertőrákosi község háza előtt. A jelentés sokatmondó megfogalmazása szerint az esemény célja „a jelenlegi törvények ismertetése” volt. Az eseményen a sopronkőhidai lágerparancsnokságot Sesztakov hadnagy és a már említett Takács Gábor képviselték.⁸⁸⁴

A magasabb szintű irányítás tekintetében a hadifogolytáborok kettős alárendeltségben működtek. Az anyagi ellátás szempontjából a területileg illetékes frontparancsnoksághoz tartoztak, amely Sopron vármegye esetében a 3. Ukrán Frontot jelentette, míg a hadifoglyok esetében az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)parancsnoksága, a (G)UPVI volt illetékes. Sopronkőhidára nézve ez azt jelentette, hogy a 3. Ukrán Front NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Osztályának parancsnoka látta el a tábor közvetlen felügyeletét. Felette pedig az NKVD délkelet-európai központja állt, amely Baden bei Wienben, majd később Mödlingben székelte. A frontok illetékességi szerepe egy helyzetjelentés szerint 1945 júniusában szűnt meg, helyüket a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) vette át.⁸⁸⁵

⁸⁸² Németh Gy., 1980b: 97.

⁸⁸³ A kapitányról és a későbbiekben felsorolt szovjet tisztokról, illetve Takács Gábor tolmácsról a neveiken kívül jelenleg más adat nem áll rendelkezésre.

⁸⁸⁴ Összefoglaló jelentés, 1945. május 18. Az iratot Sallay Jenő, a fertőrákosi MKP egyik megszervezője, korábbi sopronkőhidai fogvatartott írta alá. SOM – HK K.80.221.2

⁸⁸⁵ Bognár, 2017: 157–159.

Mivel a sopronkőhidai tábor parancsnoksága úgy tűnik, hogy egyfajta helyi katonai parancsnokság feladatkörét is ellátta, mindenképpen meg kell emlékezni a vármegye élén álló szovjet katonai hatóságok vezetőiről. Már csak azért is, mert nélkülük aligha lett volna kellően biztosított a láger működése és környezetében a rend fenntartása. A 3. Ukrán Front 4. Gárdahadseregének kötelékéből Naum Alekszejevics Romanov alezredest nevezték ki Sopron város és a vármegye katonai parancsnokává. Emlékei szerint a Bécs városának elfoglalását célzó hadművelet megindításának idején, 1945 márciusának közepén kapta meg az erre vonatkozó utasításait.

„Vegye át a személyi állományt és legyenek készen arra, hogy az adott időben Sopron városban minden hatalom a kezükben összpontosuljon. A várost nemsokára elfoglaljuk. Sikereket kívánok az új munkájához, amely a holnapi nappal kezdődik. Ez parancs.”⁸⁸⁶

Az 1902-ben született Romanov fiatal korában textilgyári munkásként dolgozott, majd 1919-ben belépett az Össz-szövetségi Lenini Kommunista Ifjúsági Szövetségbe (Komszomolba). 1920–1923 között a szovjet kormány központi katonai iskolájának növendéke volt. A tipikus szovjet történetészövést sem nélkülöző elmesélése szerint abban a „megtiszteltetésben” részesült, hogy részt vehetett Lenin lakásának őrzési feladataiban. 1920 végétől 1921 márciusáig a katonai iskola állományában Ukrajnában harcolt a bolsevikok oldalán Pjotr Nyilkolajevics Vrangel és Nesztor Ivanovics Mahno csapatai ellen. 1922-ben felvették az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártba (OK(b)P), a katonai iskola elvégzését követően pedig a Vörös Hadseregben szolgált és lépdelt felfelé a ranglétrán.⁸⁸⁷ Életrajzának lexikonszerűen összegyűjtött adataiból kiderül, hogy a második világháború alatt különböző határ menti felderítőpontokon dolgozott, így a Brjanszki Frontnál, a szovjet Felderítő Főcsoportfőnökség (GRU) 2. igazgatóság 3. osztályán, továbbá a 2. Balti Front kötelékében és a 3. Ukrán Front 4. Gárdahadseregének összekötőtisztjeként teljesített szolgálatot. Feladatai közé tartozott a hírszerzés, a felderítés és szabotőrök ellenséges területre juttatása. Először Nagytétényben, majd pedig Sopronban volt katonai parancsnok 1945. április 1-től egészen 1946 augusztusáig, majd Kaposváron töltötte be ezt a tisztséget. 1947-ben tartalékos szolgálatba került és visszautazott a Szovjetunióba, végül 1948-ban szerelt le. Számos kitüntetést kapott, ezek között szerepel a „Budapest felszabadításáért” érem is.⁸⁸⁸

⁸⁸⁶ Szita, 1978: 5.

⁸⁸⁷ Uo. 4.

⁸⁸⁸ Köszönettel tartozom Müller Gabriellának, aki felhívta a figyelmem az alábbi forrásra. Alekszejev és mtsai., 2012: 663–64. Romanovra vonatkozó dokumentumok és adatok találhatóak még az alábbi adatbázisban: <https://pamyat-naroda.ru/>

A SZEB Sopron vármegyei „teljhatalmú megbízottja” Georgij Filippovics Turik őrnagy volt, aki pártbeli és politikai tiszti karrierrel rendelkezett. 1903-ban született, s már igen fiatalon, 1918 folyamán a Riksinoban működő szovjet tagja lett. Ezt követően a művelődési ház vezetőjeként dolgozott. 1921-ben belépett az OK(b)P-be és pártiskolai képzésben vett részt. 1941-től a Poleszki Területi Bizottságának (Ukrajna) párttitkára volt, ugyanennek az évnek októberétől a Vörös Hadseregben folytatta munkáját. Felsőfokú pártiskolai képesítést szerzett, majd egy lövészadosztály politikai osztályának vezetője lett. Életrajza szerint 1945 márciusától fogva dolgozott a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál, majd Sopron vármegyében látta el a vármegye életét meghatározó, széleskörű felhatalmazással járó feladatait. 1947-ben Belorussziába vezetett az útja, először a lidszki és gorecki, majd 1953–1958 között a jelszki körzet első titkára volt.⁸⁸⁹ A későbbiekben Turik volt az a szereplő, akihez a magyar hatóságok, elsősorban Hám Tibor főispán fordulhatott, ha panasa volt a vármegyei szovjet katonai parancsnokságokkal vagy a hadifogolytáborral kapcsolatban – utóbbihoz tartoztak az elhurcolt személyek kerestetésére és a kiszabadításuk érdekében tett levélváltások is. Ennek fényében tehát, ha nem is a legfontosabb kérdésekben, de a SZEB megbízottja is fontos szerepet játszott a tábor és a magyar hatóságok közötti kapcsolatban.

3.3 Hadifogolyhelyzet Sopronkőhidán és Sopron vármegyében

A sopronkőhidai láger legjellemzőbb vonása az óriási embertömeg összegyűjtése volt. Németh Alajos szerint 35 ezer magyar és német hadifogoly volt ott „akkoriban”, amikor egy jezsuita paptársával megpróbálták meglátogatni a lágert (pontos dátumot nem említ).⁸⁹⁰ Németh Gyula a tanulmányában arról írt, hogy 1945 pünkösdjén egyesek szerint 22 ezer, mások szerint pedig 33 ezer embert tartottak ott fogva.⁸⁹¹ Bognár Zalán a rendelkezésére álló adatok alapján Sopronkőhidát a legnagyobb magyarországi hadifogolytáborok közé sorolta, melyben a létszám 20 és 35 ezer fő körül mozgott. Hozzátette, hogy mivel a tábor – egy 1945 nyarának végén keletkezett dokumentum szerint – „A” és „B” részlegekre oszlott, lehetséges, hogy a 20 ezer fő körüli adatok csak az egyik táborrészlegre vonatkoznak.⁸⁹² A részlegekkel kapcsolatos adatokat pontosítja egy dokumentum, amely a tábor kettéosztottságának tényét még korábbra helyezi. Egy hadifogoly kiszabadításának ügyében keletkezett magyar és orosz nyelvű igazolás már a

⁸⁸⁹ Életrajza: http://will-remember.ru/familii_na_t/turik_georgii_filippovich.htm

⁸⁹⁰ Németh A., 1993: 186.

⁸⁹¹ Németh Gy., 1980b: 97.

⁸⁹² A létszámra vonatkozó adatok kapcsán Bognár Zalán Németh Gyula és Stark Tamás munkáira hivatkozik. Bognár Z., 2017: 165, 187.

nyár közepén, 1945. július 17-én a „Sopronkőhida »B« fogolytábor” számára volt címezve.⁸⁹³ A többtízezres létszámok azonban csak a nagyságrendet, a „befogadóképességet” jelzik, a foglyok konkrét száma napról-napra változhatott a Szovjetunióba történt kiszállítások, az újabb fogolyszállítmányok érkezése, az elhalálozások és az esetleges szökések vagy szabadulások függvényében.

Bognár a doktori disszertációjában részletesen foglalkozott a magyarországi hadifogolytáborok területi kérdéseivel. Értékelése során Sopronkőhidát az Északnyugat-dunántúli, (dunai) székesfehérvári táborcsoportba sorolta. A láger fontos szerepet töltött be, elsősorban az Alsó-Ausztriában elfogott, vagy onnan érkező emberek fogságba vetésében, s így gyűjtő- és tranzittáborként működött. A Magyarország felé önszántából visszatérő, majd fogságba eső vagy már kényszerítve hajtott embertömeg vagy közvetlenül került Sopronkőhidára, vagy az ágfalvai tábor „közbeiktatásával” járta meg kálváriáját. Sopron és a szomszédos vármegyék különböző hadifogolytáborainak a felvevő területe értelemszerűen szintén a nyugat felé orientálódott. Az egymástól kisebb-nagyobb távolságokban lévő táborok között, ha volt lehetőség, vonaton, egyébként pedig gyalogmenetekben hajtották ide-oda az embereket. A vármegye és környékének említésre érdemes hadifogolytáborai közé tartozott a sopronkőhidai és ágfalvai lágereken kívül a soproni 18-as laktanyában kialakított tábor, Csepreg, Nagycenk, Sopronhorpács, Pereszteg (ma Sopronpereszteg), nem beszélve a forrásokban többször előbukkanó Alsópatyról (ma Rábapaty).⁸⁹⁴ A keleti irányba történő elszállítását vonatokkal, marhavagonokban oldották meg – indultak ilyenek Sopronból és Alsópatyról is –, ahonnan valamelyik romániai elosztótáborba kerültek az elhurcolt emberek, végül pedig a Szovjetunióba. Előfordult az is, hogy egyes szerelvények útját megszakították és a foglyokat Hajmáskérre vagy Székesfehérvárra irányították, majd később innen folytatták kényszerű útjukat kelet felé.⁸⁹⁵

A vármegyének és környékének hadifogolytáborai zömmel magyar és német katonák kerültek, illetve magyar és nem magyar civilek, akik a szovjetek által megszállt területeken kerültek fogságba. Sopronkőhida „fogoly-gyűjtőterületébe” a magyar határ túloldalán lévő területek közül leginkább Alsó-Ausztria tartozott bele. Ausztriából közvetlenül is jelentős embermennyiséget szállítottak a sopronkőhidai lágerbe, ahova az Ágfalván működtetett tábor közbeiktatásával érkeztek foglyok. A beszállítottak között olyanok is voltak, akiket Felső-

⁸⁹³ Háromszéki Guidó honvéd, hadifogoly ügyében keletkezett nyilatkozat, 1945. július 17. A dokumentumon a Magyar Kommunista Párt IX. kerületi szervezetének pecsétje szerepel. SOM – HK K.80.425.3

⁸⁹⁴ Bognár Z., 2006: 88–89.

⁸⁹⁵ Uo. 89–90, 99, 113.

Ausztriából hoztak, mi több, azok is a lágerbe kerülhettek, akik Ausztria brit megszállás alá eső zónájából tértek volna haza.⁸⁹⁶

Sopronkőhidának mint szovjet lágernek a sajátossága volt, hogy a zsúfolt, több tízezer embert befogadó tér arctalanná tette és bizonyos értelemben – főleg a források hiányában – törölte az emlékezetből azt a sok-sokezer sorsot, egyéni történetet, amely bekerült a szögesdrótok mögé. Bár a szovjet kényszermunkatáborok világát túlélők jónéhány mikrotörténettel gazdagították a tudásunkat, ezeknek a szövegeknek gyakori vonása, hogy az egyéni példákból lehet a tízezrek sorsára következtetni. Jellemzőjük még, hogy Sopronkőhida egy másfajta térbeliségére is rávilágítanak. A szovjet lágerrendszer részévé válva ugyanis a fegyintézetben és környékén kialakított tábor csupán egy láncszem volt az egész Közép-Európát, s magát a Szovjetuniót behálózó kapcsolatrendszerben: egy állomás. Ennek megfelelően sok visszaemlékező, ha hosszabb időt is töltött esetleg a sopronkőhidai táborban, alapvetően a fogságba esés, a bevagonírozás, a továbbszállítás élményeit tudja hozzákötni, s bővebben az útjának végcéljáról, a Szovjetunióról, az idegen földön megélt szenvedésről emlékezik meg.

Néhány példa az útvonalszerű emlékezésre és annak illusztrálására, hogy Sopronkőhidáról, milyen útvonalakon juthattak a szovjet munkatáborokba az áldozatok. Almádi Ferenc, aki mint a miskolci 7. gh. vonat pótosztályának beosztottja előbb Bécsújhelyen került szovjet hadifogolytáborba, arról számolt be, hogy később Sopronkőhidára vitték, s bevagonírozásuk is itt – Sopronban – történt meg. Sorstársaival együtt három heti utazás után Ufába került.⁸⁹⁷ Bágyoni Lajos, a Honvédelmi Minisztérium számvevőségén dolgozott és családjával menekült nyugatra. Az alsó-ausztriai Waidhofenben tette le a fegyvert és nem élt a lehetőséggel, hogy Steyrbe menjen, pedig arról terjedtek a hírek, hogy ott amerikai megszállási zóna alakul ki. Társaival néhány nap múlva jelentkeztek a szovjet parancsnokságon, hogy engedélyt kapjanak hazatérésükre. Ebben bízva kelet felé indultak, de Sankt Pöltenben a szovjetek elválasztották a férfiakat a családtagjaiktól és közölték velük, hogy hadifoglyoknak tekintik őket. Gyalogmenetben Sopronkőhidára kerültek, ahonnan Alsópaty, Jánosháza, Hajmáskér útvonalon vitték tovább őket – zömükben német és magyar tisztekkel együtt – Foksányon át a Szovjetunió cseglovkai, makajevkai és gorlovkai táborába.⁸⁹⁸ Hasonlóképpen emlékezett Jobbágy Kálmán, aki szintén Sankt Pöltenben került gyűjtőtáborba. A menekülő családok, idősek, nők és gyermekek elengedése itt is megtörtént, miután a férfiakat menetoszlopban

⁸⁹⁶ Uo. 88–89.

⁸⁹⁷ Almádi, 1992: 5.

⁸⁹⁸ Bágyoni, 1998: 9.

hajtották Magyarország felé, azzal hitegetve őket, hogy ott majd „dokumentumot” kapnak. Sopronkőhidán és Alsópatyon jó két hónapot tartózkodott. Ezalatt a hitegetésük folytatódott, mondván úgysem viszik ki őket munkára a Szovjetunióba, hiszen elég munkáskéz tér majd „haza” a háború végével a frontokról. Az embereket végül bedrótozott ablakú marhavagonokban szállították a szovjet kényszermunkatáborokba – az ő útjuk a tekucsi gyűjtőtáboron keresztül vezetett Konstancába, onnan pedig Jerevánba.⁸⁹⁹

Külön megjegyzésre érdemes az átverés és a hazugság eleme, amely Sopronkőhida kapcsán több forrásban előkerül. A hadifogolytáborba ugyanis oly módon is kerültek katonák, hogy elterjedt az a híresztelés, hogy Sopronkőhidán jelentkezniük kell, ahol igazolják és erről megfelelő dokumentummal látják el őket. Kadocsa György számolt be egy magyar tisztből álló csoport történetéről, akik szintén Ausztriából igyekeztek haza Magyarországra. A határt Sopron mellett érték el, ahol összetalálkoztak egy magyar zászlós által vezetett járőrrel – vélhetően az új hadsereg alakulatával –, aki azzal csapta be őket, hogy ha haza akarnak jutni, menjenek Sopronkőhidára, mondván. A jelenet további részét érdemes idézni, mert felidézi a sopronkőhidai láger kialakítását és azt a bizonyos határsávot, amely elválasztotta a hadifogolytábort a külvilágtól. A történet arra is rávilágít, hogy milyen aljas és veszélyes hazugság volt, hogy igazolást kaphatnak a gyanútlan hazatérők:

„Ott a volt börtönben működik egy orosz parancsnokság. Menjenek be ahhoz, és ott kell kérniük egy igazolást, amivel tovább utazhatnak. Anélkül ugyanis nem tudnak hazajutni. Szépen megköszönték a zászlós bajtársi jóindulatú tanácsát, és elmentek Sopronkőhidára. Elérve a börtönhöz vezető fasorok szegélyezte utat, pár száz lépésre a börtön kapujától a kocsikat az út szélén leállították. A három férfi leszállt. Az asszonyokat megnyugtatták, hogy csak várjanak nyugodtan, mindjárt jönnek, hozzák a további úthoz szükséges papírt. Ezután odamentek a kapuban álló őrhöz. Kéz- és lábbal igyekeztek neki megmagyarázni jövetelük célját, de az barátságtalanul elzavarta őket. Így kénytelenek voltak visszavonulni, de szándékukkal nem hagytak fel. Tisztes távolságban a kaputól, lehasaltak az útszéli árok partjára a fűbe és várták az őrségváltást, abban a reményben, hátha a következő ór jobbszívú lesz, és teljesíti kérésüket. Az őrségváltás után bajtársaink újra szerencsét próbáltak. Eleinte az új ór is elutasító magatartást tanúsított. Ekkor azonban mentő gondolatuk támadt. Előhúztak egy doboz cigarettát, az őrnek adták, remélve, hogy ezzel csak megpuhul kemény szíve. Nem tévedtek. Az ór elfogadta, bár érthetetlenül és csodálkozva nézett rájuk, de végül is vállán rándítva, kinyitotta a kaput, és beengedte oda a három magyar tisztet. Mikor becsukódott mögöttük a kapu, és szétnéztek, ekkor

⁸⁹⁹ Jobbágy, 1997: 5–6.

látták megdöbbenve, hogy egy hadifoglyokkal zsúfolt lágerbe kerültek, ahol rövidesen jelentkezett néhány, már ott »üdülő« ismerősük.⁹⁰⁰

A tisztí szóba vetett hitük miatt bajba került emberek számára nem volt visszaút. A csalóka híreknek bedőlve, egy év múltán is sóhajtoztak, vajon várják-e még őket a fákkal szegélyezett út mentén a feleségeik.

Hasonlóképpen járt Németh Gyula (nem azonos a fegyintézet órparancsnokával), aki Fülöp Géza nevű katonatársával együtt tért vissza Magyarországra. Mivel Fülöp soproni volt, otthonában felkeresték a feleségét. Útközben nagy tömeget láttak, akiket Sopronkőhidára hajtottak. Az asszony az elterjedt hírekből úgy tudta, hogy:

„[...] aki nem volt SS vagy nyilas katona, annak nem kell félni, igazolványt adnak és mehet haza. Akinek nincs igazolványa, azt visszaviszik. Nem érdemes kockáztatni. Nagyon megörültünk a jó híreknek, gondoltuk jó lesz, ha mielőbb átesünk az igazoltatáson. [...] A finom kenyértől erőre kaptunk és loholtunk a tömeg után” – emlékezett Németh.⁹⁰¹

Ezt követően a fegyintézet udvarára terelték őket. Az épület olyannyira telve volt már, hogy az udvaron töltötték az éjszakát.

„Reggeli után kitereltek bennünket a fegyház mögötti rétre. Itt mindenkinek mezítelenre kellett vetkőzni orvosi vizsgálatához. A vizsgálatot egy rövid nyakú svájci sapkás nő végezte. Karosszéken ült, mögötte 3-4 katona és pár láda lerakva. A vizsgálat úgy történt, hogy az orvos előlről végignézett a páciensen, majd megfordította, belecsípett a fenekébe és egy számot mondott: 1, 2, 3-as. A katonák a ruházatot és a holmikat vizsgálták. Az órák, pénzek, ékszerek, kések és egyéb értékesebb dolgok a ládába kerültek.”⁹⁰²

Ekkor már szó sem volt igazolványról, sem hazamenetelről. Az 1-es osztályzatot kapókat a fegyintézetben, a 2-es és 3-as besorolásúakat a fegyőrök lakásaiban helyezték el. Az 1-es kategóriába sorolt embereket hajnalban fegyveres kísérettel elszállították. Újabb és újabb orvosi vizsgálatok és osztályozások történtek. Ezen a ponton ismét érdemes Németh-nek visszaadni a szót:

„[...] erős ellenőrzéssel, 3-as osztályzatot nagyon kevesen kapnak, a ketteseket egyenesen a börtönbe irányítják. Másnap valamivel éjfél után riadó. Öltözködünk, elmegyünk innen. Hogy hová, azt nem mondták, csak sejtettük. Sorakozó és hajnali szürkületben jobbról-balról rendkívül

⁹⁰⁰ Kadocsa, 1996: 8–9.

⁹⁰¹ Németh Gy., 2008: 5.

⁹⁰² Uo.

erős fegyveres kísérettel elindultunk Sopronba. Az utca közepén egy szemetes talicska állt. Jobbról-balról megkerültük és az egyik szemfüles fogoly belevágta tarisznyáját és elkezdte tolni. Az egyik őr szörnyű káromkodás közepette nyakon ragadta és talicskával együtt kipenderítette a sorból. Ő azért tovább tolt a talicskát és a legközelebbi mellékutcán eltűnt. [...] Ahogy felnézek az egyik ház emeleti ablakából egy hölgy integet, papír és ceruza van a kezében. Kapcsoltam és a legnagyobb hangerővel kiáltottam a feleségem címét. Az őr puskatussal oldalba vágott és fenyegetett, hogy ne ordítozzak. Megérkeztünk a pályaudvarra. Világossá vált, hogy hosszú útra visznek bennünket. 40 embert számoltak egy vagonba, egy tiszthelyettest parancsnoknak. [...] Az orosz hadnagy engem jelölt parancsnoknak. Magyarázta, hogy a fejemmel felelek, illusztrálásként a mutatóujját keresztbe húzza a nyakán.”⁹⁰³

Németh Gyula akár találkozhatott volna Merva Arnolddal, aki egy olyan csoportba tartozott, amelyet szovjet katonák kísérték Ausztriából Magyarországra. 1945. május 19-én vagy 20-án lépték át a határt, majd egy éjszakázás után feltűzött szuronyos katonák vették át őket, százásával felsorakoztatva és hússzor öt fős csoportokba rendezve az embereket. Tíz-tizenöt lépésenként fegyveres őrök fogták közre őket, vállról levett puskákkal. Sopron határába érve a civilek kiabáltak nekik, hogy a fegyenctelepre, hadifogságba viszik őket, és szökjenek el, ha majd adódik alkalmuk. Hitték vagy sem, szökni nem volt lehetőségük. A fegyintézet mellett egy szögesdróttal körbekerített rétre kísérték őket, ahol enni kaptak, majd orvosi vizsgálaton estek át. Merva szerint az orvosok között volt olyan aki beszélt magyarul, a vizsgálatot pedig a következőképp írta le: „[...] megtapogatták az izmainkat és a seggünk partját.”⁹⁰⁴ Őket is háromféle osztályzattal látták el:

„A karunkra piros ceruzával vonalakat húztak: egyet, kettőt, vagy hármat. A földre ütve karók, mindegyiken egy tábla római számmal: I, II, III és azt mondták, álljunk ahhoz a táblához, amelyiken olyan jel van, mint a karunkon.”⁹⁰⁵

Merva szerint a legrosszabb, 3-as osztályzatot kapókat elengedték, viszont akik az 1-es, legjobb besorolást kapták, azokra jobban vigyáztak és a fegyintézetben helyezték el őket.⁹⁰⁶

Ezen a ponton kapható kép arról, hogy a szovjet megszállással hogyan alakult át a fegyintézet zárkaépületének belső tere. A cellákból ekkorra már minden bútort és eszközt kipucoltak, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy minél több embert lehessen összezsúfolni: a

⁹⁰³ Uo.

⁹⁰⁴ Körös (szerk.), 2015: 157.

⁹⁰⁵ Uo. 157–158.

⁹⁰⁶ Uo.

zárkákba legalább hat, a nagyobb helyiségekbe nyolc-tíz embert helyeztek el.⁹⁰⁷ A bizonyos rétet, amely szögessdróttal volt körülvéve és elkülönítésre, a szűrés és szelektálás folyamatában használták, más is említi. A hadifogolytáborba, mint ahogy az más esetben is történt, nem csupán férfiak, hanem nők is kerülhettek. A réten körülvelt kis tér az ő különválasztásukat is szolgálta – egy Bognár Zalán által idézett emlékező –, D. Kiss Ernő szerint ugyanis, amikor egyes összetételű csoportjuk Sopronkőhidára érkezett, két részre osztották az embereket: az egyik csoportba a férfiak, a másikba a nők és a gyerekek kerültek. Az alábbi módon számolt be arról, miképpen kezelték őt és a társait:

„[...] a sopronkőhidai fegyház előtt volt egy nagy legelő, és minket, férfiakat odatereltek. Le kellett ülni, felállani nem volt szabad. Négy oldalról golyószórók néztek ránk, majd kinyitották a börtön kapuját, és mi szépen bevonultunk.”⁹⁰⁸

Összességében tehát a szovjet hadifogolytáborban a legfontosabb eljárást – kifejező ereje miatt használva e szót – az *emberanyag* fizikai állapotának, tehát fizikai munkára való alkalmasságának a felmérése és osztályozása jelentette. A belső terek használata, mint arra már utaltunk, mindezt visszatükrözte: a zárkaépületbe került a legértékesebb munkaerő, míg a fegyőri lakásokba zsúfolták azokat, akik gyengébbek voltak. A zárkák berendezését elvitték, ami vélhetően azt a célt szolgálta, hogy maximalizálják a zárkák befogadóképességét.

A hadifogolytáborba hurcoltakkal szembeni eljárás a számukra nem csupán információhiánnyal járt, hanem egyenesen megtevesztették őket. Ez nem egyedül az igazolás hamis ígéretének esetében volt így, hanem a kiszállítás előtti fogva tartással, vagy elvégzendő tevékenységekkel kapcsolatban is. Merva Arnold emlékezése erre is rávilágít. A jó kondícióban lévő csoport tagjaként ugyanis kihajtották őket a soproni vasútállomásra munkát végezni. Az állomáson egy negyven-ötven vagonból álló szerelvény állt, amelybe boroshordók voltak berakva, melyekbe vizet kellett hordani: egy ór kísért három embert, két-két vödörrel. A vizet egy távoli csapról vitték, bár „disznóságból” a közelebb fekvő bombagödrökben összegyűlt pocsolyákból is mertek. Nem tudták, hogy saját maguknak okoznak ezzel kárt, Merváéknak ugyanis azt hazudták, hogy majd németeket visznek a vonattal a Szovjetunióba. Naivan nem gondolták, hogy ők is a vagonokba kerülhetnek. Másnap reggel bevagonírozták őket. Németh Gyulához hasonlóan Merva is beszámolt egy leleményes szökésről:

⁹⁰⁷ Uo.

⁹⁰⁸ D. Kiss Ernő visszaemlékezését idézi: Bognár Z., 2017: 136–137.

„[...] és mégis volt olyan személy, aki meg tudott szökni. A fegyházban civil ruhát vett pengőért és a menetbe már abban sorakozott. A városba érve egyik utcasarkon szökött meg. Az őr, aki utána jött, még nem fordult be a sarkon, az illető hirtelen kilépett a sorból, megfordult és szembe ment az őrral. Az őrök ezt nem vették észre és így sikerült neki meglépni. Biztos soproni volt és ismerte a terepet, azt az utcasarkot is, ahol lelépett.”⁹⁰⁹

A rendelkezésre álló dokumentumok töredékessége és Sopron vármegye hadifogolyhelyzetének sajátosságai miatt nem lehet csupán a sopronkőhidai lágerhez köthető iratokra hagyatkozni, hanem azokat érdemes kiegészíteni annak kontextusával és a környékre jellemző esetekkel. Mivel eddig elsősorban az Ausztriában fogságba esett, vagy onnan hazatérő katonák példáit vizsgáltuk, a fókuszát átirányítva rá kell mutatni, hogy Sopronból és a vármegyéből, vagy az ország más részeiből számos civil vagy katona kerülhetett Sopronkőhidára vagy a Dunántúlon fekvő hadifogolytáborokba.

Példaként említhető a Budapest ostrománál fogságba esett Veszely Béla esete, aki különben Kőszeg város tisztiorvosa volt, katonaként pedig tartalékos zászlósi rendfokozatban szolgált.⁹¹⁰ Dudás Jenő soproni pénzügyőrségi felvigyázót, aki családjával utazott, leszedték a vonatról és a székesfehérvári táborba került, míg Mihály Imre erdélyi plébánost és táborigazgatót Sopronkőhidára hurcolták el. Ifj. Farkas Lajos hegykői kisgazdát pedig az országúton fogták el és vitték a Vas vármegyében lévő, peresznyei táborba.⁹¹¹ A soproni járás főszolgabírájának egyik jelentése rávilágít arra, ami már az előző példából is sejthető, tudniillik, hogy a foglyok létszámát a szovjetek rendszeresen kiegészítették a környék lakosságából. A Peresztegen és a Sopronhorpácson létesített táborok kapcsán írta, hogy közelükben:

„[...] a lakókat állandóan az a veszély fenyegeti, hogy az oroszok táborba hurcolják, mert ha egy fogoly megszökik, úgy a tábor körüli mezőkön békésen dolgozó polgárok közül fognak el valakit a megszökött fogoly pótlására és ezeket csak körülményes és hosszadalmas közbenjárásra engedik szabadon”.⁹¹²

A képhez hozzátartozik a járványhelyzet alakulása, amely ekkoriban súlytotta a vármegyét és a táborok lakóit egyaránt – a helyzetjelentésben az is szerepelt, hogy Hidegségen és Peresztegen

⁹⁰⁹ Kőrös (szerk.), 2015: 158.

⁹¹⁰ Csanády Sándorné Veszely Ilona kérvénye a sopronkőhidai táborparancsnoksághoz, 1945. augusztus 6. Ikt. sz. 1184/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 5. d.

⁹¹¹ Hám Tibor főispán ügyükben a SZEB Sopron vármegyei megbízottjához fordult, 1945. június 9-én Ikt. sz. 623/1945. Hám Tibor főispán ügyükben a SZEB Sopron vármegyei megbízottjához fordult, 1945. június 9-én. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 4. d.

⁹¹² A soproni járás főszolgabírájának helyzetjelentése, 1945. július 21. Ikt. sz. 1071/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 5. d.

több hastífuszos megbetegedés fordult elő ekkoriban.⁹¹³ A nagycenki körjegyzőség helyettes segédjegyzője arról számolt be, hogy az orosz katonaság kidoboltatta, hogy minden „idegen” hagyja el Pereszteg községet. Ezt követően razziát tartottak és egy bizonyos Gyöngyösi Istvánt mint „nem odavalósít” a fogolytáborba hurcolták.⁹¹⁴ 1945. június 24-én pedig tizenkilenc kapuvári lakost szállítottak Peresztegre – ahogy a jelentés fogalmaz – „ismeretlen orosz teherautóval”, ahol katonaruhába öltöztették és fogva tartották őket. Volt közöttük főmérnök, nyugalmazott főszolgabíró, katonatiszt, tanító és tisztviselő, de hentes, gyári munkás és vendéglős is.⁹¹⁵ Esetük azért figyelemre méltó, mert a katonaruhába történő átöltöztetéssel civil mivoltuktól is megfosztották őket.

A vármegye és a környék táborai közötti gyalogmeneteknek, a foglyok ide-oda áramoltatásának az elhelyezési és logisztikai kérdések kezelése volt az oka, így a sopronkőhidai tábor tehermentesítésére több kísérlet történt. Jól jelzi, hogy az április első felében létrehozott lágerből néhány héttel később, 1945 május elején már egy ötszáz-ezer fős csoportot hajtottak át Vas vármegyébe, a Sárvárhoz közel eső Alsópatyra, hogy ott új gyűjtőtábort létesítsenek Nagy Dániel majorságának területén. Az „alapítók” közé tartozott Kovács Elemér, aki mint civil tisztviselő menekült el a pápai főszolgabírói hivatallal a szovjet csapatok elől. 1945 májusának elején esett fogságba Ausztriában és két-három ezer sorstársával gyalog hajtották őket Magyarországra. Előbb Sopronkőhidára kerültek, majd két nap után az említett csoporttal tovább hurcolták Alsópatyra. Megfigyelését érdemes idézni: „rögtön hozzáfogtunk latrinát ásni, amiből sejtettük, hogy hosszabb itt-tartózkodásra számíthatunk.”⁹¹⁶

A további tehermentesítésben szerepet kapó sopronhorpácsi lágert a Széchenyi-kastély és a hozzátartozó majorság területén alakították ki. 1945. május 26-án Molnár János rendőrtörzsfelügyelő arról értesítette a főispánt, hogy a kastélyban már gyűjtőtábort létesített szovjet katonai parancsnokság: „[...] ahova 15–16 ezer magyar és német hadifogoly beszállítása várható”.⁹¹⁷ Utóbbi alapján tehát képet lehet alkotni a tervek volumenéről.

Ami a hadifogolyhelyzetről szóló általános beszámolókat illeti, remek forrásként szolgálnak a különböző főispáni havi jelentések – rámutatva egyúttal arra, hogy mekkora felelőssége volt

⁹¹³ A soproni járás főszolgabírájának helyzetjelentése, 1945. július 21. Ikt. sz. 1071/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 5. d.

⁹¹⁴ A nagycenki körjegyzőség Gyöngyösi István elhurcolása ügyében, 1945. június 30. Ikt. sz. 916/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 5. d.

⁹¹⁵ Hám Tibor főispán 1945. június 25-én fordult ügyükben a SZEB megbízottjához. Ikt. sz. 802/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 4. d.

⁹¹⁶ Kovács E., 1993: 6.

⁹¹⁷ Ahogy a dokumentumon szerepel, „a magyar rendőrség sopronmegyei parancsnoksága” a főispánnak. Tárgy: „Sopronhorpácsi orosz tábor létesítése” Ikt. sz. 600/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 4. d.

a magyar közigazgatás helyi vezetőinek abban, hogy információkat szerezzenek és képet alkossanak – Teleki Géza szavait használva⁹¹⁸ – a fogolyügyről. 1945 júliusában Hám Tibor főispán jelentésében arról írt, hogy Sopronkőhidán és Peresztegen két magyar [sic!] hadifogolytábort állítottak fel.⁹¹⁹ Bár az egyértelmű, hogy az említett táborok szovjet irányítás alatt álltak, kontrollforrás hiányában jelenleg nem lehet megállapítani, hogy a jelentésében szereplő magyar kitétel mire utal, esetleg valamilyen félreértésből ered-e. Ezen kívül beszámolt arról is, hogy hat héttel korábban, Sopron mellett Ágfalva községben – a szöveg szerint – „6000 olasz és 1600 lengyel állampolgár” tartózkodott, akiknek az elszállításáról a helyi szovjet katonai parancsnoksággal még nem tudtak gondoskodni. A főispán ez ügyben sürgős intézkedést kért közellátási és rendészeti okokra hivatkozva.⁹²⁰ Hám Tibor idézett jelentésének napján, 1945. július 21-i keltezéssel a soproni járás főszolgabírája is írt az ágfalvi helyzetről. Ebben az szerepelt, hogy:

„Ágfalva községben tartózkodó külföldiek közül a lengyelek részben már eltávoztak, a még itt maradtak pedig állítólag hamarosan el fogják hagyni a községet. A községben még 5000 olasz állampolgár tartózkodik, akik továbbra is itt maradnak, sőt állítólag még 3000 olaszt fognak idehozni. Ágfalván a learatott gabonából a külföldiek több szekér árpát takarmányozás céljából elvittek.”⁹²¹

Alig egy hónappal később, augusztus 15-én már változni látszott a helyzet, ekkor a lengyelek mellett nem olaszokról, hanem oroszokról számolt be: az „Ágfalva községben tartózkodó többezer lengyel és orosz menekültek nagyrésze eltávozott, még körülbelül egyezer orosz tartózkodik a községben.”⁹²² Az nem derült ki, hogy a korábban olasznak leírt hadifoglyok esetében csupán elírás történt-e (ez esetben a főszolgabíró és a főispán által írt jelentésekben egyaránt helytelenül szerepelt volna a kifejezés), vagy tényleg tartózkodtak olasz állampolgárságú foglyok Ágfalván. Az, hogy a főispán nem (hadi)foglyokként, hanem idegen „állampolgárokként” és „menekültekként” említette az ott tartott embereket, fakadhatott olyan jellegű bizonytalanságból is, mint amilyen a soproni járási rendőrség egy jelentésében szerepelt: a rendőrök összetévesztették a magyar menekült családokat a szovjetek őrizete alatt

⁹¹⁸ Bognár Z., 2017: 23.

⁹¹⁹ 1945. évi július havi főispáni jelentés, 1945. július 21. Ikt. sz. 11/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁹²⁰ 1945. évi július havi főispáni jelentés, 1945. július 21. Ikt. sz. 11/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁹²¹ A soproni járás főszolgabírájának helyzetjelentése, 1945. július 21. Ikt. sz. 1071/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 5. d.

⁹²² Sopron vármegye főispánjának jelentése a belügyminiszternek, 1945. augusztus 15. MNL GyMSMSL IV.401.f (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

állókkal. Hozzá kell tenni, hogy a rendőrség tévedést tartalmazó jelentése 1945 májusában keletkezett, amit 1945. június 18-án helyesbítettek: „[...] a rendőrség a magyar menekült családokat összetévesztette az oroszok őrizetében lévő egyéb nagyszámú menekültekkel”.⁹²³ Ennek részben az lehetett az oka, hogy a tábort nem, vagy sokáig nem vették körbe szögesdróttal, így a foglyok nem voltak jól látható módon elkülönítve. Az Ágfalván működő hadifogolytábor sajátossága volt az is, hogy ott a sopronkőhidai példákól látott szelekció nélkül egész családokat fogságban tartottak – ahogy az az ausztriai táborokra is jellemző volt. Ami a sorsukat illeti, egy részüket vasúton elszállították, másik részüket gyalog Sopronkőhidára hajtották.⁹²⁴ A fentiekből is látszik, hogy jóllehet, a főispán számára sem mindig álltak rendelkezésre pontos információk, azok a közigazgatás és a rendőrség alsóbb szintjein szerzett tapasztalatokra, megfigyelésekre voltak alapozva, melyekbe tévedések is csúszhattak, de a magyar közigazgatásnak kulcsfontosságú szerepe volt abban, hogy olyan forrásokat őrizzen meg az utókor számára, melyekből legalább részben rekonstruálhatók a történetek.

A magyar közigazgatás és a sopronkőhidai tábor kapcsolatának megjegyzésre érdemes fénytörést ad az is, hogy 1945. június 1-jén a főispán 300 ember kiutalását kérte a fogolytáborból, hogy a Magyar Államvasutak részére munkát végezzenek. A hivatkozott dokumentumban ráadásul növelve a terminológia kaotikusságát, internálótáborként hivatkoztak Sopronkőhidára.⁹²⁵ Nem tudni, hogy eredményes volt-e a kérés, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy a szovjetek a maguk számára dolgoztattak a pályaudvaron hadifoglyokat. A fentebb idézett Németh Gyula a táborba kerülése után hallott róla, hogy „egy 30-40 fős csoport kijár a pályaudvarra és tehervagonokban priccseket csinálnak”⁹²⁶, s felidézhetjük Merva Arnold történetét is. Azonban ezeknek a munkáknak a célja a hadifogoly-szállítmányok előkészítése volt, nem pedig a vármegye részére végzett tevékenység. Mindenesetre további vizsgálatot igényel, hogy a magyar hatóságok mennyiben használhatták a hadifogolytáborba hurcoltak munkaerejét.

3.4 Szabadulások, szabadítási közbenjárások

A vármegye különböző hadifogolytáboraiába hurcolt emberek ügyében többször is történtek közbenjárások. E források alapján pedig következtethetünk a lágerbe hurcoltak összetételére,

⁹²³ Bognár Z., 2006: 70.

⁹²⁴ Uo.

⁹²⁵ Főispáni kérvény. Tárgy: „300 ember kiutalása a sopronkőhidai internálótáborból”, 1945. június 1. Ikt. sz. 544/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (régijelzet: IV.B.401., XXI/1), 4. d.

⁹²⁶ Németh Gy., 2008: 5.

illetve a magyar és a szovjet felek kapcsolatára. Azt ugyanakkor előre kell bocsátani, hogy az eddig fellelt, töredékes és hiányos iratanyag alapján nem tudni, hogy ezek a szabadítási közbenjárások mennyiben jártak sikerrel. Az iratok egy része Hám Tibor főispán anyagaiba lett iktatva, egy másik részük pedig a Soproni Múzeum Helytörténeti Kézirattárában „sopronkőhidai hadifogoly ügyek” cím alatti mappában található.⁹²⁷ Bár az dokumentumok önmagukban mélyebb elemzésre nem adnak lehetőséget, az szembetűnő, hogy magyar részről helyben két szereplő, Hám Tibor főispán és a helyi kommunista párt fordultak külön-külön a szovjet hatóságokhoz. Figyelemre méltó különbség mutatkozik a címzettek között, ugyanis Hám Tibor főispán általában a SZEB-hez és Turik őrnagyhoz fordult a kéréseivel, míg az MKP Sopron vármegyei vezetői nagyon valószínű, hogy közvetlenül a hadifogolytábor vezetőségét keresték meg. Figyelemreméltó az is, hogy az MKP szervezetéhez külföldről – Ausztriából és Csehszlovákiából – is futottak be kérések a helyi kommunista pártoktól és települési előljárástól. A hadifogolytáborba hurcoltakról meglévő, szerény adatok is sokszínű képet mutatnak: az abszolút multietnikus környezetben fellelhetők voltak civilek, ellenállók, politikusok, tisztviselők, kommunisták és más pártokhoz tartozók, akik a legkülönbözőbb módon kerülhettek a hadifogolytáborba külföldről vagy Sopron vármegyéből, közeli vagy éppen távoli helységekből, országrészekből. A szabadítási kérelmekben közös vonás, hogy a civilek ügyeiben politikai megbízhatóságukkal (vagy éppen semlegességükkel), esetleges ellenállási tevékenységükkel, ártatlanságukkal, családi helyzetükkel érveltek.

A főispánhoz, Hám Tiborhoz befutó kérések érkeztek be, amelyeket ő közvetített Turik őrnagy felé. A kérések részben Budapestről származtak, ezek közé sorolható a közbenjárás kísérlet Tamás Béla, az Angol-Magyar Bank Rt. és dr. Okrutay Ferenc, a Magyar Nemzeti Bank tisztviselőinek ügyeiben, akiket Sopronkőhidán tartottak fogva.⁹²⁸

A korábbiak fényében különlegesnek mondható, hogy ha nem is egykori, de későbbi miniszterelnök is megjárta Sopronkőhidát ebben az időszakban. 1945. július 19-én Hám Tibor terjesztette Turik őrnagy elé a kisczardapárti Dobi István, későbbi kormányfő kiszabadításának ügyét is. Az iratból kiderül, hogy Hám Dobi érdekében már korábban is beszélt az őrnaggyal, sőt, Nagy Ferenc – ekkor újjáépítési miniszter – is közbenjárt az érdekében. Látható tehát, hogy a pártok számára fontos személyiségek sorsáért kormányzati szinten folytattak lobbitevékenységet. A kérvény megemlékezett arról, hogy Dobi:

⁹²⁷ SOM – HK K.80.425.3

⁹²⁸ Tamás Béla ügyében írt kérvény, 1945. július 5. Ikt. sz. 960/1945.; Okrutay Ferenc ügyében írt kérvény, 1945. július 9. Ikt. sz. 962/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (régijelzet: IV.B.401., XXI/1), 5. d.

„1944. június hóban vonult be, korára való tekintettel kisegítő munkaszolgálatra. Alakulatával ez év március hó folyamán Németország felé kényszerítették, de alig jutottak valamivel tovább Sopronnál. A felszabadító orosz csapatok az alakulat tagjait hazaküldték, itt Sopronban azonban még május hó elején elfogták és Kőhidára vitték a fogolytáborba.”⁹²⁹

A főispán igazolta, hogy Dobi az ellenállási mozgalomban mindig tevékenyen részt vett és éppen ezen működéséért a Független Kisgazda Párt jelölése útján behívást kapott az ideiglenes magyar nemzetgyűlésbe. A szabadítás nemsokára sikeres volt. A magyar közigazgatás és a szovjet hatóságok viszonyára jellemző az a kényszerű alázatosság, amellyel Hám Tibor mondott köszönetet Turik őrnagynak Dobi István szabadulásáért 1945. július 27-én. Hám megköszönte a közbenjárást és Turik „nemes előzékenységét”, s egyfajta ígéretet is tett – ismét utalva a szabadulók érdekében bevetett politikai érvelés technikájára –, mely szerint Dobi István képviselő úr „az új demokratikus Magyarország tevékeny munkása lesz.” Az iratokhoz csatolva van még egy távirat, amelyben az FKgP Országos Központja azt kérte Hám Tibortól, hogy Dobit haladéktalanul küldje Budapestre.⁹³⁰

Szintén Hám Tibor főispán adott hírt a honvédelmi miniszternek arról, hogy Sopronkőhidáról 47 magyar katonatisztet engedtek szabadon 1945. június 1-jén, akiket útnak indítottak Budapestre. A katonatisztekéről leírta, hogy olyan személyekről van szó, akik annakidején megtagadták a Szálasi-kormány utasításait és nem távoztak Németországba, s ezt követően Sopronban, a szovjet katonai parancsnokságnál jelentkeztek. A főispán indítványozta, hogy „az Ideiglenes Nemzeti Kormány hadseregébe felvétessenek és ilyen irányban a szovjet hatóságoknál” ügyükben eljárjanak. Az irathoz csatolt névsor hiányában csak Sodró Sándor ht. ezredes neve derült ki a dokumentumból.⁹³¹ Sodró Sándor korábban a soproni honvéd állomásparancsnokság parancsnoka volt. Van arra vonatkozó adat, hogy kapcsolatban állt a soproni ellenállási mozgalom kisgazdapárti tagjaival és szükség esetén kész lett volna fegyverrel támogatni a mozgalmat.⁹³² 1944. október 22-én a német haderővel való együttműködés szabotálása miatt vették őrizetbe és az evangélikus iskolában tartották fogva. Ezt követően Székesfehérvárra, majd Velencére szállították. Később ugyan bizonyítékok hiányában szabadlábba helyezték, és visszatérhetett Sopronba, de beosztásától megfosztották és

⁹²⁹ Dobi István ügyében írt kérvény, 1945. július 19. Ikt. sz. 1047/1945. Uo.

⁹³⁰ Hám Tibor főispán köszönő levele Turik őrnagynak Dobi István kiszabadulása ügyében, 1945. július 27. Az értesítő távirat keltét a pecsét olvashatatlansága miatt nem lehet pontosan megállapítani. Ikt. sz. 1047/1945. Uo.

⁹³¹ Hám Tibor a honvédelmi miniszternek, 1945. június 1. Ikt. sz. 541/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (régijelzet: IV.B.401., XXI/1), 4. d.

⁹³² Bognár D., 1983: 317–318; Csatkai, 2014: 153–154; Szita, 1982: 213.; Jegyzőkönyv Sodró Sándorné vallomásáról, Sopron, főispáni hivatal, 1945. április 26. MNL GyMSMSL IV.401.f (régijelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

megfigyelés alatt tartották, végül bujkálni kényszerült. A szovjet csapatok érkezése előtti napokban elhagyta búvóhelyét és ezt követően nem tudtak a hollétéről. Felesége 1945. április 26-án tett vallomásában arra gyanakodott, hogy nyilasok vagy németek vették őrizetbe és Magyarország elhagyására kényszerítették.⁹³³ Akárhogy is történt, később szovjet fogságba, a sopronkőhidai hadifogolytáborba került.

A korábban már megemlített Dudás Jenő, Mihály Imre és ifj. Farkas Lajos ügyében Papp Kálmán soproni plébános, pápai prelátus – később Apor Vilmos utóda, győri megyéspüspök – is kérte a főispán közbenjárását. Hám Tibor készséggel segített, azonban a válaszához hozzáfűzte: „az eredményt a jövőben fogjuk meglátni”.⁹³⁴ A főispán a Kapuvárról elhurcolt 19 személy ügyében is sürgős szabadulásért folyamodott Turik őrnagyhoz. Különösen azért is, mert köztük volt Kaprinay Károly nyugalmazott főszolgabíró is, akit a német hatóságok és a nyilasok is üldöztek. Hám Tibor először a rendőrséghez fordult, akik közölték, hogy nem ők tartóztatták le a keresett személyeket. Ezután kaphatta azt az információt, hogy a szovjetek vitték el őket. A főispán írásban nyomatékosan kérte a SZEB megbízottjától, hogy kiszabadításuk érdekében a legsürgősebben intézkedjen.⁹³⁵ Szintén Hám Tibor továbbította Schlegel György kőművessegéd, hőgyészi lakos kérését, aki hadifogolyként a „Zrínyi-kórházban” (a Zrínyi leánynevelő intézetben) állt ápolás alatt. Schlegel felgyógyult a betegségéből és kérte, hogy engedjék szabadon.⁹³⁶

Ami az MKP hadifogolyügyekben kifejtett tevékenységét illeti, ők nem csupán magyarok érdekében fordultak a szovjetekhez. Például az Osztrák Kommunista Párt (Kommunistische Partei Österreichs) kérte a soproni kommunista párszervezetet, hogy egy bizonyos Josef Deutsch esetében legyenek a segítségükre. Deutschot, aki az osztrák kommunisták földalatti munkájában is részt vett, civilként hurcolták el a szovjetek, hiszen 1945 januárja óta már katonai szolgálatot sem teljesített. Az osztrák kommunisták kérelmét Galambos István, a Soproni Nemzeti Bizottság tagja és az MKP tagja látta el kézjeggyével és pecséttel.⁹³⁷ A kommunista párti Vaskó Kálmán alispán és a soproni MKP pedig Friedrich Preibisch és Albert Lihl ügyében fordult a sopronkőhidai tábor parancsnokához.⁹³⁸ Ugyancsak osztrák részről érkeztek kérelmek

⁹³³ Jegyzőkönyv Sodró Sándorné vallomásáról, Sopron, főispáni hivatal, 1945. április 26. MNL GyMSMSL IV.401.f (régijelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

⁹³⁴ Ikt. sz. 623/1945. alatt található Papp Kálmán 1945. június 7-én kelt levele és Hám Tibor 1945. június 9-én kelt válasza. MNL GyMSMSL IV.401.f (régijelzet: IV.B.401., XXI/1), 4. d.

⁹³⁵ Hám Tibor főispán 1945. június 25-én fordult ügyükben a SZEB megbízottjához. Ikt. sz. 802/1945. Uo.

⁹³⁶ Schlegel György ügyében írt kérvény, 1945. július 19. Ikt. sz. 1045/1945. MNL GyMSMSL IV.401.f (régijelzet: IV.B.401., XXI/1), 5. d.

⁹³⁷ Az Osztrák Kommunista Párt kérelme, 1945. július 5. SOM – HK 80.425.3

⁹³⁸ A kérelmet az MKP soproni szervezete írta, Preibisch és Lihl a bécsi kommunista párt tagjai voltak. Az irat kelte: 1945. június 18. Uo.

Lev Franz, Fer Rudolf és Leopold Marischka esetében a kommunista párt bécsi, Brigittenau-i kerületi szervezetétől.⁹³⁹ Bécs I. kerületének polgármestere pedig az ellenállási mozgalomban részt vett Ambros Huber ügyvéd ügyében írt levelet, melyet a kerület kommunista pártszervezete és a soproni MKP is ellátott a pecsétjével.⁹⁴⁰ Fertőmeggyes (Mörbisch am See) községi előljárósága pedig Salmer Józsefet kereste, aki szintén Sopronkőhidán volt fogoly.⁹⁴¹

Az Osztrák Szocialista Párt (Sozialistische Partei Österreichs) meidlingi kerületi szervezetének részéről is érkezett kérelem, Josef Senger, míg a párt Hernals-i szervezete Adolf Böck ügyében kért segítséget. Sengert, aki az ellenállási mozgalom tagja volt, a német biztonsági szervek letartóztatták, s bár bizonyíték hiányában szabadon engedték, továbbra is a német titkos rendőrség felügyelete alatt állt, tehát egyértelműen a rendszer áldozata volt. Amikor a Vörös Hadsereg elfoglalta Bécset, erre való tekintet nélkül elszállították a hadifogolytáborba.⁹⁴² Szintén a soproni kommunistákhoz fordult a Szlovák Kommunista Párt (Komunistická strana Slovenska) feledi járási titkársága is Brezány Pál esetében, aki 1919-es vörös katona volt, a várva várt felszabadítók mégis elhurcolták.⁹⁴³

A külföldiek mellett a magyar pártok is igyekeztek fogságba esett tagjaik érdekében fellépni. Így például a Szociáldemokrata Párt Budapest VIII. kerületi szervezete igazolást adott ki tagtársuk, Pataki Ferenc politikai megbízhatóságát illetően, melyet orosz nyelven a parancsnokságnak is benyújtottak.⁹⁴⁴ Vaskó Kálmán alispán pedig a sopronkőhidai táborparancsnokhoz fordult Zsáki Endre cinkotai lakos és saját sógora, Büki Gyula ügyében. Mindkét esetben azzal érvelt, hogy rájuk a kommunista pártnak nagy szüksége van – tehát saját rokona esetében is a politikai megbízhatósággal, a pártérdekekkel igyekezett érvelni.⁹⁴⁵ Nagy Zoltán ügyében az MKP Központi Vezetősége adott igazolást arról, hogy a párt tagja és részt vett az illegális mozgalomban, amiért kérték a fogolytáborból való elbocsájtását, a soproni szervezet pedig kezességet vállalt érte.⁹⁴⁶ Szabadulása azonban nem mehetett könnyen.

⁹³⁹ A Kommunistische Partei Österreichs, Bezirksorganisation Brigittenau fejléces, orosz nyelvű irat, 1945. június 2.; a Leopold Marischka ügyében kelt Kommunistische Partei Österreichs fejléccel ellátott, német és orosz nyelvű igazolások, dátumozás nélkül. Uo.

⁹⁴⁰ A Bezirksbürgermeister im I. Wiener Gemeindebezirk fejléces, német nyelvű levél, 1945. június 7. Uo.

⁹⁴¹ Mörbisch am See előljáróságának levele kézírásos, magyar fordításban maradt fenn, 1945. június 20-i keltezéssel. Salmert mint hadirokkantat 1944 februárjában leszerelték, tehát valószínűleg immár civilként került a Vörös Hadsereg fogságába. Uo.

⁹⁴² A Bezirksbürgermeister im I. Wiener Gemeindebezirk fejléces, német nyelvű levél, 1945. június 7. Uo.

⁹⁴³ Az „Okrensky sekretariat Komunistickej strany Slovenska vo Feledinciach” fejléccel ellátott levél, 1945. július 2. Uo.

⁹⁴⁴ A Szociáldemokrata Párt 1945. június 18-án kelt magyar és orosz nyelvű igazolása. Uo.

⁹⁴⁵ Vaskó Kálmán aláírásával és az MKP soproni szervezetének pecsétjével ellátott levelek, 1945. június 6. Uo.

⁹⁴⁶ A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége által kiállított igazolvány Nagy Zoltán számára, 1945. június 27. és Horváth János aláírásával ellátott, 1945. július 13-án kelt kérvény az MKP soproni szervezetétől. Uo.

Feltehetőleg azonos volt azzal a Nagy Zoltánnal, akinek a szabadon engedését 1945. július 13-án az MKP Sopron vármegyei Bizottsága is kérelmezte kezesség vállalása mellett. A kérvényhez azt is hozzátették, hogy „kérésünket még egyszer ismétljük”.⁹⁴⁷ 1945. július 8-án pedig az MKP Budapest IX. kerületi szervezetének tagjai írtak alá igazoló nyilatkozatot Háromszéki Guidó cukrászmesternek, aki honvédként került a Sopronkőhida „B” hadifogolytáborba.⁹⁴⁸

Érdekességképpen, az iratok között szerepel egy 1945. július 22-én kelt lista 29 makói és egy óföldaíki lakos nevével és címével. Őket a sopronhorpácsi táborban tartották fogva. Az irat szerint a hadifoglyok „üdvözlétüket küldik a hozzátartozóknak és ismerősöknek” és azt írták, mindannyian egészségesek, s optimistán hozzátették, „[...] melyet viszont kívánunk nekik is a viszontlátásra rövid időn belül”. Hollétük iránt azonban nemcsak a hozzátartozók érdeklődtek. Ahogy azt a dokumentumon feltüntették, a „Makói Rendőrség Politikai Osztálya” nevében Szántó István osztályvezető-helyettes 1945. július 26-án feljegyezte a lapra, hogy „politikailag átvizsgálta” a listán szereplő személyeket. Ennek eredményeképpen a legtöbb név mellé kis + jel került – csupán feltételezés, de feltehetőleg az ő szabadon bocsátásuk ügyét támogatták. Egy személy neve mellé viszont a következő megjegyzést írta: „Nem javasoljuk német baráth [sic!] leventeoktató goromba ember.”⁹⁴⁹

Végül a sopronkőhidai és a sopronhorpácsi hadifogolytáborokat 1945 augusztusának végéig ürítették ki. Egy főispáni jelentés augusztus 15-én arról számolt be, hogy nem régiben a vármegye három hadifogolytáborából körülbelül 6000 embert szabadon bocsátottak.⁹⁵⁰ Ezzel azonban nem zárult le Sopronkőhida szovjet kezelésben töltött időszaka. A fegyintézet inntől fogva a Baden bei Wienben székelő szovjet hatóságok kezelésében maradt és katonai börtönként funkcionált.

3.5 A szovjet katonai bíróság börtöne

Az 1945 szeptemberétől kezdődő időszak után nem teljesen világos, hogy pontosan mely szovjet katonai bíróság(ok) ítéletei nyomán kerülhetett valaki Sopronkőhidára, ahogy az sem, hogy az ügyekben min múltott, hogy esetleg itt végezték-e ki az elítélteket vagy máshol.

⁹⁴⁷ A Magyar Kommunista Párt Sopron vármegyei Bizottságának kérvénye, 1945. július 13. Uo.

⁹⁴⁸ Az MKP IX. kerületi szervezetének magyar és orosz nyelvű nyilatkozatai, 1945. július 8. A magyar nyelvű iraton az aláírók egy részének párttagságát megerősítő igazolás is található, 1945. július 17-i dátummal. Uo.

⁹⁴⁹ Makói hadifoglyok üzenete hozzátartozóiknak, 1945. július 22. Rajta a Makói Rendőrség Politikai Osztályának pecsétje, 1945. július 26. Uo.

⁹⁵⁰ 11/1945. eln. sz. főispáni jelentés a belügyminiszternek, 1945. augusztus 15. MNL GyMSMSL IV.401.f (régi jelzet: IV.B.401., XXI/1), 1. d.

Tamáska Péter kutatásai szerint Sopronkőhida ekkoriban „a” Baden bei Wienben székelő szovjet hadbíróóság és a Szmers nevű szovjet kémelhárító ernyőszervezet börtöne volt (a világháborús alatti kihívásokra 1943-ban létrehozott szervezet 1946. május 4-én befejezte működését).⁹⁵¹ Ugyanakkor a fegyintézetet bizonyára megjárták azok az elítéltek is, akiket a Budapesti Szovjet Alakulatok Katonai Helyőrségének törvényszéke, vagy a Szovjet Hadsereg más katonai törvényszékei ítétek el a szovjet Btk. 58. §-a alapján. E foglyok egy része a budapesti Conti utcából került Sopronkőhidára, de olyan is akadt, akit például Nagykanizsán vagy Balatonfüreden ítétek el. Ezekre számos példát találunk a Gulag-lexikonban.⁹⁵² Feltételezhető, hogy Sopronkőhidán hirdették ki a Baden bei Wienben székelő felsőbb hatóságok döntéseit, illetve ide szállították azokat, akik felett a Dél-kelet-európai szovjet parancsnokságon ítétek el. Ilyen volt például Liskay-Weisel Antal esete, akit 1947. július 24-én Baden bei Wienben ítétek 25 év, gulágon letöltendő kényszermunkabüntetésre, s augusztusban szállították át Sopronkőhidára, ahonnan a Szovjetunióba vitték.⁹⁵³ Azonban arra, hogy Baden bei Wienben több, egymástól valószínűleg a hatáskörében is különböző katonai törvényszék is működött, arra Barbara Stelzl-Marx tanulmánya világít rá. Stelzl-Marx a szovjet megszállási zónában, Baden bei Wienben elítélt magyarok egy csoportjával foglalkozott, akik felett javarészt 1950 után a 28990., 48240. és 26308. számú katonai alakulatok törvényszékei ítétek el, megmutatva, hogy a szóban forgó, 28990. számú katonai törvényszék például már 1945 júniusától a Szovjet Fegyveres Erők Központi Csoportja alá rendelve működött.⁹⁵⁴ Bár az általa feldolgozott forráscsoportnak valószínűleg nem volt kapcsolata Sopronkőhidával, arra jó példa, hogy árnyalja Tamáska kutatásait és nyilvánvalóvá teszi, hogy számos szovjet katonai törvényszék működött, így azok pontos megnevezésének hiányában nehéz elkülöníteni egymástól azok munkáját, hatásköri működését.

Hasonló bizonytalanságokat jelez Zielbauer György kutatása, amely ismét felkiáltójelszerűen mutatja, hogy mennyire nehéz tisztán látni abban, hogy milyen bíróságok ítéletei nyomán kerülhettek esetleg rabok Sopronkőhidára, vagy esetleg ott is működött-e valamilyen törvényszék. Zielbauer nyolc vaskeresztesi fiatalember történetét foglalja össze, akiket 1945 őszén azután vettek őrizetbe, hogy a községben szovjet katonák dorbézoltak, majd a részeg duhajkodás lövöldözéssé fajult, melynek során egy szovjet katona holtan terült el. A helyszínre kiszálló NKVD a vaskeresztesi férfiakban találta meg a „bűnöst” – Bencsics József,

⁹⁵¹ Heinrich-Tamáska, 2013: 269.

⁹⁵² Lásd szinte taláalomra kiválasztva példaként Augusztinyi Béla, Bakay Szilárd, Balassa László, Bubán István, Csillag Márton, Szatmáry István eseteit: Rózsás (szerk.), 2000: 16, 20, 21, 58, 69, 351.

⁹⁵³ Uo. 223.

⁹⁵⁴ Bővebben lásd: Barbara Stelzl-Marx, 2021: 11–17.

Fixl József, Müller Gábor, Pomper János, Preisinger Ferenc és ifj. Preisinger Ferenc, Vincze József és Woppel Ferenc – akik felett *vagy* Oberwart településen *vagy* Sopronkőhidán ítélték. ⁹⁵⁵

Az viszont bizonyos, hogy a fegyintézetbe került embereket, a hadifogolytábor tömeges szemléletű, fizikai osztályozáson alapuló rendszere után, ismételten egyénileg, nevek és ügyek mentén kezelték. Ez abból fakadt, hogy adminisztratív értelemben másfajta módszerekkel dolgozó hatóság foglalta el Sopronkőhidát. Az elérhető forrásanyag tekintetében ez esetben is leginkább a túlélők visszaemlékezéseire lehet támaszkodni, továbbá az ügyekben keletkezett rehabilitációs iratok információira. E forrásoknak szintén jellegzetessége, hogy Sopronkőhidával kapcsolatban szűkszavúak, hiszen a fegyintézet a nagy Gulag-történetnek csupán egyik kezdőállomása volt.

A visszaemlékezések alapján a bíróság elé kerülő esetek szinte kivétel nélkül politikai ügyeknek minősíthetők, melyekben a szovjet Btk. 58. §-ának különböző szakaszai alapján hoztak ítéletet. A jogszabály rendelkezett a hazaárulókról, a különféle politikai bűntettekről – beleértve az ellenforradalmi, reakciós cselekedeteket vagy épp a „nemzetközi burzsoázia” támogatását, amely nem ismeri el a kapitalizmust felváltó kommunista rendszer egyenlő jogait stb. – és a különféle fegyveres szervezkedésekről, felforgató, szovjetellenes cselekményekről és propagandatevékenységről, kémkedésről. A mindenféle jogszerűséget és a korrektség minimumát nélkülöző katonai törvényszéki tárgyalások története ismert. Ahogy a Gulag egészen 1918-ig és a vörös terror meghirdetéséig vezethető vissza. ⁹⁵⁶

Egy Sopronkőhidára kerülő személy történetének, „stációinak” illusztrálására jó példa Bordi Imre esete, aki 1947. június 24. és augusztus 20. között raboskodott Sopronkőhidán. Az előzményekhez hozzátartozik, hogy Bordit, aki egyetemi hallgató volt, először ugyanez év január 18-án, békési otthonában vették őrizetbe a szovjet elhárítás emberei. Előbb Békéscsabára, majd Szolnokra hurcolták, de olyan képtelenségekkel vádolták, amelyeket bizonyíthatóan nem követhetett el. Rövid időre, február 22-én szabadlábra került, majd április 12-én Budapesten tartóztatta le ismét a szovjet állambiztonság egy századosa. A volt hadapródiskolás fiatalembert és később elfogott társait szabotázzsal és szervezkedéssel vádolták meg. Budapesten a Gulag lexikon adatai szerint hét év, Bordi memoárja szerint 25 év javító-nevelő munkatáborban letöltendő büntetésre ítélték – mondvacsinált okokból – a szovjet Btk. 58. §-ának 9., 10. és 11. pontja alapján. Bordi példája azt is jól illusztrálja, hogy miképpen

⁹⁵⁵ Zielbauer György, „Vas megyeiek a Gulag-börtönökben”, *Vas Népe*, 1992. július 2.; György Zielbauer, „Egyetlen beismerés - halálos ítélet : Kezdeményezik Woppel Gyula rehabilitálását”, *Vas Népe*, 1992. július 22.

⁹⁵⁶ Bővebben: Menczer, 2016: 25; Gereben, 2008: 18–22, 37–40.

folytak a kihallgatások. A fiatalember bántalmazás hatására írta alá a beismerő vallomást tartalmazó jegyzőkönyvet, amely alapján elítélték – így például az egyik szovjet katona a csizmasarkával szétzúzta Bordi bal középső ujjának utolsó percét, amelyet emiatt le kellett vágni. A bírósági tárgyalást ilyen esetekben egy ügynevezett „trojka” folytatta le, amelynek három (katona) tagja volt. A tárgyalást egy hadbíró vezette, rajtuk kívül még Bordi kihallgatója és egy idegen tiszt és egy tolmács voltak jelen. Védelmet nem biztosítottak a vádlottaknak. Felolvasták a terhelő jegyzőkönyvet, amelynek tartalmát vagy a tárgyalás menetét a tolmács nem fordította le. A néhány perces ítélelhozatal után egyszerűen csak annyit közöltek vele, hogy mely paragrafus alapján ítélték el, és hogy le lesz löve. Az idegen és tisztázatlan szerepű tiszt végül „kegyelmet” kért a számára, arra hivatkozva, hogy fiatal. Bordi ezután már viszont hosszú ideig várt az ítélelhirdetésre. Végül, Bordi szerint 1947. május 5-én közölték vele és társaival, hogy mentesülnek a halálos ítélet alól – a *Gulag lexikon* adatai szerint viszont Bordit június 23-án ítélték javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre.⁹⁵⁷ Bordi emlékei szerint az indok az volt, hogy a 30. szabad május tiszteletére Sztálin az összes halálos ítéletet eltörölte és kegyelemből 25 évi javító-nevelő munkára változtatta azokat.⁹⁵⁸ Bordi Imre 1947. június 24-én került Sopronkőhidára egy tizenkét fős csoport részeként. A foglyokat az út során megverték, s úgy kötözték meg őket, hogy kezeiket hátul könyöktől csuklóig jól kifeszítették. Egy éjszakát ily módon megkötözve töltöttek el Győrben. Az őreik nem engedték meg azt sem, hogy szükségük elvégzésére kimehessenek. Másnap reggel került le róluk a kötés – a megalázott, magukat összepiszkított emberek az ujjukat sem tudták mozdítani. Így szállították be őket a sopronkőhidai fegyintézetbe. Bordi emlékeiből rekonstruálható a folyamat, amelyen keresztülmentek a belépés után: előbb a fürdőbe vitték őket, majd orvosi vizsgálaton estek át. Bordit, akinek rühszerű kiütései voltak, a gyengélkedőre kísérték. A gyengélkedőt a szokásos fegyintézeti berendezéssel látták el: vaságyak, matrac, lepedő, pokróc. A körülmények relatív értékelésére mutat rá, hogy a korábbi viszontagságokon átesett fiatalember számára ez már „igazi paradicsomot” jelentett.⁹⁵⁹

Ami a fegyintézet zárkaépületét illeti, erről a fegyintézetben 1946 őszén ott raboskodó Kassay Kázmértól rendelkezünk aprólékos leírással:

„Sopronkőhidára átalakított tehervagonban érkeztünk. Nagyon szigorú őrség kísért bennünket, mert a rabok között több halálraítélt is velünk együtt került a vagonba, mivel az oroszok a halálraítélteket Sopronkőhidán végezték ki. Hajnalban érkeztünk. Már elég ködös volt a reggel és

⁹⁵⁷ Bordi, 1996: 26–28; Rózsás (szerk.), 2000: 50.

⁹⁵⁸ Uo. és uo.

⁹⁵⁹ Bordi, 1996: 32–33.

az eső is esett. Még ma is előttem van a börtön képe: magas, masszív drótkerítésekkel körülvett fehér épületek csoportja. Négyszögletes ablakokkal ellátott háromemeletes épületek, órbódékkal és rengeteg örrel. Az udvaron időnként sétálni lehetett. Az épületek belül ketté voltak választva belső udvarral. Minden emelet a belső udvari részén erős belső hálóval be volt fedve. A függőfolyosókról nyílt a cellák ajtaja. Kétoldalt az egész épület masszív tűzfalal volt lezárva. Az ablakon végig rácsszerkezet biztosította a börtönt. A szobák eredetileg két- és négyzemélyesek voltak, belső vécével és központi fűtéssel ellátva. Az ajtó dupla vaslemezből készült, kémlelő- és beszélőnyílással. A cellákban aránylat nagy ablakok voltak, így a kamrák világossá váltak. A falak tele voltak írva az elítéltek neveivel és a halálraítéltek utolsó üzeneteivel.”⁹⁶⁰

Kassay arról is beszámolt, hogy a börtön „már szovjet rendszer szerint” dolgozott. Ez az ő értelmezésében azt is jelentette, hogy a vizsgálati foglyok és elítéltek orosz rabok irányítása alatt éltek a cellákban – legalábbis a személyes emlékei alapján ő olyan helyre került, ahol a zárkákban jellemzően orosz „szobafőnök” volt. A zárkák zsúfoltsága nem változott a hadifogolytábor esetében megismertekhez képest, s már messze nem volt szó a rendeltetésszerű magánrendszer vagy egy-két fős elzárásról. Kassay emlékei alapján az is világos, hogy a szobafőnök intézményének bevezetésével a sopronkőhidai börtön falai között már voltaképpen egy „kis gulágot” hoztak létre, megidézve a szovjet kényszermunkatáborok jellemzőit. A folytatás is tipikusnak mondható gulág-történet, amely az étkezésről szól. Az ebéd, amely rizses kása, leves lehetett, egy lavórban adták be a raboknak, akik körbeülve a közös tálat, a szobafőnök parancsait követve egyszerre kanalazhattak egyet-egyed az ételből.⁹⁶¹ A lavóros étkezés és a szobafőnök, szobaparancsnok „intézményének” meglétét Kölley György emlékei is alátámasztják – társaival együtt hatan voltak a cellában és parancsnokuk egy német hadnagy volt.⁹⁶²

Menczer Gusztáv emlékeiből megjegyzésre érdemes, hogy néven szólították őt is és rabtársait is – tehát létezett egyéni adminisztráció és a hadifogolytábor 1-3-as kategóriarendszerével szemben egyéneként kezelték a rabokat. Menczerék csoportjából a fejszámlálást és a névsoregyeztetést követően tizenketten kerültek egy cellába, ahol állva is alig fértek el. A memoár leginkább egy atmoszférát képes megjeleníteni: a rettenetes zsúfoltság emlékét, amely zsúfoltságot nemcsak embertársainak tömege jelentette, hanem a vérszívó poloskáké is, akik kínozták a rabokat. S a rabok időhöz való viszonyáról és napirendjéről árul el sokat, hogy Menczer csak a naponta kétszeri lavóros étkezést említi meg. A sopronkőhidai

⁹⁶⁰ A részleteket közli: Menczer, 2016: 212.

⁹⁶¹ Uo.

⁹⁶² Kölley, 1986: 59.

időszakot rémálomszerűen élte meg és utólag sem tudta felidézni, hány napot tölthetett a fegyintézetben. Őt és társait is a Soproni vasútállomásra indították útnak a Szovjetunióba – ahogyan az a hadifogolyszállítványokkal is történt –, egy-egy vagonba negyven fő került, a bezsúfolt embereket két szintben rendezték el, tíz-tíz fővel alul és felül. A vagonok belsejében az ajtó szélességében drótkerítést húztak ki, melyet a lezáráskor beszögeltek, az ajtó előtti tágas részen egy géppisztolyos katona ült, mellette pedig egy hordóban víz volt. A szabályokat a vagon bezáródása után oroszul ismertették az elhurcoltakkal, amit a többség nem értett. Egy volt első világháborús hadifogoly fordította le a szabályokat: nem szabad szökni, hangosan beszélni és őt – az őrt – szólítani.⁹⁶³

A szovjet katonai börtön világának és az ott tartott ítélethirdetések, kivégzések körülményeinek mélyebb megismerését gátolja, hogy a memoárok éppen ezen a téren a leginkább ellentmondásosak. A már idézett Kassay Kázmér arról számolt be, hogy:

„Sok embert kivégeztek Sopronköhidán. A főépületek végén, most gazdasági épületek, a volt kislemez udvarán végezték ki az elítélteket. Ha kivégzésre vitték az embereket, az összes épületből lehetett látni, kivéve, ha a siralomházba a kislemezéből vonszolták át a halálraítélteket. Az elítélendő foglyoknak kifecskézték a karját, és az így kifecskézt, hátratekert kezű, szörnyű fájdalommal küszködő embert négyen vonszolták a vesztőhelyre. Az oroszok a kivégzéseket a többi rab előtt nem titkolták.”⁹⁶⁴

Ez szinte teljes mértékben ellenkezik az ugyanebben az időszakban a fegyintézetben raboskodó Kölley György emlékeivel, aki éppen fordítva, a kivégzések titkosságát, nyomon követhetlenségét emelte ki, habár nem kevésbé kegyetlen részleteket idézett fel a kivégzésekről.

„A halálraítéltet átvitték az orvosi rendelőbe, lefektették a vizsgálóasztalra, lekötözték, és a vénájába levegőinjekciót adtak, ami azonnal szétdobta a szívét. Mindez olyan gyorsan és olyan hangtalanul történt, hogy soha senki sem szerzett róla tudomást. A halottat lepedővel leterítették, kivitték, és valahol elföldelték. Ez volt abban az időben a szovjet módszer. Tehát az elítélteket nem lőtték agyon, nem akasztották fel, hanem csöndesen eltüntették az élők sorából.”⁹⁶⁵

A Kölley-féle injekciós történetnek a terjedését igazolják Mester László emlékei is, akivel Mary György készített interjút – ugyanakkor a rémhír ismerete még messze nem igazolja, hogy

⁹⁶³ Menczer, 2016: 26.

⁹⁶⁴ Uo. 212.

⁹⁶⁵ Kölley, 1986: 59.

Sopronkőhidán valóban éltek volna ezzel az emberölési módszerrel.⁹⁶⁶ Olofsson Placid úgy emlékezett, hogy a kivégzések éjszaka folytak és a holttesteket egy erdőben temették el. Az ő emlékeiben is a „csendes” gyilkolás motívuma jelenik meg: „az örök bementek a cellába, rámutattak az illetőre és leütötték, hogy ne kiabáljon.”⁹⁶⁷ Az emlékezések közötti kontrasztra nincs magyarázat. Hasonló a fertőrákosi kőfejtőben történt kivégzések története is, amelyet megőrzött a helyi emlékezet, ugyanakkor a pontos helyszín feltárására és a történetek további alátámasztására eddig még nem sikerült sor.⁹⁶⁸ Ahogy az is megoldatlan, hogy a nagyszámú kivégzésből, amelyre utalnak az emlékezők, kontrollforrásokkal alig igazolható néhány, s ezek körül is bizonytalanságok merülnek fel.

Az egyik, a történetírás számára ismert eset Bakay Szilárd vezérezredesé, akit 1946. április 11-én tartóztatott le Budapesten a HM Katona Politikai Osztály, majd átadták őt a szovjet szerveknek. Az Oroszországi Föderáció Legfőbb Katonai Ügyészsége 1992-ben rehabilitálta, s a rendelkezésre bocsátott adatok szerint Bakayt 1946. december 23-án ítélték golyó általi halálra, kegyelmi kérvényének elutasítása után pedig 1947. március 17-én Sopron térségében kivégezték és ismeretlen helyen elföldelték. Az Oroszországi Föderáció Állambiztonsági Minisztériuma központi levéltárának értesítése szerint „Sopron városában” hajtották végre a kivégzést. Az iratokban a temetés helyszínére úgy utalnak, hogy az „Soprontól délkeletre 3 kilométernyire” feküdt.⁹⁶⁹ A zavart tehát csak növeli, hogy akár a fegyintézetre vagy Fertőrákosra gondolunk, amely Soprontól északra fekszik, akár a János-telepi rabtemetőre, amely Észak-Észak-Keletre tájolható, sehogy sem áll össze a kép.

Bakay esetén kívül mindössze hét személyről tudjuk jelenleg biztosan, hogy Sopronkőhidán végezték ki őket. Zömükben 17 és 20 év közötti fiatalokról van szó. A kivégzettek egy része ahhoz a politikailag motivált, koncepciós ügységhez kapcsolódott, amelynek Kiss Szaléz ferences szerzetes állt a középpontjában. E társaság Sopronkőhidán kivégzett tagjai közé tartozott a gyöngyösi születésű Bodnár László, Borosi László és a veszprémi születésű Kizman Ottó, s maga Kiss Szaléz. Az atyát és a fiatal fiúkat, legalább húsz-huszonöt gimnazistát, 1946. április 26-án tartóztatták le a HM Katona Politikai Osztályának nyomozói, de igénybe vették a politikai rendőrség gyöngyösi, hatvani és egri embereinek segítségét is.⁹⁷⁰ A vizsgálat során a Katpol, a PRO és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság fedésében dolgozó szovjet nyomozók

⁹⁶⁶ Mary György, „Magyarok a GULAG poklában”, *Ring*, 1992. május 17., 23–24.

⁹⁶⁷ Ézsaiás, 2004: 24–25.

⁹⁶⁸ Ennek emlékét és a régi fegyőrök között terjedő szóbeszédet őrzi: Heinrich-Tamáská, 2013: 269; Kuntz–Pantali, 2014: 74–75.

⁹⁶⁹ A Bakay Szilárd eltemetési helyére vonatkozó dokumentumot és információt dr. Susa Éva igazságügyi antropológus szakértő bocsátotta rendelkezésemre. A többire lásd: Rózsás (szerk.), 2000: 20.

⁹⁷⁰ Rózsás (szerk.), 2000: 44, 52, 186–187.; Bank, 2021: 196.

együttműködésben dolgoztak. A Kiss Szaléz és társai ügyet több, egymással össze nem függő esetből „gyúrták össze”, amely „[...] egyeztetett – szovjet és hazai biztonsági – akcióként a későbbi ún. nagy perek előjátéka lett.”⁹⁷¹ Utóbbira utal, hogy a szovjetellenes „összeesküvés” ügy vizsgálata során feltárt és fel nem használt „dokumentumokat” a Magyar Közösség-ügyben is felhasználták.⁹⁷² A tények közé tartozott, hogy a Gyöngyös környéki települések – borvidék révén – sokat szenvedtek a leittasult és erőszakos szovjet katonáktól, s az is, hogy a környék rendőrőrszeit több ízben támadás érte, ahonnan ismeretlenek fegyvereket raboltak el, s ugyancsak ismeretlenek több szovjet katonát megöltek vagy megsebesítettek, Gyöngyöspátán pedig szintén ismeretlenek megölték a Magyar Kommunista Párt titkárát. Az 1945 tavaszáig visszavezetett „terrorista merényletek” ügyében nem voltak sikeresek a helyi nyomozások, ezért abba már 1945 decemberében bekapcsolódtak a szovjet nyomozók.⁹⁷³ Időközben a politikai élet polarizációja zajlott, amelynek része volt a kommunisták számára csalódást és kijózanodást okozó 1945 őszi választások eredménye. Nem nehéz belátni, hogy a szovjet katonákkal szemben elkövetett gyilkosságok ügye a SZEB szovjet vezetői számára kínált beavatkozási és nyomásgyakorlási lehetőséget, míg felhasználva és szítva a botrányokat az MKP a kisgazdák politikai erőfölényének megtörését tűzhetette ki célul – s a szervezkedéssel, a támadások kezdeményezésével a Kisgazdapárt képviselőit, Fillér Lászlót és Gyulai Lászlót vádolták. Nem beszélve a nagy népszerűségnek örvendő és jelentős tagsággal rendelkező keresztény ifjúsági szervezetek ellehetetlenítésének lehetőségéről. Utóbbiak közé tartozott, a kommunisták által a „klerikális reakció legveszedelmesebb gócéjának” tekintett, Kiss Szaléz-féle Keresztény Demokratikus Ifjúsági Szövetség, a KEDIM. Szakács és Zinner, valamint Bank Barbara is következtetéseiből úgy tűnik, hogy eleinte az sem volt kizárt, hogy a politikai rendőrség a „mátravidéki összeesküvés” ügyét a Budapesti Népbíróság előtt kívánja majd letárgyaltatni, amely tökéletesen illett volna a kommunisták politikai kommunikációjába is. Időközben pedig az ismeretlenek által elkövetett rendőrőrsök és szovjet katonák elleni támadások összeesküvéssé, összefüggő láncolattá álltak össze, kiegészülve a szovjetellenességgel, a demokratikus kibontakozás elleni szervezkedéssel, melyek mögött a klerikális reakció, az egyház alsópapsága és a Kisgazdapárt állt. 1946 júniusának elején mégis megváltozott az ügy iránya és a népügyészési eljárás leállt. Végül az anyagokat és 19 letartóztatottat, akiket a „mátravidéki fasiszta szervezkedés” tagjainak tekintettek, átadták a

⁹⁷¹ Szakács–Zinner, 1997: 273.

⁹⁷² Uo.

⁹⁷³ Uo. 273–274.

SZEB vizsgálóinak.⁹⁷⁴ Ugyanakkor nincs egyértelmű válasz arra vonatkozóan, hogy mi volt az oka annak, hogy a szovjet hatóságok végül mégis magukhoz vették az ügyet, minden esetre így történt. A sajtóhadjárattal kísért ügy tárgyalására a Conti utcában, a Szovjet Központi Hadseregcsoporthoz katonai törvényszéke előtt került sor 1946. szeptember 10. és 14. között. Egyes visszaemlékezések szerint harminc vádlott szerepelt az ügyben, ahol védőügyvéd sem volt jelen. A tárgyalóteremben hátul helyet foglaltak azok a szovjet vizsgálótisztek, akik a kihallgatásokat is vezették. A perben Kiss Szaléz, Kizman Ottó, Bodnár László és Borosi László mellett ifjabb Kiss Sándort is halálra ítélték. Bár az 1927-ben Gyöngyösön született diákot kegyelemből 15 évi javító-nevelő munkatáborban letöltendő büntetésre ítélték, később életét vesztette a Gulágon. A többi fiatal általában hét és tíz év közötti büntetést kapott.⁹⁷⁵ Az elítélteket ezt követően Sopronkőhidára szállították, ahol 1946 októberében, más források szerint 1946 decemberében hajtották rajtuk végre a halálos ítéletet. Az ügy folyamánaképpen további egyházi személyekre és fiatal fiúkra épített mondva csinált „összesküvéseket” lepleztek le a hatóságok. Ebbe a sorba illett a Szólás Ambrus paptanár-féle esztergomi „szervezkedés”, vagy a Lukács Pelbárt ferences szerzetes és társai ügye.

A Sopronkőhidán kivégzett fiatalok egy másik része a kamaraerdei ügy kapcsán került a szovjet katonai bíróság elé, a történet háttere – amennyire hinni lehet – az úgynevezett „Bakony-brigád” elnevezésű magyar diverziós alakulathoz köthető. A fiatal fiúk a második világháború végén lényegében valamiféle kiképzésben vettek részt, ám harci cselekményekben nem vettek részt. Alakulatuk a front közeledtével feloszlott, ők maguk pedig hazaszöktek, hazai gyerekekre. Köztük volt a Budapesten 1926-ban született Dietzl László gépészmérnök hallgató, akit 1946. június 6-án a HM Katona Politikai Osztálya emberei őrizetbe vettek, majd átadták a szovjet szerveknek. Dietzlt Budapesten, a Conti utcában székelő szovjet törvényszék ítélte halálra. Kivégzéséről pontos dátum nem ismert, 1946. decemberében, más források szerint 1947. január első napjaiban hajtották végre az ítéletet. Ugyanerre a sorsra jutott az 1929-ben született Tass (Tesch) Ferenc gimnáziumi tanuló is, akit 1946. június 11-én vettek őrizetbe és szintén a Conti utcában ítélték halálra. Őt Sopronkőhidán 1946. október 26-án kivégezték. Ugyanerre a sorsra jutott egy harmadik társuk, Uden Miklós, budapesti egyetemi hallgató is.⁹⁷⁶

⁹⁷⁴ E gondolatmeneteket bővebben lásd: Bank, 2021: 196–97; Szakács–Zinner, 1997: 275–276.

⁹⁷⁵ Bank, 2021: 199; Rózsás (szerk.), 2000: 187.

⁹⁷⁶ Uo. 81, 327, 392.

3.6 Holttestek és temetkezés a láger- és szovjet katonai börtön időszakában

Külön fejezetet érdemel a kérdés, hogy vajon mennyit lehet tudni arról, hogy mi lett a hadifogolytáborban elhunytak holttesteivel és mi történt a Sopronkőhidán kivégzettekkel. Míg az 1944–1945-ös időszakban láthattuk, a Vkf. bírósága III. idején, ha a kegyelet megadását és bizonyos méltósággal kapcsolatos szempontokat nem is tartottak szem előtt, a sopronkőhidai rabtemetőt használták arra a célra, hogy ott a kivégzetteket és a betegségben elhunytakat eltemessék. Természetesen a hadifogolytábor működése esetében feltételezhető – számolva a több tízezres embertömeggel, járvánnyal, betegségekkel –, hogy a temetkezés tömegsírokba történhetett. Azonban ennek sem könnyű utánajárni, ahogy mindmáig homályba veszik, hogy mi történt a szovjet katonai bíróság által halálra ítélték testével egészen 1948-ig bezárólag. Kuntz Zoltán újságíró és Pantali Zoltán – utóbbi 2001 és 2012 között a Sopronkőhidai Fegyház és Börtön parancsnoka volt – munkája szerint a régi rabtemetőben található az 1945–1948 eltemetettek és a hadifoglyok földi maradványai, köztük azoké is, akiket „tömegesen végeztek ki a közeli fertőrákosi kőfejtőben”.⁹⁷⁷ A szerzők ezzel a feltételezéssel valószínűleg a helyi emlékezetben őrzött értesüléseket rögzíthették (a kötet műfaja miatt nincsenek hivatkozások a szövegben, így nem kellően tisztázható az állítások eredete). Ugyanakkor kevésbé valószínű és más adat sem igazolja, hogy ekkora mennyiségű halottat a rabtemetőben temettek volna el. A hadifogolytábor esetében, ha feltételezésekbe lehet bocsátkozni, valószínűleg tömegsírokat alakíthattak ki az elhunytak számára. Legalábbis ez következne a zsúfoltsággal, járványokkal leírható körülményekből. Hasonló mód bizonytalan, hogy mi történhetett az 1948-ig terjedő időszakban.

A halott hadifoglyokkal kapcsolatban rendelkezésre állnak viszont másfajta, konkrét adatok. Németh Alajos könyvében számos hadifogságban meghalt személy adatait rögzítette, azonban ők is csupán töredékét jelenthetik azoknak az áldozatoknak, akik a Sopronban vagy az annak környékén felállított táborokban vesztették életüket. Mint írja: „az oroszok a hadifogolytáborban meghaltak személyi adatait sem engedték kivinni.”⁹⁷⁸ Németh ezért egy vöröskeresztes nővérén keresztül próbált meg információt szerezni a meghaltakról. Nem ment könnyen, hiszen:

„[...] akik a tábor területén valamilyen alkalmazásban voltak, [azokat – Sz. D.] szigorúan átvizsgálták, valahányszor kiléptek a tábor kapuján. Kérésemre a fenti ápolónővérnek sikerült az oroszok éberségét kijátszania: szép, rendkívül sűrű hajába rejtve 35 meghalt hadifogoly adatait

⁹⁷⁷ Kuntz–Pantali, 2014: 74–75.

⁹⁷⁸ Németh A., 1993: 187.

egyenként kicsempészte és átadta nekem, hogy listázhassam őket. Azután azonban hiába kutattam, hogy a hadifogolytáborban meghaltak egy részét hová temették.”⁹⁷⁹

Munkájában a nehézségek ellenére legalább 120 hadifogolyként elhalt személy neve került rögzítésre, akiknek sok esetben a temetési helyét is sikerült megállapítani. A legtöbb esetben a szerző jelzi, hogy tudomása szerint hadifogolyról van szó, ugyanakkor vannak olyan halottak is, akiknél ez a kitétel nem szerepel, de a rendelkezésre álló adatok szerint feltételezhető lehet, hogy fogolyként kerültek kórházba és haltak meg. Ők mindenesetre az említett 120 főbe nem tartoznak bele.⁹⁸⁰ Az általa lejegyzettek nagy része a Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézetben létrehozott (fertőző)kórházban halt meg, elsősorban tífuszban, kisebb részben más okból.⁹⁸¹ A kórházakban elhunytak esetében viszont – kivételes esetektől eltekintve – nem tudni, hogy melyik táborból szállították oda őket. Az adatok egy másik, jelentős hányada – beleértve az említett, kicsempészett információkat – a 18-as laktanyában meghaltakhoz köthető. Az ő esetükben már olyan halálokok vannak megjelölve, mint például a vesegyulladás vagy a szívbénulás.⁹⁸²

A holttesteket leggyakrabban a régi Szent Mihály temetőben földelték el, de az új Szent Mihály temető tömegsíraiba is sokakat temettek. Különálló sírok esetében előfordult, hogy oda több halott is került, de volt olyan eset, amikor egy koporsóban több embert temettek el.⁹⁸³ Ideiglenesen temetésre használták még a soproni tűzoltólaktanya mögött kialakított szükségtemetőt (ún. „Lakits temető”⁹⁸⁴), a Zrínyi leánynevelő intézet udvarát, és az Erzsébet kórház kertjét, de elfordultak temetések a sopronbánfalvi Hősi Temetőben is.⁹⁸⁵ Például az utóbbi helyre temették a Németh Lajos által hadifogolyként megjelölt Ujváry Tibor Lászlót és Kocsmár Istvánt is. Kocsmár az adatok szerint ugyan 1945. január 3-án halt meg. Holttestét a szovjetek mégis hónapokkal később szállították át a 18-as laktanyában működő

⁹⁷⁹ Uo.

⁹⁸⁰ Lásd „a Sopronban elhunyt hadifoglyok; deportálásból, munkaszolgálatból, visszatértek; egyéb, tífuszban, stb. meghaltak” névsorát és a mellékelt temetői térképvázlatokat a temetések helyéről: Németh A., 1993: 187–221.

⁹⁸¹ Az intézményben 1944 őszén Sopronban az iskolákban beszüntették az oktatást és nagy részüket katona kórházzá alakították át. A Zrínyi leánynevelő intézetben 500 ágyas kórházat hoztak létre. 1945. március 28-án az intézet udvarán található épület telitalálatot kapott és a főépületet is bombatalálat érte. Az intézmény történetéről lásd: Gráberné Bősze, 2014: 437, 439–40.

⁹⁸² Németh A., 1993: 187–221.

⁹⁸³ 405. bejegyzés, Kertész Vilmos hadifogoly, „Windberger Dáviddal egy koporsóban”. Uo. 208.

⁹⁸⁴ A szükségtemetőt Lakits Frigyesről, a soproni légtalompályvezetőjéről nevezték el.

⁹⁸⁵ A Hősi Temetőt az első világháború alatt, 1917-ben nyitották meg, ami a legutóbbi időkig körülbelül 3200 katona, hadifogoly és civil végső nyughelye. 1944-1945-ben a hadikórházak, szükségkórházak, a légitámadások és a harci cselekmények áldozatai is ide kerültek. A nyilvántartások szerint a második világháború alatt 941 főt temettek itt el, akik között a magyarok mellett német, ukrán, kozák és lengyel származásúak is voltak. Lásd: Bódi, 2009: 74, 77.

hadifogolytáborból Sopronbánfalvára, ahol a németek tömegsírjában helyezték el.⁹⁸⁶ Németh Alajos feljegyezte azt is, ha tudott arról, hogy exhumálások után hova kerültek át a testek, így például az evangélikus temetőben is nyugszanak hadifoglyok.

Olyan tömegsírok is akadtak Sopronban, melyek jelen ismeretek szerint nem köthetők a hadifogolytáborokhoz, ugyanakkor az azokba eltemetettek kiléte, haláluknak és temetésüknek az ideje nem kellően tisztázott. Az Erzsébet kórház kertjében 1947-ben végzett exhumálások során tártak fel tíz tömegsírt, amelyben, ha Németh adatai pontosak, 121 ember maradványait találták meg.⁹⁸⁷ A testek egy része német és olasz katonaruhában, illetve meztelenül került a föld alá, koporsóban vagy anélkül. Egy bizonyos dr. Hámori nevű kórházi segédorvos közlése szerint:

„[...] nem lehetetlen, hogy az exhumáláskor felfedezett halottak egy része azonos azokkal, akik az oroszok bevonulásakor a kórtermekben feküdtek, mint sebesültek, s akiket a szovjet katonák ott a betegágyon agyonlőttek, miután előbb mindegyiktől megkérdezték: »Germanszki?«”⁹⁸⁸

Viszont ennek a magyarázatnak – legalábbis részben – ellent mond, hogy Németh szerint az Erzsébet kórház környékén lakók arról számoltak be, hogy „az oroszok több alkalommal temettek éjszakák idején teherautón odaszállított halottakat”⁹⁸⁹ – azokat tehát máshonnan vihették oda, ha szállításukhoz tehergépjárművekre volt szükség. A kutatás jelen állása szerint csupán ezek a bizonytalan információk utalnak a kórház kertjében eltemetett halottakra.⁹⁹⁰

A halott hadifoglyok származásuk tekintetében vegyes képet mutatnak, amely visszaautal arra, hogy a hadifogolykérdés ilyen értelemben is határokon átívelő, multietnikus történet volt. A halottak között voltak németek, osztrákok, magyarok, lengyelek, de még egy román személy is – katonák és civilek egyaránt. Példaként említhető, hogy az egyik lengyel áldozatot az ágfalvi táborból szállították be a „Zrínyi kórházba”.⁹⁹¹ S különleges eset lehet egy Mikelten Nikoláj nevű „vlaszovistáé”, aki zúzott és szúrt sebekkel, bélhuruttal, rühességgel került kórházba, ahol végelgyengülésben hunyt el. A hozzá tartozó megjegyzés szerint „a szovjet orvos mindenáron meg akarta gyógyítani, hogy aztán felakaszthassák, mivel a németek oldalán harcolt a szovjet hadsereg ellen”.⁹⁹² Furcsa eljárással és szokatlan helyre temették el Ujváry Tibor László

⁹⁸⁶ 402. bejegyzés, Kocsmár István hadifogoly és 605. bejegyzés, dr. Ujváry Tibor László hadifogoly. Németh A., 1993: 208.

⁹⁸⁷ 186–307. bejegyzés, ismeretlen halottak. Uo. 201–202.

⁹⁸⁸ Uo.

⁹⁸⁹ Lásd a bejegyzésekhez fűzött kommentárokat. Uo.

⁹⁹⁰ A kutatás jelen állása szerint csupán ezek a bizonytalan információk utalnak a kórház kertjében eltemetett halottakra.

⁹⁹¹ 545. bejegyzés, Szavinszky Ladiszláv hadifogoly. Németh A., 1993: 216.

⁹⁹² 463. bejegyzés, Mikelten Nikolaj hadifogoly. Uo. 211.

pénzügyi titkárt is, aki a 18-as laktanyában vesztette életét. Őt a sopronbánfalvai Hősi Temetőben a németek tömegsírjába temették a szovjetek: „[...] szidalmazva dobták a holttestet a sírba s közben »germanszki«-nak mondták”.⁹⁹³

3.7 A hontalanná vált soproni fegyintézet

A fegyintézet állományából – a tiszteket, lelkészeket is beleértve – 89 főről állnak rendelkezésre 1945 tavaszán kitöltött űrlapok, amelyeket az igazolási eljáráshoz használtak fel. Természetesen ebbe nem tartoznak bele azok, akik esetleg elhagyták szolgálati helyüket, vagy akiket a szovjet hatóságok őrizetbe vettek. Mindazonáltal a felvett adatokból átfogó képet nyerhetünk a fegyintézeti alkalmazottakról és társadalmi, szociális helyzetükről. Életkori megoszlásukat tekintve, a 89 főnek mintegy 50%-a 40 és 49 év közötti, míg 24%-a 50 és 59 év közötti, 20%-a pedig 30 és 39 éves kora közötti volt. A fiatalok, 20-29 év közöttiek aránya 5%-ra tehető, míg egyetlen 60 év feletti személy volt, aki szolgálatot teljesített. Az erősen középkorú, inkább előregedő állomány 90%-a nő volt. Az állomány 68%-ának családjában 1-3 gyermek volt, míg 16% 3-nál több gyermekről gondoskodott. Nyolc főről nem állnak rendelkezésre adatok és összesen 6 fő volt gyermektelen, beleértve Geiszbühl Mátyás római katolikus fegyintézeti lelkészt is. Iskolázottság tekintetében természetesen a főtisztek rendelkeztek a legmagasabb végzettséggel. A fegyintézeti igazgató jogvégzett ember volt, míg az intézet vezető beosztású tisztviselői általában felsőkereskedelmi iskolai végzettséggel, gimnáziumi érettségivel, illetve feladatkörüktől függően pl. államszámviteli államvizsgával rendelkeztek. A fegyőrök általában négy-hat elemi iskolai osztályt végeztek, s közülük többeknek volt valamilyen ipariskolai osztálya, végzettsége, vagy valamilyen szakmája is. Találunk köztük kőművesmestert, bognárt, lakatost, kovácsmestert, kovácsot és patkolókovácsot, gépkocsi- és tehergépkocsivezetőt, gépészt, gépészkovácsot, géplakatost, földművest, péket és sütősegédet, mészáros és hentest, kosárfonót, cipészt és -segédet, szabót és -segédet, szövőipari művezetőt és szövőmestert, tímársegédet.⁹⁹⁴ E sokszínű szakmai tudás értelemszerűen a fegyintézetben működő munkahelyek működtetésénél és a fegyintézet mindennapos üzemeltetésénél jelenthetett pótolhatatlan „őnerőt”. Az állományból mindössze öten voltak, akik nem teljesítettek katonai szolgálatot, míg 39 fő 1920 előtt (vagy 1920 előtt is) teljesített katonai szolgálatot, többüknek kitüntetések tanúskodtak arról, hogy első világháborús veteránok voltak.⁹⁹⁵ Ez visszatükrözi azt a tendenciát, amely országosan is tapasztalható volt, a

⁹⁹³ 605. bejegyzés, Ujváry Tibor László hadifogoly. Uo. 219.

⁹⁹⁴ A Soproni I. számú Igazoló Bizottság iratai. MNL GyMSMSL XVII.404. 1. d.

⁹⁹⁵ A Soproni I. számú Igazoló Bizottság iratai. MNL GyMSMSL XVII.404. 1. d.

börtönügybe ugyanis előszeretettel vettek fel kiszolgált katonákat, és tekintették a fegyintézeti dolgozókat, fegyőröket egynek a fegyveres testületek tagjai közül. Ilyen értelemben a büntetés-végrehajtási állomány militarizálása már ekkoriban elindult, ám ez nem volt rokonítható a rendszer szovjetizálásával járó, 1949–1950-re végbemenő átalakulással.

Az 1945 után kezdődő időszakban a fegyintézet nevét többször is megváltoztatták és a büntetés-végrehajtás intézményei és állománya is egyre inkább a militarizálódás, a váll-lapos fegyveres testület irányában alakult át. Ebben egyértelműen a szovjetizáció játszott szerepet. A Soproni Királyi Országos Fegyintézet és Szigorított Dologház nevéből először a „királyi” jelző kopott ki, majd 1947-től Soproni Országos Büntetőintézet, 1951-től pedig Sopronkőhidai Országos Börtön néven folytatta működését – amely összefüggött az új büntetőjogi változásokkal, amelyek megszüntették a szabadságvesztésbüntetés korábbi fokozatait és a fegyházbüntetés helyett is a börtönbüntetést írták elő.⁹⁹⁶

Mint azt már említettük Sopronkőhidán a szovjet megszállás után néhány héttel, 1945 áprilisában a tisztviselőknek és a fegyőröknek el kellett hagyniuk munka- és lakóhelyüket, s keresni kezdték a lehetőséget, hogy Sopronban működhessen tovább a fegyintézet. Valószínűleg Trenka András főtiszt, igazgató-helyettes vezetésével tették meg az első, ilyen irányú lépéseket.⁹⁹⁷ A fegyintézetet ideiglenesen a soproni 48-as laktanyában⁹⁹⁸ helyezték el, ahol ekkoriban internálótábor létesítettek, sőt egy ideig a törvényszéki fogház fogvatartottjait is itt őrizték.⁹⁹⁹ A fegyőrök egy részét igen hamar igénybe vették a laktanyában, hiszen 1945 áprilisában már ott dolgoztak és „leinternált volksbundistákat és nyilasokat” őriztek.¹⁰⁰⁰ A fegyintézet keretein belül folyó munkáról az első adat 1945. május 17-ről származik.¹⁰⁰¹ Az elűzött dolgozók és fegyőrök családjaikkal együtt hosszú ideig ideiglenes szállásaikon éltek. A fertőrákosiak helyzete másfél évig nem oldódott meg, ebben az időben minden nap gyalog jártak be Sopronba a 48-as laktanyába. Végül Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkész és néhány fegyőr a soproni Bécsi út 25.¹⁰⁰² szám alatt kaptak elhelyezést.¹⁰⁰³

⁹⁹⁶ A fegyintézet további névváltoztatásai kívül esnek a tárgyalt időszakon, ezért azokat nem tüntettem fel. Lásd: Németh Gy., 1980b: 98.

⁹⁹⁷ Hetény, 1985: 2; Németh Gy., 1980b: 97.

⁹⁹⁸ A laktanyát 1889-ben építették és Ferenc József-ről nevezték el. Hivatalosan csak 1945 júliusában nevezték át, azonban a köznyelvben korábban is 48-as laktanyának nevezték.

⁹⁹⁹ Németh A., 1987: 366.

¹⁰⁰⁰ Geiszbühl Mátyás fegyintézeti lelkész jelentése, 1945. április 30. Perger (szerk.), 2005: 41.

¹⁰⁰¹ Németh Gyula szerint az iktatókönyvbe ekkor került be az első bejegyzés és inntól kezdve volt folyamatos a levelezés. Németh A., 1980b: 97.

¹⁰⁰² Az épület korábban Storno Ferenc festőművész és építész műterme volt.

¹⁰⁰³ Németh A., 1987: 366.

A fegyintézet tisztviselői és alkalmazottai 1945. június 11 és 13. között kerültek igazolási eljárás alá. Addig a főispán kilenc fegyőrt felfüggesztett az állásából. Az igazolások során akadt olyan is, aki megfeddést kapott, így Tóth Kálmán fegyőr is, az indoklás szerint azért, mert:

„[...] az oroszokról azt híresztelte, hogy kitörik az emberek aranyfogait, óráikat, gyűrűiket elveszik. A bizottság megítélése szerint ezek a híresztelések sértették a magyar nép érdekeit...”¹⁰⁰⁴

Egy 1946-os kimutatás szerint a fegyintézet dolgozói közül 72 főt igazoltak, 12 személynél akadtak megjegyzések, hadifogolyként a korábban említett 10 főt, eltűntként pedig hat embert tartottak számon.¹⁰⁰⁵

A büntetés-végrehajtás militarizálódási folyamatának jegyében 1946-ban megszüntették a főfegyőri és fegyőri megnevezéseket, a rendfokozatokat a honvédségnél használt rendfokozatokba minősítették át és letartóintézeti (li.) megjelöléssel látták el. Az egymás közti megszólításokban bevezették a „bajtárs” kifejezést.¹⁰⁰⁶

Ami a fegyintézet vezetését illeti, dr. Stráner Ernő igazgató „papíron” 1945 augusztusáig volt töltötte be tisztségét, azonban mivel egy ideig szovjet, majd pedig magyar letartóztatásban volt, már áprilistól fogva nem tudta munkáját végezni. Valószínűleg augusztusban már „szabadlábon” lehetett, és feltehetőleg ekkor helyezték át a budapesti „Gyűjtőbe”, ahol ezredesi rendfokozatban fogházparancsnokként teljesített szolgálatot.¹⁰⁰⁷ Őt is érintette, amikor 1946. augusztus 28-án a *Szabad Nép* éles támadást intézett Fábry Gyula ellen, aki az Igazságügyminisztérium Börtönügyi Osztályát vezette.¹⁰⁰⁸ Az ürügyet – a *Szabad Nép* szavait idézve – nyilas foglyok lázadási kísérlete jelentette. A cikk szerzője, aki Stráner sopronkőhidai

¹⁰⁰⁴ Idézi: Németh Gy., 1980c: 206.

¹⁰⁰⁵ A 12 fő egy részét szintén gond nélkül igazolták, de később vagy elbocsátották őket vagy nyugdíjba vonultak. Egy fő önkényesen elhagyta a szolgálati helyét, két főt megfeddésben részesítettek – egyiküket felfüggesztették, egy főt öt évre kizártak az előlépésből, egy igazolási eljárás pedig még folyamatban volt. Németh A., 1987: 361.

¹⁰⁰⁶ Németh Gy., 1980c: 206–207.

¹⁰⁰⁷ Németh Gy., 1980b: 99; György István, „Nyilasok lázadási kísérlete a Gyűjtőben”, *Szabad Nép*, 1946. augusztus 28. 2.

¹⁰⁰⁸ Fábry Gyula korábban az Igazságügyminisztérium börtönügyekkel foglalkozó VI. ügyosztályának előadója és Tury György osztályvezető miniszteri tanácsos helyettese volt. Turyt 1945 után letartóztatták és börtönbe került. Fábryt és Stráner Ernőt többek közt azzal vádolta a sajtó – elsősorban György István újságíró tollával – hogy Turynak kedvező körülményeket és különböző előnyöket biztosítanak. Fábry Gyula tevékenységét a *Szabad Nép* és a *Népszava*, azzal támadta, hogy alatta dőzsölnek, „dárídóznak” a büntetésüket töltő nyilasok és háborús bűnösök, illetve komoly szökési ügyek is előfordultak. Végül 1948-ban nyugdíjba vonult, utóda dr. Zolnay Kálmán lett, a Magyar Kommunista Párt lelkes tagja és az Igazságügyminisztériumban elhelyezett fontos kádere. Lásd alulakül a kinevezéseket: *Igazságügyi Közlöny*, sz. 9. (1948): 494. és sz. 11. (1948): 606. A lejárati cikkek: György István, „Nyilasok lázadási kísérlete a Gyűjtőben”, *Szabad Nép*, 1946. augusztus 28. 2.; György István, „Egy délelőtt a Markóban és a Gyűjtőfogházban”, *Szabad Nép*, 1946. április 7. 2.; „Véget vetnek a mulatozó elitáltak és bohém fegyőrök aranyéletének”, *Népszava*, 1948. április 1. 2.; „»Házi tanácsot« rendszeresítenek a büntetőintézetekben”, *Népszava*, 1948. április 16. 8.

„múltját” is emlegette, úgy állította be, mint Fábry számára „megbízható” és a „nyilasokat” segítő személyt.¹⁰⁰⁹ A Fábry Gyulával szembeni támadások még hosszú ideig elhúzódtak, végül nyugdíjba vonult. Stránerről pedig a következő adat 1948. július 31-éről származik, amikor is mint letartóztató intézeti ezredest, a Budapesti Országos Büntetőintézet alkalmazottját a Budapesti Büntetőtörvényszéki Fogházhoz helyezte át az igazságügyminiszter.¹⁰¹⁰ Stráner Ernő tehát 1945 után kikerült a sopronkőhidai fegyintézet életéből.

A régóta szolgáló főtisztek közül először Babella Vilmos őrnagy követte őt a vezetésben, aki 1946-ban még megbízott igazgató, majd pedig a fegyintézet kinevezett vezetője lett.¹⁰¹¹ 1947-ben li. alezredessé léptették elő,¹⁰¹² 1948-ban pedig már li. ezredes volt.¹⁰¹³

A 48-as laktanyában igen szűkös hely állt rendelkezésre a fegyintézet számára, így állandó volt a túlszűfoltás. Mindez azért okozott nagy problémát, mert mint 1946-ban panaszolták:

„[...] a Dunántúl felvevő intézete a soproni országos fegyintézet (...) és egyelőre kényszermegoldásként egy kis befogadási képességű helyiségben működik az intézet, ennél fogva a Dunántúl fogházai zsúfolva vannak elítéltekkel (pl. 80 elítélt befogadására alkalmas fegyházban 2-300 letartóztatottat tartanak fogva).”¹⁰¹⁴

A befogadási képesség határainak szétfeszítése nemcsak a rabok, hanem a személyzet és az örök létszámára nézve is nagy terhet jelentett. A tisztviselők létszáma éppen csak elégséges volt, az őri létszám pedig egyenesen alacsony. A kimutatás szerint az elítéltek foglalkoztatására viszont volt lehetőség. A kézművesipari oktatásáról a fegyintézet a házi iparüzemében, illetve vállalati gyárüzemekben gondoskodtak, szakképzett munkavezetők segítségével. A „földmunkás” foglalkozású foglyok pedig a rabgazdaságban végeztek munkát.¹⁰¹⁵ Ezen kívül a rabok 1946 januárja és 1947. március 22. között Brennbergbányán dolgoztak bányamunkán: a „Jóremény” elnevezésű akna feltárásában főként a kényszermunkára ítéltetettek részt.¹⁰¹⁶

Kiegészíti a képet és nagyvonalakban felvázolja a következő két év történéseit az 1948. január 28-án kelt Főfelügyeleti vizsgálat a soproni országos büntetőintézetben című irat. Ebből kiderül, hogy kórház még 1948-ban sem működött, csak egy betegszobát tudtak berendezni,

¹⁰⁰⁹ György István, „Nyilasok lázadási kísérlete a Gyűjtőben”, *Szabad Nép*, 1946. augusztus 28. 2.

¹⁰¹⁰ *Igazságügyi Közlöny*, sz. 7 (1948): 397.

¹⁰¹¹ Németh A., 1987: 360.

¹⁰¹² *Igazságügyi Közlöny*, sz. 10 (1947): 336.

¹⁰¹³ A Soproni Országos Fegyintézet és Szigorított Dologház El 6/1946. számú, 1946. március 23-án kelt kimutatás szövegét idézi: Németh A., 1987: 360.

¹⁰¹⁴ Uo. 362.

¹⁰¹⁵ Uo.

¹⁰¹⁶ Németh Gy., 1980b: 104.

mindössze négy férőhellyel. A fegyintézet orvosa továbbra is dr. Varvasovszky János volt.¹⁰¹⁷ A lelki gondozást Geiszbühl Máttyás római katolikus pap és Bárdosi Jenő evangélikus lelkész látták el, közösen használva a laktanyában található kis kápolnát.¹⁰¹⁸

Iskola a helyiséghiány miatt nem működött, az elítéltekkel hetenként egyszer foglalkozott egy tiszteletdíjas tanító, illetve a fogházvezető tisztet utasították, hogy heti egy alkalommal foglalkozzon legalább az analfabétákkal. A könyvtár még az 1945-ös tűzvészben megsemmisült. Az utána eltelt szűk három évben összesen 60 szépirodalmi könyvet sikerült beszerezni.¹⁰¹⁹

A főfelügyeleti vizsgálat napján a rablétszám 237 fő volt, akik közül 198 főt foglalkoztattak. Az őrszemélyzet rendszeresített létszáma bár 139 fő volt, a tényleges létszám azonban 59 fő volt, közülük is négyen fel voltak függesztve, öt embert pedig a soproni törvényszéki fogházba vezényeltek. A fennmaradó 50 főből ekkor már kilencen a sopronkőhidai büntetőintézethez voltak kirendelve.¹⁰²⁰

A tisztikar helyzete rendkívül rossz volt. Jellemző, hogy a vizsgálati jelentés szerint a főtiszteknek, köztük Babella Vilmosnak még egyenruhája sem volt.¹⁰²¹ Az alkalmazottak viszonyainak rendezése 1948–1949 folyamán került napirendre. Az addig uralkodó körülményekre jellemző, hogy a sajtó szerint „a fegyházőrök sokszor szívesen cserélnének a letartóztatottakkal, akiknek kenyere biztosítva van, de ők sohasem látják biztosítva másnap kenyerüket. Fizetésüket mindig késve kapják, úgyhogy ebből megélni képtelenek.”¹⁰²²

3.8 A visszatérés, 1948–1951

A fegyintézet visszaszerzésére már 1945. augusztus 8-án történt kísérlet egy felterjesztés formájában. Az ilyen irányú próbálkozások azonban még évekig nem vezettek eredményre. A szovjetek a fegyintézetet csak 1948. január 22-én adták vissza az Igazságügyminisztérium illetékességébe.¹⁰²³ Babella Vilmos feltehetőleg még ugyanebben az évben távozott a vezetésből. Utódja, legalábbis ideiglenesen, dr. Udvardy Jenő li. százados – a korábbi

¹⁰¹⁷ A Főfelügyeleti vizsgálat a soproni országos büntetőintézetben című, 1948. január 28-án kelt iratot idézi: Németh A., 1987: 365.

¹⁰¹⁸ Uo. 363 és 366.

¹⁰¹⁹ Uo. 365.

¹⁰²⁰ A Főfelügyeleti vizsgálat a soproni országos büntetőintézetben című, 1948. január 28-án kelt iratot idézi Németh Alajos: Uo. 363–364.

¹⁰²¹ Uo. 366.

¹⁰²² Németh Gy., 1980c: 207.

¹⁰²³ Németh Gy., 1980b: 97.

fegyintézeti igazgató fia¹⁰²⁴ – lett, aki mint a letartóztatóintézet vezetője látta el kézjeggyével a Soproni Országos Büntetőintézet újjáépítésével kapcsolatos, 1948. november 20-án, június 22-én, július 15-én, 1949. február 24-én kelt jelentéseket.¹⁰²⁵ Ugyanakkor egy 1949. szeptember 6-i dokumentumon az „intézetvezető h.” szerepelt a neve mellett. 1949. szeptember 27-én másik helyettes vezetőként pedig Sólyom Kálmán li. őrnagy szignálta azokat az iratokat, melynek még a fejléc szerint „Babella Vilmos li. alezredes” volt az előadója.¹⁰²⁶ Udvardynak, viszont mint letartóztatóintézeti vezetőnek az aláírása szerepel egy 1949. október 12-én és egy november 23-án kelt feltételes szabadon bocsátási dokumentumokon.¹⁰²⁷

A visszaköltözés nem ment könnyen, mert csupán egyetlen teherautó és 80 ezer forint állt rendelkezésre. A fegyintézet véglegesen csak március 10-től működött a régi helyén, Sopronkőhidán.¹⁰²⁸ Az 1949. július 30-án kelt jelentés szerint az újjáépítési munkálatokat a büntetőintézet alkalmazottaival és „legnagyobbbrészt házilag, rabmunkaerővel” végezték, mellyel 240 ezer forint megtakarítást értek el. Az állapotokról jó képet fest az alábbi beszámoló:

„Az újjáépítésben részt vett alkalmazottak mindegyike nagy igyekezettel és munkaszorgalommal, időt és fáradságot nem kímélve dolgozott azon, hogy az erősen romos intézet épületeinek mielőbbi helyreállításával az intézetet büntetésvégrehajtási rendeltetésének mielőbb átadják és lehetővé tegyék azt, hogy az intézet működését – amire a magas rablétszám miatt igen sürgősen szükség volt – ismét megkezdhesse. Az intézet birtokbavételekor lakások egyáltalában nem voltak, a lakott helyektől távol, a várostól is 7 km távolságra eső intézetben dolgozó alkalmazottak erőfeszítő munkájuk mellett vállalták mindazokat a személyes nehézségeket és kellemetlenségeket, amelyek a romos helyiségekben való lakással jártak s még ez idő szerint is járnak.”¹⁰²⁹

A kutatás jelenleg rendelkezésre álló adatai a körülményekről igen hiányosak. A könyvtárat illetően az látszik, hogy a korábban megsemmisült, majd pedig 60 kötetből álló könyvtár 1949 szeptemberi selejtezési jegyzőkönyv szerint a visszaköltözés után összesen 374 kötetrel rendelkezett. Ez a könyvállomány „99%-ban ideológiai és irodalmi szempontból” megfelelő

¹⁰²⁴ Az idősebb dr. Udvardy Jenő 1927 és 1936 októberében bekövetkezett haláláig állt a fegyintézet élén. Az ifjabb Udvardy Jenő 1937-ben tisztviselőként kezdte meg munkáját Sopronkőhidán. Lásd: Németh A., 1994: 190 és 195.

¹⁰²⁵ A dokumentumokat lásd az alábbi iratok közé iktatva: 127.620. I. M. E. szám – 1948. november 9., 70.785. I. M. E. szám – 1948. június 24., 33.768. I. M. szám – 1949. április 21. MNL OL XIX-E-1-h 184. d.

¹⁰²⁶ A „Népbírószági elítéltek feltételes szabadságra bocsátása” tárgyában készült irat. Ikt. sz. Igazságügyminisztérium, 076924 – 1949. Sep. 27. Uo.

¹⁰²⁷ Uo.

¹⁰²⁸ Németh Gy., 1980b: 97.

¹⁰²⁹ A Soproni Országos Büntetőintézet újjáépítési munkáiban részt vett intézeti alkalmazottaknak külön munkadíjban részesítése tárgyú irat másolata, megtalálható: 1949. július 30., 33.768. I. M. szám – 1949. április 21. MNL OL XIX-E-1-h 184. d.

volt a korszak kívánalmainak. Kilenc kötetet selejtezték le, melyből kettő volt „ideológiai munka”, öt könyv „kispolgári” szépirodalmi mű volt, kettő pedig szakkönyv. A könyvtárat azonban csak ritka esetben vették igénybe az olvasó rabok, ezért a könyvtárost megbízták azzal, hogy „felvilágosító munkát” végezzen. A könyvállományt ideológiai, illetve „haladó” szépirodalmi művekkel kívánták kibővíteni. A jegyzőkönyv említést tett arról is, hogy a rabok hozzátartozói által beadott könyvek ellenőrzése rendben folyt, a cenzúrázás szempontjait pedig megbeszélték a könyvtárossal.¹⁰³⁰ Ami a rabmunkáltatást illeti, a visszaköltözés után – a korábbi „hagyományoknak” megfelelően – ismét a szövőipari tevékenység került a középpontba.¹⁰³¹ A Soproni Országos Börtönt 1951 őszén ismét felszámolták. 1951. október 11-én intézkedéseket hoztak arra vonatkozóan, hogy az intézményt átadják a Soproni Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának. A szövőüzemet pedig a Könnyűipari Minisztérium illetékességébe rendelték.

¹⁰³²

Az 1951 és 1955 közti időszak bár nem képezi a tanulmány kutatási körét, azonban szükséges jelezni, hogy Sopronkőhidáról fellelhető néhány ellentmondásos információ. A Szabad Európa Rádió archívumában található egyik irat szerint 1953 tavaszán internáltakat dolgoztattak Sopronkőhidán. A „volt fegyházban, mely üresen áll, állítólag 1953 tavasz óta »internált« mezőgazdasági munkások” voltak, akikről azt feltételezték, hogy Győrből és Szombathelyről vitték oda őket, hogy a Sopron-pusztai állami gazdaságban dolgozzanak. A hírforrást azonban hamarosan cáfolta egy másik informátor, aki arról számolt be, hogy valójában Vas és Zala megyei fizetett idénymunkásokat alkalmaztak. A 30-50 fős csoportokban érkező idénymunkásokat az állami gazdaság majorjaiban szállásolták el, létszámuk júniusra az 500 főt is elérte. Róluk terjedt el Sopronban, hogy „deportáltakról” van szó.¹⁰³³ A börtönt végül 1955. április 1-jén állították vissza, az 1948-ashoz hasonlóan ugyancsak megrongált és elhanyagolt állapotban. Az ismételt helyreállítási munkálatok csak az ősszel tették lehetővé, hogy elítéltekkel tölthessék fel az épületeket.¹⁰³⁴ Azonban alig egy évvel később a történelmi események ismét összefonódtak Sopronkőhidával. 1956. október 28-án a fegyencek kitörést kíséreltek meg, az örökkel való összetűzés során többen megsebesültek, ketten pedig életüket veszítették. A börtönlázadást a határőrség kivezényelt fegyveresei nehezen tudták konszolidálni. A Soproni Nemzeti Tanács igyekezett megoldani a helyzetet, melynek köszönhetően végül a

¹⁰³⁰ Jegyzőkönyv a Soproni Országos Büntetőintézet könyvtárának selejtezéséről, 1949. szeptember 1. Ikt. sz. M. Igazságügyminisztérium, 071501 – 1949. Sep. 7. Uo.

¹⁰³¹ Németh Gy., 1980b: 105.

¹⁰³² Uo. 98.

¹⁰³³ Internees in Sopronkőhida, 1953. július 9. Item No. 07085/53. HU OSA 300-40-4:5/15

¹⁰³⁴ Németh Gy., 1980b: 98.

politikai foglyokat és a közellátási bűncselekmény miatt elítélteket – nyolc és öt, más források szerint hat főt – szabadon bocsátották. A fellázadt rabokat végül csak október 31-én sikerült celláikba visszakényszeríteni.

4. Epilógus

Sopronkőhidáról, különösen a tárgyalt időszakra vonatkozó történelméről még nem készült átfogó történészi munka. A disszertáció arra tett kísérletet, hogy a fegyintézet történetének legbonyolultabb időszakát vegye vizsgálat alá. Ennek érdekében a legkülönbébb elsődleges forrásokat és egodokumentumokat használtuk. Mindemellett a történetírói, börtönügyi, jogtörténeti irodalom és a helytörténetírás eredményeit is beemelte az értekezés keretei közé és e tudományos határterületeken mozogva kísérelt meg szintézist teremteni a különböző kutatási eredmények segítségével.

A disszertáció rámutatott a 20. századi magyar történelem korszakolási problémáira. A politikai és történeti gondolkodásunk sajátosságairól árulkodik, hogy történelmünket vagy háborús vagy nemzetközi konfliktusok alapján korszakoljuk, vagy az ország élén álló, jellemzően autoriter személyek vezetékneveivel fémjelezzük. Az átmenetek és krízishelyzetek elnevezésével azonban mintha gondban lennénk, mivel ezeknek az időszakoknak nehéz megragadni – ha egyáltalán meg lehet – a lényegét. 1944–1945-ben a háborús konfliktus realitása volt az a nyilvánvaló és mindent felülíró jelenség, ami egységbe fogta az általunk vizsgált időszakot. Ezt az időszakot 1944 augusztusától 1945 április-májusáig *hadszíntér-időszak*nak tekinthetjük. A továbbiakban amellet érveltünk, hogy a szovjet megszállással következő korszaknak a belső koherenciáját- abban látjuk, hogy Magyarország a Moszkva-központú politikai, gazdasági és társadalmi modell erőterébe – a hidegháborús nyugat-kelet ellentétpár egyik pólusának erőterébe –, a *keleti erőtérbe* került. Ezen erőtér kiterjesztésének eszköze volt a szovjetizálás, melyet a mindenkori orosz birodalmi, geopolitikai célok elérése és a szovjet politikai-katonai stratégiai gondolkodás tettek lehetővé. Érveltünk amellet is, hogy a szovjet birodalmiság szempontját középpontba állító szovjetizálás kifejezésénél integratívabbnak tartjuk a keleti erőtér koncepcióját, mert lehetővé teszi az árnyaltabb megközelítést az 1945–1947 közötti magyar demokratikus kísérletnek és a kiépülő kommunista diktatúrával szembeni ellenállásnak. E korszakolási probléma boncolgatása és a fogalomhasználat azért lényeges, mert egy tér történelmének – tehát időbeliségének – vizsgálatában elengedhetetlen a kontextus pontos ismerete. Mindez nem „melléktermék” hiszen a terek létrejötte, funkciója és működése sosem független az általunk vizsgált időszaktól és krízistől, hanem mélyen összekapcsolódik és azokkal együtt változik.

A bevezető fejezet az előbbieik gondolati háttérét kívánta megvilágítani, amikor több gondolkodó, köztük Edward Soja, Henri Lefebvre, Jörg Baberowski és Michel Foucault

munkásságát idézve azzal foglalkozott, hogy rámutasson: a tér nem csupán fizikai, hanem társadalmi produktum is. E térnek részese az emberi test, de társadalmi helyzete, sőt, a pszichéje is. A tereknek mint társadalmi produktumoknak a részét képezik az intézmények, a közösségek és az egyének, akik mind alkotói és alakítói a terekben létrejövő történetnek. Sopronkőhida esetében ezért nem csak az a lényeges, hogy a vizsgált időszakban, mi történt a fegyintézet falai között, hanem annak tágabb összefüggéseit is fel kell tárni. Ezek közé tartoztak a büntetőjogi és börtönügyi változások, amelyek Sopronkőhida létrejöttét lehetővé tették, valamint a háborús krízis, amely a Vkf. bíróságának, majd pedig a szovjet megszálló hatóságoknak a képében hatolt be a fegyintézet falai közé. A disszertáció arra törekedett, hogy ahol a források lehetővé teszik, ott betekintést engedjen a fegyintézet belső tereibe, szabályaiba és az ott raboskodók életének sajátosságaiba.

A fegyintézet létrejötté a modernkori társadalmi fejlődéssel és a polgári büntetőjog létrejöttével szorosan összefüggött. Szimbolikus, hogy a kormányzat a 19. századi kapitalista társadalom jelképének számító (cukor)gyár lokációját találta megfelelőnek és egyes tereit megőrizve építette fel a Soproni Királyi Országos Fegyintézetet. A 19. századra végbemenő állami és társadalmi fejlődéssel a büntetéshez való viszonyban is fordulat állt be a középkori felfogáshoz képest és Michel Foucault érvelése alapján a büntetőeljárás és a büntetés-végrehajtás központi elemét képezte a modern, normalizáló hatalomnak. A börtönügy különlegessége, hogy azt európai és amerikai – s végső soron az egész világon elterjedő – modellek, elméletek közötti kísérletek, viták alakították. A magyar börtönügy úttörői alaposan tanulmányozták a külföldi példákat és jól ismerték ezeket a különféle modelleket. Noha, az 1878. évi V. törvénykönyv (Csemegi-kódex) nem valósította meg maradéktalanul a leghaladóbb, vagy a leghumánusabb gondolkodók elképzeléseit, azonban modern és európai értelemben példás törvénykönyv volt.

Mivel a témánk szempontjából lényeges Honvéd Vezérkar főnökének bírósága a hűtlenségi ügyekben járt el, ezért figyelmünket a katonai büntetőjog egyik kérdésre, végső soron az államvédelem problémájára összpontosítottuk. Ennek középpontjában az államhoz való hűség kérdése és a hadviselés érdekeinek veszélyeztetésével elkövetett bűncselekmények állnak. A probléma eredői közé tartozik, hogy az első világháború alatt és a rá következő években keserves tapasztalatokat szerzett mind a magyar társadalom, mind pedig az újjászervezett, függetlenné váló magyar állam. A jogalkotók a polgári, túlságosan individualisztikusnak tartott szemlélettel szemben nem az egyént, hanem az államot, valamint a hadsereget kívánták a jog és a büntetőhatalom eszközeivel körülbástyázni. Nem az erős egyénre, az erős társadalomra, hanem az erős politikai struktúrára alapoztak. Ez a szemlélet 1930-as évektől fogva és

különösen a háború alatt elmozdult az államvédelem irányába. A disszertáció ebből a szempontból vizsgálta az új katonai büntető törvénykönyvet (1930. évi II. törvénycikk), amely 1931. február 1-jén lépett életbe, valamint a törvény életbeléptetéséről szóló 1930. évi III. törvénycikket (Élt.), és a háború alatt hozott rendeleteket. Az eredmény azt mutatja, hogy a hűtlenségi ügyekben ítélkező különbíróóság, a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága joggal kritizálható, még létrehozása sem lett volna szükséges.

A bíróság legfőbb hibája az illetékes parancsnok autoritásából fakadt, ami nem tette lehetővé az intézmény következetességét: bizonyos esetekben teret engedett a jogi gumiszabályok kihasználásának, képes volt a mindenkori politikai igényekhez igazítani az eljárások lefolytatását, végső soron pedig az ítélkezést. A különbíróóság az állam mindenkori érdekeinek legitim védelmezésén túl alkalmas volt a hatalommal való visszaélésre és az államot vezető politikai céljainak kiszolgálására – ötvözve a hatalom informális, személyi bizalmon alapuló elemeit az intézményi jelleggel. Amint az állam vezetése élén és a vezérkari főnök személyében változás állt be, az kihatott a különbíróóság működésének irányára is (noha abban, hogy milyen vádlottak kerülnek a bíróság elé, szinte kizárólag a nyomozóhatóságoknak volt szerepe). A bíróságnak e funkciója különösen 1944. október 16-a után került ironikus fénytörésbe, amikor a német segítséggel hatalomra jutó Szálasi Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt és szövetségesei megdöntötték a Horthy-korszak politikai berendezkedését. A krízis elmélyült: a nyilas kormányzat kiépítette a mindenkifelett megbízhatónak tekintett állambiztonsági szervét, a Nemzeti Számonkérés Szervezetét. Ezzel párhuzamosan az a döntés született, hogy a hadviselés érdekeit sértő (ellenállási), valamint a politikai jellegű ügyekben a Vkf. bíróságát használják fel a hatalommal szembekerülők likvidálására, megbüntetésére. Így került sor a Vkf. bírósága III. felállítására, amely továbbra is Beregfy Károly (valamint helyettese, Feketehalmy-Czeydner Ferenc) illetékes parancsnoksága alá tartozott és jelentősen kibővült az e fórum elé tartozó ügyek halmaza is. Az 1944. október 15-i „kiugrási” kísérlettel kapcsolatos, tehát a politikailag kényes ügyekért, valamint a civilekkel szembeni eljárásokért hamarosan Kovarcz Emilre ruházták a politikai felelősséget, s 1944 novemberében egy rendelettel létrehozták a Vkf. bírósága III.-mal lényegileg azonos, ám más illetékes parancsnok alá tartozó bíróságot: a nemzet totális mozgósításával és harcbaállításával megbízott m. kir. tárcanélküli miniszter mellé rendelt tábornok bíróságát. Az illetékes parancsnoki jogkört Syposs János gyakorolta. A disszertáció az eddig fellelhető jogtörténeti és a nyilas nyomozószervekre vonatkozó szakirodalom feldolgozásán túl, eddig még nem értékelt forrásokat tárt fel és vont be a történet rekonstruálásába és elemzésébe.

A disszertáció megállapította, hogy Sopronkőhidára 1944 novemberétől kezdve szállítottak különböző politikai foglyokat és úgynevezett védőőrizeteket. Utóbbiak zömmel a fegyintézet kórházépületében nyertek elhelyezést, míg a december folyamán érkező elítéltek és vizsgálati foglyok a zárkaépületben raboskodtak. A források, köztük az eddig ismeretlen napló és visszaemlékezés szövegének segítségével betekintést nyújtott a „cellások” és a „kórháziak” – a két világháború közötti társadalmi viszonyokat groteszk módon visszatükröző – világába. Elemezhetővé vált a fegyintézet különböző tereinek funkciója, s az e terekben való magatartás, társadalmi kapcsolatok jellege. Ilyen volt a bírósági tárgyalások színhelyeként funkcionáló, fegyintézettel szemben lévő iskolaépület, a fegyintézeti templom, a kórház, valamint a fegyintézeti börtönírnoki szoba. Újdonságnak számít, hogy a disszertáció összefoglalja a Németországba kitelepült bíróság és foglyainak történetét, primer forrásokat is beemel az Oberaudorfban készült dokumentumokból.

A disszertáció két esettanulmányban dolgozta fel Mindszenty József és Rajk László sopronkőhidai tartózkodásának történetét – részben pontosítva, helyenként pedig újragondolva más történészeket is foglalkoztató témákat.

Mindeközben Sopronkőhida sajátos világába megérkezett a pusztító tüzesettel párosuló szovjet megszállás. A szovjet hadifogolytábor esetében leginkább a hatalmas, „arctalanná” váló embertömeg története tárult elénk. Eredményeket hozott a lokális pártiratok, személyes hagyatékok kutatása, például a Sallay Jenő után maradt iratok és a fertőrákosi kommunista párt jelentése, amelyből rekonstruálható a szovjet táborvezetés egyes tagjainak névsora.

A hadifogolytáborba hurcoltakat osztályozták, kezelésük fő mércéje a fizikai állapotuk, tehát a munkaerejük volt. A helyzet, ami a fegyintézet belső tereinek lepusztultságát, zsúfoltságát és „gulágosodását” illeti, alig változott a katonai börtön időszakában – noha a cinikus látszattárgyalások legalább megkívánták a foglyok egyéni kezelését. A disszertáció eredménye, hogy először dolgozta fel a szovjet megszállást követő hadifogolytáborról és szovjet katonai börtönről fellelhető irodalmat és a Sopronban elérhető forrásokat. A disszertáció összegezte azokat az eredményeket is, amelyek a János-telepi rabtemetőhöz kapcsolódnak és rekonstruálta, hogy mi történt a halottakkal a Vkf. bírósága III. időszakában, míg a szovjet megszállást követően követett gyakorlatról a leginkább biztos adatokat gyűjtötte egybe.

A krízis, amely a magyar történelem irányát emberöltőnyi időre eldöntötte a háborús pusztítás mellett felforgatta az addigi élet kereteit és számtalan embert és intézményt kényszerített és hozott mozgásba. Aligha vitatható, hogy mint cseppben a tenger, Sopronkőhida történetében megjelenik Magyarország 1944–1945-ös történelmi fordulópontja, s jelképesen mindaz, ami a későbbiekben történt az országgal. Ezt az „összesűrűsödött” történelemet

kívántuk megmutatni. Simonffy András szavait idézve, ezen a fegyintézetnyi területen összezárva élt Magyarország: megszállók, ellenállók, foglyok és rabtartók. A fegyintézet világában egyaránt megtalálhatók voltak azok, akik hónapokkal korábban még a hatalmat birtokolták, s azok is, akik abban reménykedtek, hogy szenvedéseik majd erkölcsi és politikai tőkét jelentenek a háború után kibontakozó világban. Szerepek átértékelődtek, a nagy történelmi színpad pedig fordult egyet. A Sopronkőhida történetéről fennmaradt források aszimmetriája bár nehézségeket is okoz a kutató számára, új megközelítésekre is lehetőséget ad. Ezek közül az egyik a térbeliségre vonatkozó összefüggések keresése és mind mélyebb feltárása.

A tájoló nagyítólencsége, amelyet a térképen Sopronkőhida fölé helyeztünk, a fegyintézetet keresztül, több-kevesebb sikerrel, de betekintést engedett a 20. századi magyar történelem egyik legfontosabb krízisének kavalkádjába. Mind kutatói, mind történetírói szempontból kihívást jelentett a nagy összefüggésektől a mikrotörténetek szintjéig „átjárni” a történelmet. És a történésznek máris hiányérzete van, hiszen e lencsét nem lehet elégszer a kutatás tárgyát képező tér fölé helyezni. Végül, álljon itt a folytatás ígérete és egy kérdés: lehetséges-e olyan felfogása a múltnak, amely Magyarország történetét annak kulcsfontosságú terein keresztül beszéli el?

5. A törzsszöveghez és a *Függelék*hez használt források

5.1 Levéltári források

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

2.1. A volt irattár levéltári anyaga

I/1 (V-142673) (Rajk-ügy)

3.1.9 Vizsgálati dossziék

V-98660/1. (Nika Géza)

3.2.5 Operatív dossziék

O-8-073/3. (Amerikai magyar emigráció)

4.1 Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag)

A-1114.

BFL = Budapest Főváros Levéltára

VII.5.e Népbíróságoktól átvett peres ügyek iratai (1949–1950)

17645/1949 (Frisch József)

18552/1949 (Szabó András és társai)

7638/1950 (Dósa Gábor)

XXV.1.a Budapesti Népbíróság, büntetőperes iratok (1945–1949)

4349/1945 (Budinszky László)

7/1946 (Geyza Géza)

281/1946 (Babos József)

1494/1946 (Kovarcz Emil)

1670/1946 (Érsek Albert)

2218/1946 (Hajnácskőy László)

2485/1946 (Simon Gyula)

XXV.2.b Budapesti Népbíróság iratai, büntetőperes iratok (1945–1949)

1562/1945 (Babos József)

6647/1947 (Dominich Vilmos)

3698/1948 (Barcsay Árpád, Schreter Miklós)

81719/1949 (Szabó András és társai)

82146/1949 (Leventeujváry Nándor)

Halotti anyakönyv.

Budapest, II. ker. 1944. folyószám 674.

DRE RL = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

C Családi, személyi, egyesületi iratok

80. Szent-Iványi Domokos hagyatéka, 3. doboz

GYEL = Győri Egyházmegyei Levéltár

Fertőrákos, Historia Domus. Istentiszteletek rendje, 1938–1972.

**HM HIM HL = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum
Hadtörténelmi Levéltára**

IV. Katonai igazságszolgáltatás szervei 82. M. kir. Honvéd Vezérkar Főnökének Bírósága iratai

11. doboz, 1944.H.2089. (Kiss János altábornagy)

VII. fondőcsoport

Ellenállási gyűjtemény 192. irat.

Personalia

141. (Utassy Loránd hagyaték)

BKB = Budapesti Katonai Bíróság

0050/1959. (Karabélyos Imre és társai)

KI = Központi Irattár

14682. (Dominich Vilmos)

29200 (Kardos György)

68612. (Nika Géza)

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

XIX-E-1-h Igazságügyminisztérium, Börtönügyi és Fiatalkorúak Ügyeit Intéző Osztály (1945–1951)

184. doboz

K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

1941. október 28.

Szovjetunióba elhurcoltak (adatbazisokonline.hu)

X 10874. Azonosító: 852467.

MNL GyMSMGyL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára

XXV.4 357/1948.

MNL GyMSMSL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára
IV.401.f¹⁰³⁵ (rég. jelzet: IV.B.401., XXI/1) Sopron vármegye főispánjának iratai (1945–1949)

1, 2, 4, 5. doboz

XXV.105 Sopronkőhidai Fegyház és Börtön iratai

M. XVII.404. *Néphatalmi és különleges feladatokra alakult bizottságok, Sopron Városi I. sz. Igazoló Bizottság iratai (1945–1941. doboz*

MTI = Magyar Távirati Iroda

Napi hírek, 1942. július 14. 7. kiadás

OSZK Kézirattár = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

28. fond, 28. tétel

461. fond, 2. doboz

HU OSA = Vera and Donald Blinken Open Society Archives

300 Records of the Radio of Free Europe/Radio Liberty Research Institute

300-7 US Office

300-7-1 Hungarian Subject Files

300-7-1:3/7.

300-40 Hungarian Unit 4 Information Items:

300-40-4 Information Items

300-40-4:5/15 (Prisons II.)

408 László Varga Collection

408-1 Research Documentation on the Period Between 1945-1956

408-1-4 Documentation on War Crimes and Political Trials

408-1-4/3.

PSZL = Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár

682. fond, a hazai és a nemzetközi antifasiszta és ellenállási mozgalmak gyűjteménye

¹⁰³⁵ Az iratanyag utolsó, az MNL E-levéltáron közzétett adatbázisából ismert jelzete, amely a disszertáció elkészültekor azonban már, az egész iratanyagot beleértve, nem szerepelt a levéltári struktúrában és a fondjegyzékben. Ezért a kutatáskor ismert és a levéltári dobozokon szereplő régi jelzeteket – IV.B.401 és XXI/1 – is feltüntettük.

1. őrzési egység (Budapest és környéke ellenállási mozgalmi)

686. *fond, kis személyi gyűjtemények*

234. őrzési egység (Fisch Emil)

688. *fond, Ács Tivadar iratai*

13. őrzési egység (A Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesülete (SZUBME) iratai)

SOM HK = Soproni Múzeum Helytörténeti Kézirattár

K.80.221.1–3.

K.80.425.1

K.80.425.3

5.2 Jogszabályok, szabályzatok

1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekéről és vétségekről (1878).
<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=87800005.TV&txtreferer=94500007.TV>.

1884. évi XX. törvénycikk az országos fegyintézeteknek egygyel szaporításáról, a létezők átalakításáról és államfogház építéséről (1884). <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88400020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fp%3D3265%26pagenum%3D32>.

„1912. évi XXXIII. törvénycikk a honvédség katonai bűnvádi perrendtartásáról”. *Budapesti Közlöny*, sz. 152 (1912. július 9.): 49–83.

„1921. évi III. törvénycikk az állammi és társadalmi rend hatályosabb védelméről”. *Rendeleti közlöny a magyar királyi Nemzeti Hadsereg számára*, sz. 17 (1921): 93–96.

1930. évi II. törvénycikk indokolása a katonai büntető törvénykönyvről (1930).
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93000002.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D49>.

1930. évi III. törvénycikk indokolása a katonai büntető törvénykönyvről (1930).
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93000003.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D49>.

1934. évi XVIII. törvénycikk indokolása a hűtlenség szigorúbb büntetéséről (1934).
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93400018.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50>.

1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről (1939). <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D42>.

1940. évi IX. törvénycikk a m. kir. honvédség felső vezetésének átszervezése következtében szükséges rendelkezésekről (1940). <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000009.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D42>.

„3830/1944. M. E. számú rendelet a honvéd büntetőbíráskodásban a hadviselés érdekeit érintő egyes bűncselekmények üldözésére vonatkozó jogszabályok módosítása tárgyában”.
Budapesti Közlöny, sz. 247 (1944. október 29.): 2.

„3940/1944. M. E. számú rendelet a honvéd büntetőbíráskodásban a hadviselés érdekeit közelebbről érintő bűncselekmények üldözésére vonatkozó egyes jogszabályok módosítása tárgyában”. *Budapesti Közlöny*, sz. 257 (1944. november 11.): 1.

„4850/1941. M. E. számú rendelet a háború idejére szóló különös büntetőjogi rendelkezések alkalmazása kezdőnapjának és területi hatályának meghatározása, valamint a polgári

- büntetőbíráskodás alá tartozó egyéneknek honvéd büntetőbíráskodás alá helyezése tárgyában”. *Budapesti Közlöny*, sz. 146 (1941. július 1.): 10.
- „7650/1941. M. E. számú rendelet a honvéd büntetőbíráskodásban a hűtlenség büntettének üldözésére vonatkozó egyes jogszabályok módosítása tárgyában”. *Budapesti Közlöny*, sz. 246 (1941. október 30.): 3.
- D-3. *A katonai büntetőtörvénykönyv (Ktbtk., 1930. évi II. törvénycikk) és életbeléptető törvénye (Élt., 1930. évi III. törvénycikk), valamint az ezeket kiegészítő és módosító törvények*. Budapest: M. Kir. Honvédelmi Minisztérium, 1940.
- D-4. *Szabályzat a magyar királyi honvéd büntetőintézetek számára*. Budapest: M. Kir. Honvédelmi Minisztérium, 1930.

5.3 Irodalom

- „A magyar börtönügy, annak előharczosai, és az országos fegyintézetek”. *Magyar Salon* 3. évf., sz. 5 (április-szeptember) (1885–1886): 350–60.
- A. Sajti, 1982:
A. Sajti Enikő. „A Jugoszláv Kommunista Párt vezette ellenállás a Délvidéken és a Bárdossy-kormány megtorló politikája (1941. április – 1942. január)”. *Párttörténeti Közlemények*, sz. 4 (1982): 141–75.
- A. Sajti, 2004:
A. Sajti Enikő. *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918-1947*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.
- Ambrózy, 1943:
Ambrózy Árpád. „Magyar-német hadbírói kapcsolatok”. *Magyar Katonai Szemle*, sz. 1 (1943): 204–6.
- Andics, 1945:
Andics Erzsébet. *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest: Szikra, 1945.
- Baberowski, 2019:
Baberowski, Jörg. *Az erőszak terei*. Budapest: Europa Könyvkiadó, 2019.
- Balogh, 2015:
Balogh Margit. *Mindszenty József (1892-1975)*. Köt. 1. 2 kötet. Budapest: MTA BTK, 2015.
- Bank, 2021:
Bank Barbara. „Az ellenségkép új szintre emelése, avagy a Kiss Szaléz-ügy - gondolatok”. In *GUPVI, GULAG - Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45-2019/20: A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága VIII. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete*, szerkesztette Bognár Zsolt és Muskovics Andrea Anna, 189–203. Miskolc: A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2021.
- Bank, 2017a:
Bank Barbara. *Recsk: A magyar internálótáborok története, 1945-1953*. Budapest: Szépművészeti Kiadó, 2017.
- Bank, 2017b:
Bank Barbara. *Sopron 1956*. Sopron: MNL GyMSMSL, 2017.
- Baráth, 2022:
Baráth Magdolna. „A szovjetizáció kérdéséhez”. In *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*, szerkesztette János Rainer M., 243–48. Pécs: Kronosz Kiadó, 2022.
- Bare, 2015:

- Bare, Duncan. „Hungarian Affairs of the US-Office of Strategic Services in the Mediterranean Theater of Operations from June 1944 until September 1945”. Karl-Franzens Universität Graz, 2015.
- Bare, 2014:
Bare, Duncan. „The Curious Case of Aradi Zsolt: Tracking the Distinguished Career of an OSS, SSU and CIA Central European Asset”. *JIPSS* 8., sz. 1. (2014): 111–26.
- Barna–Pető, 2012:
Barna Ildikó, és Pető Andrea. *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború után*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2012.
- Bartha, 2019:
Bartha Ákos. *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Budapest: MTA Böcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019.
- Bartha, 2021:
Bartha Ákos. *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2021.
- Békés Cs., 2019:
Békés Csaba. *Enyhülés és emancipáció: Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Budapest: Osiris - MTA TK, 2019.
- Békés M., 2009:
Békés Márton. „Hadihungarizmus: Kovács Zoltán András: A Szálasi-kormány belügyminisztériuma. Rendvédelem, állambiztonság, közigazgatás a nyilas korszakban”. *Századvég*, sz. 53 (2009): 175–81.
- Bella, 1890:
Bella Lajos. „Soproni leletekről”. *Archaeológiai Értesítő*, sz. 1 (1890): 71–75.
- Berger, 2018:
Berger Viktor. *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest: L'Harmattan, 2018.
- Berta, 1965:
Berta Jenő. „A fasizmus végnapjai, a demokratikus államiság kezdetei”. *Soproni Szemle*, sz. 1 (1965): 2–14.
- Bibó, 1947:
Bibó István. „A koalíció válaszüton”. *Válasz*, sz. 1 (1947): 8–25.
- Bódi, 2009:
Bódi Ottó. „A sopronbánfalvi Hősi Temető története”. *Soproni Szemle*, sz. 1 (2009): 64–77.
- Bognár Z., 2017:
Bognár Zalán. *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon, 1944-1946*. Budapest: Gulágkutatók Nemzetközi Társasága; Kairosz, 2017.
- Bognár Z., 2006:
Bognár Zalán. „Magyarok hadifogságban Magyarországon. A magyarországi hadifogoly-gyűjtőtáborok a hazai források tükrében 1944-1945”. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2006.
- Borbándi, 1989:
Borbándi Gyula. „A Horthy-rendszer anatómiája”. In *Új Látóhatár. Válogatás 1950-1989*, szerkesztette Pál Szeredi, 17–36. Budapest: Püski, 1989.
- Borges, 2018:
Borges, Jorge Luis. „Az Alef”. In *Jól fészült mennydörgés. Összegyűjtött novellák*, Jorge Luis Borges, 317–30. Budapest: Jelenkor, 2018.

- Borhi, 2017:
Borhi László. „A jóvátétel szerepe a szovjet gazdasági térszerelésben Magyarországon a második világháború után”. In *Remény és realitás : Magyarország 1945*, szerkesztette Horváth Zsolt és Kiss Réka, 169–90. Budapest: NEB, 2017.
- Borhi, 2004:
Borhi László. *Hungary in the Cold War, 1945-1956: Between the United States and the Soviet Union*. Budapest ; New York: Central European University Press, 2004.
- Boronkai, 1960:
Boronkai Pál. „Sopron újjáépítése”. *Soproni Szemle*, sz. 1 (1960): 8–33.
- Campbell, 2016:
Campbell, Courtney J. „Space, Place and Scale: Human Geography and Spatial History in *Past and Present*”. *Past & Present*, sz. Vol. 239. Issue 1. (2016): e23–45.
- Coen, 2021:
Coen, Deborah R. „A Brief History of Usable Climate Science”. *Climatic Change* 167, sz. 3–4 (2021. augusztus): 51.
- Cole, 2003:
Cole, Tim. *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto*. New York: Routledge, 2003.
- Creswell–Poth, 2018:
Creswell, John W., és Cheryl N. Poth. *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing among Five Approaches*. Fourth edition. Los Angeles: SAGE, 2018.
- Csapody, 2016:
Csapody Tamás. „A kisegyházakat betiltó rendeletről a rögtönítélő bíróság működésé-
g - egy konkrét eset tükrében”. *Jog-Állam-Politika*, sz. 3 (2016): 3–38.
- Dobrotka, 2012:
Dobrotka Katalin. „A magyar börtönügy arcképcsarnoka. Wagner Gyula (1851-
1937)”. *Börtönügyi Szemle*, sz. 4 (2012): 93–96.
- Domokos, 1978:
Domokos József. *Két per egy kötetben*. Budapest: Magvető, 1978.
- Dupka, 2019:
Dupka György. *Magyar GULÁG-GUPVI-rabok Euráziában: Felfedett nyomok Oroszország (Baskíri, Tatárföld, Csecsenföld), Kaukázus (Azerbajdzsán, Georgia, Örményország), Ázsia (Kazahsztán, Üzbegisztán) régióiban*. Kárpátaljai Magyar Könyvek 265. Ungv-r - Budapest: Intermix Kiadó, 2019.
- Egry és mtsai., 2015:
Egry Gábor, Ignác Károly, Konok Péter, és Sipos Balázs. *Kérdések és válaszok a Horthy-korról*. Első kiadás. Kérdések és válaszok. Budapest: Napvilág Kiadó, 2015.
- Elden, 2001:
Elden, Stuart. *Mapping the Present: Heidegger, Foucault and the Project of a Spatial History*. London: Continuum, 2001.
- Esterházy, 2011:
Esterházy Péter. *Harmonia caelestis*. Budapest: P–M - Digitális Irodalmi Akadémia, 2011. http://resolver.pim.hu/dia/Esterhazy_Peter-Harmonia_caelestis-00010.
- Estók, 2019:
Estók József. „A büntetés-végrehajtás szervezetrendszerének alakulása a 19. század közepétől a 20. század végéig”. *Börtönügyi Szemle*, sz. 1 (2019): 9–51.
- Estók, 2013:
Estók József. „A büntetés-végrehajtás viszonyrendszerének, felügyeletének története 1867–1990 között”. *Börtönügyi Szemle*, sz. 4 (2013): 28–54.
- Estók, 2009:

- Estók József. „A magyar börtönügy arcképcsarnoka. Pauler Tivadar (1816–1886)”. *Börtönügyi Szemle*, sz. 4 (2009): 69–74.
- Fábián, 1981:
Fábián Károly. „Százéves a Petőházi Cukorgyár (1880–1980)”. *Cukoripar* 34. évf., sz. 1 (1981): 21–28.
- Farkas G., 1992:
Farkas Gábor. *A megye, a város és a község igazgatása Magyarországon, 1945–1950*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai 10. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.
- Fenyvesi, 2007:
Fenyvesi, Charles. *Három összeesküvés*. Budapest: Európa, 2007.
- Foucault, 2020:
Foucault, Michel. *A rendellenesek: Előadások a Collège de France-ban (1974–1975)*. Fordította Berkovits Balázs. Rezon-r - Károli Könyvek. Budapest: L'Harmattan - KGRE, 2020.
- Foucault, 2019:
Foucault, Michel. *Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collège de France-ban 1984*. Budapest: Atlantisz, 2019.
- Foucault, 2000:
Foucault, Michel. „Eltérő terek”. In *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*, fordította Sutyák Tibor, 147–55. Debrecen: Latin Betűk, 2000.
- Foucault, 1990:
Foucault, Michel. *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat, 1990.
- Gábor, 1968:
Gábor Áron. *Az embertől keletre*. 2. kiadás. München: XX. Század, 1968.
- Gábor, 1980:
Gábor Áron. *Évszázados emberek*. 3. kiadás. Los Angeles - München - Sydney - New York: XX. Század, 1980.
- Garland, 1995:
Garland, David. *Punishment and Modern Society: A Study in Social Theory*. Repr. Oxford: Clarendon, 1995.
- Gazsi, 1991:
Gazsi József. „A honvédség kiegészítő karhatalom helye, szerepe a magyar ellenállásban”. *Új Honvédségi Szemle*, sz. 12 (1991): 35–42.
- Gazsi, 1982:
Gazsi József. „Az antifasiszta ellenállás irodalma 1979–1981”. *Hadtörténelmi Közlemények*, sz. 2 (1982): 253–63.
- Gazsi, 1976:
Gazsi József. *Fények a Börzsönyben*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1976.
- Gazsi–Pintér, 1968:
Gazsi József, és Pintér István, szerk. *Fegyverrel a fasiszmus ellen*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1968.
- Gecse, 2022:
Gecse Géza. *Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021*. Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem Ludovika Egyetemi Kiadó, 2022.
- Gereben, 2008:
Gereben Ágnes. *Beszélgetések a Gulágról*. Budapest: Helikon, 2008.
- Gerencsér, 1973:
Gerencsér Miklós. *Fekete tél*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.
- Gerő, 1931:

- Gerő Gyula. „A hadiárulás és kémkedés új fogalma”. *Magyar Katonai Szemle*, sz. 11 (1931): 42–53.
- Gosztonyi, 1965:
Gosztonyi Péter. „A magyar ellenállási mozgalom történetéből (1944)”. *Új Látóhatár*, sz. 2 (1965): 99–118.
- Gosztonyi 1964:
Gosztonyi Péter. „Ki volt Topa János?” *Új Látóhatár*, sz. 1 (1964): 92–94.
- Göbölös, 1964:
Göbölös László. „A rögtönbíráskodás lényege és célja a katonai büntetőbíráskodásban”. *Magyar Katonai Szemle*, sz. 3 (1944): 99–112.
- Gráberné Bösze, 2014:
Gráberné Bösze Klára. „A soproni Zrínyi Ilona leánynevelő intézet története a két világháború között”. *Soproni Szemle*, sz. 4 (2014): 430–40.
- Gyáni, 2007:
Gyáni Gábor. „»Térbeli fordulat« és a várostörténet”. *Korunk* 3, sz. 7 (2007): 4–12.
- Gyáni, 2006:
Gyáni Gábor. „A történetírás újragondolása”. *Történelmi Szemle* 48, sz. 3–4 (2006): 261–73.
- Gyarmati, 2017:
Gyarmati György. „Kommunista térfoglalás - lopakodó üzemmódban”. In *Remény és realitás : Magyarország 1945*, szerkesztette Horváth Zsolt és Kiss Réka, 35–54. Budapest: NEB, 2017.
- Gyarmati, 1996:
Gyarmati György. „A közigazgatás újjászervezése az »ideiglenesség« korszakában”. *Történelmi Szemle*, sz. 1 (1996): 63–98.
- Hajdu, 1992a:
Hajdu Tibor. „A Rajk-per háttere és fázisai”. *Társadalmi Szemle*, sz. 11 (1992): 17–36.
- Hamvas, 1988:
Hamvas Béla. *Scientia Sacra*. [Budapest]: Magvető, 1988.
- Hegedüs S., 1990:
Hegedüs Sándor. „Pataky István (1914-1944)”. *Múltunk*, sz. 2 (1990): 141–52.
- Hegedüs S., 1979:
Hegedüs Sándor. „Pesti Barnabás (1920-1944)”. *Párttörténeti Közlemények*, sz. 2 (1979): 213–29.
- Heinrich-Tamáská, 2013:
Heinrich-Tamáská Péter. *Kis magyar börtöntörténelem*. Budapest: Unicus, 2013.
- Hiller, 1988:
Hiller István. „Jávorka Pál: Egy színész elmondja...” *Soproni Szemle*, sz. 4 (1988): 379–81.
- Hiller-Németh, 1979:
Hiller István, és Németh Alajos. „A háború és a felszabadulás krónikája (Sopron, 1941-45) VII. rész”. *Soproni Szemle*, sz. 4 (1979): 289–321.
- Huhák, 2019:
Huhák Heléna. „Koncentrációs tábor mint tértapasztalat. Bergen-Belsen, 1944-1945”. *Századok* 153, sz. 4 (2019): 641–56.
- Izsák, 2010:
Izsák Lajos. *Pártok és politikusok Magyarországon: 1944–1994*. Budapest: Napvilág, 2010.
- Johnson, 2016a:

- Johnson, Peter. „Brief History of the Concept of Heterotopia”. *Heterotopian Studies* [<http://www.heterotopiastudies.com>], 2016.
- Johnson, 2016b:
Johnson, Peter. „Interpretations of Heterotopia”. *Heterotopian Studies* [[Http://www.Heterotopiastudies.Com](http://www.heterotopiastudies.com)], 2016.
- Karabatzaki, 2017:
Karabatzaki, Helen A. „The Meaning of »Crisis« in Ancient Greek Thought: Some Considerations”. In *Philosophy and Crisis: Responding to Challenges to Ways of Life in the Contemporary World*, szerkesztette Golfo Maggini, Vasiliki P. Solomou-Papanikolaou, Helen Karabatzaki, és Konstantinos D. Koskeridis, 2. köt.:23–29. Washington, D. C.: University of Ioannina, Sector of Philosophy – The Council for Research in Values and Philosophy, 2017.
- Karner és mtsai., 2009:
Karner, Stefan, Barbara Stelzl-Marx, Daniela Almer, Dieter Bacher, és Harald Knoll, szerk. *Stalins letzte Opfer: verschleppte und erschossene Österreicher in Moskau, 1950-1953*. Kriegsfolgen-Forschung, Bd. 5. Wien - München: Böhlau; Oldenbourg, 2009.
- Karsai E., 1965:
Karsai Elek. *A budai Vártól a Gyepűig, 1941-1945*. Budapest: Táncsics, 1965.
- Karsai L., 2013:
Karsai László. „Szálasi Ferenc, a tökéletes bűnbak”. In *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*, szerkesztette Gyarmati György, Lengvári István, Pók Attila, és Vonyó József, 371–82. Pécs - Budapest: Kronosz - Magyar Történelmi Társulat - ÁBTL, 2013.
- Karsai L., 2016:
Karsai László. *Szálasi Ferenc: politikai életrajz*. Budapest: Balassi Kiadó, 2016.
- Kelemen, 2022:
Kelemen Roland. „A háború hatása a katonai igazságszolgáltatásra. A szuverenitását veszített magyar állam katonai igazságszolgáltatása”. In *Út(elágazások): Magyarország 1944-1945*, szerkesztette Virányi Péter, 161–87. Budapest: MTA II. világháború története albizottság, 2022.
- Kelemen, 2015:
Kelemen Roland. „Erőterek szorításában... A magyar katonai büntetőjog és igazságszolgáltatás a megtorló-számonkérő jogintézmények árnyékában (1945–1949)”. In *Válogatás a modern magyar honvéd-katonai büntető jogtörténelem forrásaiból (1945–1949)*, szerkesztette Farkas Ádám és Kelemen Roland, 1:25–56. Budapest: Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság – Széchenyi István Egyetem Batthyány Lajos Szakkollégium, 2015.
- Kelemen, 2013:
Kelemen Roland. „A katonai büntető igazságszolgáltatás szervezete az első katonai bűnvádi perrendtartás és annak módosításai tükrében”. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle*, sz. 1 (2013): 119–36.
- Kempis, 2016:
Kempis Tamás. *Krisztus követése*. Fordította Jelenits István. Budapest: Ecclesia, 2016.
- Kenez, 2011:
Kenez, Peter. „Antisemitism in Post World War II Hungary”. *Judaism. A Journal of Jewish Life and Thought*, sz. Vol. 50, No. 2 (2011): 144–57.
- Kerepeszki, 2012:

- Kerepeszki Róbert. „»Informátorunk is a Turul Szövetségnek volt tagja...« Egykori Turul-tagok a politikai rendőrség látóterében 1945 után”. *Betekintő*, sz. 1 (2012): 1–13. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_1_kerepeszki.pdf
- Klaniczay, 1998:
Klaniczay Gábor. „Foucault és a történetírás”. *Lettre*, sz. 30 (1998). <https://epa.oszk.hu/00000/00012/00014/06klani.htm>.
- Klaniczay, 1991:
Klaniczay Gábor. „Foucault és büntetése”. *BUKSZ*, sz. 1 (1991): 20–35.
- Koroknai (szerk.), 2004:
Koroknai Ákos, szerk. *A Tungsram Rt. története 1896-1996*. [Budapest]: Aschner Lipót Alapítvány, 2004.
- Kósa-Grimm, 2019:
Kósa-Grimm András Kristóf. „Schmidt, a rendőrspicli? : Stolte István és az 1932-es kommunista szervezkedés a Pázmány Péter Tudományegyetemen”. *Múltunk*, sz. 1 (2019): 120–50.
- Kovács T., 2006:
Kovács Tamás. „A Nemzeti Számonkérő Különítmény”. *Múltunk*, sz. 3 (2006): 71–100.
- Kovács T., 2005:
Kovács Tamás. „A nyilas éra politikai rendészetének felépítése”. In *Kutatási Füzetek 12. Ünnepi szám Ormos Mária 75. születésnapjára*, szerkesztette Ferenc Fischer, Zsolt Vitári, és József Vonyó. 12. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2005. http://www.publikon.hu/application/essay/134_1.pdf.
- Kovács Z. A., 2002:
Kovács Zoltán András. „A Nemzeti Számonkérés szervezete”. *Századok* 136. évf., sz. 5 (2002): 1131–60.
- Kovács Z. A., 2008a:
Kovács Zoltán András. „A Szálasi-kormány Belügyminisztériuma : Rendvédelem, állambiztonság, közigazgatás a nyilas korszakban”. PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, 2008.
- Kovács Z. A., 2008b:
Kovács Zoltán András. „Láday Istvánnak, a Szálasi-kormány belügyminisztériumi államtitkárának fogságban írott feljegyzései”. *Lymbus. Magyarástudományi forrásközlemények*, 2008, 321–55.
- Kundera, 1984:
Kundera, Milan. A megrabolt nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája, *Hírmondó* (szamizdat), sz. 6–7. (1984).
- Lefebvre, 1991:
Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford, OX, UK ; Cambridge, Mass., USA: Blackwell, 1991.
- Lévai, 1945a:
Lévai Jenő. *A hősök hőse...! : Bajcsy-Zsilinszky Endre, a demokrácia vértanúja*. Budapest: Müller, 1945.
- Lévai, 1945b:
Lévai Jenő. *A Margitkörúti vészbírák... Vádirat Babós József, Dominich Vilmos és hadbíró-pribékjeik ellen. Részletek a különböző ellenállási mozgalmakból*. Budapest, 1945.
- Lovas, 2003:
Lovas Gyula. *Légoltalom vigyázz! Sopron...* Sopron: Hillebrand Ny., 2003.
- Lőrincz, 2014:

- Lőrincz József. „A magyar börtönügy fénykora 1880-tól 1913-ig”. *Börtönügyi Szemle*, sz. 1 (2014): 15–22.
- Lőrincz–Nagy, 1997:
Lőrincz József, és Nagy Ferenc. *Börtönügy Magyarországon*. [Budapest]: BVOP Sajtóiroda, 1997.
- Lukacs, 2013a:
Lukacs, John. *A Short History of the Twentieth Century*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013.
- Lukacs, 2013b:
Lukacs, John. *Hozzászólások a legújabb kori magyar történelemhez. 2013 május*. Budapest: Európa, 2013.
- M. Kiss, 2017:
M. Kiss Sándor. „Elitcsere a változások idején”. In *Remény és realitás : Magyarország 1945*, szerkesztette Horváth Zsolt és Kiss Réka, 55–82. Budapest: NEB, 2017.
- M. Kiss (szerk.), 1994:
M. Kiss Sándor, szerk. *Magyarország 1944: Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.
- M. Kiss, 1989:
M. Kiss Sándor. „Vázlat az ÁVH-ról (1956-ig)”. *Hitel*, sz. 4 (1989): 17–19.
- M. Kiss–Vitányi, 1983:
M. Kiss Sándor, és Vitányi Iván. *A Magyar Diákok Szabadságfrontja*. Budapest - Dabas: Az Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága, 1983.
- Markó, 2015:
Markó György. „Repülő fegyvernembeli tiszték a katonai ellenállásban 1944–1945”. In *A magyarok vére. Írófejedelmek, diktatúrák, ellenállók*, szerkesztette Markó György és Schmidt Mária. Korrajz – A XX. Század Intézet Évkönyve. Budapest: XX. Század Intézet, 2015.
- Markó, 2011:
Markó György. „Csendőr tiszték a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtt”. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, sz. 24 (2011): 73–79.
- Máthé, 2019a:
Máthé Áron. *A Nyilaskereszt árnyéka: a magyarországi nemzetsocializmus elmélete és gyakorlata*. Máriabesnyő: Attraktor, 2019.
- Máthé, 2019b:
Máthé Áron. „A »zöld paradicsom«: a myilasok »istenfélő« utópiája”. In Máthé Áron, *A Nyilaskereszt árnyéka: a magyarországi nemzetsocializmus elmélete és gyakorlata*, 29–56. Máriabesnyő: Attraktor, 2019.
- Máthé, 2019c:
Máthé Áron. „Péntek István, az ideológ-s - a nyilasmozgalom szocialista arca”. In Máthé Áron, *A Nyilaskereszt árnyéka: a magyarországi nemzetsocializmus elmélete és gyakorlata*, 11–28. Máriabesnyő: Attraktor, 2019.
- Megyery (szerk.), 1905:
Megyery István, szerk. *A magyar börtönügy és az országos letartóztatási intézetek*. Budapest: M. Kir. Igazságügyministerium, 1905.
- Melossi–Pavarini, 1981:
Melossi, Dario, és Massimo Pavarini. *The Prison and the Factory: Origins of the Penitentiary System*. Critical Criminology Series. London: Macmillan, 1981.
- Mezey, 2018:
Mezey Barna. *A börtönügy a 17–19. században. A börtön európai útja*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2018.

- Mezey, 1995:
Mezey Barna. „Új határok között. Büntetés-végrehajtás a két világháború közötti Magyarországon”. *Börtönügyi Szemle*, sz. 3 (1995): 95–102.
- Mezey, 1991:
Mezey Barna. „A börtön természeti kora, avagy a börtönépítészet kezdetei”. *Börtönügyi Szemle*, sz. 2 (1991): 51–58.
- Mezey–Lőrincz, 2019:
Mezey Barna, és Lőrincz József. *A magyar börtönügy története*. [Budapest]: Dialóg Campus Kiadó, 2019.
- Mező, 2017:
Mező Gábor. „Héja-nász a Katpolon. Kardos György, Ignotus Pál és Mátay Florence titkos története”. *Arc és Álarc*, sz. 2–3 (2017): 105–34.
- Mitev, 2015:
Mitev Ariel. „A kvalitatív kutatás filozófiája és a kvalitatív kutatási terv”. In *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*, szerkesztette Horváth Dóra és Mitev Ariel, 25–82. Budapest: Alinea Kiadó, 2015.
- Németh A., 1994:
Németh Alajos. *Sóhajok palotája, 1886-1945*. [Sopron]: Varga M., 1994.
- Németh A., 1993:
Németh Alajos. *Sopron könnyes-véres dátumai*. [Sopron]: Hillebrand Ny., 1993.
- Németh A., 1989:
Németh Alajos. „Vándorló fegyház”. *Soproni Szemle*, sz. 1 (1989): 70–72.
- Németh A., 1991:
Németh Alajos. *Papok a rács mögött 1948-50*. Budapest: Szent István Társulat, 1991.
- Németh A., 1987–1988:
Németh Alajos. „A sopronkőhidai fegyház történetéből”. *Történelmi Szemle*, sz. 3 (1987–1988): 395–413.
- Németh A., 1987:
Németh Alajos. „Az ideiglenesen »hontalanná« lett sopronkőhidai fegyház élete egykorú hivatalos kimutatás alapján”. *Soproni Szemle*, sz. 4 (1987): 358–66.
- Németh Gy. 2008:
Németh Gyula. „Az oroszok fogságában 1944-1949. 10. rész”. *Abdai Hír-Lapok*, sz. 1 (2008): 5.
- Németh Gy., 1980a:
Németh Gyula. „Részletek a sopronkőhidai fegyház történetéből I. rész”. *Soproni Szemle* 34, sz. 1 (1980): 1–17.
- Németh Gy., 1980b:
Németh Gyula. „Részletek a sopronkőhidai fegyház történetéből II. rész”. *Soproni Szemle* 34, sz. 2 (1980): 97–116.
- Németh Gy., 1980c:
Németh Gyula. „Részletek a sopronkőhidai fegyház történetéből III. rész”. *Soproni Szemle*, sz. 3 (1980): 194–209.
- Németh T., 1960:
Németh Tihamér. „Sopron felszabadulása az egykorú hivatalos szovjet jelentésekben és sajtóban”. *Soproni Szemle*, sz. 1 (1960): 1–3.
- Nietzsche, 2004:
Nietzsche, Friedrich. „A történelem hasznáról és káráról”. In *Korszerűtlen elmélkedések*, 93–178. Budapest: Atlantisz, 2004.
- Nora, 1999:

- Nora, Pierre. „Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája”. Fordította K. Horváth Zsolt. *Aetas*, sz. 3 (1999): 142–57.
- Nyéki–Sárhidai, 1983:
Nyéki, Károly, és Gyula Sárhidai. „Prince Miklós Odescalchi (1902–1945)”. *Acta Agronomica Academiae Scientiarum Hungaricae*, sz. 1–2 (1983): 193–220.
- Ö. Kovács, 2017:
Ö. Kovács József. „Földindulás : A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben”. In *Váltóállítás : Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*, szerkesztette Csikós Gábor, Kiss Réka, és Ö. Kovács József, 19–68. Magyar vidék a 20. században 1. Budapest: MTA B–K - NEB, 2017.
- Pados, 2000:
Pados József. „A sopronkőhidai fegyház története”. In *Bűn és bűnhődés 1.*, szerkesztette Bana József, 169–74. Győri tanulmány-k - tudományos szemle. Győr: Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2000.
- Paksa, 2013a:
Paksa Rudolf. *Magyar nemzetiszocialisták: az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest: Osiris Kiadó, 2013.
- Paksa, 2013b:
Paksa Rudolf. *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest: Jaffa, 2013 [eBook].
- Paksa, 2012:
Paksa Rudolf. „Szélsőjobboldal a Horthy-korban”. *Korunk*, sz. 11 (2012): 88–98.
- Pallo, 2020:
Pallo József. „A büntetőjogi intézkedésekről való hazai tudományos gondolkodás a 20. század első felében”. In *Sic itur ad astra : Ünnepi kötet a 70 éves Blaskó Béla tiszteletére*, szerkesztette Madai Sándor, Pallagi Anikó, és Polt Péter, 405–19. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2020.
- Pallo, 2014:
Pallo József. „Omnia mutantur... (A magyar börtönügy rövid kodifikációs historikuma)”. *Börtönügyi Szemle*, sz. 1 (2014): 23–31.
- Papp, 1970:
Papp István. „Magyarország felszabadulásának kronológiája helytörténeti adatokkal (1944-1945)”. *Soproni Szemle*, sz. 1 (1970): 3–16.
- Pető, 2020:
Pető Andrea. *Árnyékban. Rajk Júlia élete*. Modern magyar történelem. Budapest: Jaffa Kiadó, 2020.
- Pintér, 2008:
Pintér István. „A Horthy-rendszer II. világháború alatti antifasiszta meghurcoltjai és áldozatai”, sz. 1 (2008): 58–79.
- Pintér, 1961:
Pintér István. „Adatok a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának történetéhez”. *Hadtörténelmi Közlemények*, sz. 2 (1961): 431–56.
- Pintér, 1968:
Pintér István. *Ki volt Horthy Miklós?* Budapest: Zrínyi, 1968.
- Pintér, 1983:
Pintér István. „Kreutz Róbert”. *Pártélet*, sz. 1 (1983): 88–90.
- Punka–Sárhidai, 1975:
Punka György, és Sárhidai Gyula. „A magyar Me-210 Ca-1 gyorsbombázók és alkalmazásuk”. *Repülés*, sz. 11 (1975): 16–17.
- Ralph–Birks–Chapman, 2014:

- Ralph, Nicholas, Melanie Birks, és Ysanne Chapman. „Contextual Positioning: Using Documents as Extant Data in Grounded Theory Research”. *SAGE Open* 4, sz. 3 (2014. július 1.).
- Ravasz, é. n.:
Ravasz István. *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945*, é. n.
- Romsics, 2010:
Romsics Ignác. *Magyarország története a XX. században*. Osiris tankönyvek. Budapest: Osiris K, 2010.
- Rubin, 2021:
Rubin, Ashley T. *Rocking Qualitative Social Science : An Irreverent Guide to Rigorous Research*. Stanford, California: Stanford University Press, 2021.
- Rubin, 2019:
Rubin, Ashley T. „History of the Prison”. In *The Handbook of Social Control*, szerkesztette Mathieu Deflem, 277–92. Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd, 2019.
- Simonffy, 1986:
Simonffy András. „Ég az idő”. In *In memoriam Kardos György*, szerkesztette Hegedős Márta és Sebestyén Lajos, 133–141. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986.
- Simonffy, 1981:
Simonffy András. *Kompország katonái. Történelmi kollázsregény*. Budapest: Magvető, 1981.
- Soja, 1996:
Soja, Edward W. *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-imagined Places*. [Oxford - UK, Malden - USA, Carlton - Australia]: Blackwell, 1996.
- Solt, 1994:
Solt Kornél. „Moór Gyula jogfilozófiájáról”. *Holmi*, sz. 12 (1994): 1850–62.
- Stark, 2006:
Stark Tamás. *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Kisebbségkutatás könyvek. Budapest: Lucidus, 2006.
- Stelzl-Marx, 2021:
Stelzl-Marx Barbara. „In the Arms of Western Intelligence Agencies: Death Sentences Issued by the Soviet Military Courts against Hungarian Citizens in Austria between 1950 and 1953”. In *A Frontline of Espionage: Studies on Hungarian Cold War Intelligence in Austria*, szerkesztette Magdolna Baráth és Dieter Bacher, 11–50. Pécs: ÁB-L - Kronosz, 2021.
- Szabó E., 2001:
Szabó Edina. „A Sopronkőhidai Fegyház és Börtön szlengszókincsének változása az 1960-as évektől napjainkig”. In *Magyar Nyelvjárások*, 115–26. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve 34. Debrecen, 2001.
- Szakács-Zinner, 1997:
Szakács Sándor, és Zinner Tibor. *A háború „megváltozott természete” 1944-1948*. Budapest, 1997.
- Szakály, 2015:
Szakály Sándor. *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918-1945*. Budapest: Magyar Nap-ó - Veritas Történetkutató Intézet, 2015.
- Szelke, 2016:
Szelke László. *A Gresham a náci ellen: Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2016.

- Szeredi, 2013:
Szeredi Pál. „Kovács Imre kapcsolata az angol titkosszolgálattal”. *Magyar Szemle*, sz. 9-10. (2013): 67–88.
- Szita, 1993:
Szita Szabolcs. „Embermentés Sopron megyében 1944–1945”. *Soproni Szemle*, sz. 4 (1993): 393–401.
- Szita, 1989:
Szita Szabolcs. *Halálerőd : A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944-1945*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1989.
- Szita, 1982:
Szita Szabolcs. „Adatok a háborúellenes és antifasiszta ellenállás Sopron megyei történetéhez III. rész”. *Soproni Szemle*, sz. 3 (1982): 212–25.
- Szokolay, 2018:
Szokolay Domokos. „»Demokrácia farkasgúzsban«: A Magyar Államrendőrség Csornai Járási Politikai Osztályának vezetője 1945-1946”. In *Kommunista kiskirályok*, szerkesztette Majtényi György, Mikó Zsuzsanna, és Szabó Csaba, 57–90. Budapest: Libri, 2018.
- Szőke, 1955:
Szőke Béla. „IX. századi sírok Sopronköhidán”. *Soproni Szemle*, sz. 3–4 (1955): 55–68.
- Sztálin, 1950:
Sztálin, Joszif Visszarionovics. „A Vörös Hadsereg három sajátosságáról : Beszéd a Moszkvai Szovjet ünnepi ülésén, a Vörös Hadsereg fennállásának 10. évfordulója alkalmából. 1928. február 25.” In *Sztálin művei*, 11:25–26. Budapest: Szikra, 1950.
- Takó, 2019:
Takó Dalma. *A katonai büntetőjog speciális intézményei a XX. század első felében. A Tanácsköztársaság katonai büntetőjoga és a Honvéd Vezérkar Főnökének Bírósága*. Bibliotheca Juris Militaris, V. Budapest: Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2019.
- Takó, 2018:
Takó Dalma. „A Honvéd Vezérkar Főnökének különbírósa”. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle*, sz. 1 (2018): 97–120.
- Taller, 2017:
Taller János. „A sátán papja – avagy az »igazgató úr« több élete”. *Arc és Álarc*, sz. 2–3 (2017): 71–104.
- Tömördi, 2010:
Tömördi Máté. „A Petőházi Cukorgyár 130 éve”. *Soproni Szemle*, sz. 3 (2010): 306–28.
- Tuan, 2002:
Tuan, Yi-fu. *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota press, 2002.
- Tuan, 1990:
Tuan, Yi-fu. *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*. Morningside ed. New York: Columbia University Press, 1990.
- Tuhacsevszkij, 1975:
Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics. „Poloskaháború”. In *Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszj válogatott művei*, 57–60. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1975.
- Tulipán, 2019:
Tulipán Éva. „Térbe írt (had)történet. Elméleti és módszertani vázlat”. *Hadtudomány*, sz. 3 (2019): 33–42.

- Tulipán, 2014:
Tulipán Éva. *Ostrom 1956-ban: A köztársaság tér emlékezete*. Budapest: Jaffa, 2014.
- Ungváry, 2002:
Ungváry Krisztián. „Magyarország szovjetizálásának kérdései”. In *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*, szerkesztette Romsics Ignác, 279–303. Budapest: Osiris, 2002.
- Valuch, 2018:
Valuch Tibor. „Régi és új világ határ–n - a második világháború társadalmi következményei Magyarországon”. In *Régi és új világ határ–n - 1945 történetei. Tanulmányok*, szerkesztette Feitl István és Ignác Károly, 11–23. Budapest: Napvilág Kiadó, 2018.
- Vargyai, 1981:
Vargyai Gyula. „A vezérkari főnök bíróságának ítélkezési gyakorlata a második világháború időszakában”. *Jogtudományi Közlöny*, sz. 5 (1981): 365–73.
- Vincellér [Hollós], 1996:
Vincellér Béla [Hollós Ervin]. *Szálasi hat hónapja. 1944. októb–r - 1945. május*. Volos Kiadó, 1996.
- Vókó, 2006:
Vókó György. *Magyar büntetés-végrehajtási jog*. Budapest - Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2006.
- Zinner, 2021:
Zinner Tibor. „A magyar nép nevében?” In *A magyar nép nevében? Tanulmányok népbírókról, jogászokról, diktatúráról*, 11–67. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2021.
- Zinner, 2013:
Zinner Tibor. „A nagy politikai affér”. *A Rajk-Brankov ügy*. Köt. 1–2. 2 kötet. Budapest: Saxum Kiadó, 2013.

5.3.1 Naplók

- Almásy, 1984:
Almásy Pál. *Sopronkőhidai napló, 1944-1945*. Tények és tanúk. Budapest: Magvető, 1984.
- Jávor, 1989:
Jávor Pál. *Egy színész elmondja...* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- Szálasi, 2016:
Szálasi Ferenc. *Szálasi Ferenc naplói, 1942–1946*. Szerkesztette Karsai László. Tények és tanúk. Budapest: Magvető, 2016.
- Tix, 1945
Tix Miklós. *Börtönnaplóm, 1945*. [Kézirat]
- Vattay, 1990:
Vattay Antal. *Vattay Antal naplója, 1944–1945*. Sisak és cilinder. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1990.

5.3.2 Visszaemlékezések, interjúk

- Almádi, 1992:
Almádi Ferenc. „Hadifogolysors a baskirikai UFA táborban: Lassú halálra ítélve!” *Hadifogoly Híradó* 1. évf., sz. 1 (november) (1992): 5.
- Bágyoni, 1989:

- Bágyoni Lajos. „A HM számvevőség III. osztályának evakuálása, és orosz fogságba esése”. *Hadifogoly Híradó*, sz. 4 (április) (1998): 9.
- Bánó, 1996:
Bánó Attila. „Elkobozták a kéziratot”. *Reform*, 1996. április 2. 30–31.
- Bognár D., 1983:
Bognár Dezső. „Észrevételek Szita Szabolcsnak »Adatok a háborúellenes és antifasiszta ellenállás Sopron megyei történetéhez (1944–1945)« című cikkéhez”. *Soproni Szemle*, sz. 4 (1983): 305–24.
- Bordi, 1996:
Bordi Imre. *A Gulag rabja voltam*. História klub füzetek 11. Székesfehérvár: Történelembarátok Köre Alapítvány : Szabadművelődés Háza, 1996.
- Buda, 2002:
Buda Ernő. „Látogatás a „Mohamed Barvani Drilling Overseas Ltd. szíriai fúrásainál”. *Kőolaj és Földgáz*, sz. 3–4 (2002): 29–32.
- Csatkai, 2014:
Csatkai Endre. „A sárga csillag”. *Soproni Szemle*, sz. 2 (2014): 149–67.
- Csohány, 1987:
Csohány Endre. *Ha ég a ház*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987.
- Davidson, 2009:
Davidson, Basil. *Scenes From the Anti-Nazi War*. New York: Monthly Review Press, 2009.
- Demény, 1989:
Demény Pál. *Rabságaim*. 1–2 köt. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989.
- Dezsényi, 1964:
Dezsényi Miklós. *Örvények a Dunán*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1964.
- Ézsiás, 2004:
Ézsiás Erzsébet. *A hit pajzsa. Olofsson Placid atya élete*. Elektronikus kiadás. Papirus, 2004.
- Gábori, 1976:
Gábori György. „Ellenállás a szakszervezeti és szociáldemokrata ifjúsági mozgalomban, 1939–1945”. *Új Látóhatár*, sz. 3 (1976): 221–46.
- Gecsényi, é. n.:
Gecsényi Lajos. „Gróf Esterházy Móric emlékiratai”, é. n.
https://www.academia.edu/40605149/Esterh%C3%A1zy_M%C3%B3ric_eml%C3%A9kiratai
- Gyilasz, 1989:
Gyilasz, Milovan. *Találkozások Sztálinnal*. Budapest: Magvető, 1989.
- Hardy, 2008:
Hardy Kálmán. *Az Adriától Amerikáig: Hardy Kálmán altábornagy emlékiratai*. Budapest: Kairosz, HM Hadtört. Int. és Múz., 2008.
- Hegedüs A., 1989:
Hegedüs András. *Élet egy eszme árnyékában*. Szerkesztette Albert Tibor. Budapest: Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1989.
- Hegedüs A., 1988:
Hegedüs András. *A történelem és a hatalom ígészetében: életrajzi elemzések*. Budapest: Kossuth, 1988.
- Hennyey, 1992:
Hennyey Gusztáv. *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között. Egy volt magyar királyi külügyminiszter visszaemlékezései*. Extra Hungariam. Budapest: Európa, 1992.
- Jobbágy, 1997:

- Jobbágy Kálmán. „Az Ararát hegyével szemben”. *Hadifogoly Híradó*, sz. 5 (október) (1997): 5–6.
- Kádár, 1984:
Kádár Gyula. *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. 1–2 köt. Budapest: Magvető, 1984.
- Kadocsa, 1996:
Kadocsa György. „Tragikomédia 1945. május 9. után”. *Hadifogoly Híradó*, sz. 5 (október) (1996): 8–9.
- Kállay, 1991:
Kállay Miklós. *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942-1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban*. 1–2 köt. Extra Hungariam. Budapest: Európa : História, 1991.
- Kertész, 1995:
Kertész István. *Magyar békeillúziók 1945–1947. Oroszország és a Nyugat között*. Extra Hungariam. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1995.
- Kéry (szerk.), 2017:
Kéry László, szerk. *Danckai Pattanyús Ábrahám Dezső egykori miniszterelnök „visszapillantása”, valamint 1973-ban elmondott emlékei*. Budapest: Fekete Sas, 2017.
- Koczkás, 1946:
Koczkás Gyula. *Bajcsy-Zsilinszky Endre kultúrpolitikája*. Budapest, 1946.
- Kovács E., 1993:
Kovács Elemér. „Civil szemmel a katonák viselkedéséről a hadifogoly táborban”. *Hadifogoly Híradó*, sz. 5 (június) (1993): 6.
- Kovács I., 1963:
Kovács Imre. „Egy különös »honfoglalás«”. *Új Látóhatár*, sz. 6 (1963): 561–64.
- Kovács I., 1990:
Kovács Imre. *Magyarország megszállása*. [Budapest]: Katalizátor Iroda, 1990.
- Kozma, 1999:
Kozma Huba. „»Csodálatos szervezettséget hozott létre a vállalat a semmiből«”.
Kozma Huba interjúja Buda Ernő olajipari bányamérnökkel. Kozma Huba interjúja Buda Ernő olajipari bányamérnökkel”. *Honismeret*, sz. 3 (1999): 53–54.
- Kölley, 1986:
Kölley György. *Értetek és miattatok. Egy magyar cserkészvezető visszaemlékezései*. München: Nemzetőr Los Angeles-i Baráti Köre, 1986.
- Kőrös (szerk.), 2015:
Kőrös Zoltán, szerk. *Muszkaföldön. Felvidékiek visszaemlékezései a szovjet hadifogságra*. Elbeszélte történelem 3. Somorja: Történelemtanárok Társulata – Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2015.
- Kubinyi, 1989:
Kubinyi Ferenc. „...ketrecbe engem zártak...” *Almásy Pál altábornagy, dr. Aranyi Sándor orvos ezredes és Kéri Kálmán volt vezérkari ezredes vallomásai*. Budapest: Holnap, 1989.
- Kuntz–Pantali, 2014:
Kuntz Zoltán, és Pantali Zoltán. *Sopronkőhida, a legek börtöne. Véres-könnyes sztorik egy fősmasszer naplójából*. Budapest: Oriold, 2014.
- Lakatos, 1992:
Lakatos Géza. *Ahogy én láttam*. Második magyar nyelvű kiadás. Extra Hungariam. Budapest: Európa : História, 1992.
- Lám, 1998:

- Lám Béla. *Emlékképek gyertyafényben. Tizenkét év háborúban és békében 1943-1954.* Budapest: Kolofon, 1998.
- Lázár, 1976:
Lázár Vilmos. *Egy emlékirat lapjaiból.* Budapest: Kossuth, 1976.
- Major, 1988:
Major Ákos. *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései.* Szerk. Zinner Tibor. Budapest: Minerva, 1988.
- Markos, 1971:
Markos György. *Vándorló fegyház.* Budapest: Magvető, 1971.
- Mindszenty, 2015:
Mindszenty József. *Emlékirataim.* Budapest: Helikon Kiadó, 2015.
- Menczer, 2016:
Menczer Gusztáv. *A Gulág rabtelepei : A bolsevizmus népiirtásának színtere.* Budapest: Századvég, 2016.
- Nagy Cs., 1994:
Nagy Csaba. „A Rajk-per koronatanúja 2. : Egy kis hazugságért nem mentem a szomszédba. Beszélgetés Stolte Istvánnal”. *Respublika*, 1994. június 17. 48–53.
- Nagy F., 1990:
Nagy Ferenc. *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* 1. magyar kiad. Köt. 1. 2 köt. Extra Hungariam. Budapest: Európa : História, 1990.
- Nika, 1998:
Nika Géza. *Hadbíró voltam (1936-1945). Kézirat,* 1998.
- Révay, 1947:
Révay Kálmán. *A szabadság négy vértanúja. 1944. december.* Budapest: Partizánbarátok Szövetsége, 1947.
- Révay, 1946:
Révay Kálmán. *Sopronkőhida 1944–45.* Budapest: Új Idők, 1946.
- Tiefenthaler, 1945:
Tiefenthaler József. *Sötét napok.* Budapest: Szent István Társulat, 1945.
- Vitányi, 2014:
Vitányi Iván. *A küszöbember. Életem történetei Horthytól Orbánig.* Budapest: Noran Libro, 2014.
- Vladár, 1997:
Vladár Gábor. *Visszaemlékezéseim.* Budapest: Püski, 1997.

5.3.3 Forráskiadványok, forrásközlések

- Alapy, 1949:
Alapy Gyula. *Vádirat Rajk László és társai elleni bűnügyben.* A Miniszterelnökség Sajtóosztálya, 1949.
A m. kir. Belügyminisztérium Államvédelmi Központ 5425/1944 sz. alatt elrendelt kihallgatások anyaga : sopronkőhidai kihallgatások, 1981.
- Balogh, 1989:
Balogh Margit. „A sopronkőhidai »hűtlenek«”. *Hadtörténelmi Közlemények*, sz. 3 (1989): 428–49.
- Baráth–Feitl (szerk.), 2013:
Baráth Magdolna, és Feitl István, szerk. *Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai, 1962.* Budapest: Napvilág Kiadó - ÁBTL, 2013.
- Bonhardt, 2007:

- Bonhardt Attila. „Kisbarnaki Farkas Ferenc és a rendelkezésre álló levéltári dokumentumok”. *Hadtörténelmi Közlemények*, sz. 1 (2007): 203–19.
- Csicsery-Rónay, 2002:
Csicsery-Rónay István, Horváth János, és Török Bálint, szerk. *A demokrácia fellegvárának építői : Csicsery-Rónay István, Horváth János, Török Bálint írásaiból*. Budapest: Századvég, 2002.
- Dominich, 1941:
Dominich Vilmos. „A ... gyár árulója”. In Dömötör Gyula, *A kémek és szabotálók elleni védekezés*, 265–323. Szombathely: Szerzői kiadás, 1941.
- Fejérdy (szerk.), 2019:
Fejérdy András, szerk. „*I was Francis Moly*”: *Magyary Gyula emlékezései egy titkos politikai-diplomáciai békemisszióra*. Budapest: MTA-BTK, 2019.
- Feitl (szerk.), 2003:
Feitl István, szerk. *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei: 1945-1947*. 1. kiad. Budapest: Napvilág, 2003.
- Gazsi, 1960:
Gazsi József. „Adatok és dokumentumok a Szálasi-hadsereg történetéhez”. *Hadtörténelmi Közlemények*, sz. 226–282 (1960).
- Harsányi (szerk.), 1966:
Harsányi János, szerk. *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941-1945*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1966.
- Hajdu, 1992b:
Hajdu Tibor. „A Rajk-per kéretlen tanúja”. *Társadalmi Szemle*, sz. 8–9 (1992): 143–54.
- Horváth és mtsai., 1993:
Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zanathy János, és Zinner Tibor, szerk. *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. Köt. 1. 5 köt. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1993.
- L. Balogh (szerk.), 2015:
L. Balogh Béni, szerk. „*Törvényes*” *megszállás: szovjet csapatok Magyarországon 1944-1947 között*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2015.
- Maszák (szerk.), 1884:
Maszák Hugó, szerk. *Az 1881-ik évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés Főrendi Házának naplója*. Köt. 2. Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1884.
- Morva, 1970:
Morva Tamásné. „Dokumentumok a Horthy-Szálasi-hadsereg utolsó hónapjainak történetéhez”. *Hadtörténelmi Közlemények*, sz. 2 (1970): 281–312.
- Perger (szerk.), 2005:
Perger Gyula, szerk. „...félelemmel és aggodalommal...” *Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyéből 1945*. A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 3. Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2005.
- Sárközi-Tóth, 1985:
Sárközi Zoltán, és Tóth Róbert. „Egykorú feljegyzés a Szovjetunió Barátai Magyarországi Egyesületének (SZUBME) a hazai antifasiszta ellenállásban betöltött szerepéről 1944–1945”. *Hadtörténelmi Közlemények*, sz. 1 (1985): 29–42.
- Stark (szerk.), 2017:
Stark Tamás, szerk. „...Akkor azt mondták kicsi robot”: *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében*. Magyar történelmi

- emlékek, okmánytárak. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017.
- Szabó Cs., 2006:
Szabó Csaba. „Mindszenty József veszprémi püspök letartóztatása és fogsága Sopronban 1944/45-ben”. *Soproni Szemle*, sz. 1 (2006): 3–23.
- Szakály, 1986:
Szakály Sándor. „Szombathelyi Ferenc vezérezredes és társai a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtt. Budapest, 1944. október 11–12.” *Hadtörténelmi Közlemények*, sz. 1 (1986): 182–202.
- Szávay–Szabó, 1994:
Szávay Edit, és Szabó Éva. *Sopronkőhida 1944. Szávay Edit 22 grafikája és 18 vázlata*. [Budapest]: Kossuth, 1994.
- Szita, 1978:
Szita Szabolcs. „Naum Alekszejevics Romanov soproni szovjet városparancsnok visszaemlékezései 1945-ről”. *Soproni Szemle*, sz. 1 (1978): 1–11.
- Szita 1972:
Szita Szabolcs. „Szovjet őrnagy visszaemlékezései Sopron vármegye felszabadulásáról”. *Soproni Szemle*, sz. 1 (1972): 2–8.
- Titkos történelmi adatok : az 1944 okt. 15-i események, sopronkőhidai kihallgatások*. Englewood, New Jersey: Magyar Történelmi Kutató Társaság, 1977.

5.3.4 Lexikonok, bibliográfia, repertórium

- A magyar szent korona országainak Helységnevtára*. Budapest: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1913.
- Az 1941. évi népszámlálás Demográfiai adatok*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1947.
- Alekszejev és mtsai., 2012:
Alekszejev, M. A., A. I. Kolpakibi, és V. J. Kocsuk. *Enciklopedyija voennoj razvedki, 1918-1945 gg*. Moszkva, 2012.
- Farkas Gy., é. n.:
Farkas Gyöngyi. *A Hadtörténelmi Levéltár katonai igazságügyi szerveinek, iratainak repertóriumuma 1809–1991, é. n.*
- Liptai (szerk.), 1987:
Liptai Ervin, szerk. *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon*. Budapest, 1987.
- Rózsás (szerk.), 2000:
Rózsás János, szerk. *Gulag lexikon*. Budapest: Püski, 2000.
- Szentmiklóssy (szerk.), 1930:
Szentmiklóssy Géza, szerk. *Magyar feltámadás lexikona*. Budapest, 1930.
- Windisch (szerk.), 1982:
Windisch Aladárné, szerk. *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom 1939–1945. Válogatott bibliográfia*. Budapest: Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, 1982.

5.3.5 Közlönyök, évkönyvek

- Hebling (szerk.), 1930:
Hebling Ferenc, szerk. *Országos Magyar Királyi Iparművészeti iskola évkönyve 1880–1930*. Budapest, 1930.
- Honvédségi Közlöny*, sz. 26 (1943): 834.

Honvédségi Közlöny, sz. 41 (1944): 839.

Igazságügyi Közlöny, sz. 10 (1947): 336.

Igazságügyi Közlöny, sz. 7 (1948): 397.

Várkonyi (szerk.), 2017:

Várkonyi Zsolt Kristóf, szerk. *Évkönyv. Büntetés-végrehajtási szervezet. 2016.* [Budapest]: Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága, 2017.

5.3.6 Sajtócikkek

Dernői Kocsis László. „Bajcsy-Zsilinszky Endre életútjáról”, *Délmagyarország*, 1966. június 5.

Dolgozók Lapja. „Ki volt Zsebeházy Lajos?” 1966. június 21.

Erdődy Elek. „Sopron-Kőhida drámai órái”. *Kossuth Népe*, 1945. május 16. 2.

Esti Szabad Szó. „Kedden temetik a vértanúhalált halt Odescalchi Miklós repü. őrnagyot”. 1945. december 16.

Esti Újság. „A rendőrség leleplezett egy élelmiszerjegy-hamisító nyomdát a Népszínház utcában”. 1943. január 16.

Függetlenség és Esti Újság. 1944. december 21. 4.

Gazsi József. „Egy csendőr a szabadságért”. *Interpress Magazin*, sz. 8 (1992): 120–31.

———. „Kőhidai karácsony”. *Szolnok Megyei Néplap*, 1984. december 23.

Gy. I. „A Doberdó-mesék elmaradtak. Beszélgetés Simonffy Andrással”. *Kisalföld*, 1981. december 12. 8.

György István. „Egy délelőtt a Markóban és a Gyűjtőfogházban”. *Szabad Nép*, 1946. április 7. 2.

———. „Nyilasok lázadási kísérlete a Gyűjtőben”. *Szabad Nép*, 1946. augusztus 28. 2.

Győri Nemzeti Hírlap. „Herceg a kötélén”. 1945. január 17.

Hetény János. „A csend foglya szól (3.). Püspök és papjai nyilaskézen”. *Új Ember*, 1985. 0 24.

———. „A csend foglya szól. Egy börtönlelkész feljegyzései (1.)”. *Új Ember*, 1984. 0 16.

Juhász Gyula. „A téveszméktől a rendszer széthullásáig”. *Népszabadság*, 1984. június 23.

Kossuth Népe. „A véreb Dominics aljas szerepe a Bajcsy-Zsilinszky-ügyben. Érsek Albert alezredes fölött a népbíróság fog ítélezni”. 1946. április 12.

Kossuth Népe. „Katonai pompával temették Odescalchi Miklóst”. 1946. március 29.

Kő András, és Lambert Nagy J. „Kivégzettek 1948-1956 (8.)”. *Új Magyarország*, 1994. május 14. 12.

Kőváry E. Péter. „Egy szemtanú Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó napjairól. Most viszik a vesztőhelyre”. *Népszabadság*, 1986. december 24. 15.

Kristó Nagy István. „A Magvető műhelyében”. *Könyvvilág*, sz. 12 (1978): 42–43.

Lukács Pál. „Népek és szigetek (olvasói levelek)”. *Magyarország*, 1975. április 16.

M. L. „Emlékezünk”. *Typographia*, 1964. október 1. 3.

Magyar Élet. „Három kassai cipőrejtegetőt összesen 20 évi fegyházra ítelt a honvéd-vezérkar főnökének bírósága”. 1942. február 18. 2.

Magyar Nemzet. „Milassin őrnagy elmondja deportálása történetét”. 1945. június 24. 5.

Mai Nap. „Bajcsy-Zsilinszky Endre exhumálásának hiteles jegyzőkönyve”. 1945. május 23.

Mary György. „Magyarok a GULAG poklában”. *Ring*, 1992. május 17.

Népszava. „»Házi tanácsot« rendszeresítenek a büntetőintézetekben”. 1948. április 16. 8.

Népszava. „Rajk László a mi képviselőnk lesz - mondja Brückner István győri textilmunkás”. 1949. május 15. 12.

- Népszava*. „Véget vetnek a mulatozó elitéltek és bohém fegyőrök aranyéletének”. 1948. április 1. 2.
- Népszava*. „Veszteségünk”. 1947. április 13. 6.
- P. D. „Rendőrkézen a nyilas feljelentők, akik Németh Jánost és Stelczer Lajost hóhérekévre juttatták”. *Győri Munkás*, 1945. szeptember 8.
- Paál Jób. „Amerika - magyarokat tüntetett ki... Az USA szabadságkeresztjét kapta a legvakmerőbb magyar partizáncsoport”. *Képes Figyelő*, 1946. június 1.
- Szabad Nép*. „Rajk László hazaérkezett”. 1945. május 15.
- Szabad Nép*. „Sopronkőhida kommunista mártírjai”. 1945. május 25. 2.
- Szabad Nép*. „Trockista kémcsoporthatározata: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének és Központi Ellenőrző Bizottságának határozata”. 1949. június 16. 3.
- Szabad Szó*. „Tisztek üzennek az uzmányi fogolytáborból”. 1946. április 11.
- Szabadság*. „»Uraim, kész ítélettel jöttem!..« Érsek alezredes vallomása Bajcsy-Zsilinszky Endre halálos ítéletéről”. 1946. április 12.
- Szita Szabolcs. „Arcképcsarnok Kőhidáról (1.)”. *Kisalföld*, 1994. december 20. 6.
- . „Arcképcsarnok Kőhidáról (2.)”. *Kisalföld*, 1994. december 21. 6.
- . „Arcképcsarnok Kőhidáról (3.)”. *Kisalföld*, 1994. december 22. 6.
- Zala*. „A népbíróság e heti tárgyalásai. Ordas Pál feljelentője kedden felel büneiért”. 1947. 0 21.
- Zielbauer György. „Egyetlen beismerés - halálos ítélet : Kezdeményezik Woppel Gyula rehabilitálását”. *Vas Népe*, 1992. július 22.
- . „Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945-1948)”. *Történelmi Szemle*, sz. 2 (1989): 270–91.
- . „Vas megyeiek a Gulag-börtönökben”. *Vas Népe*, 1992. július 2. 6.
- Vályi-Nagy Tiborné. „Olvasói levél”. *168 óra*, 1998. január 13. 43.
- Világosság*. „Érsek Albert, a Bajcsy-Zsilinszkyt halálra ítéző katonai vérbíróság elnöke beismerő vallomást tett a politikai rendőrségen”. 1946. április 12.

5.3.7 Adatbázisok

Adatbázisok Online (MNL)

<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/>

Hadisír Nyilvántartó (HM HIM):

<http://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvantarto>

Pamyat Naroda:

<https://pamyat-naroda.ru/>

WillRemember.ru adatbázis:

http://will-remember.ru/familii_na_t/turik_georgii_filippovich.htm

Összegzés

Sopronkőhida, a Soproni Országos Fegyintézet és Szigorított Dologház 1944 és 1951 közötti története sajátos módon magába foglalja a krízist, amelyen Magyarország keresztül ment a második világháború utolsó szakaszában és a szovjet megszállás után. A disszertáció a fegyintézeti térben egymásra rakódott történeti rétegek segítségével vizsgálta meg a korszakot. Az értekezés feldolgozta a téma historiográfiáját, új korszakolást és fogalmakat vezetett be, valamint eddig ismeretlen forrásokat dolgozott fel.

A fegyintézet mint tér a 19. századi büntetőjogi fejlődés eredménye volt, magát az objektumot egy egykori cukorgyár területén építették fel. 1944-ben a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága III. részlegesen elfoglalta a fegyintézetet. Az 1941-ben létrehozott különbíróság hűtlenségi ügyekben ítélt, jellegét tekintve államvédelmi bíróságnak is tekinthető, amelynek illetékes parancsnoka a vezérkari főnök volt. A Szálasi-kormány alatt, 1944 novemberétől 1945 március végéig körülbelül 600 politikai okokból letartóztatott személy volt fogvatartva meg Sopronkőhidán, összetételük visszatükrözte a Horthy-korszak társadalmának keresztmetszetét. A kórházépületben az úgynevezett védőőrizetes foglyok voltak elhelyezve (főként politikai, társadalmi státuszuknál fogva magasrangú személyeket), a zárkaépületben a vizsgálati foglyok és elítéltek kaptak helyet. Sopronkőhidán jelenlegi ismereteink szerint tizenegy kivégzést hajtottak végre, a halottakat pedig a János-telepi rabtemetőben temették el. A foglyokat 1945. március 28–29. folyamán Németországba hajtották, ott érte őket a második világháború vége.

Miután a Vörös Hadsereg megszállta Sopronkőhidát, a szovjet hatóságok hadifogolytábort létesítettek a területen. A táborban többtízezer ember élt összezsúfolva, akiknek történetét leginkább visszaemlékezések és a Sopron megyei közigazgatási és pártiratok segítségével sikerült rekonstruálni. A foglyokat fizikai állapotuk alapján osztályozták és kényszermunkára szállították a Szovjetunióba. 1945 őszén a hadifogolytábort feloszlatták, de Sopronkőhida egészen 1948-ig a szovjet katonai hatóságok fennhatósága alatt maradt. A Budapesten, valamint a Baden bei Wienben székelő szovjet katonai törvényszékek elítélte kerültek Sopronkőhidára, ahonnan a Gulag kényszermunkatáborába szállították őket. A fegyintézetben kivégzések is történtek. Eközben a kitelepített fegyintézet eközben a soproni 48-as laktanyában kapott helyet. A büntetés-végrehajtási intézmény csak 1948-ban térhetett vissza Sopronkőhidára, ahol 1951-ig működött, amikor megszüntették.

Summary

Between 1944 and 1951, the history of Sopronkőhida, the Sopron National Penitentiary, reflects the crisis experienced by Hungary during the latter stages of World War II and following the Soviet occupation. The dissertation investigated this period by unraveling the intertwined layers of history within the confines of the prison space. It delved into the historiography of the subject, proposed novel periodizations and concepts, and analyzed previously undiscovered sources.

The penitentiary's establishment stemmed from the evolution of penal law in the 19th century, with the facility erected on the grounds of a former sugar factory. In 1944, the Court of the Chief of the General Staff of the Hungarian Royal Army partially utilized the penitentiary premises. This specialized court, established in 1941, adjudicated cases of treason and functioned as a military tribunal for state defense under the authority of the Chief of the General Staff. During the Szálasi government's reign, from November 1944 until the end of March 1945, approximately 600 individuals, arrested for political reasons, were confined in Sopronkőhida, representing a cross-section of Horthy-era society. The hospital building accommodated those termed "protective detainees," primarily individuals of high political and social stature, while suspects and convicts were housed in the prison cell block. Eleven executions were conducted in Sopronkőhida, with the deceased interred in the János-telep cemetery. On March 28-29, 1945, the prisoners were transported to Germany.

Following the Red Army's occupation of Sopronkőhida, Soviet authorities established a prisoner-of-war camp in the penitentiary and surrounding areas. Tens of thousands of individuals were held in the POW camp, their history has been primarily reconstructed through memoirs and administrative records of Sopron County. Prisoners were categorized based on their physical condition and dispatched to the USSR for forced labor. By fall 1945, the camp was dismantled, but Sopronkőhida remained under Soviet military authority until 1948. Individuals sentenced by Soviet military tribunals in Budapest and Baden bei Wien were transferred to Sopronkőhida before being sent to Gulag forced labor camps. Executions also took place within the penitentiary. Meanwhile, the displaced penitentiary staff were temporarily stationed at Sopron. The penitentiary was only permitted to return to Sopronkőhida in 1948, operating until its closure in 1951.